Національна академія наук України
Інститут історії України

На правах рукопису

УДК 94:329.14(477)“19”(043.3)

ФЕДЬКОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Реєнт Олександр Петрович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАНУ,
Інститут історії України НАН України

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка в суспільному житті Наддніпрянської України початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Інститут історії України НАН України, 2017.

З'ясовано, що вивчення історії Української соціал-демократичної спілки РСДРП відбувалося трьома періодами. У першому, дореволюційному, друкувалися переважно публіцистичні брошури та статті, у яких загалом характеризувалися ідейні та програмні засади, форми і методи роботи цієї громади. У радянську добу, з 1917 і до кінця 1980-х рр., найбільш плідними виявилися 1920-ті рр., коли були опубліковані праці з історії української соціал-демократії (О. Гермайзе, В. Дорошенко, А. Ріш), у яких з'ясовано також і роль УСДС у революційному русі. На Заході історія цієї громади розглядалась у працях Д. Дорошенка та П. Феденка. У радянській історіографії історію української соціал-демократії, зокрема й УСДС, найґрунтовніше дослідив І. Курас, проте дати об'єктивну оцінку цій політичній громаді радянські вчені не зуміли через ідеологічну тенденційність. Поступ у дослідженні проблеми спостерігаємо у сучасному періоді, про що свідчать праці українських істориків В. Головченка, Ю. Лаврова, С. Наумова та ін. Водночас залишаються нез'ясованими важливі питання, пов'язані з історією Української соціал-демократичної спілки, для чого й потрібна узагальнювальна комплексна праця.

Виявлено, що для дослідження історії Спілки є велика та багатопланова джерельна база, яка містить законодавчі документи, діловодну документацію, пресу та агітаційно-пропагандистські матеріали, джерела особового походження. Застосований у дисертації комплексний підхід до джерел дозволив виокремити партійно-організаційні документи і матеріали, пропагандистсько-агітаційні джерела, мемуари й особисте листування. У складі непартійних документів містяться законодавчі документи, документи місцевих органів влади, матеріали судово-слідчих установ, публіцистика та джерела особового походження. Важливе значення має

«актуалізована» інформація з Національного архівного фонду України та архівних установ Російської Федерації. Усі зазначені джерела достатньо репрезентативні та дозволяють об'єктивно дослідити історію Української соціал-демократичної спілки.

Визначено теоретико-методологічні засади дисертації та з'ясовано, що для теоретичного осягнення об'єкта і предмета роботи найбільш придатною видається теорія модернізації. З'ясовано, що історичному процесу в Російській імперії та її українських губерніях властива екзогенна (наздоганяльна) модернізація, яка мала незбалансований характер і провокувала загострення конфлікту між традицією і привнесеними новими елементами. Така модернізація пов'язана з великими соціальними потрясіннями, внутрішнім насильством, руйнуванням традиційного устрою з далекосяжними негативними наслідками. У дисертації використано деякі положення марксистської теорії. Потреба їхнього залучення зумовлена тим, Українська соціал-демократична спілка належала до громад, які проголосили марксизм теорією, що слугує дороговказом у зміні існуючого капіталістичного ладу прогресивнішим комуністичним. Відтак, щоб збагнути логіку мислення та дій членів УСДС, важливо осмислити феномен марксизму. Студії теорії та практики марксизму, які провадилися в Російській імперії на межі XIX та XX ст., лягли в основу обґрунтування концепції інтернаціональних і національних соціал-демократичних партій та спілок, яка стала важливою основою для дослідження Української соціал-демократичної спілки. Теоретико-методологічну основу дисертації становлять загальноприйняті в сучасній українській історіографії принципи і методи наукового історичного пошуку. Застосовано також міждисциплінарні підходи, зокрема досягнення «нової історичної науки». Оскільки предметом дослідження є політична організація, то цілком доречним виявилося використання теоретико-методологічних засад партології.

У дисертації охарактеризовано соціокультурні умови виникнення та діяльність соціал-демократичних партій і спілок в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Проаналізовано емпіричні факти з історії соціал-демократії Російської імперії та осмислено їх у поняттях, що дозволило обґрунтувати концепцію інтернаціональних і національних марксистських партій і спілок.

Виокремлено основні критерії, які стали основою для порівняння зазначених організацій: 1) пріоритети у розв'язанні соціальних і національних проблем і 2) принципи партійного будівництва. З'ясовано, що інтернаціональні соціал-демократії виступали за збереження централізованої держави та побудову соціалістичного ладу, внаслідок чого здійсниться усуспільнення засобів виробництва й будуть ліквідовані класи, а відтак – соціальний та національний гніт. У питаннях партійного будівництва інтернаціоналісти були прихильниками створення єдиної, централізованої соціал-демократичної партії, у якій на підвалинах автономії діяли б національні секції. Натомість національні соціал-демократичні партії також мали класові засади і у своїх програмних вимогах виступали за революційний переустрій існуючого суспільства. Вони порушували питання про національно-правовий статус пригноблених націй у майбутньому (досягнення політичної незалежності, національно-територіальної чи екстериторіальної персональної автономій). У сфері партійного будівництва виступали за існування незалежних соціал-демократичних партій або ж побудову РСДРП як федеративного об'єднання національних марксистських організацій. Встановлено, що до інтернаціоналістських організацій належали загальноімперська РСДРП, а також Українська соціал-демократична спілка. Більшість політичних партій і спілок Російської імперії, зокрема й Революційна українська партія (Українська соціал-демократична робітнича партія), репрезентували національний напрям у марксизмі.

З'ясовано причини розколу РУП і утворення УСДС на межі 1904 та 1905 рр., визначено роль РСДРП у цих подіях завдяки використанню методологічних засад «нової історичної біографії». Встановлено, що російський соціал-демократ І. Біск тісно співпрацював із діячами Закордонного комітету РУП і членами редакції її партійних видань, які перебували у Львові та поділяли погляди меншовиків. Спільно вони здійснювали заходи, спрямовані на реалізацію планів з уведення РУП до складу РСДРП. Однак на ІІ «невідбутому» з'їзді в грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н. с.) отримати більшість і прийняти рішення про входження в російську марксистську партію їм не вдалося. Тому 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р.) вони оголосили про вихід зі складу РУП і намітили заходи зі створення нової організації, що незабаром

отримала назву «Українська соціал-демократична спілка». 2 (15) лютого вона увійшла до складу РСДРП.

Здійснено періодизацію історії Спілки та простежено її еволюцію у 1904–1912 рр. Протягом усього цього часу вона дотримувалася меншовицьких ідейних переконань та організаційних принципів у партійному будівництві. Відзначено, що на початку Першої російської революції спілчани розгорнули енергійну діяльність із видання газет «Правда» і «Листок правди» та численних брошур і листівок, які спрямовувалися переважно до українських селян і сільськогосподарських робітників. Починаючи з березня 1905 р. закликали добиватися безоплатної передачі усієї землі, зокрема й поміщицької, сільським трударям. Сільські робітники мали вимагати підвищення заробітної плати та покращення умов праці в поміщицьких економіях. Свою боротьбу хлібороби мали здійснювати під керівництвом селянських комітетів. Діяльність УСДС мала успіх серед селян і сільськогосподарських робітників українських губерній Російської імперії. Враховуючи це, Женевська меншовицька конференція партійних працівників доручила спілчанам повести сільський напрям роботи в РСДРП.

У листопаді 1905 – березні 1906 рр. тривав перехідний період у діяльності Української Спілки, на якому вона об’єдналася з Київською провінційною організацією РСДРП. Це дало потужний імпульс консолідаційним процесам, унаслідок яких до неї стали приєднуватися соціал-демократичні організації, що діяли на територіях Київської, Подільської, Волинської, Полтавської та Чернігівської губерній, а також сусідніх білоруської Гомельщини та молдовської Бессарабії. Унаслідок цього до кінця Першої російської революції вона перетворилася на впливовий регіональний союз російської марксистської партії.

Проаналізовано склад керівництва, структуру, фінанси, етносоціальний склад і чисельність спілчанських організацій, форми та методи їхньої діяльності у період піднесення (квітень 1906–1907 рр.). З’ясовано, що Спілка діяла в складі російської марксистської партії, брала участь у її форумах і підпорядковувалася Центральному комітету РСДРП. Головний комітет (ГК) УСДС, створений у листопаді 1905 р., скликав конференції, здійснював керівництво спілчанськими громадами шляхом

безпосередньої участі своїх членів у їхній діяльності, а також через надсилання циркулярних листів, організацію певних кампаній (страйкових, думських, з'їздівських та ін.). Внаслідок цієї роботи було створено розгалужену мережу спілчанських організацій у містах та селах регіону. До складу ГК УСДС входили представники різних націй, але найбільше – українці та євреї. Діяли також багатонаціональні міські та містечкові організації з відносною більшістю в них євреїв і сільські спілчанські осередки, у яких переважали українські селяни. Наприкінці Першої російської революції спілчанські осередки налічували орієнтовно 7 000 соціал-демократів.

У цьому періоді Українська Спілка досягла значних успіхів. Вона мала у своєму розпорядженні низку високопродуктивних друкарень. Останні видавали великими накладами листівки, брошури та газети, які, за наявності розгалуженої мережі партійних організацій із численними активістами, набули масового поширення серед широких верст міського робітництва, сільськогосподарських пролетарів і селян. УСДС очолювала широкий страйковий рух сільських і міських робітників. Під час виборів до II Державної думи Спілка розгорнула активну передвиборчу кампанію, під час якої тісно взаємодіяла з єврейським соціал-демократичним Бундом. Вона співпрацювала також з іншими соціалістичними організаціями (УСДРП, ПСР) та ліберальною партією кадетів. Це уможливило обрання до складу Думи п'яти спілчан. Про революційний характер УСДС свідчила її постійна налаштованість на підготовку до збройного повстання. На це вказувала діяльність керівних партійних органів та місцевих соціал-демократичних громад: вони займалися теоретичною підготовкою, заготівлею зброї, вибухових снарядів. При ГК існувала глибоко законспірована військова комісія, що курувала роботу бойових і військових організацій.

З'ясовано, що на початку доби реакції продовжували функціонувати керівні установи УСДС та її регіональна мережа, однак спроби спілчанських керівників активізувати роботу закінчилися безрезультатно. Посилились кризові тенденції в громаді. В організаційній площині вони позначилися у нестачі партійних працівників у центрі та на місцях, у важкому фінансовому становищі громад, зменшенні їхніх технічних можливостей, що разом призводило до згортання роботи. Скоротилася

мережа та чисельність спілчанських осередків, а низка комітетів припинила існування. Зростала автономізація діючих місцевих громад, послабилася координація дій між ними. Унаслідок постійних арештів, роботи секретних співробітників охранки відбувалися деморалізація та розчарування частини членів УСДС у марксистській доктрині та перехід їх у лави інших політичних організацій (есерів, анархістів). Криза мала вияв у радикалізації настроїв і дій серед членів громад Спілки, про що свідчать рішення про створення бойових дружин і проведення експропріацій. Останні дії соціал-демократів набували відвертого кримінального характеру.

Встановлено, що в добу реакції Українська Спілка стала об'єктом особливої уваги правоохоронців, які мали низку таємних агентів, що інформували про діяльність УСДС та обіймали керівні посади в громаді, слугували знаряддям підтримки розколу в РСДРП. Успішна діяльність таємної поліції проти Спілки стала основною причиною її занепаду. Другою причиною стала ідейна й організаційна криза, яка охопила російську марксистську партію. У ній запанувало розчарування в стратегії і тактиці соціал-демократичної роботи, поряд з існуючими фракціями виникли партійні течії різного спрямування. Показано неодноразові спроби провідників УСДС відновити керівні органи та мережу соціал-демократичних організацій. Схарактеризовано співпрацю М. Меленевського та його прихильників з нефракційним соціал-демократом Л. Троцьким. Відзначено, що всі спроби відновити громаду зазнали поразки. Велися переговори представників інтернаціональної УСДС та національної УСДРП про створення потужної «української соціал-демократії», проте внаслідок суперечностей вони закінчилися безрезультатно. У серпні 1912 р. Спілка брала участь у Віденській конференції соціал-демократичних організацій, де зібралися супротивники більшовиків. Востаннє її представник, разом із українськими соціал-демократами Наддніпрянщини та Галичини, офіційно звертався до Базельського конгресу II Інтернаціоналу в листопаді 1912 р. Після цього Українська соціал-демократична спілка припинила своє існування.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка, Російська соціал-демократична робітнича партія, марксизм, інтернаціональні організації, національні партії, робітничий клас, революція.

SUMMARY

Fedkov O. M. The Ukrainian Social-Democratic Union in the public life of the Dnieper Ukraine at the beginning of the XXth century. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for a Doctor`s degree in Historical Sciences in specialty 07.00.01 - History of Ukraine. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2017.

It was clarified that studying the history of the Ukrainian Social-Democratic Union of the RSDLP was carried out in three periods. In the first period, the pre-revolutionary one, mainly the journalistic brochures and articles were published, in which the ideological and programmatic principles, forms and methods of work of this community were generally characterized. In the Soviet period, from 1917 to the end of the 1980's, the 1920's were the most productive when the works in the history of Ukrainian Social Democracy (O. Hermaize, V. Doroshenko, A. Rish) were published, in which the role of the USDU in the revolutionary movement was ascertained. In Soviet historiography, the most thorough studying of history of Ukrainian Social Democracy, in particular, the USDU, was carried out by I. Kuras. However, the Soviet scientists were not able to evaluate this this political community objectively due to ideological tendencies. In the West, the history of this community was researched in the works of D. Doroshenko and P. Fedenko. Progress in studying of the problem is observed in current period, as it is evidenced by works of foreign and Ukrainian historians, first of all of V. Golovchenko, Yu. Lavrov, S. Naumov and others. In the meantime, the important issues, related to the history of the Ukrainian Social-Democratic Union remain unclear and that requires the synthesis complex work.

It was defined that for studying the history of the Union there is a large and diverse source base containing legislative documents, record keeping documentation, press, agitation and propaganda materials, sources of personal origin. The integrated approach to sources applied in the dissertation allowed to distinguish party-organizational documents and materials, propaganda-agitational sources, memoirs and personal correspondence. Nonparty documents include legislative documents, local government documents, materials from Judicial Investigation institutions, publicism and sources of personal origin. The updated information from the National Archival Fond of Ukraine and archival institutions

of the Russian Federation are of importance. All of these sources are quite representative and allow us to examine the history of the Ukrainian Social-Democratic Union objectively.

The theoretical and methodological principles of dissertation work have been determined and it was found out that for theoretical comprehension of the object and subject of the dissertation the theory of modernization appears to be the most suitable. It is revealed that the historical process in the Russian Empire and its Ukrainian provinces was characterized by exogenetic (catch-up) modernization, which was unbalanced and provoked an aggravation of the conflict between the tradition and the introduction of new elements. Such modernization is associated with great social perturbations, internal violence, the destruction of traditional system with far-reaching negative consequences. Some statements of the Marxist theory have been used in the dissertation. The necessity for their involvement is determined by the fact that the Ukrainian Social-Democratic Union belonged to the communities that proclaimed Marxism as the theory that served as a guide to changing the existing capitalist system by a more progressive communist one. Therefore, in order to understand the logic of thinking and actions of USDU members, it is important to understand the phenomenon of Marxism. The studying of the theory and practice of Marxism, which were carried out in the Russian Empire at the turn of the XIXth and XXth centuries, laid the foundation for the rationale for the concept of international and national social democratic parties and unions, which became an important basis for studying the Ukrainian Social-Democratic Union. Theoretical and methodological basis of the thesis is the principles and methods of scientific historical search commonly accepted in modern Ukrainian historiography. The interdisciplinary approaches, in particular the achievements of a «new historical science» have also been applied. Since the subject of the studying is a political organization, the use of the theoretical and methodological principles of partology proved to be appropriate.

The thesis deals with the social and cultural conditions of the emergence and activity of the social-democratic parties and unions in the Ukrainian provinces of the Russian Empire at the end of the nineteenth and early twentieth centuries. The empiric facts from the history of the Social-Democracy of the Russian Empire were analyzed and interpreted in terms that allowed us to substantiate the concept of international and national Marxist parties and

unions. The main criteria which have become the basis for comparison of the mentioned organizations are singled out: 1) priorities in solving social and national problems and 2) principles of party development. It was found out here that the international Social Democrats advocated the preservation of the centralized state and the development of the socialist system, which would result in the socialization of means of production, and the elimination of classes and, consequently, social and national oppression. As for the issues of the party organization, the internationalists supported the idea of creation of a united, centralized Social-Democratic Party, in which the national groups would operate on the basis of autonomy. Instead, the national Social Democratic parties also had class principles and, in their program requirements, advocated a revolutionary transformation of the existing society. They raised an issue of the national and legal status of oppressed nations in the future (achieving political independence, national-territorial or extraterritorial personal autonomy). Within the party organization they promoted the existence of independent social-democratic parties or the formation of the RSDLP as a federation of national Marxist organizations. It was also determined that international imperial RSDLP, as well as the Ukrainian Social-Democratic Union belonged to internationalist organizations. Most of the political parties and unions of the Russian Empire, including the Revolutionary Ukrainian Party (the Ukrainian Social-Democratic Labour Party), represented a national direction in Marxism.

The reasons of the RUP rift and the formation of the USDU on the borders of 1904 and 1905 were found out, the role of the RSDLP in these events was defined, the methodological principles of the «new historical biography» were used for that purpose. It was defined that Russian Social-Democrat I. Bisk worked closely with the figures of the Foreign affairs Committee of the RUP and editorial staff of her party editions, which preceded in Lviv and shared the views of the Mensheviks. Together, they were implementing measures aimed at implementing plans for the introduction of RUP into the RSDLP. However, at the second «might-have-been» congress in December 1904 (January 1905), they did not succeed in obtaining a majority and decide to join the Russian Marxist party. Therefore, on December 31, 1904 (January 13, 1905), they announced the withdrawal from the RUP and outlined measures for the creation of a new organization, which shortly

became known as the «Ukrainian Social-Democratic Union». On February 2 (15), it became a member of the RSDLP.

A periodization of the history of the Union was carried out and its evolution during 1904–1912 was traced. Throughout this time, it was adhering to the Menshevik's ideological beliefs and organizational principles in party construction. It was noted that at the beginning of the First Russian Revolution, the union members launched vigorous activities in the publishing of «Pravda» and «Listok pravdi» («The leaflet of truth») newspapers and in numerous brochures and leaflets aimed primarily at Ukrainian peasants and agricultural workers. Starting from March 1905, it was proposed to strive for a free cession of all land, in particular the landlords' to rural laborers. Rural workers had to demand wage increases and improved working conditions in landlord's economics. Cereal growers had to carry out their struggle under the leadership of the peasant committees. The USDU's activities was successful among the peasants and agricultural workers of the Ukrainian provinces of the Russian Empire. Taking this into account, the Geneva Menshevik Conference of party workers instructed the communists to lead the village direction of work in the RSDLP.

In November 1905 – March 1906, a transitional period continued in the activities of the Ukrainian Union, in which it united with the Kyiv Provincial Organization of the RSDLP. This gave a powerful impetus to the consolidation processes, which led to the joining of social-democratic organizations which were functioning on the territories of Kyiv, Podillia, Volyn, Poltava and Chernihiv provinces, as well as in the neighboring provinces of Belarusian Homel region and and Moldavian Bessarabia. As a result, by the end of the First Russian Revolution, it became an influential regional union of the Russian Marxist party.

The managerial staff, structure, finances, ethno-social composition and the number of union organizations, forms and methods of their activities during the period of ascension (April 1906-1907) were analysed. It was clarified that the Union functioned as a part of the Russian Marxist party, participated in its forums and was subordinated to the Central Committee of the RSDLP. The USDU's Main Committee (MC), established in November 1905, convened conferences, administered communist communities through the direct participation of its members in their activities, as well as through the sending of circular

letters, the organization of certain campaigns (strike, duma, congress, etc.). As a result of this work, an extensive network of union organizations in the cities and villages of the region was created. The representatives of different nations, but mostly Ukrainians and Jews were the members of the MC of the USDU. There were also multinational city and town organizations with a large majority of Jews in them and village union cells, in which the Ukrainian peasants dominated. At the end of the First Russian Revolution, the union cells comprised approximately 7,000 Social Democrats.

During this period, the Ukrainian Union made significant progress. It had a number of highly-productive printing houses. The latter were issuing the large circulations of leaflets, brochures and newspapers, which, in the presence of an extensive network of party organizations with numerous activists, gained mass distribution among the broad stratas of urban workers, agricultural proletarians and peasants. The USDU headed a broad strike movement of rural and urban workers. During the elections to the Second State Duma, the Union launched an active pre-election campaign, during which it cooperated closely with the Jewish Social Democratic Bund. It also collaborated with other socialist organizations (USDLP, SRP) and a liberal party of cadets. This made it possible to elect five members of the Union into the Duma. The revolutionary nature of the USDU was evidenced by its constant determination to prepare for an armed uprising. This was indicated by the activities of leading party bodies and local social-democratic communities; they were engaged in theoretical training, weapons and explosive projectiles. In the MC there was a deeply conspiring military commission that supervised the functioning of combat and military organizations.

It was clarified that at the beginning of the epoch of reaction the governing bodies of the USDU and its regional network continued to function. However, the attempts of union leaders to intensify their work ended without result. Crisis trends in the community intensified. In the organizational context, they affected the lack of party workers in the center and in the field, the difficult financial situation of the communities, reducing of their technical capabilities, which together led to the closure of work. The network and the number of communal cells decreased, and a number of committees ceased to exist. Autonomization of existing local communities grew, coordination of actions between them

got weaker. As a result of constant arrests, activities of secret police officers the demoralization and disillusionment of USDU members with the Marxist doctrine and their transition to other political organizations (Socialist Revolutionaries, Anarchists) started. The crisis was a manifestation of radicalization of sentiments and actions among the union members, as evidenced by the decision to create armed workers' detachment and conduct the expropriations. The latest actions of the Social Democrats obtained the outright criminal character.

It was ascertained that during the period of the reaction, the Ukrainian Union became a subject of special attention of enforcement officers who had a number of secret agents who informed about the activities of the USSR and held the executive positions in the community, and served as an instrument of support for the RSDLP rift. Successful secret police activity against the Union has become the main cause of its decline. The second reason was the ideological and organizational crisis that covered the Russian Marxist party. The disappointment in strategy and tactics of social democratic work reigned, along with existing factions there were party movements of different directions. The repeated attempts by UDSU leaders to restore the governing bodies and the network of social democratic organizations have been shown. The cooperation between M. Melenevskyi and his supporters with the non-affiliated Social Democrat L. Trotskyi has been characterised. However, all attempts to revive the community failed. Negotiations between the representatives of the international USDU and the national USDLP on the creation of a powerful «Ukrainian Social-Democracy» were conducted, but as a result of the contradictions they ended without any result. In August 1912, the Union participated in the Vienna Conference of Social Democratic Organizations, which gathered the opponents of Bolsheviks. The last time when it representative, together with the Ukrainian Social Democrats of the Dnieper and Galicia regions, officially turned to the Basel Congress of the Second International was in November 1912. After that the Ukrainian Social-Democratic Union ceased to exist.

The scientific novelty of the dissertation is that on the basis of modern theoretical and methodological foundations, in particular the author's concept of international and national parties and unions, a large number of historiographical and historical sources, the

comprehensive studying of the history of the Ukrainian Social-Democratic Union was carried out.

The novelty and introduction to the scientific circulation of significant factual material, together with the conclusions, should contribute to the growth of scientific knowledge and the formation of a holistic view of the essence and peculiarities of socio-political processes in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. The results of the dissertation work can be used while writing the specific problem and generalization works on the history of Ukraine.

Key words: Ukrainian Social-Democratic Union, Russian Social-Democratic Labour Party, Marxism, international organizations, national parties, working class, revolution.

Основні положення дисертації викладені автором у таких публікаціях:

Монографії:

1. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

Рец.: *Шандра В.С.* Федьков О. Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності // Укр. іст. журнал. 2017. № 4. С. 202–207; *Гирич І.* Федьков Олександр. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с. // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам’янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 463–470.

Статті у фахових виданнях України та виданнях, що включені до міжнародних науково-метричних баз:

1. Діяльність Української соціал-демократичної спілки на Черкащині в 1905–1907 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет

ім. Б. Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 51–57. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

2. Є така партія? (Історіографічні нотатки з історії Української соціал-демократичної спілки) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 177–192. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

3. Життя і повсякденні тривоги провокатора Йосипа Барановського (З історії Української соціал-демократичної Спілки РСДРП) // Гуржіївські історичні читання. Вип. 4 / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. С. 108–110.

4. «…і тут є життя»: тюремні будні ув'язнених спілчан // Український селянин. Збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 70–75. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

5. Охранка vs Спілка: діяльність правоохоронних органів Російської імперії в контексті боротьби з Українською соціал-демократичною спілкою // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 195–206.

6. Пізнавальні можливості корпусу партійних джерел з історії Української соціал-демократичної спілки // Переяславський літопис: збірник наукових статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 12 С. 102–112.

7. Робітничий клас та соціал-демократія в Російській імперії: діалектика взаємин у контексті специфіки українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Т. 25. С. 147–180.

8. Російський соціал-демократ Ісак Біск і утворення Української соціал-демократичної спілки // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 24. С. 256–275.

9. Російський соціал-демократ Ісак Біск: розлам Революційної української партії та створення Української соціал-демократичної спілки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25. С. 289–317.

10. Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 229–243.

11. Соціал-демократичний рух у північному Лівобережжі України та в суміжних регіонах Білорусі в 1905–1907 рр. // Східноєвропейський історичний вісник / гол. ред. В. Ільницький. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 5. С. 12–21. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

12. Спроби відновлення впливу та занепад Української соціал-демократичної спілки у період революційного піднесення (1910–1912 рр.) // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 125. С. 42–47. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричних баз – Google Scholar; Index Copernicus; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index; РИНЦ*).

13. Становище Української соціал-демократичної спілки на початку доби столипінської реакції // Укр. іст. журнал. 2017. № 5. С. 55–71. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричнмх баз – EBSCO, Google Scholar, Slavic Humanities Index, РИНЦ*).

14. Становлення Української соціал-демократичної спілки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. Т. 24. С. 240–254.

15. «Товариш Павлов» і розкол РУП // Укр. іст. журнал. 2015. № 3. С. 88–107. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричнмх баз – Slavic Humanities Index, РИНЦ*).

16. Українська соціал-демократія на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу (серпень 1904 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка 2014. Вип. 5 (123) С. 62–65.

17. УСД Спілка і вибори до III Державної Думи Російської імперії // Гуржіївські історичні читання / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. С. 241–251.

18. Українська соціал-демократична спілка на Черкащині у добу реакції // Український селянин. Збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 24–28. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

19. Українська соціал-демократична Спілка на Поділлі у 1905–1907 рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 32. С. 36–45.

20. Українська соціал-демократична Спілка РСДРП напередодні і в період відкритого протистояння сил революції та уряду (жовтень-грудень 1905 р.) // Вісник Кам’янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Г. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 321–331.

21. Український соціал-демократичний рух в українських губерніях Російської імперії на межі XIX та XX ст.: соціокультурні умови та напрями діяльності // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам’янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26. С. 333–366. (*Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази – Index Copernicus*).

Праці апробаційного характеру:

1. Документи керівних партійних органів про становище Української соціал-демократичної спілки в РСДРП (грудень 1904 – листопад 1905 рр.). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (10 липня 2013 р., Хмельницька область, м. Кам'янець-Подільський) / Придніпровський науковий центр НАН України і МОН України. Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2013. Ч. 3. С. 5–9.

2. На зорі парламентаризму: епізод з виборів до Державної Думи Російської імперії на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Випуск 8. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 1. С. 81–82.

3. Нова історична біографія: епізод з життя Ісака Біска // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 43–45.

4. О. Скоропис-Йолтуховський «на переломі» // ACADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження) / М-во освіти України, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 1997. Кн. 1: Історичні дослідження. С. 116–118.

5. Політичні партії в Кам'янці-Подільському на початку XX століття (1902–1907 рр.) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 76–82.

6. Раскол Революционной украинской партии (декабрь 1904 г.) // Nhe First European Conference jn Social Sciences and Humanities. 22 December 2014. Austria, Viena. Viena, 2014. P. 27–34.

7. Російський марксист Любов Аксельрод про національне питання на початку XX ст. // Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ: Інновація, 2015. Ч. 1. С. 109–112.

8. Українська соціал-демократична спілка РСДРП на Поділлі у 1905 р. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 р. / Інститут історії України НАН України та ін. Стара Синява: Поділля, 1998. С. 193–197.

9. Утворення Української соціал-демократичної спілки та її роль в суспільному житті Наддніпрянської України початку XX ст. // 20 років перемог і поразок Соціалістичної партії України. Уроки і висновки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 18 травня 2013 року. Хмельницький, 2013. С. 24–32.

10. Участие Украинской социал-демократической спилки РСДРП в работе меньшевистских конференций (1905 г.) // Актуальные проблемы истории, политики, права. Всероссийская научно-практическая конференция. Сборник статей. Пенза: РИО ПГСХА, 2013. С. 107–111.

11. Українська соціал-демократична спілка та Херсонський губернський комітет сільських організацій у 1905–1907 рр.: до питання про співпрацю // Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті. Міжнародна науково-практична конференція. 26-27 лютого 2016 року; м. Херсон / Херсонський державний університет; факультет психології, історії та соціології. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 91–95.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

1. Селянство в українському національному русі // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. Відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1994. С. 112–133.

2. «Волинська тривога 1907 року» (з історії суспільно-політичного життя початку XX ст.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський

національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 530–541. (У співавторстві).

3. З історії соціально-політичного життя Могилівщини у 1905–1907 рр. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. Могилів-Подільський, 1996. С. 65–67.

4. Партійно-політичне життя на Кам'янеччині на початку XX ст. // Кам'янеччина: історія і сьогодення. Збірник матеріалів науково-краєзнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від заснування Кам'янець-Подільського району. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2013. С. 93–114. (У співавторстві)

5. Українська соціал-демократична спілка: шляхи розв'язання аграрного питання (за матеріалами газети «Правда» // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки.– Кам'янець-Подільський-Под., 2005. Т. 14. С. 246–253. (У співавторстві)

6. Українська соціал-демократична спілка про шляхи розв'язання аграрного питання (1905–1907 рр.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наук. праць. Рівне, 2005. Вип.5. С. 25–30. (У співавторстві)

7. Участь українських політичних партій у підготовці Українського селянського з'їзду та організації Української селянської спілки наприкінці 1905 – на початку 1906 р. // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Т. 16. С. 348–361. (У співавторстві)

8. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на початку XX ст.) // Молода нація. 2004. № 4 (33). С. 5–12.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень 23

ВСТУП 25

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ 33

1.1. Історіографія проблеми 33

1.2. Джерельна основа дослідження 42

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи 57

РОЗДІЛ 2. ҐЕНЕЗА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. І ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМИН МАРКСИСТСЬКИХ ПАРТІЙ І СПІЛОК У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 77

2.1. Робітничий клас в українських губерніях Російської імперії та соціал-демократія на межі століть 77

2.2. Український соціал-демократичний рух: соціокультурні умови та напрями діяльності 102

2.3. Розкол Революційної української партії та створення Української соціал-демократичної спілки: персональний і суспільно-політичний виміри 133

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНИХ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ СПІЛКИ В 1905–1907 рр. 158

3.1. Ідейно-теоретичні основи та початок діяльності Української соціал-демократичної спілки. Періодизація історії УСДС 158

3.2. Спілка в лютому – жовтні 1905 р.: пошук статусу в складі РСДРП 184

3.3. Перетворення Української соціал-демократичної спілки в територіальну організацію РСДРП (листопад 1905 – березень 1906 р.). Формування області Української Спілки в добу Першої російської революції 210

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА РСДРП НА ПІДНЕСЕННІ (КВІТЕНЬ 1906 – ЧЕРВЕНЬ 1907 рр.) ..……..... 235

4.1. Керівництво, структура, фінанси, склад і чисельність організацій УСДС 235

4.2. Спілка на чолі революційних виступів селянства та робітників 269

4.3. Українська соціал-демократична спілка в думській кампанії та в підготовці збройного повстання ….....…..…299

РОЗДІЛ 5. ДІЯЛЬНІСТЬ УСДС У ДОБУ РЕАКЦІЇ ТА ЇЇ ЗАНЕПАД 334

5.1. Українська Спілка в протистоянні з правоохоронними органами (червень 1907 – червень 1908 рр.) 334

5.2. Спілка у міжфракційній боротьбі в РСДРП і в міжпартійних відносинах (червень 1908–1912 рр.) 355

5.3. Спроби відновити громаду УСДС та очолити виступи широких суспільних верств і вибори до Державної думи. Занепад Української Спілки 388

ВИСНОВКИ 417

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ……..…..... 426

Додатки 570

Перелік умовних скорочень:

Бунд – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії

ВСЗ – Всеросійський союз залізничників

ВСС – Всеросійський селянський союз

ГЖУ – губернське жандармське управління

Група УСД – Група Українська соціал-демократія

ГАРФ – Государственный архив Российськой Федерации

Держархів Вінницької області – Державний архів Вінницької області

Держархів Полтавської області – Державний архів Полтавської області

Держархів Хмельницької області – Державний архів Хмельницької області

Держархів Чернігівської області – Державний архів Чернігівської області

дес. – десятина

ДП МВС – Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ

екз. – екземпляр, екземпляри

ЗГС – Закордонна група Спілки

ЗКС – Закордонний комітет Спілки

КПМДА – Кам’янець-Подільський міський державний архів

МВС – Міністерство внутрішніх справ

ППБ, ППБ РСДРП – Південне провінційне бюро РСДРП

ППС, польські соціалісти – Польська партія соціалістична

ПСР – Партія соціалістів-революціонерів

РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории

РСДРП – Російська соціал-демократична робітнича партія

руб. – рубель

РУП – Революційна українська партія

СДКПіЛ, польські соціал-демократи – Соціал-демократія Королівства Польського і Литви

СВУ – Союз визволення України

СРН – «Союз русского народа»

УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія

УСД Спілка, УСДС, Спілка – Українська соціал-демократична спілка РСДРП

УСП – Українська соціалістична партія

ХГКСО РСДРП – Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ВСТУП

На межі XX і XXI ст. в українському суспільстві відбуваються складні та суперечливі соціокультурні трансформації. У політичній сфері триває процес розбудови національної держави, під час якої визначається роль і місце різних державних, політичних і громадських інститутів у житті країни. Для господарського життя притаманним залишається дивовижне поєднання підприємницької діяльності суб'єктів вітчизняної економіки індустріальної доби з функціонуванням олігархічних фінансово-промислових груп і відділень транснаціональних корпорацій. Відродження духовних основ життя здійснюється на перехресті національних традицій та інтернаціональних упливів. У світогляді українців все більше утверджуються засади національної ідентичності, проте залишається помітною присутність радянських міфів. Досвід показує, що здійснення глибоких структурних перетворень в Україні є можливим тільки на основі засвоєння і використання фундаментальних теоретичних моделей, уже апробованих людством. Однією з них може слугувати соціал-демократична, що акумулює багатий світовий досвід, яким політична еліта може скористатися для розв'язання нагальних проблем суспільного розвитку. В Україні бракує потужної соціал-демократичної партії, яка б репрезентувала інтереси робітників і середнього класу, який щойно формується, адже в суспільстві, економіка якого ґрунтується на приватній власності, витворяються численні суперечності: у виробничих відносинах мають місце протиріччя між найманими працівниками та підприємцями; зростає соціальне розшарування на бідних і багатих, яке набуває гіпертрофованих розмірів; в усіх сферах життя, зокрема й духовному, стає діяти правило: «все продається, все купляється». Саме тому історія теорії і практики соціал-демократії є важливими напрямом наукових досліджень істориків, економістів, політологів, соціологів і викликає великий інтерес в української громадськості.

Місце і роль партій у політичній системі суспільства є однією з актуальних проблем для сучасної України. Наявність потужних ідеологічних партій, що здійснюють діяльність у правовому полі національної держави – важлива умова існування успішної країни. Наприкінці XIX – на початку XX ст., коли в Російській

імперії формувалася багатопартійна система, авторитарна царська монархія виявилася неготовою до партнерських взаємин з новими політичними інститутами. З одного боку, це зумовлювалося неприйнятними для влади традиціями політичного радикалізму, які перейняли політичні партії від народницьких організацій; з другого боку, романівська монархія не зуміла розробити гнучкої політики щодо партій і спілок різних типів (соціалістичних, ліберальних, консервативних і націоналістичних). Радикальні моделі марксистських організацій реалізувалися на теренах Російської імперії не лише під упливом тих соціокультурних умов, які витворила наздоганяюча модернізація, але й завдяки нездатності правлячого режиму провадити диференційовану політику щодо соціал-демократичних організацій. Відтак, зародки легальної діяльності марксистських партій, що з'явилися у жовтні 1905 р., їхня участь у діяльності Державних дум згасли не лише під впливом крайнього радикалізму в їхніх лавах, але й унаслідок державного терору Російської імперії. Останній набув системного характеру у добу реакції після завершення Першої російської революції. Водночас, державна політика стала однією з причин посилення терористичних тенденцій у соціал-демократичному русі. Унаслідок цього в романівській імперії марксистські партії не мали шансів перетворитися на політичні організації парламентського типу. Важливо врахувати цей історичний досвід та, з одного боку, не допустити формування авторитаризму і, з другого боку, створити належні політичні, правові та економічні умови для формування ідеологічних партій, які для досягнення політичних цілей будуть діяти в рамках правового поля держави. У сучасній Україні триває процес формування політичних партій, на який впливають внутрішні та зовнішні обставини. Російська агресія спричинила появу низки радикальних політичних організацій та радикалізацію настроїв серед членів існуючих політичних партій. За таких обставин, від виваженості державної політики загалом і щодо політичних партій зокрема, від здатності лідерів і членів політичних організацій діяти відповідально, у рамках національного законодавства, залежить сучасне та майбутнє Української держави. Отже, досвід функціонування політичних партій на територіях українських губерній в умовах авторитарного царського режиму Російської імперії може стати для нас сьогодні цінним надбанням.

Українська соціал-демократична спілка вже більше століття є предметом вивчення вчених-істориків. Попри численні праці, автори по-різному оцінюють місце та роль цієї організації в суспільно-політичному житті українських губерній Російської імперії. Відомо, що Спілка утворилася внаслідок протиборства ідейних течій у середині РУП на межі 1904 та 1905 рр., а її подальші дії призвели до звинувачень з боку ідейно-політичних супротивників у розкольницькій та русифікаторській діяльності. Важливе місце в дискусіях українських марксистів початку XX ст. займало питання про співвідношення проблем соціального та національного визволення. Ніхто з тогочасних діячів не мав готових рецептів, які гарантували б бажаний результат. Тому українські соціал-демократи перебували в пошуку, розробляючи партійні програми, визначаючись із соціальними силами та політичними союзниками в боротьбі за повалення царизму з метою побудови суспільства з досконалим соціальним устроєм. Фундатори УСДС сподівалися, що в складі потужнішої російської марксистської партії вони зможуть досягти успіхів у реалізації омріяної мети. Чому вони не змогли реалізувати заплановане і чому, зрештою, Спілка зникла з партійно-політичного спектру українських губерній? Відповідь на ці питання слід шукати не лише в галузі історії політичних партій. Загибель спілчанських організацій пов’язана з гострим протистоянням, яке тривало в Російській імперії; самодержавний режим прагнув будь-що подолати своїх ідейних супротивників, використовуючи весь арсенал методів боротьби з опозиційними та революційними організаціями. Дослідження історії УСДС має важливе наукове значення, проте в історіографії відсутня комплексна узагальнююча праця з цієї важливої проблеми.

У змісті пропонованої праці з історії Української соціал-демократичної спілки, що репрезентується, звертаємо увагу на дві її важливі складові. Першою з них є сучасне теоретико-методологічне осмислення наукової проблеми «Робітничий клас і соціал-демократія в умовах наздоганяючої модернізації в Російській імперії». До окресленої теми ми підійшли з позицій історизму. Вважаємо неконструктивною тезу відомого американського дослідника Р. Пайпса про вчення К. Маркса та Ф. Енгельса як «незаперечну хворобу» (Марксизм як традиція і перспектива [форум] // Україна

модерна. 2009. 14 (3). С. 61). Марксизм у досліджуваній епосі був однією з теоретичних моделей, яка пояснювала сучасне суспільство та пропонувала шляхи його змін. Ця концепція, попри претензію на універсалізм, мала національні різновиди, що зумовлювалися обставинами політичного життя, соціальної структури суспільства, традиціями (або їх відсутністю) демократії, ментальністю жителів різних держав. У країнах Західної Європи соціал-демократичні партії вже у другій половині XIX ст. стали важливою складовою політичної системи суспільства, а в XX ст. у багатьох з них перетворились на правлячі. Революційні трансформації в Російській імперії для марксистських партій і спілок були неминучими в умовах, коли правляча еліта постійно запізнювалася з проведенням необхідних реформ. Нерозв'язаність національного питання в «єдиній і неподільній» примушувала представників соціал-демократів його осмислювати, що супроводжувалося гострими дискусіями та організаційними розколами. Так трапилося, що УСДС виявилася на перехресті ідейних і організаційних пертурбацій, які відбувалися в соціал-демократичному русі Російської імперії.

Другою важливою складовою успішної реалізації теми дослідження став комплексний аналіз та інтерпретація історіографічних і історичних джерел із історії Спілки. Зазначений процес розпочався на межі XX і XXI ст., але виявився незавершеним. Причиною цього стала обмеженість джерельної бази. Нам вдалося виявити та залучити для написання дисертації нові джерела з архівосховищ України та Російської Федерації, які дозволяють адекватніше відтворити процес виникнення Української соціал-демократичної спілки, її ідейно-теоретичну й організаційну діяльність, а також виявити причини її занепаду.

Об'єктом дослідження стали соціокультурні умови функціонування марксистських організацій і розгортання соціал-демократичного руху в українських губерніях Російської імперії. А його **предметом** – ідейно-теоретичні та організаційні форми діяльності Української соціал-демократичної спілки на початку XX ст.

Відштовхуючись від них, поставили за мету охарактеризувати особливості формування та визначальні риси робітничого класу Російської імперії та її українських губерній в умовах наздоганяючої капіталістичної модернізації, здійснити

класифікацію марксистських партій і спілок, з'ясувати обставини утворення Спілки, еволюцію її ідейних і організаційних засад, форм і методів діяльності, причин занепаду.

Реалізація зазначеної мети передбачає вирішення таких завдань:

- схарактеризувати історіографію проблеми;
- окреслити джерельну базу дослідження та рівень репрезентативності джерел;
- з'ясувати теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи;
- з'ясувати прикметні риси робітничого класу Російської імперії та її українських губерній, окреслити проблему взаємин пролетаріату та марксистських політичних партій і спілок у добу модернізації;
- обґрунтувати концепцію марксистських організацій і здійснити структурування соціал-демократичних партій і спілок у романівській монархії, зокрема й українських;
- простежити процес виникнення, формування та еволюцію ідейно-теоретичних і організаційних засад УСДС у 1905 – березні 1906 р. на тлі соціально-політичних процесів;
- охарактеризувати керівництво, структуру, фінанси, склад і чисельність організацій Української Спілки РСДРП у період піднесення діяльності (квітень 1906 – 3 червня 1907 рр.);
- з'ясувати форми та методи роботи членів спілчан під час розросту громади;
- проаналізувати умови функціонування та становище партійних громад Спілки у добу реакції;
- вияснити роль Української соціал-демократичної спілки в боротьбі фракцій усередині РСДРП і в міжпартійних взаєминах;
- з'ясувати причини занепаду УСДС.

Територіальні та географічні межі роботи охоплюють переважно п'ять українських губерній (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська та Полтавська)

Російської імперії – основний обшир, у якому працювала Українська соціал-демократична спілка РСДРП. Зазначені адміністративно-територіальні одиниці розташовувалися на території Наддніпрянської України – термін, яким ми також користуємося. Водночас, певний час до складу УСДС входили партійні осередки української Херсонщини, а також Бессарабської губернії (теперішня Молдова) та Гомельського повіту Могилівської губернії (Білорусь). До територій, на яких працювала УСДС, у дисертації використовується також партійний сленг «спілчанська область». У дисертації використовується термін «Південь Росії», що за тодішнім імперським історико-географічним поділом охоплював територію українських губерній, Бессарабії та південних регіонів Росії. У дисертаційній роботі ми свідомо виходили за зазначені географічні рамки, коли розглядали питання про розкол РУП і утворення Спілки; події, пов'язані з цим, відбувалися в Львові, Женеві, Амстердамі. Простежуючи зв'язки УСДС із іншими партійними осередками РСДРП, ми згадували Санкт-Петербург, Варшаву та інші міста імперії. За умов переслідувань спілчан у добу реакції, одним із центрів діяльності Закордонної групи Спілки стали Женева та Відень.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1904–1912 рр. – від виникнення до занепаду Української соціал-демократичної спілки. Водночас, ми свідомо виходили за зазначені часові рамки, коли з'ясовували передумови та причини виникнення цієї марксистської громади та простежували політичну долю її членів після того, як сама вона вже перестала існувати.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що *вперше:*

- Завдяки використанню емпірично-теоретичних методів дослідження обґрунтовано концепцію інтернаціональних і національних соціал-демократичних партій і спілок, яка стала важливою основою для дослідження Української соціал-демократичної спілки РСДРП;
- доведено, що наявна джерельна база, яка охоплює нові документи і матеріали з архівів України та Російської Федерації, достатньо повно висвітлює історичні події та явища пов'язані з УСДС, а також є репрезентативною для вивчення проблеми та забезпечує її об'єктивне висвітлення;

- доведено, що Українська соціал-демократична спілка була меншовицькою організацією, ідейно-теоретичні засади та практична діяльність якої засвідчували її революційний, інтернаціоналістський характер;
- з'ясовано загальні обставини, уточнено хронологію та роль Російської соціал-демократичної робітничої партії в розколі Революційної української партії наприкінці 1904 – на початку 1905 рр.;
- здійснено періодизацію історії УСДС і схарактеризовано її функціонування на кожному з періодів у 1904–1912 рр.; простежено еволюцію структури, керівних органів, етносоціального складу та чисельності Української Спілки, фінансові засади її діяльності; окреслено пріоритетні завдання, форми та методи роботи членів спілчанських організацій на початку XX ст.;

Подальший розвиток отримали:

- теоретико-методологічні засади дослідження, що дало змогу поглибити вивчення робітничого класу Наддніпрянської України в умовах екзогенної (наздоганяючої) модернізації, його взаємин з політичними організаціями;
- питання про взаємовідносини марксистських політичних партій і спілок, фракцій РСДРП на початку XX ст. та роль УСДС у них;
- проблеми формування ментальності різних соціальних груп суспільства під впливом діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, церкви, політичних партій і громадських організацій.

Уточнено:

- питання про кількість, чисельність і регіональні особливості функціонування спілчанських громад;
- біографії провідних діячів соціал-демократичного руху в українських губерніях та загалом у Російській імперії;
- умови праці політичних партій і спілок, форми та методи протидії їхньому впливу з боку правоохоронних органів самодержавства.

Практичне значення одержаних результатів. Новизна та введення до наукового обігу значного фактичного матеріалу разом із висновками мають сприяти

зростанню наукових знань та формуванню цілісного уявлення про сутність та особливості соціально-політичних процесів в українських губерніях Російської імперії. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані для написання конкретно-проблемних та узагальнювальних праць з історії України, а також під час вивчення загальних і спеціальних курсів із загальної історії України, історії Білорусі та Молдови, окремих аспектів політичного та соціального минулого другої половини XIX – початку XX ст.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційної роботи доповідалися автором на шістнадцяти наукових форумах різного формату, що проводилися в Києві, Кам'янці-Подільському, Дніпропетровську, Черкасах, Хмельницькому та ін. містах України. Дослідження пройшло апробацію на звітних наукових конференціях Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та на засіданнях відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Публікації. Основні результати роботи опубліковано в монографії (38,35 авт. арк.) та 40 публікаціях, із них 21 – статті у провідних фахових журналах, 9 – у виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, 19 – в інших виданнях і матеріалах конференцій.

Структура дисертації сформована за проблемно-хронологічним принципом і її архітектоніка визначається змістом досліджуваної проблеми, метою та завданнями. Вона складається з анотації українською та англійською мовами, списку публікацій автора за темою роботи, вступу, п'яти розділів, поділених на 15 підрозділів, висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 581 сторінка, із них 405 – основного тексту, 144 займає перелік використаних джерел і літератури (1412 позицій) та 5 додатків.

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

1.1. Історіографія проблеми

Перша спеціальна стаття з історії української соціал-демократії, написана на той час молодим ученим Д. Дорошенком, з'явилася у серпні 1906 р. і започаткувала наукове розроблення проблеми, що вже триває понад 110 років [886]. У дослідженні проблеми можна виокремити три періоди: 1) дореволюційний (1906–1917 рр.); 2) радянську добу (1917 – до кінця 1980 рр.) та 3) сучасну історіографію, яка розпочалася на межі 1980-х і 1990-х рр. і триває досі. Така періодизація ґрунтується на тезі, що основні праці з проблеми творилися на території українських земель, незалежно від того, в межах яких країн вони перебували або ж в умовах функціонування Української держави. Водночас, у рамках цих періодів ми розглядали важливі дослідження українських вчених, які працювали в еміграції, і зарубіжних науковців. Останні праці цінні не лише своїм теоретичним і фактичним матеріалом, але й можливістю здійснювати порівняльний аналіз із тими роботами, які виходили в Україні.

У дореволюційну добу опубліковані статті та брошури належали переважно діячам політичних організацій, ідейні та програмні засади яких вони обстоювали. Зазначимо, що ці праці мали переважно публіцистичний характер [896; 785; 902; 1055; 1056], однак, оскільки марксистські партії та спілки, зокрема УСДС, діяли конспіративно та зазнавали переслідувань таємною поліцією, то в зазначених публікаціях не називали прізвищ спілчанських діячів, не наводили даних про окремі громади та їх чисельність.

Більше практичний ніж науковий інтерес до Спілки мали праці з історії революційного руху, написані службовцями Департаменту поліції. Вони слугували посібниками для співробітників політичного розшуку, оскільки ДП визнавав, що «окремі чини жандармського нагляду на місцях» не ознайомлені з програмами і тактикою окремих революційних організацій…» [1119, с. 94]. Зауважимо, що перші «проби пера» істориків-жандармів виявилися вкрай невдалими [555, с. 232-235]. Більш ґрунтовно підійшов до з'ясування цього питання відомий діяч таємної поліції

О. Спірідовіч. В опублікованій книзі з історії РСДРП, на основі наявних у ДП документів, автор виклав досить адекватну історію російської соціал-демократії. Він згадав також і про участь УСДС у роботі меншовицької конференції у квітні 1905 р., а в додатках подав проект її статуту, опублікований в «Искре» [1204, с. 235]. Через утилітарну мету згаданої публікації, вона залишалася недоступною для широкої читацької аудиторії.

Діяльність, зокрема й видавнича, Союзу визволення України (СВУ) у роки Великої війни 1914–1918 рр. спрямовувалася проти Російської імперії. Український соціал-демократ, член СВУ В. Дорошенко видрукував за підтримки останнього працю, просякнуто антисамодержавним духом. Викоритовуючи концепт «українське національне відродження», дослідник охарактризував національне життя протягом довгого XIX ст [884, с. 115]. Розглядаючи партійно-політичне життя на початку XX ст. учений згадав українські революційні партії, зокрема Українську соціал-демократичну спілку. В. Дорошенко справедливо зазначав, що вона «не йшла в своїй програмі далі так зв. обласного самопорядкування», проте, водночас, стверджував що «подекуди енерґічно й діяльно підносила гасло автономії України». Останнє автор пов’язував із іменем О. Скоропис-Йолтуховського [884, с. 49]. Думаємо, що теза про автономістську агітацію спілчан ґрунтувалася винятково на твердженні згаданого провідника УСДС і не підтверджується іншими джерелами. В. Дорошенко згадав також про інтенсивну агітацію українських соціал-демократів (він писав про дві «групи», маючи на увазі УСДРП і Спілку) та більший успіх останньої. Її здобутком автор називав обрання шести спілчан у члени Державної думи від Київщини [884, с. 67]. Насправді кількість депутатів-спілчан складала п’ять осіб, один із яких репрезентував Чернігівщину.

У добу національої революції під егідою СВУ увийшла праця П. Гайдалемівського з історії українських політичних партій, у якій побіжно охарактеризовано Українську соціал-демократичну спілку. Її утворення автор пов’язував із виходом із РУП «лівого крила», яке спочатку прийняло назву «Українська соціал-демократія». Автор стверджував, що пізніше УСДС з’єдналася з РСДРП, ставши «національно-автономною краєвою організацією» [836, с. 8]. Така оцінка автором Спілки цілком корелювалася з точкою зору на неї М. Меленевського та

О. Скоропис-Йолтуховського, діячів СВУ, в друкарні якої праця опублікована.

Плідні дослідження здійснювалися в Радянській Україні у 1920-ті рр.; цьому сприяло відкриття архівів царської охранки та відносна свобода творчості. Авторами праць часто ставали колишні партійні діячі, які вміщували в них певний мемуарний компонент. Марксиський напрям в історичній науці на той час ще не домінував і в межах цієї парадигми існували різні наукові підходи. Тоді опубліковані перші монографії з історії РУП (УСДРП) і Спілки.

Революційній українській партії присвячені праці колишніх українських соціал-демократів та істориків В. Дорошенка [882; 883] та Й. Гермайзе [842]. Автори, перший – лаконічніше та переважно на основі власних спогадів, оскільки перебував в еміграції, другий – поширено й із використанням великої кількості історичних джерел, розглянули ґенезу та еволюцію партії до перемоги в ній марксистських засад, охарактеризували обставини, що призвели до її розламу на межі 1904 і 1905 рр. Дослідники з'ясували становище РУП та УСДС і відзначили конкуренцію між ними за вплив на український пролетаріат у період Першої російської революції [882, с. 30; 842, с. 290].

У 1926 р. була видана єдина на сьогодні праця, предметом розгляду якої стала Українська соціал-демократична спілка. Її автор – колишній спілчанин і член ГК А. Ріш [1160]. Це не монографічне дослідження у прямому значені цього слова, бо автор поставив за мету не стільки об'єктивно відтворити її історію, скільки здійснити апологію Спілки. Окрім того, воно не має звичного для монографії наукового апарату. Зауважимо, що А. Ріш використав велику кількість історичних джерел, зокрема надзвичайно цінні матеріали Київського охоронного відділення, котрі дозволили досить повно відтворити історію УСДС. Окремі аспекти діяльності спілчанських організацій автор виклав на основі власних спогадів; мемуарний компонент праці можемо розглядати як його усноісторичні свідчення. Враховуючи обставини часу, він намагався та все ж не зміг довести, що Спілка була не меншовицькою організацією, а більше центристською (за його словами – «болотистою»). Водночас А. Ріш довів, що УСДС виступала автономною соціал-демократичною організацією в складі РСДРП, яка мала значні успіхи в революційному русі. Автор також виявив відсутність власної

національної програми та звернув увагу на інтернаціональний склад спілчанських організацій; «вона вперше на Україні правильно вирішила питання про спільну боротьбу українського, російського та єврейського пролетаріату» [1160, с. 107]. Попри відзначені позитивні риси дослідження А. Ріша, констатуємо, що автор не зумів адекватно відтворити історію УСДС і його праця залишилася історіографічною пам'яткою своєї доби, в якій відбиті гострі ідейно-політичні дискусії 1920-х рр.

У час існування в СРСР тоталітарного режиму настала вимушена «історіографічна перерва», під час якої дослідження з історії українського соціал-демократичного руху фактично припинилися, а в узагальнювальних працях з історії більшовизму та революційного руху ретранслювалися лише негативні оцінки, що стосувалися вигаданого «опортунізму» та «націоналізму» Спілки. Остання, разом із РУП, оголошувалася «дрібнобуржуазною» партією [912, с. 61, 86; 1040]. Дискретність процесу вивчення історії української соціал-демократії в УРСР підкреслюють публікації на Заході праць Д. Дорошенка [885] та П. Феденка, в яких розглядалася порушена проблеми [1249; 1250, с. 30-35]. Д. Дорошенко простежив ідейну еволюцію українських спілчан у контексті розгляду національної політичної думки напередодні та в період Першої світової війни. П. Феденко у загальних рисах з'ясував ідейні та організаційні передумови виникнення Української Спілки та охарактеризував її діяльність у 1905–1907 рр. Він слушно зауважив, що надії провідників УСДС на перетворення її на єдину соціал-демократичну організацію в Україні та «українізацію» РСДРП виявилися марними [1249, с. 196-197]. Водночас автор допустив й окремі помилки – справедливо відзначивши успішну роботу Спілки під час виборів до II Державної думи, він необґрунтовано стверджував про обрання до цього законодавчого органу 14 спілчан [1250, с. 33]. Цю помилку П. Феденка згодом повторили інші вчені.

У роки хрущовської «відлиги», яка позначилася певною «лібералізацією» комуністичного режиму, стало помітним пожвавлення наукових пошуків у СРСР у межах «марксистсько-ленінської» парадигми історичного процесу. З'явилися праці з історії політичних партій і спілок у Російській імперії, що свідчило про «реабілітацію» цієї наукової проблеми. Показовим став вихід наприкінці хрущовського десятиліття роботи «Очерки истории Коммунистической партии Украины» [1111]. У ній, зокрема,

простежено ґенезу та розвиток соціал-демократичного руху в українських губерніях наприкінці XIX та на початку XX ст. Розглядаючи історію РСДРП, автори традиційно наголошували на провідній ролі більшовиків у суспільному житті Наддніпрянської України, які в «непримиримій боротьбі з меншовиками, націоналістами та іншими ворогами робітничого класу активно готували широкі маси трудящих до подальшої революційної боротьби» [1111, с. 76]. Зазначена робота стала каноном радянської «історико-партійної науки». У ній назвали окремі факти з історії Спілки, відзначили входження цієї громади на автономних підвалинах до складу меншовицької фракції РСДРП, однак її загальна оцінка залишалась негативною; її ставили в один ряд із УСДРП і Бундом та супроводжували прикметниками «опортуністичні», «дрібнобуржуазні», «націоналістичні».

Вищезазначені «Очерки…» підготував колектив науковців Інституту історії КПУ при ЦК КПУ, проте авторство конкретного тексту виявилося знеособленим, оскільки не зазначалося хто саме написав певні розділи. Очевидно, що сторінки, присвячені історії РУП і УСДС, вийшли з-під пера відомого історика більшовизму в Україні П. Шморгуна. Такий висновок робимо на основі аналізу його іншої праці, присвяченої історії української соціал-демократії [1308]. У ній дещо в розширеному вигляді повторені основні положення попередньої роботи.

Отже, у добу хрущовської «відлиги» Спілка стала предметно розглядатися в історичних працях, але її діяльність оцінювалася негативно; стверджувалося, що це була дрібнобуржуазна, опортуністична організація, яка провадила приховану націоналістичну політику серед населення Наддніпрянської України.

Короткочасна лібералізація комуністичного режиму змінилася на початку 1970-х рр. новим «наступом на ідеологічному фронті» в Україні. В історичній науці склалася нова історіографічна ситуація, що характеризувалася жорсткою монополізацією історичної істини та недоторканістю історіографічних канонів, створених ще в сталінську добу [1323, с. 366-367]. У зв’язку з розгортання дисидентського руху в УРСР керівні органи КПУ ставили завдання вести рішучу боротьбу з «буржуазно-націоналістичною історіографією». Тому у 1970–1980-х рр. радянські історики приділяли пильну увагу проблемам історії національно-визвольного руху.

Українські політичні партії, Українська соціал-демократична спілка, стали предметом розгляду в монографічних працях провідного радянського вченого та співробітника ЦК КПУ І. Кураса [1004; 1005]. Використовуючи значну джерельну базу, дослідник розглянув питання виникнення та діяльності Спілки в 1905–1907 рр. Автор доречно відзначив статус цієї організації як великого соціал-демократичного союзу РСДРП, який поділяв ідейні засади і тактику меншовицької фракції [1005, с. 88]. Проте він безпідставно звинувачував спілчан в прагненні «штучно відгородити робітників України від трудящих інших націй і послабити їх спільну боротьбу» [1004, с. 48]. Діяльність УСДС у роки реакції подавалася виключно негативно [1005, с. 90-98]. Навіть у заходах Спілки, спрямованих на підтримку боротьби українського селянства за розв'язання земельного питання, автор вбачав вади; «з метою завоювання нових прибічників «спілчани» вдавалися до безсоромної спекуляції на віковічному прагненні селян отримати землю…» (схвальні оцінки радянськими істориками такої ж діяльності більшовиків автора не бентежили). І. Курас не наводив жодних фактів, але стверджував, що діяльність УСДС спрямовувалась на «…розпалювання національної ворожнечі» [1004, с. 57]. Отже, у працях І. Кураса подано низку фактів з історії української соціал-демократії, проте загальна оцінка ролі політичної організації Спілки була негативною. Головною причиною необ'єктивності праць дослідника стала його ідеологічна упередженість.

Сучасний період розвитку української історіографії розпочався наприкінці 1980-х рр., а з відновленням державного суверенітету України історична наука почала розвиватися під упливом позитивних політичних і духовних чинників. Попри деякі об'єктивні та суб'єктивні труднощі, створилася принципово нова історіографічна ситуація, що характеризується відмовою вчених від ідеологічних догм, вільним вибором наукової тематики досліджень і можливістю вивчати історичне минуле на основі різних теоретико-методологічних засад. Використання останніх стало можливим завдяки вільному обміну науковою інформацією та знайомству з працями зарубіжних дослідників. Відійшли в минуле обмеження, що стосувалися доступу до історичних джерел [946, с. 423-424]. Плідні дослідження сьогодні здійснюються з історії української соціал-демократії.

Успішний аналіз історії Української соціал-демократичної спілки стає можливим завдяки її розгляду в широкому контексті. Зокрема, важливе значення для з'ясування її ролі і місця в суспільному житті мають праці, присвячені історії марксизму в світі та в Україні, а також дослідження соціально-політичних процесів у Російській імперії доби капіталістичної модернізації. На зміну апології доктрини К. Маркса та Ф. Енгельса, характерній для радянської історіографії, сьогодні настав час зваженого аналізу його теорії та практики. Сучасні дослідники стверджують, що, попри єдину теоретичну основу, соціал-демократичні організації мали свої національні особливості, які зумовлювалися специфікою політичного устрою та процесу модернізації, соціальної структури та ментальності різних соціальних груп суспільства, властивостями робітничого класу [789; 1125; 1195; 1196; 1304]. В аналізі ідеології та практики марксизму, національних різновидів цієї доктрини важливе значення мають публікації, присвячені його історії в світі [1000; 1049; 1052; 1183], окремим марксистським організаціям, які діяли в Російській імперії [799; 800; 871; 872]. Оскільки Українська соціал-демократична спілка входила до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії, то ми не могли, зрозуміло, оминути увагою праці з історії російського марксизму, зокрема меншовизму [1192; 1230; 1241; 1244]. Зазначені дослідження дозволили здійснити теоретико-методологічне осмислення феномену марксизму та обґрунтувати концепцію партій і спілок цього напряму, з'ясувати місце УСДС в соціал-демократичному русі.

Початок переосмислення історії української соціал-демократії «у дожовтневу добу», ролі УСДС в суспільному житті розпочався на межі 1980 та 1990-х рр. [815; 816; 1020; 1306; 1307], але цей процес відбувався переважно на старій джерельній та історіографічній основі й тому не міг дати якісно нового наукового знання. Лише згодом з'явились важливі монографічні праці, присвячені теоретико-методологічним засадам наукової праці, соціокультурним умовам і розгортанню українського соціал-демократичного руху наприкінці XIX – на початку XX ст., ролі вітчизняних марксистських партій і спілок та їхніх діячів у суспільному житті романівської монархії та в міжнародному соціалістичному русі. Зазначені проблеми досліджували українські вчені Т. Бевз[797], В. Верстюк [824; 825], О. Висоцький [828], І. Гирич [844; 845; 846;

847], В. Головченко [852; 853; 854; 855], А. Голуб [856], О. Жерноклеєв [897; 898], М. Кармазіна [1133; 1237; 1240], Г. Касьянов [957], С. Кульчицький [999; 1000], Ю. Лавров [1013; 1014], Ю. Левенець [1021], В. Литвин [1034], В. Лозовий [1036], С. Наумов [1096; 1097; 1098], А. Павко [1112], О. Реєнт [1115], В. Яремчук [1324] та ін. У їхніх роботах об'єктивно відтворено соціокультурні умови виникнення та діяльності політичних організацій, розглянуто різні аспекти історії українського соціал-демократичного руху (включаючи діяльність УСДС), вивчення ними як його окремих проблем, так і загалом історії України. Праці зарубіжних авторів Т. Гунчака [868], Е. Карра [953], А. Каппелера [952], Е. Каррер д'Анкосс [954], Б. Кравченка [986], Р. Пайпса [1115], Л. Хеймсона [1284], Т. Шаніна [1294], Р. Шпорлюка [1309] дозволили з'ясувати широкий історичний контекст, який прямо чи опосередковано стосується Спілки.

Зупинимося на найбільш значущих для нашого дослідження працях. Важливою подією в історіографії українського соціал-демократичного руху кінця XIX – початку XX ст. стала монографія В. Головченка [852]. Дослідник використав широкий комплекс історіографічних і особливо історичних джерел, що дозволило йому здійснити цілісний аналіз проблем, пов'язаних із зародженням та еволюцією марксизму в Наддніпрянській Україні. Простежив появу перших соціал-демократичних груп, формування Революційної української партії та її перетворення в марксистську. Розглянув також існування в РУП різних напрямів і течій, з'ясував коло осіб, які їх репрезентували, встановив передумови та обставини розколу РУП, який відбувся на межі 1904 та 1905 р. Автор переконливо довів, що розлам ставвя через ідейні та організаційні суперечки; прихильники тісної співпраці та входження РУП на засадах автономії до складу РСДРП сподівалися скористатися підтримкою останньої для посилення революційного руху в Україні. Водночас, як з'ясував учений, М. Меленевський і інші члени Закордонного комітету партії недооцінили небезпеку централізму російської марксистської партії для української соціал-демократії. В. Головченко розглянув діяльність УСДС у 1905–1907 рр. і відзначив здобутки цього союзу РСДРП в організації страйкового руху селян і сільських робітників та його успіх у виборах до II Державної думи. Надзвичайно детально він охарактеризував ту

принципову дискусію, яка тривала між представниками УСДРП М. Поршем і Спілки П. Тучапським щодо перспектив українського національного життя. Автор розглянув перебіг перемовин про входження УСДРП до складу РСДРП і ставлення Спілки до них [852, с. 82-83, 91-98]. Загалом ця монографія стала важливою подією в осмисленні феномену української соціал-демократії.

Формування українських політичних партій у контексті дослідження «українського питання» в Російській імперії розглянув Ю. Лавров, котрий докладно з'ясував процес формування Революційної української партії та її ґенезу на початку XX ст. Важливе значення для дослідження історії УСДС має та частина роботи, в якій з'ясовано ідейні та організаційні зміни в партії, що сталися в 1904 р. Автор встановив наявність у РУП трьох течій, які виразно окреслилися напередодні розколу партії на «невідбутому з'їзді», докладно з'ясував перебіг і хронологію дискусії, що точилася під час засідань з'їзду, відзначив розкольницьку роль у подіях російських соціал-демократів І. Біска й П. Тучапського. Він уперше з'ясував, що новоутворена організація (УСДС) увійшла до складу РСДРП на початку лютого 1905 р. [1013, с. 297-310, 317-329] Праці Ю. Лаврова ґрунтуються на нововідкритих архівних матеріалах і стали новим словом у з'ясуванні обставин розколу РУП і створення Спілки.

Українська соціал-демократична спілка стала предметом наукового аналізу С. Наумова [1096; 1097; 1098]. Дослідник вияснив, що саме комплекс проблем, пов'язаних із обґрунтуванням ідейно-теоретичних засад та організаційної діяльності РУП, став причиною її розколу. Щоправда спочатку новостворену політичну групу (Спілку) автор помилково вважав окремою партією, яка повела рішучу діяльність, спрямовану на залучення членів рупівських організацій на свій бік [1097, с. 14-16]. Проте згодом у спеціальних статтях, присвячених УСДС, С. Наумов висунув і обґрунтував низку наукових гіпотез, в яких окреслив роль і значення цієї громади в суспільно-політичному житті українських губерній. На його думку Спілка «ніколи не була окремою політичною організацією, не мала самостійного значення» і використовувалася РСДРП для боротьби проти РУП і посилення власної ефективності [1096, с. 113-114]. С. Наумов також окреслив подальшу перспективу дослідження – необхідність підготовки «публікацій монографічного формату» [1096, с. 114].

Таким чином, найбільш вивченими аспектами історії Української соціал-демократичної спілки РСДРП є: її діяльність, спрямована на організацію боротьби селян і сільських робітників у добу революції 1905–1907 рр. та визначення її місця в партійно-політичних відносинах початку XX ст. Водночас усе ж залишаються нез'ясованими важливі питання, пов'язані з виникненням цієї організації, формуванням ідейних та організаційних засад її функціонування, ролі спілчанської громади в російській марксистській партії та взаємини з іншими соціал-демократичними організаціями, насамперед РУП-УСДРП і Бундом, причини занепаду цього партійного союзу РСДРП. Доцільно звернути увагу на вияснення специфіки модернізаційних процесів у романівській імперії та її українських губерніях, що дозволить зрозуміти, чому саме такою виявилася партійно-політична система – конфігурація партій і спілок різних ідейних напрямів у суспільному житті. Отже, потрібне комплексне дослідження історії Української соціал-демократичної спілки в контексті епохи модернізації в Російській імперії та її українських губерній.

1.2. Джерельна основа дослідження

Відомий британський учений Д. Тош, послідовно описуючи складові майстерності історика, назвав свою працю «Прагнення до істини». «Якщо головною турботою історика є відтворення і пояснення минулого заради самого минулого або в світлі його значення з точки зору сучасності, – писав учений, – то досягнутий ним результат зумовлюється насамперед кількістю і характером наявних джерел» [1223, с. 57]. Однак один із учасників драматичних подій, пов'язаних із розколом РУП на «невідбутому» з'їзді на межі 1904 та 1905 рр. і утворенням УСДС, О. Скоропис-Йолтуховський, висловлював сумнів у можливості їхнього об'єктивного дослідження. «Се найбільш неясний пункт цілої історії РУП і тут у кожного з нас, учасників сеї кризи ріжне толкованнє справи, – писав український громадсько-політичний діяч, – і ледве чи й найоб'єктивніший історик за браком жерел зможе коли вияснити сю трагічну й глибоко цікаву для нашого національного розвитку подію» [716, с. 31]. Окрім того, в епістемології спостерігаємо зростаючий скептицизм щодо пізнавальних можливостей історичної науки [974, с. 355-366; 1123, с. 5-6]. Питання, які ставляться в цьому

контексті перед істориками, сформулювала російська дослідниця О. Медушевська: «Чи є історична об'єктивність у дослідженні минулого – це мета вченого чи це недосяжна, хоча й шляхетна, мрія, яка відсувається від нас як лінія горизонту? [1061, с. 231]» Попри висловлювані сумніви, можемо стверджувати, що на сьогодні маємо досить повний реєстр джерел із досліджуваної проблеми, який нараховує 1412 позицій. Він містить, зокрема, назви 527 архівних справ із 37 фондів дев'яти архівних установ України та Російської Федерації. Використані нами модерні теоретико-методологічні підходи (соціокультурний підхід, персональна біографія, історія повсякдення та ін.), при наявному комплексі історичних джерел, дозволяють відтворити згадану сторінку (розкол РУП) і загалом історію Української соціал-демократичної спілки.

У дисертації використані різноманітні за походженням і змістом історичні джерела. Їхній аналіз здійснимо, з використанням здобутків сучасних спеціальних джерелознавчих досліджень [835; 849; 873; 938; 1048], насамперед скористаємося класифікацією, розробленою українським ученим І. Михальським, монографія якого присвячена аналізу історичних джерел з історії українських політичних партій [1076]. Вона передбачає поділ джерел на види за спільністю походження, змістом та призначенням і виокремлює дві великі групи: 1) партійного та 2) іншого походження [1076, с. 44]. Такий поділ дозволяє врахувати весь комплекс джерел, що стосуються історії Спілки. І хоча одні й ті ж види джерел (партійні документи, мемуари, листування) повторюються в обох групах документів, проте це не применшує переваг класифікації, запропонованої І. Михальським.

Головне значення для нашого дослідження мають джерела партійного походження, які згаданий автор поділяє на такі тематичні блоки: 1) організаційно-партійні документи; 2) пропагандистсько-агітаційні матеріали; 3) джерела особового походження [1076, с. 43]. У першому блоці І. Михальський виокремлює чотири групи документів, які виникли в процесі внутріпартійної роботи: 1) програмні матеріали і статути; 2) матеріали з'їздів, конференцій і нарад, 3) документи центральних органів і 4) документи місцевих партійних організацій [1076, с. 43].

Важливе значення для розуміння централістичних принципів побудови РСДРП і програмних засад її діяльності мають статут і програма російської соціал-демократії,

адже саме на їхній основі здійснювалася діяльність спілчанської громади в структурі російської марксистської партії [545, с. 418-427]. Видана Спілкою програма російської соціал-демократичної партії з коментарями П. Тучапського засвідчувала наявність на початковому етапі певних розбіжностей спілчан із підходами РСДРП до розв'язання національного питання [700].

Другу важливу групу партійних документів утворюють матеріали з'їздів, конференцій і нарад. Представники Української соціал-демократичної спілки брали участь у форумах російської соціал-демократії, починаючи з меншовицької конференції партійних працівників у квітні 1905 р. і закінчуючи Віденською конференцією організацій РСДРП у серпні 1912 р., організованою Л. Троцьким і його прихильниками. Значна частина цих матеріалів опублікована повністю або частково [552, с. 147-148, 304-309, 323-339; 553; 560; 566; 556; 550]. Ми використали також неопубліковані стенограми та резолюції загальноросійських і регіональних конференцій, нарад керівних органів російської соціал-демократії [621; 442; 492; 501; 505]. Вони відображають становище Спілки в складі РСДРП у різні періоди її історії, ставлення цієї партійної громади до стратегії та тактики російської марксистської партії та її фракцій.

Українська соціал-демократична спілка увійшла до складу РСДРП 2 (15) лютого 1905 р. Протягом усього періоду революції вона перебувала в орбіті ідейно-політичного впливу меншовицької фракції. Водночас, постанови та листи ЦК РСДРП, які націлювали на реалізацію політики партії, мають важливе значення для розуміння того, що Спілка була регіональною організацією російської марксистської партії [552, с. 204-206, 210-215]. Вони засвідчують, що обидві фракції РСДРП провадили революційну стратегію та тактику в революції. Ці історичні джерела утворюють третю групу використаних партійно-організаційних документів.

Четверту групу партійно-організаційних історичних джерел склали статути і проекти статутів УСДС та її місцевих громад. Вони визначали організаційні принципи партійного будівництва та статус Спілки у складі РСДРП, становище місцевих спілчанських осередків. Статути дозволяють простежити зміну принципів побудови УСДС, роль керівних соціал-демократичних комітетів. Проект першого організаційно-

правового документа Спілки опублікувала меншовицька «Искра» ще до розколу РУП [1203, с. 407]. Зазначений факт засвідчує, що вже тоді тривали перемовини про входження українських соціал-демократів до складу РСДРП. Перший статут УСД Спілки схвалили на її конференції у листопаді 1905 р. Він визначав її автономний статус у складі російської партії. Побудова спілчанської громади враховувала чинний адміністративно-територіальний поділ імперії [306; 549, с. 348-349]. Згодом УСДС відмовилася від такої структури громади і запровадила поділ своєї області на районні організації, про що засвідчують проекти її статутів 1906 і 1907 рр. [61, арк. 9-9 зв.; 364, арк. 346, 348-348 зв.; 1160, с. 113-115]. Така перебудова Спілки забезпечила ефективнішу роботу її осередків. Виявлені статути районних спілчанських організацій уточнюють територіальні межі районів, відтворюють роль місцевих керівних органів – районних конференцій і комітетів [245, арк. 64; 210, арк. 137-137 зв., 192-192 зв.]. Кременчуцька організація РСДРП у добу реакції діяла на основі статуту, затвердженого 5 лютого 1908 р., який визнавав її належність до УСДС на чолі з «верховною установою» – Головним комітетом [111, арк. 29-31 зв.; 366, арк. 109-110].

Українська соціал-демократична спілка використовувала власний автономний статус для проведення конференцій громади. Відомо, що такі форуми Спілки відбулися у листопаді 1905 р. і в березні 1906 р. (див. підрозділ 3.3 – О. Ф.). Однак протоколи цих конференцій не збереглися. У фондах таємної поліції містяться лише матеріали конференції УСДС, яка відбулася наприкінці березня 1907 р. Вони засвідчують реалізацію Спілкою політичних кампаній із виборів до Державної думи, святкування 1 травня й організацію страйкової боротьби. Делегати обговорили також запропоноване ЦК РСДРП питання, що стосувалося принципових проблем партійного будівництва [459, арк. 183-184]. Наступна конференція УСДС відбулася в січні 1909 р., звіт про яку ГК надіслав в партійні організації та в друкований орган РСДРП «Голос социал-демократа» [524, арк. 1-4]. Цей документ оприлюднили дослідники українських політичних партій [549, с. 351-357].

Керівництво спілчанськими громадами здійснював Головний комітет УСДС. Однією з форм здійснення проводу ГК стало надсилання до організацій циркулярних директивних листів. За даними джерел, у 1906 р. таких листів надіслано 16, а у 1907 р.

– щонайменше 11 [442, арк. 82-82 зв., 89-94 зв.; 61, арк. 11-12 зв.; 108, арк. 69-70 зв.; 134, арк. 20-21]. Спочатку, навесні-влітку 1906 р., вони виходили від імені двох керівних партійних комітетів – Головного комітету та Південного провінційного бюро РСДРП. Починаючи з кінця літа 1906 р., коли утвердилася назва об'єднаної організації Українська соціал-демократична спілка РСДРП, листи надсилалися від імені ГК. Про «русифікацію» Спілки засвідчило те, що всі зазначені документи видані російською мовою. У них розглядалися проблеми практичної діяльності РСДРП: організація виборів делегатів на партійні з'їзди та конференції, питання партійного будівництва, здійснення стратегії і тактики діяльності як загалом партії, так і її місцевих громад. Один із листів – «Лист до всіх організацій Українського Союзу Спілки РСДРП» за підписом останніх працюючих членів цієї партійної установи, Баска (М. Меленевського) і Грицька (Г. Довженка), інформував партійців, що обраний на листопадовій конференції 1905 р. ГК Спілки вимушено складає свої повноваження і тимчасово передає повноваження ЦГС [474, арк. 285].

Пропагандистсько-агітаційні матеріали відображають не лише відповідний напрямок роботи УСДС, але й віддзеркалюють вироблення ідейно-теоретичних засад громади. Тут виділяємо такі групи: 1) партійна періодична преса; 2) публіцистика і твори партійних лідерів і діячів і 3) листівки, прокламації, відозви [1076, с. 45]. Серед використаних соціал-демократичних видань першорядне значення мають центральні органи РСДРП («Искра», «Голос социал-демократа»). Для характеристики загального становища РСДРП і організацій УСДС в добу реакції важливе значення мають публікації «Голоса социал-демократа». У ньому вміщено, зокрема, декілька статей, присвячених суспільно-політичній ситуації в українських губерніях Російської імперії та діяльності спілчанських організацій. Зазначені статті в авторській редакції та з виправленнями відомого соціал-демократа Ф. Дана ми виявили в архівному фонді редакційної колегії, що зберігається в РДАСПІ [523-524; 526].

Велику цінність для відтворення ідейно-теоретичної, організаційної та практичної діяльності УСДС мають газети, які вона видавала. У січні-серпні 1905 р. Спілкою видрукувано 8 номерів газети «Правда» українською та один номер російською мовами. Водночас виходила газета меншого формату під назвою «Листок

правди». Зазначені видання зберігаються в Державній науковій архівній бібліотеці (м. Київ) і в фонді 838 «Колекція листівок, прокламацій та інших агітаційно-пропагандистських документів. 1896–1919, 1923 рр.» ЦДІАК України. У 1906 р. обмеженим тиражем виходили «Известия Украинского союза и Южного провинциального бюро РСДРП», які видавали спільно Українська соціал-демократична спілка та Південне провінційне бюро РСДРП. Другий і третій номери цього друкованого органу виявлені нами у 316 фонді «Київський військово-окружний суд» ЦДІАУК [230, арк. 18 зв.]. Їхній зміст проливає дещо світло на важливі питання партійного будівництва – взаємодія та об'єднання зазначених організацій РСДРП.

У добу реакції з ініціативи спілчан, насамперед М. Меленевського, у Львові, а потім у Відні друкували спілчанську газету «Правда». Її видавали в співпраці з позафракційним соціал-демократом Л. Троцьким. Важливе значення для з'ясування обставин видання газети, ролі спілчан у роботі редколегії мають матеріали фонду 280 РДАСПІ «Редакція газети «Правда» (Відень (1908–1912)» [508; 513-514]. Щоправда, внаслідок інтриг усередині УСДС, ініційованих охранкою через своїх секретних агентів, починаючи з третього номера, вона виходила як «рабочая газета» без вказівки на Спілку як її видавця. Цінність цього видання полягає в тому, що воно засвідчує активну участь спілчан у подоланні фракційного розколу в добу реакції. У липні 1909 р. вийшов єдиний номер газети «Известия Украинского Союза», до редагування якого долучилися відомі меншовики П. Маслов, О. Мартинов. Опубліковані в ньому матеріали відображають партійне життя РСДРП і розгромлених реакцією місцевих спілчанських громад [570]. Використано також джерельну інформацію регіональних соціал-демократичних газет «Киевское слово» (Київ), «Колокол» (Полтава) [702] та «Вперед» (Львів) [589].

Важливу роль серед джерел займають публіцистика та твори партійних діячів російської соціал-демократії. Для розуміння сутності ідейно-теоретичних та програмних підвалин, централістичних принципів побудови та фракційних відмінностей важливе значення мають праці Л. Аксельрод [569], В. Леніна [631-632], Ю. Мартова [649], Г. Плеханова [676-676], М. Чєрєваніна [728] та інших діячів РСДРП. Провідники Спілки виступали з статтями та брошурами з актуальних питань

соціально-економічного та політичного життя в українських губерніях. Для об'єктивного відображення ідейно-теоретичних підвалин діяльності спілчанських організацій важливе значення мають праці М. Меленевського «Про державний лад» [287, арк. 191-205] і «Страйк і бойкот» [343, арк. 5-6], П. Тучапського «Хто такі соціал-демократи? Чого хоче Соціал-Демократична Робітнича Партія Росії для селян?» [3, арк. 77-94], «Про податі» [3, арк. 95-102], О. Скоропис-Йолтуховського «На переломі». В останній автор відзначив головні тенденції політичного та соціально-економічного життя в Російській імперії [587] та ін.

Велику групу джерел складають листівки, відозви та прокламації УСДС. Вони засвідчують, що селяни та сільськогосподарські робітники складали основну соціальну групу, на яку спілчани спрямовували діяльність. Уже в початковий період революції Спілка надрукувала низку видань, які мобілізовували сільських трудівників на страйкову боротьбу за свої політичні та соціально-економічні права [305, арк. 1-2; 327, арк. 1-1 зв.; 331, арк. 1-1 зв.]. Цей напрям роботи спілчани продовжили і в наступні роки, про що промовляють прокламації «Ко всем сельским рабочим» [310, арк. 1-1 зв.], «К рабочим на сахарных заводах» [320, арк. 1-1 зв.] та ін. Завдяки великим накладам, УСДС також здійснювала потужний інформаційний супровід виборчої кампанії до II Державної думи [25, арк. 328-329; 311, арк. 2; 313, арк. 1-1 зв.; 314, арк. 1], святкування 1 травня [317, арк. 1-1 зв.] та інших акцій.

Відносно нечисельну групу використаних джерел склали документи особового походження. За мемуарами сьогодні все більше закріплюється назва «Я-документи», оскільки в них дійсність передається через суб'єктивне сприйняття [938, с. 269-270]. Автори таких творів через певний проміжок часу поверталися до минулих подій і, як правило, наводили додаткові аргументи для пояснення своїх вчинків. Зазначене слід враховувати при роботі з цими джерелами. У мемуарних статтях М. Меленевського [759] та Н. Романович-Ткаченко [766] відображені дискусійні питання історії РУП на межі 1904 та 1905 рр., коли в партії відбувся розкол. У зазначених публікаціях є також цінна інформація про обставини створення та початок роботи УСДС. Учасником цих подій був і О. Скоропис-Йолтуховський, який залишив цінні мемуарні замітки та спогади [767-769]. У зазначених публікаціях діяч умістив також епістоли, які

передають обставини розколу на ставлення до них українських діячів, зокрема Є. Чикаленка. Вони засвідчують наявність у складі Закордонного комітету різних позицій щодо розламу. Будучи спочатку «рядовим революції», а згодом членом ГК Спілки, О. Скоропис-Йолтуховський описав власну агітаційно-пропагандистську діяльність у Херсонській і Київській губернії в 1905 і 1906 рр. Відомий діяч РУП, УСДРП і Спілки М. Галаган залишив спогади, в яких, зокрема, відбиті сторінки історії зазначених організацій [744]. Автор з осені 1905 р. увійшов до УСДС і працював у низці її громад, а в період реакції – в Головному комітеті. Його спогади мають важливе значення для з'ясування форм і методів роботи соціал-демократів-спілчан, їхньої керівної установи та настроїв, що панували в Спілці.

Для характеристики ситуації в РСДРП, міжфракційних відносин у ній на початку XX ст. важливими є мемуари її провідних діячів Ю. Мартова [758] і Л. Троцького [771]. Враховуючи, що останні написані в еміграції, коли в СРСР переслідувалися не лише прихильники, але й ті, хто коли-небудь співпрацював із ним, Л. Троцький жодним словом не обмовився про співпрацю зі Спілкою в добу реакції.

Мемуари учасників революційного руху, видрукувані у 1920-х – на початку 1930-х рр., відзначалися меншою ідеологічною упередженістю та об'єктивнішим відтворенням партійно-політичного життя початку XX ст. Важливими є спогади регіональних діячів РСДРП В. Вакара [742] та О. Шліхтера [781-782], котрі брали найактивнішу участь у подіях Першої російської революції в Україні та охарактеризували роль більшовиків у них. Останні тісно співпрацювали з УСДС і мемуаристи залишили про це згадки [781, с. 162; 742, с. 269-271, 284]. Зазначені твори засвідчують, що спілчанська громада у 1905–1907 рр. взаємодіяла з різними соціалістичними політичними партіями.

Другою важливою групою джерел особового походження є листи. В ту історичну добу вони були найпоширенішим засобом масової комунікації. Керівна установа Української соціал-демократичної спілки – Головний комітет – вів інтенсивне листування, для чого створив спеціальний орган – секретаріат. Конспіративні умови діяльності вимагали використання шифрів, написання послань за допомогою хімічних речовин та інших способів приховання змісту, проте, масштаб перлюстрації листів

охранкою мав систематичний характер. Зазначимо, що у фондах установ таємної поліції міститься величезний масив епістол, які виходили від керівних органів РСДРП, УСДС і місцевих спілчанських організацій. За допомогою листування підтримувався регулярний зв'язок між ГК УСДС і ЦК РСДРП [28, арк. 442-444 зв.; 450, арк. 42, 46, 49-50, 53, 57-58]. Комунікація здійснювалася між керівним органом і місцевими соціал-демократичними осередками. У них обговорювалися важливі питання стратегії і тактики РСДРП, діяльності спілчанської громади, роботи місцевих осередків. У листах відбиті обставини повсякденного життя соціал-демократичних організацій та її членів.

У подіях, пов'язаних із розколом РУП наприкінці 1904 р., приховану роль відігравала РСДРП; зазначена проблема належить до дискусійних питань, яке обговорювали учасники подій та історики. У РДАСПІ вдалося виявити листи, що дозволяють з'ясувати роль російських марксистів у цих подіях. Листування провідника технічної групи меншовиків РСДРП І. Біска із провідниками цієї фракції засвідчує активну таємну діяльність російських соціал-демократів, спрямовану на входження РУП до складу РСДРП, а після невдачі цієї акції – на розкол української соціал-демократії, створення Української соціал-демократичної спілки та розгортання нею своєї праці [502-504].

Значна частина листів діячів УСДС зберігається у фондах партійних установ РСДРП у РДАСПІ. Важливими для дослідження та хронологічно першими епістолами є надіслані зі Львова протягом 2 березня (18 лютого) – 18 (5) жовтня 1905 р. в меншовицький центр у Женеві. Їхніми авторами були фундатори Спілки П. Тучапський, М. Меленевський та ін. особи [504]. У них відображено початковий період функціонування УСДС. У фонді 280 цієї ж архівної установи зберігається листування спілчанських діячів із Л. Троцьким та іншими особами щодо їхньої участі у виданні газети «Правда», надсилання ними кореспонденцій, підготовку до друку номерів часопису тощо [507-511]. У листах діячів місцевих спілчанських організацій до редакції газети віддзеркалюється їхнє становище в добу реакції [514-516]. Питання про причини невдачі перемовин між спілчанами та українськими соціал-демократами у 1910–1912 рр., становище в УСДРП напередодні Першої світової війни дозволяютьз'ясувати листи В. Винниченка, Л. Юркевича, М. Залізняка і

В. Степанківського, які зберігаються в особовому фонді А. Жука в Національному архіві Канади в Оттаві, виявлені та опубліковані І. Гиричем [754].

Друга велика група, виокремлена І. Михальським, охоплює джерела іншого походження. Дослідник визначив насамперед документи органів державної влади та виокремив три групи: 1) законодавчі документи, 2) документи місцевих органів влади і 3) матеріали судово-слідчих установ. Складний і суперечливий процес переходу Російської імперії до конституційного ладу знайшов відображення в законодавчих джерелах. Важливе місце у запровадженні конституційної монархії належало Державній думі. Підготовка та проведення виборів до неї мала загалом належне нормативно-правове забезпечення [535-536; 538]. Його використовували суб'єкти виборчого процесу, зокрема УСДС РСДРП. Про останнє свідчать директивні циркулярні листи ГК [25, арк. 106-107; 306, арк. 1-2 зв.], у яких роз'яснювалося виборче законодавство, зверталося увагу на можливості його реалізації задля успіху на виборах.

Органи місцевої адміністративно-поліцейської влади, починаючи з найнижчих поліцейських чинів (урядників [25, арк. 300; 334, арк. 422]), станових приставів [13, арк. 881; 23, арк. 396-396 зв.; 83, арк. 1], повітових справників [14, арк. 974; 335, арк. 33; 239, арк. 2-3 зв.] і, закінчуючи губернаторами [42, арк. 1-2; 289, арк. 55-59 зв.; 290, арк. 1-20; 292, арк. 1-1 зв.; 294, арк. 1; 296, арк. 94-94 зв.], згідно зі своєю компетенцією, протидіяли роботі УСДС. Вони відзначали революціонізуючий вплив Спілки на населення українських губерній. Використані документи дозволяють з'ясувати, до яких заходів вдавалися зазначені посадовці для його нейтралізації.

Велике значення для дослідження мають документи таємної поліції, які зберігаються в фонді 102 «Департамент поліції МВС» Державного архіву Російської Федерації. Спочатку охранка стикалася з окремими поодинокими акціями провідних діячів УСДС, але часто не могла встановити їхні особистості (О. Скоропис-Йолтуховського заарештували в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії під ім'ям австрійського підданого Степана Барана) [285] або зараховувала їх до діячів інших політичних партій (діяльність провідного діяча РУП і Спілки П. Канівця приписувалася Партії соціалістів-революціонерів) [447]. Загалом таємна поліція у 1905

та 1906 рр. мала вкрай поверхневі відомості про УСДС і ефективність її роботи була низькою. Для зміни ситуації було здійснено реорганізацію структури та системи діяльності охранки. Зміни у грудні 1906 – лютому 1907 рр., на думку російського історика З. Перегудової, виявилися переломними і найбільш насиченими в справі здійснення внутрішніх реорганізацій у системі Департаменту поліції та внутрішнього розшуку [1119, с. 97]. Під час організаційних змін ДП поділили на чотири відділення, кожне з яких зосереджувалося на спостереженні, розшуку, розробці агентурних даних про окремі партії та організації. Третє відділення спеціалізувалося на соціал-демократичних організаціях. Боротьба з великою регіональною організацією РСДРП – Спілкою ставилася в один ряд із РСДРП, Бундом, «Поалей-Ціон», соціалістами-сіоністами та ін. Для належного ведення документації запровадили нову номенклатуру справ. Українська соціал-демократична спілка, поряд із політичними партіями, отримала восьмий номер. Починаючи з 1907 р. суттєво зросла кількість повідомлень та, головне, покращилася якість отримуваної інформації про діяльність УСДС. Нами використано понад 50 справ з Особливого відділу ДП (фонд 102 ДАРФ), документи яких присвячені діяльності спілчанських організацій РСДРП – це огляди, циркуляри, рапорти, донесення, матеріали перлюстрації, записи свідчень секретних співробітників та ін. Серед паперів таємної поліції знаходимо велику кількість документів УСДС, виявлених під час обшуків і арештів спілчанських активістів.

Безпосередньо в українських губерніях справа політичного розшуку покладалася на охоронні відділення, губернські жандармські управління, жандармсько-поліцейські управління залізниць, розшукові пункти. Діяльність зазначених установ в історичному та джерелознавчому аспектах грунтовно досліджена у працях українських істориків [1106; 1173; 1311-1313; 1325]. У дисертації використано «Огляд українського руху», що зберігається у фонді 274 («Київське губернське жандармське управління») ЦДІАК України. У цьому документі є значний обсяг інформації про український національний рух, у контексті якого розглядалася діяльність Спілки [82, арк. 27-36 зв.]. Важливе значення для дослідження мають звіти начальників ГЖУ про політичну ситуацію і, зокрема, про діяльність політичних партій і спілок у губерніях [22, арк. 1-3 зв.]. У звіті начальника Київського ГЖУ згадується про УСДС [455, арк. 6-6 зв.], однак наведені

ним дані засвідчували швидше погану поінформованість жандармів, ніж реальну діяльність спілчан.

У дисертаційній роботі використано матеріали дізнань, які зберігаються у фондах ГЖУ щодо членів Спілки [15; 143-144; 345; 365]. Вони містять списки звинувачених осіб у справі, описи та огляди речових доказів, протоколи допитів, рішення про запобіжні заходи та інші важливі документи.

Найчисленнішою групою документів є листування посадовців таємної поліції про діяльність політичних партій і спілок [457; 459; 482; 93; 110-111]. Воно містить цінну інформацію про УСДС, яка демонструє рівень поінформованості жандармів про діяльність спілчанських організацій та їхніх провідників і заходи, що вживалися для боротьби з ними.

Свідченням зростання ефективності діяльності охранки є матеріали про зовнішнє (робота філерів) та, особливо, внутрішнє (діяльність секретних співробітників) спостереження за Спілкою [115-117]. Розуміння важливості цього напряму роботи таємна поліція набула лише наприкінці Першої російської революції [1311, с. 4]. Перебуваючи в лавах УСДС і відіграючи у них провідну роль, секретні агенти не лише надавали цінну інформацію про діяльність РСДРП і її спілчанських організацій, але й, за можливості, впливали в потрібному жандармам напрямку на політику УСДС.

Цінні матеріали про Спілку містяться у фондах судових установ. Посадовці прокурорського нагляду та суди різних рівнів, найбільше – Київська [237, арк. 9-9 зв.; 238, арк. 1-2 зв., 118, 177-180, 185, 292-294; 245; 248; 250] та Одеська [286] судові палати, розглядали справи про діяльність політичних партій і спілок. У їхнє поле зору потрапляли й спілчанські діячі. Зафіксовано, що непрофесіоналізм і службова недбалість жандармів ставили у вкрай незручне становище суддів. Так, до членів УСДС жандарми помилково зараховували діячів українських політичних партій А. Жука, С. Єфремова, Ф. Матушевського та ін. [269; 271-272]. Проте, зазначене не применшує цінності цих джерел; вони дозволили з’ясувати недоліки в діяльності таємної поліції. Окрім того, в судових справах міститься низка документів, що відображала діяльність УСДС. Проти спілчан порушувалися судові справи посадовцями прокурорського нагляду [371; 385]. Ці матеріали відбивають діяльність

спілчанських осередків, дозволяють з'ясувати соціальний і національний склад їхніх членів.

До матеріалів інших політичних партій і об'єднань, використаних у дослідженні, можемо віднести документи ЦДАВО України у м. Києві архівного фонду 3807 українського громадсько-політичного діяча А. Жука. Оскільки Українська соціал-демократична спілка утворилася внаслідок розколу РУП, то першорядне місце посідають матеріали «невідбутого» з'їзду партії, засідання якого відбувалися на Різдвяні свята 1904 (1905) р. Документи, що містяться в архівних справах, дозволяють окреслити ті ідейні течії, що склалися в РУП напередодні розколу, та політичну позицію, яку мали партійні діячі напередодні, під час та після з'їзду [3; 6].

Для відображення ставлення представників різних напрямків українства Західної України та Наддніпрянщини до Української соціал-демократичної спілки важливе значення має преса. Львівська ліберально-демократична газета «Діло» уважно стежила за партійно-політичним життям у підросійських українських губерніях. У статті «Нова українська партія» редакція повідомила читачів про створення Спілки, що увійшла до складу російської соціал-демократії. «Діло» затаврувало спілчан як «антинаціональну» та «обрусительську» громаду [659]. На шпальтах цієї ж газети дещо пізніше виступив галицький соціал-демократ С. Баран, який констатував утворення УСДС, назвавши її українською партією [710]. В українських журналах «Літературно-науковий вісник» [602; 653], «Нова громада» [582-583; 611; 651], «Киевская старина» та «Україна» [608-609; 670-673], публікували праці провідні українські суспільно-політичні діячі. Важливими є їхні оцінки соціокультурних умов розвитку національно-політичного життя в Російській імперії та її українських губерніях. У щоденній українській газеті «Рада» уміщено декілька нищівних фейлетонів, у яких критично оцінювалися здобутки Спілки в роботі серед селянства та її співпраця з українськими соціал-демократами [575-576; 699]. Зазначені публікації віддзеркалюють ставлення українських лібералів до прихильників інтернаціонального напряму в марксизмі.

У дисертації використано також матеріали тогочасної преси РУП-УСДРП з метою характеристики ідеології, програми та практичної діяльності національної марксистської партії. На відміну від інтернаціоналістської Спілки, українські соціал-

демократи постійно відстоювали національні права українського народу, проте форми та методи роботи серед селянства у них були схожими. У дослідженні ми зверталися до публікацій у «Праці» [588; 591-592], «Селянині» [731], «Вільній Україні» [626; 645-646; 674], «Нашому голосі» [627; 705]. Використані публікації дозволити визначити характерні риси ідейно-теоретичної та практичної діяльності УСДРП, здійснити компаративні дослідження з такою ж роботою інтернаціональної УСДС.

Джерела особового походження представників інших політичних партій цікаві оцінками, які вони давали подіям, процесам та явищам, що стосувалися загальної партійно-політичної ситуації в українських губерніях, ролі російської соціал-демократії в регіоні (Спілку згадують рідко). Відомий український історик та суспільно-політичний діяч Д. Дорошенко залишив цікаві спогади про своє життя в контексті історії кінця XIX – початку XX ст., вперше опубліковані у 1949 р. [747] У них оповідав про Революційну українську партію, членом якої був. Водночас, у фонді А. Жука в ЦДАВО зберігаються неопубліковані спогади цього ж автора про РУП, написані двадцятьма роками раніше [9, арк. 3-5]. Зазначені мемуари створені в різні часи й цікаві для здійснення настанов джерелознавців щодо порівняльного аналізу [835, с. 247].

У роботі використано також спогади представників українського ліберально-демократичного напряму. Є. Чикаленко, суспільно-політичний діяч і меценат належав до провідників національного руху, які формували стратегію його розвитку. Він обстоював ідею необхідності існування в українстві політичних партій різних напрямів, зокрема й соціал-демократичного. Водночас, у спогадах він украй негативно оцінював деякі дії українських соціал-демократів; останні обрали місцем конспіративних зустрічей редакцію газети «Громадська думка», вони поставили під удар його дітище – першу загальноукраїнську газету в Наддніпрянській Україні [779, с. 298-300]. Такі вчинки, звичайно, шкодили національному рухові.

Спогади С. Єфремова відбивають важливі сторінки історії українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. [748] Попри те, що УСДС у праці прямо не згадується, автор подав колоритну характеристику спілчанського провідника з Поділля П. Ксендзюка [748, с. 617-619]. Загалом він критично оцінював діяльність

українських соціал-демократів, особливо їхнє прагнення об'єднатися з РСДРП.

Широкий спектр суспільного життя Російської імперії та українських земель Наддніпрянщини та Західної України розглянув у своїх споминах О. Лотоцький [1298, с. 100-119]. Попри те, що автор спеціально не приділяв уваги УСДС, окремі рядки засвідчують ставлення до неї. Так, характеризуючи члена санкт-петербурзької української студентської громади В. Добровольського, мемуарист зазначав, що він – ідейний український соціал-демократ, який «не схибнув у бік Спілки, коли ся остання знаходила досить прихильників» [755, с. 92].

Джерела особового походження представників органів державної влади царизму використовувалися з метою з'ясувати форми та методи протидії діяльності революційних організацій, зокрема УСДС [762-763]. Відомий жандармський діяч О. Спірідовіч у 1903–1905 рр. очолював Київське охоронне відділення. Цінними для написання роботи виявилися ті сторінки спогадів, на яких автор детально та зі знанням справи охарактеризував партійно-політичну ситуацію в регіоні, діяльність підлеглих йому установ, що боролися з революціонерами. Талановитий жандармський офіцер наприкінці травня 1905 р. став жертвою соціал-демократичного терориста і його київська сторінка біографії вимушено закінчилась [770]. Київський губернатор П. Курлов залишив побіжний спогад про начальника Київського ГЖУ М. Кулябка [751, с. 82]. Примітивні та показні методи роботи останнього насправді виявилися малоефективними і згодом призвели до вбивства прем'єр-міністра П. Столипіна. Певною мірою такі підходи до політичного розшуку пояснюють причини тривалих невдач охранки у боротьбі зі Спілкою.

Отже, при виконанні дисертаційної роботи використано велику кількість різноаспектних історичних джерел. Вони згруповані та проаналізовані на основі класифікації, розробленої сучасним українським ученим І. Михальським, який виділив дві великих групи: 1) джерела партійного та 2) джерела непартійного походження. Застосований у дисертації комплексний підхід до джерел дозволив виокремити в межах першої групи партійно-організаційні документи і матеріали, пропагандистсько-агітаційні джерела та мемуари й особисте листування. У складі другої групи інтегровано законодавчі документи, документи місцевих органів влади, матеріали

судово-слідчих установ, публіцистику та джерела особового походження. Усі зазначені джерела доволі репрезентативні та дозволяють об'єктивно дослідити історію Української соціал-демократичної спілки.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Дослідники минулого зазвичай розпізнають під теоретико-методологічними основами досліджень філософію історії – загальну інтерпретацію становлення людства й епістемологію – критичну теорію пізнання [793, с. 459]. Попри таке спільне розуміння, на сучасному етапі вчені демонструють різноманітні підходи в дослідженні історії. Зазначений процес охопив також українську історіографію, щоправда, відомий історик Л. Зашкільняк на початку XXI ст. констатував поки що її слабку диференціацію та здобутки у відповідних напрямах чи методологічних школах [1239, с. 6]. Не зважаючи на низку об'єктивних і суб'єктивних причин, вітчизняні вчені впроваджують сучасні теоретико-методологічні підходи в практику наукових досліджень.

Під час роботи над темою дисертаційного проекту були враховані напрацювання українського історіографа і теоретика науково-історичних досліджень І. Колесник про стиль наукового мислення. Дослідниця схарактеризувала сучасні підходи до зазначеного концепту. «Світоглядно-ідеологічним підґрунтям стилю/парадигми виступає картина світу, – зазначає науковець. – Взаємодія стилю мислення й наукової картини світу опосередкована фундаментальними теоріями та системою духовно-інтелектуальних цінностей конкретної епохи» [973, с. 141]. Авторка виокремила прикметні ознаки сучасного (некласичного) стилю історичного мислення, який, на відміну від класичного, орієнтованого на пізнання, націлює дослідників на розуміння минулого. Зазначена теза перегукується з думкою одного з фундаторів методології сучасної соціальної історії М. Блока. Він розглядав історію як «великий і різноманітний досвід людства, зустріч людей у віках» і, відповідаючи на питання «судити чи розуміти?», обстоював друге [803, с. 82].

Для теоретичного осягнення об'єкта і предмета цього дисертаційного дослідження, на нашу думку, найбільш придатною видається теорія модернізації.

Остання зародилася в середині минулого століття і мала кілька етапів еволюції, у рамках яких нагромаджено значний теоретико-методологічний та емпіричний досвід вивчення різних аспектів, зокрема й історичних, переходу від традиційного аграрного до сучасного індустріального суспільства [1124]. Вже на самих початках парадигма модернізації стала важливим аналітичним інструментом західних дослідників історії Російської імперії, а на початку 1960-х рр. вона посіла домінуюче місце в їхніх наукових працях [805, с. 53, 135]. Сьогодні вона все частіше використовується в світовій, зокрема й українській історіографії[891; 892; 1304]. Останнє засвідчує, зауважимо, відображення цього поняття у вітчизняних енциклопедичних виданнях [1369; 1373].

Модернізацію сьогодні розглядають як глибинний і багаторівневий процес трансформації політичної та соціальної систем, економіки і повсякденного життя, перетворення ціннісних орієнтирів суспільства, стереотипів поглядів і поведінки людей, який спрямований на перехід від традиційного до сучасного суспільства [1304, с. 3]. У словнику, присвяченому теорії та методології історії, наголошується, що процес модернізації є стадіальним, багатофакторним, історично інваріантним і зворотнім. Він має регіональну та цивілізаційну специфіку, відбувається з неоднаковою швидкістю й інтенсивністю в різних суспільних підсистемах і на різних етапах розвитку. Перебіг процесу модернізації залежить від «типу модерності» суспільства – його соціокультурного, регіонального та цивілізаційного контексту. Перспективи модернізації обумовлюються також історичними передумовами в конкретному соціоісторичному організмі [1382]. Водночас слід розрізняти модернізацію як соціокультурний процес та політику модернізації, яку ініціює правляча еліта з метою подолати економічну та військову відсталість і, в перспективі – зменшити цивілізаційне відставання від країн «першого ешелону».

Для розуміння специфіки історичного процесу в Російській імперії та її українських губерніях важливе значення мають уявлення про нелінійний, плюралістичний характер модернізаційних процесів. Дослідники виокремлюють два основних типи модернізації: 1) органічний (ендогенний), який є результатом еволюційного розвитку суспільства, під час якої відбуваються збалансовані зміни в

усіх сферах суспільної свідомості та буття й 2) неорганічний (екзогенний, наздоганяльний), що пов'язаний з модернізаційними стремліннями правлячої еліти. Другий тип розвивається під впливом зовнішніх викликів і має за мету подолати економічне та військово-технічне відставання від країн «першого ешелону» модернізації [1382]. Саме цей тип притаманний для Російської імперії, ганебна поразка якої в Кримській війні та подальший несприятливий Паризький мир спричинили реформаторські настрої далекоглядних представників правлячого режиму та частини суспільства [866, 263-282]. Наздоганяльна модернізація має незбалансований характер, що може спровокувати загострення конфлікту між традицією і привнесеними новими елементами. Така модернізація пов'язана з великими соціальними потрясіннями, внутрішнім насильством, руйнуванням традиційного укладу з далекосяжними негативними наслідками [1382]. У Російській імперії це проявилося в гострих політичних і соціальних рухах.

Відзначаючи останнє, дослідники підкреслюють, що країни наздоганяльної модернізації поділяються на два типи: «надтріснутих» і «розколотих». Різниця між ними полягає в тому, що в перших різні групи соціуму належать до різних цивілізацій, а в других – до однієї (аграрної) цивілізації, а політична еліта прагне змінити цивілізаційну приналежність. З приводу Росії тривали дискусії про її цивілізаційну ідентичність [1382]. Сучасні російські теоретики соціокультурного підходу підтримують тезу про «розколену» цивілізаційну приналежність Російської імперії. Про це зазначає соціолог М. Лапін, який уживає термін «кризовий соціум» [1018]. Концепти «розкол», «катастрофа» використовує у цьому ж контексті інший відомий філософ та історик О. Ахієзер [794, с. 244-351].

У процесі модернізації дослідники виокремлюють дві фази: «первинну», яка відбувалася в період до промислової революції та індустріалізації, і «вторинну», що відповідала добі становлення індустріального суспільства [1382]. Зазначені фази тривали певні періоди, хронологічні рамки яких у різних країнах були неоднаковими. Не існує єдиної точки зору на періодизацію модернізаційних змін у Російській імперії. Український дослідник О. Шляхов виокремлює «стадію зрушення», яка охоплює так звану доіндустріальну модернізацію, щоправда він чітко не вказує, коли саме вона

розпочалася [1304, с. 10-16]. М. Лапін датує її початком XVII ст. і використовує термін «протолібералізація» [1018, с. 11, 14]. Водночас учені єдині в думці, що із середини XIX ст. розпочалася рання модернізація, яку засвідчували реформи 1860-1870-х рр. [1304, с. 16] М. Лапін уважає, що в цьому складному соціокультурному процесі можна простежити три фази, остання з яких триває в Росії і на початку XXI ст. [1018, с. 16] Водночас, перша фаза, в контексті якої розглядаються в цій в дисертації важливі соціокультурні трансформації в українських губерніях Російської імперії, охоплювала часові рамки від середини XIX – до початку 20-х рр. XX ст. Варто зазначити, що в цивілізаційному поступі М. Лапін розглядав революції початку XX ст. як вибухи проти традиціоналізму [1018, с. 16].

У контексті теми дослідження слід зазначити, що в процесі модернізації в Російській імперії формувалися елементи громадянського суспільства та правової держави. Зокрема, здійснювалася самоорганізація суспільства, що проявилося у формуванні громадських організацій, професійних спілок і політичних партій. Цей процес значною мірою віддзеркалював загальноєвропейський феномен [809; 861, с. 287-290; 1131; 1169; 1225]. Щоправда, специфіка Російської імперії полягала в тому, що самодержавство, спираючись на державно-бюрократичний апарат, прагнуло не допустити політизації суспільного життя та залишити за собою монополію на владу. У роки правління Олександра III спостерігалися заходи, спрямовані на блокування ліберальних реформ і збереження засад традиціоналізму. Свою прихильність до останнього заявив також Микола II. Відтак вихід із модернізаційного тупика багатьом радикалам вбачався в насильницькому знищенні існуючого політичного режиму та побудові соціалістичного ладу [1396, с. 8]. За революційні зміни в Російській імперії виступали соціал-демократичні партії та спілки.

Заслуговує на увагу твердження відомого теоретика соціокультурного підходу О. Ахієзера, який, розглядаючи теоретичні аспекти модернізаційних процесів, наголосив, що соціал-демократії притаманні дві характерні риси: з одного боку, вона прагнула залучити робітників і всіх трудяших до цінностей ліберальної цивілізації, а з іншого – захистити самобутність відповідних соціальних груп, їхні спосіб життя та цінності. Залежно від того, яка з рис переважала в тій чи іншій марксистській партії,

вони тяжіли або до ліберальних цінностей або ж прагнули використати останні (насамперед вимоги демократичних прав і свобод) для утвердження доліберальних засад [795, с. 473]. Отже, з кінця XIX ст. на провідну роль у соціал-демократичному русі країн Західної Європи та Північної Америки висувалися реформісти або ревізіоністи, які виступали з гаслами трансформації суспільства для забезпечення правового та соціального статусу робітничого класу. Натомість у Російській імперії, попри безпідставні звинувачення меншовиків в опортунізмі, соціал-демократія перебувала на революційних засадах. Російські марксисти виступали за подолання традиціоналізму (знищення пережитків кріпосництва), проте, прийшовши до влади, більшовики (меншовики зазнали історичної поразки, тому, складно змоделювати їхні ймовірні дії) провадили політику, яку М. Лапін називає «мобілізаційною традиціоналізацією». Врешті країна опинилася в стані гострої соціокультурної кризи і наприкінці XX ст. політична еліта вимушена була повернутися до модернізаційної політики шляхом реформування [1018, с. 19-27].

Українська соціал-демократична спілка діяла на початку XX ст., насамперед в умовах російської революції, відтак важливого значення набуває теоретичне розуміння взаємозв’язку процесів модернізації та революції. Порівняльне вивчення цивілізацій і роль революцій у модернізації здійснював відомий ізраїльський соціолог Ш. Ейзенштадт [1317]. Розглядаючи соціальні зміни, що відбувалися у другій половині XIX ст., учений констатував притаманну для Російської імперії «недостатність класової свідомості та організації» [1317, с. 175]. Зазначена теза знайшла підтвердження у працях сучасних дослідників [1377; 913-914; 1069; 1304, с. 132-186]. Українська Спілка як марксистська організація шукала опертя насамперед у робітничому класі. Проте в українських губерніях романівської імперії він залишався несформованим – у промисловості працювали пролетарі, які переважно в першому поколінні долучилися до праці на фабриках і заводах, не були об’єднаними у робітничі організації та не усвідомлювали своїх класових інтересів. Сільські робітники, на яких головним чином спрямовували свою діяльність спілчани, мали притаманний хліборобам світогляд (див. підрозділ 2.1 – О. Ф.). УСДС робила спробу прищепити ідейні засади марксизму в їхню свідомість, що на практиці спричинило до своєрідного

поєднання цієї ідеології з архаїчною селянською ментальністю.

Із модернізацією, як слушно зазначають вітчизняні та закордонні дослідники, тісно пов'язане модерне українське націєтворення [950, с. 17; 956, с. 307-309; 987]. Теоретичні аспекти проблеми знайшли ґрунтовну розробку в працях зарубіжних учених [792; 1193-1194; 956]. У загальних рисах «модерністи» стверджують, що нації виникли не раніше XVIII ст., є продуктами націоналізмів і окреслили їхні питомі ознаки. Важливе значення для розуміння взаємозв'язку модернізації та націєтворення, попри відмінні точки зору на них, мають синтези з історії України, створені на підставі концептуальних засад формування модерної української нації [863; 894]. В останніх зазначається, що впроваджувана «згори» політика модернізації сприяла переходу від традиційного до модерного суспільства і супроводжувалася значними змінами в його соціальній структурі. Відомо, що засновники комуністичної теорії К. Маркс і Ф. Енгельс ще в середині XIX ст. помітили, що перехід до капіталістичного суспільства став набувати всесвітнього характеру. В українському соціумі все більшу роль стали відігравати інтернаціональні чинники, збільшувалася питома вага іноземного капіталу в її економіці. У господарському житті регіону зростало значення російської держави, буржуазії та робітничого класу [891, с. 601-606]. Модернізаційні зміни неухильно призводили до денаціоналізації українців. Окрім того, Російська імперія провадила (в різний час то з більшою, то з меншою інтенсивністю) політику русифікації в українських губерніях. Зазначена політика, на наш погляд, не була необхідною складовою процесу модернізації, а головним чином стала проявом специфічної націоналістичної свідомості російської еліти. Відтак, висновок Г. Касьянова про те, що «український націоналізм, як ідеологія і форма політичного руху, був опосередкованою реакцією на модернізаційні процеси, а не їхнім наслідком» [956, с. 309], на наш погляд, варто доповнити тезою, що він став також відповіддю на політику русифікації, проваджену російським імперським центром.

Український націоналізм на початку XX ст. був репрезентований кількома українськими політичними партіями та спілками різного ідейного спрямування: радикально-націоналістичною, але найменш упливовою Українською народною партією, ліберально-демократичними Українською демократичною партією,

Українською радикальною партією, а після об'єднання – Українською демократично-радикальною партією та з «розмитими» ідейними засадами, а згодом соціал-демократичною РУП (УСДРП). Світоглядно близькою до останньої була Українська соціалістична партія. Із зазначених політичних партій лише УНП поділяла послідовну націоналістичну позицію, а її провідники вдавалися до ксенофобських заяв. Українські ліберали та соціал-демократи неодноразово демонстрували готовність співпрацювати з ідейно близькими організаціями інших націй імперії Романових, але найбільше – з росіянами. Таке співробітництво розглядалося як запорука ліквідації самодержавного ладу в країні. Українська соціал-демократична спілка слугує найкращою ілюстрацією зазначеної тенденції: українські марксисти, які перебували на інтернаціональних засадах, вважали, що союз із РСДРП стане запорукою знищення абсолютиського режиму в Російській імперії, розв'язання гострих соціальних вад існуючого ладу, що, зрештою, призведе до розв'язання національного питання.

У дисертаційній роботі використані деякі положення марксистської теорії. Потреба їх залучення зумовлюється низкою обставин. По-перше, Українська соціал-демократична спілка належала до громад, які проголосили марксизм теорією, що не лише науково пояснює картину світу, а й служить дороговказом у зміні існуючого капіталістичного ладу прогресивнішим комуністичним. Отже, щоб збагнути логіку мислення та дій членів УСДС, важливо осмислити феномен марксизму. У цьому сенсі стали принагідними здобутки вітчизняної та світової науки [1000; 1049; 1183; 1309].

По-друге, за визнанням багатьох сучасних учених, марксизм залишається доволі продуктивним інструментом, який дозволяє здійснювати пізнання природи та суспільства, тому для аналізу соціуму українських губерній Російської імперії другої половини XIX та початку XX ст. залучено здобутки кращих учених-марксистів, насамперед радянських істориків. Критичне опрацювання їхніх праць і використання сучасних теоретико-методологічних підходів і досліджень дало змогу глибоко відтворити модернізаційні процеси тієї епохи.

По-третє, студії теорії та практики марксизму, які провадилися в Російській імперії на межі XIX та XX ст., лягли в основу обґрунтування концепції інтернаціональних і національних соціал-демократичних партій та спілок, яка стала

важливою основою для дослідження Української соціал-демократичної спілки. У сучасній науці теорія тлумачиться як осмислення в поняттях тих або інших емпіричних спостережень [1167, с. 222]. Авторські теоретичні положення до певної міри будувалися на підставі основоположних постулатів марксизму. Відомо, що К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали нації як результат розвитку буржуазних відносин. Вони також обґрунтовували всесвітній характер капіталістичної системи та необхідність протиставити міжнародній єдності буржуазії інтернаціональну солідарність робітничого класу. Останнє реалізувалося у лаконічному гаслі «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Символом такого єднання стали міжнародні асоціації пролетарських партій, відомі як I та II Інтернаціонал. Виходячи з зазначеного, делегати Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу (1904 р.) ухвалили рішення, згідно з яким у кожній державі мала існувати єдина марксистська партія.

У сучасній науковій літературі використовується поділ соціал-демократичних партій і спілок на інтернаціональні та національні. Однак до цього часу було відсутнє теоретичне осмислення цього феномену, що призводило до принципових помилок, наприклад: відома дослідниця соціал-демократичного руху в Російській імперії М. Смірнова у розгляді національних марксистських партій помилково зарахувала до останніх вірменський «Дашнакцутюн» [1191, с. 131-136], хоча відомо, що останній не мав виразної ідейної платформи і його члени тісно співпрацювали з неонародницькою ПСР, а праве крило – з Конституційно-демократичною партією [989, с. 177-179]. Отже, відчувається брак теоретичного осмислення зазначеного феномену.

На початку XX ст. в романівській імперії вже діяла Російська соціал-демократична робітнича партія, а також інші подібні організації недержавних націй. Російські марксисти вважали, що всі національні соціал-демократичні партії та спілки неминуче повинні стати частиною РСДРП. Таким чином, унаслідок розвитку соціал-демократичного руху склалася гіпотеза про існування інтернаціональних і національних партій і спілок. Водночас, у процесі політичної діяльності національні соціал-демократичні організації прагнули поширити свій уплив на національний пролетаріат, створюючи конкуренцію російській марксистській партії, і не бажали «влитися» до її складу без забезпечення собі федеративного статусу або взагалі

прагнули залишатись самостійними, що призводило до звинувачень в опортунізмі та націоналізмі. Така точка зору утвердилася в радянській історіографії, проте сьогодні схожі оцінки є неприйнятними, на чому наголошує академік В. Литвин. Він зазначає, що донедавна теза про національний марксизм вважалася антинауковою, але нині потребує переосмислення [1034, с. 467]. У сучасному періоді розвитку історичної науки цей процес уже розпочався (див. підрозділ 1.1 – О. Ф.). У цій праці обґрунтовано концепцію, яка ґрунтується на згаданій гіпотезі про існування інтернаціональних і національних марксистських партій і спілок. З цією метою були використані емпірично-теоретичні методи дослідження, які дозволили узагальнити та пояснити явища, що проявилися у конкретних фактах історії соціал-демократії в Російській імперії. Завдяки сходженню від конкретного до абстрактного виокремлено ознаки, що притаманні обом групам соціал-демократичних організацій (див. розділ 2 – О. Ф.). Таким чином, застосувавши індуктивний метод, обґрунтовано концепцію інтернаціональних і національних марксистських політичних партій і спілок, що дало змогу найкраще пояснити їхню сутність. Дедуктивний метод зворотнього сходження від абстрактного до конкретного використано задля проекції загальних тенденцій на історію Української соціал-демократичної спілки (розділи 3–5 – О. Ф.).

Надзвичайно продуктивними виявилися прийоми історичної компаративістики, що уможливили з’ясування специфічних і загальних рис соціал-демократичних партій і спілок. Об’єктом порівняння стали ідеологія та структура соціал-демократій різних націй Російської імперії. На підставі гіпотези про поділ марксистських організацій на інтернаціональні та національні обрано два критерії для порівняння: 1) пріоритети у розв’язанні соціальних і національних проблем і 2) принципи партійного будівництва. Аналіз історичних джерел і наукової літератури сформував можливості для отримання достовірної та придатної для порівняння інформації про соціал-демократичні організації романівської імперії та з’ясування сутнісних характеристик інтернаціональних і національних партій і спілок.

Важливим методом наукового пізнання стала класифікація, яка, на думку відомого філософа А. Ракітіна, застосовується до стабільних або функціонуючих систем і підсистем. Класифікація здійснюється шляхом поділу сукупності об’єктів або

явищ на якісні класи на основі притаманних їм спільних суттєвих фіксованих ознак. Передбачається, що останні є об’єктивними і їхній вибір зумовлюється дослідницькими завданнями [1148, с. 95].

Авторська концепція інтернаціональних і національних соціал-демократичних партій та спілок базується на позиціонуванні їхніх прикметних ознак. Її складовою є класифікація (див. розділ 2 – О. Ф.). Зазначене дає підстави стверджувати, що український соціал-демократичний рух не був гомогенний і в ньому присутні компонентні репрезентанти обох напрямів у марксизмі. Згідно з обґрунтованою концепцією Українська соціал-демократична спілка належала до інтернаціонального напряму в марксизмі.

У дисертації застосовано системний підхід через сукупність принципів системності, внутрішніх зв’язків і складових історичних явищ та процесів. Ключовим поняттям тут є система – такий комплекс компонентів, взаємодія яких обумовлює появу нових інтегративних якостей, не притаманних окремим елементам системи[1408, с. 454–455]. Такою системою в праці постає Українська соціал-демократична спілка, яка мала свою внутрішню структуру, функції та навколишнє середовище. Водночас кожна система виступає підсистемою структури вищого порядку. УСДС як система утворилася на межі 1904 і 1905 рр. і нетривалий час залишалася самостійною інституцією. Ввійшовши до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії, вона стала її підсистемою та проіснувала до 1912 р. Для реалізації системного підходу використовуються методи структурно-фнкціонального аналізу.

Для характеристики внутрішньої структури Спілки дисертант скористався здобутками партології, виокремивши базові структурні елементи (див. далі – О. Ф.). Функції розглядаються як спосіб життєдіяльності системи та її компонентів [1297, с. 233-263]. Вище зазначалося, що площина активності політичних партій у деспотичній царській Росії була обмеженою авторитарним режимом, тому можна диференціювати такі ролі УСДС: ідеологічну – формування політичних цілей і завдань; агітаційно-пропагандистську – артикуляція й інтеграція соціальних інтересів; мобілізаційну – організація народних мас на повалення існуючого режиму; виборчу –

сукупність форм діяльності для досягнення успіху на виборах (в умовах недемократичної політичної системи царської Росії ця функція мала другорядне значення); функція зв'язку та керівництва – забезпечення комунікації та проводу з базовими структурами системи, а через них – з певними соціальними групами. Середовищем системи Української Спілки стали соціальні структури суспільства – елементи політичної системи (державні установи, партії та спілки, громадські організації), економіка та соціальні групи, серед яких вона працювала.

Для систем, зокрема й Української Спілки, притаманна низка властивостей:

- цілісність – те, що надає їй якісної унікальності, виокремлює її з-поміж інших. У нашому випадку Спілка перетворилась на потужну автономну структуру РСДРП, яка завдяки ефективній організації досягла значних практичних результатів діяльності. Парадоксально, але цю властивість певною мірою засвідчує помилкове твердження низки дослідників про УСДС як політичну партію;
- емерджентність – властивість, яка засвідчує наявність нової якості, відсутньої в окремих елементів системи та є результатом їхньої взаємодії. Спілка зуміла створити на значній території романівської імперії міцну соціал-демократичну громаду зі складною структурою, яка діяла на засадах субординації та координації і зуміла досягнути широкого організованого страйкового руху задля покращення становища сільських робітників і селян, успішної виборчої кампанії до II Державної думи, готувалася до використання збройних засобів у боротьбі з царським самодержавством;
- стуктурність – наявність відносно стійких і впорядкованих взаємозв'язків між елементами системи, що віддзеркалює принципи організації. Ця властивість УСДС формувалася в добу революції 1905–1907 рр. і набула оптимальності в період піднесення її діяльності, коли в складі громади утворилися раціональні регіональні партійні утворення (районні, підрайонні, окружні, міські та сільські організації), які уможливили ефективну реалізацію її завдань і функцій;
- ієрархічність – наявність у системі більше одного рівня впорядкованості (див. вище – О. Ф.);
- стійкість – здатність системи зберігати основні властивості,

характеристики та структуру за різних зовнішніх впливів. Зазначена властивість Української Спілки як конспіративної марксистської громади найкраще проявилася в протистоянні з правоохоронними органами самодержавства; тривалий час вона функціонувала, залишаючись невразливою, і лише набутий жандармами досвід, застосовані ними ефективні форми та методи роботи, разом із кризовими явищами всередині російської соціал-демократії, призвели до її занепаду;

- із попередньою властивістю пов'язана наступна – адаптивність – здатність системи взаємодіяти з навколишнім середовищем, не змінюючи своєї цілісності. УСДС як таємна соціал-демократична громада використовувала пасивні (вдосконалення власної структури, засоби конспірації в практичній роботі) й активні (широкий арсенал форм і методів діяльності серед різних соціальних груп суспільства) методи адаптації;
- функціональність – здатність здійснювати певні функції, які забезпечують реалізацію її завдань. Якщо брати до уваги головне завдання марксистської громади (поширити свій уплив на робітничий клас із метою реалізації програмних завдань партії) то можна стверджувати, що упродовж тривалого часу Спілці вдавалося отримувати значну підтримку з боку сільськогосподарського пролетаріату та селянства, міських робітників регіону, серед яких вона здійснювала свою діяльність;
- самоорганізація – здатність системи змінюватись, зокрема й структурно, без допомоги ззовні. УСДС діяла спочатку як група інтернаціоналістів, які прагнули працювати серед українського пролетаріату. Спілчанські провідники здійснювали пошук статусу громади у складі РСДРП і внаслідок об'єднання з Південним провінційним бюро російської марксистської партії (листопад 1905 – березень 1906 рр.) вона перетворилася в потужний регіональний союз останньої, до якого згодом приєдналися інші соціал-демократичні організації;
- відкритість – властивість, яка відображає процес взаємодії з навколишнім середовищем. Відкритість Української Спілки проявилась у тому, що вона стала центром притягання інших соціал-демократичних організацій, які діяли на теренах п'яти українських губерній і суміжних регіонів Білорусі та Молдови та до певного часу не входили до її структури, а вироблені нею ідейна концепція, форма організації, тактика та стратегія діяльності забезпечили успішне функціонування УСДС серед

різних соціальних груп в умовах авторитарного самодержавного режиму;

- змінюваність – здатність еволюціонувати проявилася в Спілки під впливом внутрішніх змін у самій громаді та внаслідок взаємодії з зовнішнім середовищем. Утворення Спілки стало виявом тенденції в РСДРП до формування регіональних соціал-демократичних союзів зі складною структурою. На початках УСДС зосереджувалася на роботі серед сільських робітників і селян, проте після об'єднання з ППБ утворилася структура громади, яка відповідала адміністративно-територіальному устрою українських губерній імперії (губернські, повітові, волосні та сільські організації). У процесі функіонування Спілки виробилася нова структура, основу якої становили «органічні райони». Останні характеризувалися схожими соціально-економічними умовами життя та зручними комунікаціями. Зазначені зміни позитивно позначилися на функціонуванні Української Спілки[1408, с. 455];
- подільність – спроможність розпадатися, поділятися, формувати нові системи – властивість, яка не проявилася в УСДС, оскільки внаслідок короткого часу існування вона припинила своє існування[1408, с.455–457].

За допомогою методу структурно-діахронного аналізу з'ясовано сутнісно-часові зміни реальності (УСДС), що в поєднанні з прийомами структурно-функціонального аналізу сприяло встановленню її сутнісно-просторової природи. Одночасно застосовувався метод періодизації: критеріями поділу історії Спілки на періоди ми визначили статус цієї соціал-демократичної громади та її вплив на суспільно-політичні процеси в українських губерніях і деяких суміжних територіях Російської імперії. Ця аналітична періодизація дала можливість систематизувати історичну інформацію та виокремити шість періодів в історії УСДС, коли вона пройшла еволюцію від невеликої групи соціал-демократів-інтернаціоналістів до потужного регіонального союзу РСДРП, а після завершення революції 1905–1907 рр. унаслідок внутрішньої кризи в російській марксистській партії та під тиском правоохороних органів самодержавства зменшила своє значення та, врешті, занепала.

У дисертації використано здобутки біографістики – спеціальної історичної дисципліни, що розробляє теоретичні, методичні, історіографічні та джерелознавчі проблеми біографії як жанру історієписання [937; 1081; 1156, с. 285-304; 1157; 1138]. У

різні часи існували різноманітні теоретико-методологічні реконструкції біографії [798]. Сьогодні цей популярний різновид наукового дослідження переживає, на переконання відомого Л. Рєпіної, «друге народження» [1156, с. 285]. Зокрема формується напрям, який називають «нова біографічна історія» («індивідуальна» або «персональна історія»), що має своїм завданням «дослідження одного життя». Зазначена тенденція є відображенням антропологічного повороту в історичній науці. Відтепер учених цікавить не «типовий», а конкретний індивід; це не обов'язково «видатна» особистість, а може бути постать другого, третього плану, чи «звичайна людина», але особа неординарна або здатна на важливі рішення за складних обставин.

Утверджуються методологічні настанови «персональної історії»: розглядаючи формування світогляду, розвиток внутрішнього світу, науковець через особисте життя й діяльність людини на різних за тривалістю хронологічних відтинках досліджує історичний соціум, у якому вона діє та котрий творить. Зауважимо, що «індивідуальна історія» є водночас стратегічною метою дослідження й адекватним засобом пізнання [1156, с. 285-286]. Такий підхід дає можливість відрефлексувати погляд на події та наблизитися до адекватнішого відтворення історичного процесу. Для розробки такого типу біографій важливе значення мають історичні джерела особового походження. Це можуть бути мемуари – «сучасні історії», мемуари-автобіографії, щоденники, есе, сповіді, листи [873, с. 466-468]. Для «персональної історії» літературних і мистецьких діячів такими джерелами можуть слугувати їхні твори [938, с. 360-366], для вчених – наукові праці [947, с. 20]. Усі вони, чи їх частина, разом з «об'єктивною інформацією», що міститься в джерелах, які фіксують факти «збоку» уможливлюють стереоскопічне відтворення «індивідуальної історії» [1156, с. 291-292].

Ефективним інструментом досліджень у рамках «нової історичної біографії» слугують соціологічні й антропологічних моделі мережевого аналізу міжособистісних взаємин. Цей метод дозволяє встановити соціальні зв'язки індивіда на конкретному відтинку його життя в коекзистенційному цілому [1157, с. 82–83]. Отже, біографія є не лише метою, а й адекватним засобом пізнання історичного соціуму, членами якого були досліджувані постаті.

У руслі «нової біографічної історії» у дисертаційному проекті апробовано засоби

вирішення важливої методологічної проблеми співвідношення та поєднання мікро- та макроаналізу. Антропологічний поворот, увага до конкретного індивідууму зумовили необхідність з'ясування питань про самоідентифікацію особистості, особистого інтересу, цілепокладання та персонального раціонального вибору за певних історичних обставин [1158, с. 264–265].

Використовуючи теоретичні підходи «персональної біографії», студіювалися епізоди з життя російського соціал-демократа, меншовика І. Біска. Завдяки його листам до різних осіб та іншим джерелам, вдалося з'ясувати його роль та РСДРП у розколі Революційної української партії на межі 1904 та 1905 рр. Предметом біографічного мікроаналізу стали також українські соціал-демократи в складі РУП. У результаті вдалося встановити три течії в складі партії («автономісти», «федералісти» та «самостійники»), з'ясувати їхній персональний склад, мотиви вчинків, переслідувані цілі та дії в критичних обставинах напередодні, під час і після «невідбутого» з'їзду партії. Завдяки джерелам особового походження (епістолам) вдалося простежити «персональну історію» М. Меленевського на різних етапах його діяльності, зокрема історичні умови та мотиви його вчинків у період реакції, коли він поставив завдання та розгорнув активну працю, з відродження Спілки у 1908–1912 рр. У спогадах відомого російського соціал-демократа Л. Троцького не зафіксований факт співпраці з Українською Спілкою [771], проте завдяки його листуванню з різними особами було з'ясовано, що спонукало цього, на той час нефракційного соціал-демократа, до співробітництва з УСДС, як воно розгорталося і чому, зрештою, не принесло очікуваних результатів. Поєднання мікроісторичного аналізу через персональну біографію з макроаналізом українського соціал-демократичного руху початку XX ст. сприяло багатовимірній реконструкції цього складного суспільно-політичного феномену.

У сучасній методології історії маємо протилежні погляди на просопографію. Так, якщо І. Орлов уважає її одним із підходів «нової біографічної історії» [1109, с. 100], то Л. Рєпіна переконана, що «просопографічна версія є, по суті, історією анонімів і… явно випадає з типології біографій» [1156, с. 287]. Проте сучасна українська дослідниця Н. Яковенко, на наш погляд, вдало зауважила, що просопографія є своєрідним

компромісом між «індивідуалізованою» та «соціологізованою» історіями [1322, с. 248-249]. Під терміном просопографія розуміємо жанр досліджень, який передбачає вивчення масових джерел з метою створення на основі їхнього статистичного аналізу інформації динамічних «колективних біографій» певних соціальних груп, страт і т. ін., за можливості уважне ставлення і вивчення біографій окремих індивідуумів, складових певної соціальної групи і страти [1320, с. 96]. Просопографічний метод застосовується до малих груп людей – професійних, політичних, соціальних, етнічних, гендерних та ін., які перебувають у тісному зв'язку між собою [1320; 1322, с. 248-249]. У сучасній українській історіографії маємо приклади успішного використання зазначеного методу, зокрема в дослідженні політичної групи – депутатів Державних дум Російської імперії [981; 1068]. Вдале поєднання біографічного та просопографічного методів у дослідженні історії національних політичних партій запропонували С. Іваницька та І. Гирич. С. Іваницька започаткувала вивчення українського ліберально-демократичного напряму в процесі роботи над кандидатською дисертацією й участі в російському енциклопедичному проекті з історії політичних партій [909, с. 425-429]. Її успіху сприяла активізація історико-біографічних досліджень, присвячених представникам української ліберальної інтелігенції. Узагальнювальні результати праці С. Іваницької репрезентовані у збірнику статей «Українська ліберально-демократична партійна еліта: колективний портрет (кінець XIX – початок XX століття)» [909]. І. Гирич зробив значний унесок у дослідження української політичної еліти другої половини XIX – початку XX ст. Учений простежив соціальне походження та життєвий шлях, зокрема розвиток кар'єри українських інтелектуалів у імперській Росії, формування та еволюцію їхнього світогляду. Запропонована ним класифікація дала змогу згрупувати національних діячів у низку ідейно-політичних напрямів [847]. У дисертації використано просопографічний метод дослідження з метою аналізу керівництва УСДС (див. підрозділ 4.1 – О. Ф.), для чого було встановлено персональний склад та проаналізовано біографії тринадцяти членів її ГК. Попри те, що в джерелах не виявлено вичерпну інформацію про спілчанських провідників, усе ж вдалося з'ясувати, що склад керівного органу був інтернаціональним (з перевагою українців та євреїв), які брали активну участь у соціал-демократичному русі. У межах

цієї групи виокремлено чотири особи, які мали національні почування.

У дисертації використано міждисциплінарні підходи, зокрема теоретико-методологічні засади партології. Для цього стали принагідними розробки зарубіжних і вітчизняних учених М. Дюверже [890], В. Єригіної [895], А. Медушевського [1062], М. Острогорського [1110], А. Романюка та Ю. Шведа [1162; 1297] та ін. Застосовуючи макропідхід, розглянуто проблему взаємин політичних партій і робітничого класу в епоху модернізації. Це обґрунтовує висновок, що марксистські партії були найпопулярнішими у середовищі пролетарських мас. Водночас встановлено, що останній не досягнув високого рівня зрілості (усвідомлення своїх інтересів) і тому в цьому соціальному полі діяли різні соціалістичні, ліберальні та консервативні політичні партії та спілки.

Із арсеналу партології застосовано також мікропідхід, який сприяв розгляду діяльності певної партії (партійної організації у складі останньої) з визначеними параметрами в просторі та часі. Цінним для нашого дослідження є напрацювання партологів з проблеми інфраструктури політичних партій. Відомий французький соціолог М. Дюверже зазначав, що кожна політична партія має свою структуру, яка майже не схожа на структури інших. Водночас учений виокремив і схарактеризував такі важливі базові структурні елементи партії, як комітет, секція, осередок і міліція [890, с. 59-84]. Визначаючи питомі ознаки комітету, він указував на високий якісний склад його членів і, водночас, закритість і небажання розширювати свою чисельність [890, с. 60-66]. Автор відзначав політичне значення комітетів, які прагнули зберегти свій уплив на народні маси. Щоправда довелося враховувати те, що в авторитарній романівській імперії члени соціал-демократичних комітетів були партійцями, які найперші піддавалися репресіям правоохоронних органів. Відповідником терміну «секція», який використовує французький соціолог у своїй праці, обрано традиційні для вітчизняних історико-партійних досліджень «організація», «громада». Водночас, термін «осередки» (партійні, соціал-демократичні) ми використовували у характеристиці низових партійних об’єднань, які формувалися за територіально-виробничим принципом і функціонували в селах і містах, на фабриках і заводах. Уживаний М. Дюверже термін «міліція» для означення воєнізованих партійних

структур на початку XX ст. не набув поширення в структурі соціал-демократичних організацій. Натомість парамілітарні утворення в складі РСДРП отримали назву «бойових організацій» [810]. Подібні об'єднання існували в складі Спілки. Зазначеною термінологією дисертант оперував для того, аби простежити організаційну еволюцію УСДС від невеликої марксистської групи до великого територіального союзу в складі російської марксистської партії з низкою керівних партійних комітетів, зокрема й Головним комітетом, і розгалуженою мережею партійних громад, які складалися з осередків і законспірованих бойових організацій.

З'ясовуючи способи інтеграції базових структурних елементів, партологи звертають увагу на принципи централізації та децентралізації для розподілу повноважень між рівнями управління в партії [890, с. 98-100]. Дослідники історії РСДРП уважають, що обидві партійні фракції, – і більшовики і меншовики, – були централістами. Проте, якщо більшовики утворювали надцентралістичну структуру, націлену на завоювання влади (більшовицька фракція згодом перетворилася на партію, що цілком відповідала описаному відомим соціологом політичних партій М. Острогорським терміну «кокус», який розглядався останнім як механізм, що спроможний надати можливість невеликій кількості людей контролювати і спрямовувати маси), то меншовики прагнули поєднати централізм з автономією партійних організацій [1062, с. 109-118]. Такий підхід, як засвідчили результати дисертаційного дослідження (див. підрозділ 2. 3. – О. Ф.), найбільше імпонував особам, які виступили фундаторами Української Спілки.

М. Дюверже обґрунтував поняття «член партії» та ступені причетності громадян до партійної структури переважно в умовах функцонування демократичних політичних систем. Визначені соціологом критерії приналежності до когорти активістів, симпатизантів і виборців політичних партій [890, с. 114-165] створили підґрунтя для з'ясування складного питання про чисельність спілчанських громад. Труднощі полягали у встановленні причетності категорій політичних фігурантів до нелегальної та конспіративної діяльності УСДС. В опрацьованих джерелах простежити це складно.

В історії політичних партій важливе місце посідала проблема партійного

лідерства. У досліджуваних суб'єктах партійно-політичного життя (РУП, РСДРП, Спілка) вона постійно присутня; боротьба за лідерство відбувалися в Революційній українській партії, яскраві партійні вожді РСДРП уособлювали протистояння фракцій і боротьбу за лідерство в них, так чи інакше вона виникала на різних періодах історії Української соціал-демократичної спілки. Теоретичні аспекти політичного лідерства розробляює сучасна політологія [1297, с. 264-274]. Партологи розглядають партійного лідера як авторитетну в партійному середовищі людину, обрану керувати партією і здатну об'єднати її членів та громадян задля досягнення спільної мети та найефективніше репрезентувати інтереси конкретної соціальної групи [1079, с. 36]. Тут варто зауважити, що в умовах авторитарної влади та нелегальної діяльності політичних організацій наприкінці XIX та на початку XX ст. партійні лідери перші ставали об'єктами уваги правоохоронних органів російського царизму та зазнавали репресій, тому питання партійного проводу залишалось беззмінно актуальним. Заміна, ротація (поповнення) керівних партійних комітетів здійснювалися часто не шляхом виборів, які не завжди можна було вчасно забезпечити, а й через призначення з центру, ротацію партійних діячів із однієї в іншу партійну організацію та їхню кооптацію в партійні комітети.

Для аналізу проблеми партійного лідерства застосовувався системно-функціональний підхід, що сприяв цілісному розгляну проблеми. Важливе значення мало з'ясування функцій, які покладалися на партійних провідників. Партологи виокремлюють такі функції: 1) планування – бачення короткострокових та перспективних цілей і завдань розвитку партії; 2) організаційна – завдання побудови партійної структури; 3) кадрова – добір, підготовка та виховання партійних кадрів; 4) координаційна – забезпечення узгодження в діяльності партійних структур – центральних, регіональних та місцевих комітетів, партійних секцій (організацій, комітетів, груп); 5) контролююча – забезпечення партійним лідером контролю за виконанням рішень партійних з'їздів, конференцій, комітетів; 6) комунікативна – забезпечення зв'язку громадян із владою; 7) боротьба за владу, контроль над нею або використання її (у досліджувану добу соціал-демократи, звичайно, боролися за владу); 8) ідеологічна – розробка партійної ідеології, політичного курсу [1079]. Остання

функція посідала важливе місце на початкових етапах діяльності політичних партій і тому її дослідженню приділено велику увагу.

Отже, використані в дисертації теоретико-методологічні підходи стали надійним фундаментом дослідницького інструментарію для комплексного студіювання місця та значення УСДС у суспільному житті українських губерній початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 2
ҐЕНЕЗА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. І ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМИН МАРКСИСТСЬКИХ ПАРТІЙ І СПІЛОК У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

2.1. Робітничий клас в українських губерніях Російської імперії та соціал-демократія на межі століть

У демократичних політичних системах важливою є проблема взаємовідносин політичних партій і різних соціальних груп суспільства. Стратегії, визначені партійними програмами, та постійна практична робота в представницьких органах, в установах виконавчої влади та серед різних соціальних груп забезпечують постійні зв’язки партій та громадян. Розглядаючи означені питання в історичній ретроспективі, констатуємо, що значно складніше вибудовувалися взаємини політичних партій та різних соціальних груп в умовах авторитарної царської влади Російської імперії. Попри те, що ця проблема привертала й привертає увагу науковців, вона потребує подальшого дослідження. Зазначена настанова стосується також відносин пролетаріату і марксистських партій.

Сьогодні перед ученими постає завдання вивчення реального, а не міфологізованого робітничого класу, його загальної чисельності та кількості робітників окремих груп, регіональних особливостей розміщення пролетаріату, рівня кваліфікації, питомої ваги постійного, кадрового робітництва, ступеня його політичної свідомості й організованості, формування ментальності та інші [1155, с. 30-32; 1281, с. 20]. У багатонаціональній Російській імперії важливе значення мало питання про національний склад і національні особливості робітництва. Вивчення зазначених проблем необхідне для об’єктивного відображення його взаємин з політичними партіями, адже давно є очевидною безпідставність претензій більшовиків на «монопольне володіння» пролетаріатом, яка, внаслідок ідеологічних настанов, знаходила підтвердження в працях радянських істориків [912, с. 14-106; 1005; 1040; 1088-1091]. Робітничий клас українських губерній був соціально та політично важливою групою населення краю. Попри те, що маємо грунтовну

монографію Б. Кравченка, присвячену проблемам соціальної структури суспільства України у XX ст. [986], робітнича історія регіону заслуговує подальшого вивчення. Вітчизняні дослідники мають скористатися набутками західних учених у дослідженні робітництва, використовуючи для цього такі сучасні напрями досліджень, як історія «знизу», історія повсякденності, мікроісторія, гендерна та локальна історії та ін. історичні субдисципліни [789; 1195-1196; 830].

Внаслідок промислового перевороту та модернізації в країні відбувалися тривкі трансформації, коли здійснився перехід від традиційного аграрного до індустріального суспільства [1125, с. 6, 59; 1008]. У синтезах українських та зарубіжних дослідників [933, с. 152-159; 1210, с. 324-381; 863, с. 58-65] відзначено складний та внутрішньо суперечливий процес становлення буржуазних підвалин суспільства. Найбільш послідовно та повно охарактеризував модернізацію українського суспільства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. дніпропетровський дослідник О. Шляхов [1304]. Власне, автор наочно довів, що процеси тієї доби в Наддніпрянщині, що входила до складу Російської імперії, цілком відповідають визначенню Ж. Ле Гоффа конфліктної модернізації. Остання захопила лише частину суспільства та призвела до складних конфліктів з минулими традиціями [1022, с. 63]. Український історик показав, що російська модернізація мала «наздоганяючий» характер та ініціювалася самодержавством. Царизм прагнув, насамперед завдяки технічному прогресу, зміцнити військову могутність та зберегти за Росією статус «великої держави». Водночас зміни охопили економіку та етносоціальну структуру, сприяли зростанню міського населення, міст та їхньої ролі у житті суспільства, розвитку освіти. Змінювалися ціннісні установки різних соціальних груп, стереотипи поглядів та поведінки людей, їхнє повсякденне життя [1304, с. 23-199]. Внаслідок зазначених змін Росія перетворилася з аграрної країни в аграрно-індустріальну.

Незважаючи на це, питома вага осіб, зайнятих у сільському господарстві наприкінці XIX ст. залишалася більшою. За підрахунками сучасних російських дослідниць Н. Іванової та В. Жєлтової, вони разом із членами сімей складали 74, 6 % жителів імперії [913, с. 326]. Проте селянство також залучалось до ринкових процесів;

заможне – шляхом розвитку торговельного сільського господарства, а частина середнього та бідне – беручи участь як наймана робоча сила в роботі промислових підприємств, у поміщицьких економіях і господарствах заможних односельців. Загалом приблизно 1/5 частина сільських обивателів мали побічні заробітки, переважно у промисловості та сільському господарстві [913, с. 328]. Зазначений вихід за «зачароване коло» громади поступово призводив до розширення світогляду селян, який загалом, як і раніше, характеризувався «аграрно-традиційним світобаченням» [1036, с. 138; 1144, с. 158-159].

Модернізаційні економічні тенденції продовжилися на початку XX ст. У 1913 р. 56 % національного прибутку давало сільське господарство, 29 % – промисловість і будівництво, решта – транспорт, сфера послуг та інші галузі [1078, с. 135-136]. Можна погодитися з висновками сучасного американського дослідника економічної історії романівської Росії П. Грегорі, що напередодні Першої світової війни рівень її економіки, хоча й був нижчим, ніж у західних сусідів, але розвиток сільського господарства, показники темпів росту випуску продукції перевищували аналогічні європейські [862, с. 247-248]. Тож, незважаючи на проблеми зростання, змістом своєї праці автор назвав історію «успіху економіки Російської імперії».

Незважаючи на незаперечні здобутки модернізаційних змін, у країні все ж нагромаджувалися значні соціальні проблеми. Із нерозв’язаністю аграрного питання пов’язувалось скрутне становище більшості селян. Важкими були умови праці та життя робітничого класу. У багатонаціональній Російській імперії залишалося невирішеним національне питання, існували дискримінації на основі приналежності до певних релігійних конфесій [838, с. 21-76].

Водночас, модернізація не зачепила політичної сфери, в якій Російська імперія залишалася державою із самодержавно-абсолютистською формою правління, без парламенту та громадянського суспільства. «Даючи «вільну» суспільству в економічному, соціальному та культурному плані, престол вперто не допускав його до сфери законодавчої та адміністративної, – писав Р. Пайпс. – Монарший трон, як і раніше, наполягав на тому, що володіє винятковим правом на законодавчу та виконавчу діяльність, що цар є монарх «необмежений» і «самовласний» і що закони

повинні виходити від нього» [1115, с. 64]. Ситуацію ускладнював особистісний чинник; в умовах наростаючої кризи імперії царем-автократом, за словами М. Вебера, була «така нікчемність, як нинішній цар» – Микола II [585, с. 67; 807]. Ця оцінка, можливо, занадто категорична, однак беззаперечним фактом є те, що імператорська влада не зуміла адекватно відповісти на ті виклики, що ставило життя, й запобігти революції.

У суспільстві Російської імперії збільшувалося розуміння необхідності змін. Об'єктивно існували множинні та варіативні альтернативи того урядового курсу, який провадився. Представники різних ідейних напрямів – консерватори, ліберали, націоналісти та соціалісти – розробляли програми розвитку країни, які були моделями суспільних перетворень. Вони засвідчували поліваріантність можливих альтернатив розвитку.

Соціалістичну модель переустрою держави розробляла радикальна інтелігенція й знаходила підтримку все більшої частини населення країни. Ця модель не була однорідною, оскільки засновувалась на різнорівневих та різноспрямованих теоріях, ідеологіях і програмах. Однією з найпопулярніших субмоделей була соціал-демократична, що ґрунтувалася на марксистській теорії. Аналізу цього «діалектичного методу з комуністичним світоглядом» [610, с. 10] і його національних версій присвячено велику кількість праць, тому спробувати їх охарактеризувати в рамках цієї роботи нереально. Надзвичайно різняться й сучасні оцінки, а часто висловлюються полярні точки зору щодо марксизму. Наведемо приклад із нещодавньої дискусії «Марксизм на сході Європи», ініційованої львівським журналом «Україна модерна». У передмові модератори обговорення висловили досить нейтральне міркування: «Виглядає на те, що марксизм належить до вічних теорій. Завдяки поєднанню економічного детермінізму, морального імперативу та політичного пророцтва, а також з огляду на те, що нерівність не зникає зі світу, тільки дещо видозмінює свої прояви, марксизм приречений на глобальний вплив у щоразу змінних національних формах» [1052, с. 11]. Водночас, прикінцева репліка відомого американського вченого Р. Пайпса була вкрай негативною. «Я вважаю, – зазначав він, – що марксизм був незаперечною хворобою, з якого боку не подивитися. Він полонив

інтелектуалів, пропонуючи прості відповіді на складні запитання, та обманював простих людей, обіцяючи їм утопію. Всюди, де марксизм приходив до влади, він провадив до політичної тиранії та економічного зубожіння» [1052, с. 61]. Своє останнє слово в дискусії не сказали прихильники марксизму, яких у світі ще багато. Водночас, усі дослідники розуміють, що подати консолідовану точку зору на це з'явище, принаймні найближчим часом, не вдасться.

Марксизм зародився в добу завершення промислової революції на основі аналізу розвитку суспільств передових країн тодішнього світу, і його творці, К. Маркс і Ф. Енгельс, взялися пояснити причини вад капіталістичного ладу та вказати шлях до їх виправлення. Пороки буржуазного ладу вони вбачали в існуванні приватної власності на засоби виробництва. Автори названої комуністичною теорії вдалися до широких узагальнень, які мали переконати громадськість у її науковості. Головна ідея марксизму полягала в насильницькому знищенні приватної власності та «експропріації експропріаторів», організованим у диктатуру пролетаріату, і побудові нового комуністичного суспільства. Економічний аналіз тодішнього буржуазного ладу К. Маркс здійснив у фундаментальній праці «Капітал». Автор доводив, що основа експлуатації власником засобів виробництва, капіталістом, робітника приховується у привласненні створеної останнім додаткової вартості. Отже, перетворення приватної власності на суспільну призведе до знищення експлуатації. Загалом марксистська теорія приваблювала своєю позірною простотою та доступністю для розуміння. І хоча разом з появою нового вчення у нього з'явилися численні опоненти, воно швидко поширювалося і здобувала прихильників у Європі та Америці[1000, с. 20–59]. Незважаючи на те, що марксизм зародився у передовій капіталістичній країні, він знайшов чисельних прозелітів у відсталій, переважно селянській Російській імперії.

У сучасній історіографії значну увагу приділяють російській соціал-демократії, прихильники якої так радикально змінили долі не лише народів, які входили до складу Російської імперії, але й світу [1047; 1192; 1241, с. 284-336; 1230; 1244]. Це була провідна марксистська політична партія, обидві фракції якої, і більшовики, і меншовики, проголошували прихильність до інтернаціональних принципів. Водночас, у країні діяла

низка соціал-демократичних партій та груп, які в процесі тісної співпраці дискутували між собою з різних питань теорії та практики соціалізму. Тому нам видається продуктивною ідея комплексного дослідження марксистських партій [1047, с. 99]. У рамках цього та наступного підрозділів предметом аналізу стануть ті політичні партії та спілки, діяльність яких помічена в українських губерніях Російської імперії, а саме: РСДРП (більшовики та меншовики), Бунд, ППС, СДКПіЛ, РУП (УСДРП) і Українська соціал-демократична спілка. У контексті досліджуваної проблеми, використовуючи історико-порівняльні методи та процедури, розглянемо підходи не лише більшовиків і меншовиків, але й інших соціал-демократичних партій, до проблеми партійного будівництва, включно з окресленням принципових підходів до взаємин між інтернаціональними та національними марксистськими партіями й організаціями та їхнє ставлення до національного питання. Потреба такого розгляду пояснюється не лише дослідницькими стратегіями, виробленими автором, але й невивченістю зазначених проблем. Зокрема, відомий російський історик О. Міллер зазначає, що ставлення соціалістичних партій, у тому числі й марксистських, до національного питання залишається не розробленим [1067, с. 41-42]. Попри те, що окремі аспекти проблеми знайшли відображення в науковій літературі, вона й справді потребує подальшого дослідження.

У дослідженні політичних партій важливою методологічною проблемою є їхня класифікація. Учені зробили чимало для поділу політичних партій на системи та підсистеми на основі певних критеріїв [969; 1131, с. 8-13; 1396, с. 5-9; 1297, 289-338]. Зазначимо, що метод класифікації застосовується не лише щодо партійних систем загалом, але й щодо певних типів політичних партій. Для визначення місця Української соціал-демократичної спілки в соціал-демократичному русі імперії важливе значення має обґрунтована нами концепція марксистських партій і спілок у Російській імперії.

У працях, присвячених політичним партіям і суспільним рухам початку XX ст., один із лідерів російської соціал-демократії Л. Мартов охарактеризував соціал-демократичний напрям. З огляду на те, що його ідеологією був марксизм, він виділив майже десять політичних партій, які належали до цієї групи. Беззастережно соціал-

демократичними названі РСДРП, Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд), Революційна українська партія (УСДРП), Соціал-демократія Королівства Польського й Литви, Соціал-демократія Латиського краю, Вірменська соціал-демократична організація та Литовська соціал-демократична партія. Окрім того, автор назвав ще декілька організацій, які, на його думку, перебували на роздоріжжі між соціал-демократією та іншими «менш визначеними у класовому відношенні» політичними партіями» – Вірменська національно-революційна партія «Гнчак», Польська партія соціалістична та Польська партія соціалістична «Пролетаріат» [1055, с. 21]. У сучасному російському енциклопедичному виданні з історії політичних партій, поряд із названими, називають ще Соціал-демократичну партію Фінляндії [1396, с. 566-568]. Попри те, що зазначені організації мали єдину ідейну основу, між ними та й всередині них точилися гострі дискусії з питань стратегії та тактики, співвідношення демократичних, зокрема, національних і соціалістичних завдань, ролі різних соціальних груп у революції й ін.

В умовах модернізації суспільства марксистські партії та спілки здійснювали еволюцію в ідейному та організаційному відношеннях, що ускладнює їхнє теоретичне осмислення. В радянській історіографії та в працях учених країн соціалістичного табору використовувався поділ соціал-демократичних партій на революційні та опортуністичні [994, с. 487-490; 971]. Попри те, що зазначена класифікація відбивала відомі тенденції в тогочасному соціал-демократичному русі, вона мала й значні недоліки, а саме – виступала засобом ідейно-політичної боротьби та відбивала тенденцію до догматизації марксизму, що проявилася в міжнародній, але найбільше – в російській соціал-демократії. Сьогодні дослідники історії марксистських партій у Російській імперії визнають, що не лише більшовики, але й меншовики виступали за революційні зміни в країні. Це можна сказати й про інші соціал-демократичні партії країни [1131, с. 76]. Таким чином, вищезазначена класифікація не може задовольняти сучасних учених ще й через свою заідеологізованість. Очевидно, аналізовані «опортуністичними» політичні партії доцільно називати «реформістськими» без зайвого ідеологічного «надриву» та осуду.

Водночас, значно більше може сприяти розумінню соціал-демократичного руху в багатонаціональній Російській імперії, зокрема й у Наддніпрянській Україні, обґрунтована нами концепція інтернаціональних і національних політичних партій і спілок. У статті сучасної російської дослідниці М. Смірнової, присвяченої діяльності національних соціал-демократичних партій, зазначається, що «насправді російські національно-партійні рухи соціал-демократичного напрямку представляли різноманітні варіанти вирішення проблеми «націоналізму» і «інтернаціоналізму», що було реалізовано в їх програмних документах і практичній діяльності» [1191, с. 131]. Однак авторка не визначила чітких критеріїв, які відрізняють інтернаціональні марксистські партії та спілки від національних. Ми погоджуємося з висловленою нею засадничою тезою та пропонуємо, залежно від пріоритетів у розв'язанні соціальних і національних проблем і від принципів партійного будівництва, усі марксистські партії Російської імперії поділяти на інтернаціональні та національні. Інтернаціональні соціал-демократії виступали за побудову соціалістичного ладу, в якому здійсниться усуспільнення засобів виробництва й на цій підставі будуть ліквідовані класи, а відтак – соціальний та національний гніт. У питаннях партійного будівництва інтернаціоналісти були прихильниками створення єдиної, централізованої соціал-демократичної партії, в якій би на підвалинах автономії діяли національні секції. За складом учасників зазначені організації були полінаціональними.

Національні соціал-демократичні партії також мали класові засади і у своїх програмних вимогах виступали за революційний переустрій чинного суспільства. Вони порушували питання про національно-правовий статус пригноблених націй у майбутньому (досягнення політичної незалежності, національно-територіальної чи екстериторіальної персональної автономій). У справах партійного будівництва вони виступали за існування незалежних соціал-демократичних партій або ж побудову РСДРП як федеративного об'єднання національних марксистських організацій. Національні марксистські організації складалися головним чином із представників однієї національності, тієї, яку вони репрезентували.

Водночас, як і всяка схематизація, концепція передбачає, що в рамках

зазначених груп партій існували певні, часом значні відмінності. Інтернаціональні соціал-демократичні партії, наприклад, відбивали тенденцію глобалізації суспільства в умовах капіталістичної модернізації. Проте рівень переважання інтернаціональних завдань над національними пріоритетами у зазначених партій був неоднаковим. Те саме можна сказати й про національні марксистські політичні організації; розвиток їхнього національного радикалізму залежав від ступеня національної свідомості робітничого класу та загалом суспільства, рівня впливовості інших національних політичних партій, з якими взаємодіяли соціал-демократи.

Інтернаціоналізм як ідеологічна та суспільно-політична течія відстоював концепцію співпраці вільних і рівноправних спільнот. Він виходив із принципу, що нація, національна приналежність не можуть бути винятковими чинниками у розвитку суспільства. Інтернаціоналізм ставить ідею міжнаціональної співпраці й солідарності вище національних інтересів [1398]. Якщо додати, що у марксизмі визнавався пріоритет класового над національним, то стає зрозумілим наскільки був важливим цей принцип у соціал-демократичному русі. Водночас, у процесі партійного будівництва марксистські партії використовували принцип демократичного централізму – систему керівництва й організації, за якої місцеві осередки підпорядковані центральним партійним органам, але, як стверджують сучасні дослідники, російські соціал-демократи, і меншовики, і більшовики були прихильниками демократичного централізму з акцентуванням на другій частині цього поняття [1131, с. 228]. У поєднанні принципів інтернаціоналізму та демократичного централізму в практиці партійного будівництва, особливо щодо національних марксистських партій, існували різноманітні інтерпретації та застосування. Проведення централістичної лінії у розбудові РСДРП, з увагою до інтернаціоналістського характеру партії та недооцінкою значення національного питання, на практиці перетворювалося в боротьбу російської соціал-демократії з уявним «опортунізмом» і «націоналізмом» національних марксистських партій. Часто за таким псевдоінтернаціоналізмом приховувався російський великодержавний шовінізм.

З огляду на виокремлені прикметні риси, до інтернаціональних марксистських

партій можна зарахувати РСДРП та Соціал-демократію Королівства Польського й Литви. До цієї ж групи слід віднести й Українську соціал-демократичну спілку. Всі інші марксистські партії, що діяли в Російській імперії, зокрема й РУП (УСДРП), належали до національних соціал-демократій. Інтернаціональні та національні марксистські партії різнилися у тактиці та стратегії діяльності. Перші акцентували увагу на класових завданнях пролетаріату у повсякденній боротьбі проти самодержавства та буржуазії, а майбутнє пов'язували з побудовою соціалістичної республіки, в якій з ліквідацією приватної власності зникне експлуатація, зокрема й національна. Національні соціал-демократичні партії, разом із класовими завданнями, вважали за необхідне щоденно боротися з національним гнобленням, а інтереси нації в майбутньому прагнули забезпечити за допомогою публічних державно-правових інститутів.

Соціал-демократичні партії та спілки, що діяли в Російській імперії, попри значні між ними відмінності, репрезентували себе передовим загоном робітничого класу, що ідейно обґрунтовує та на практиці відстоює його інтереси. Тому цікаво поглянути, яким був пролетаріат імперії Романових на межі XIX та XX століть. У першій ґрунтовній праці з історії російської соціал-демократії, яку написав Л. Мартов, зазначалося: «Сучасний робітничий рух є продукт капіталістичної промисловості» [1054, с. 5]. Й справді, під впливом капіталізму та модернізації відбувалося руйнування станового суспільства та формування класів капіталістичного ладу, насамперед буржуазії та пролетаріату [913-914]. Водночас, це був складний, багаторівневий процес, під час якого відбувалася трансформація, внаслідок якої витворювалась низка перехідних соціальних типів.

Проблема формування та розвитку робітничого класу, внаслідок ідеологічних настанов, належала до пріоритетних у радянській історіографії. Значним був доробок українських радянських істориків у вивченні розвитку капіталістичної промисловості та формування робітничого класу [869; 928; 931; 1041-1042; 1065; 1102-1103; 1117]. Водночас, зазначена проблема була предметом помітних маніпуляцій. Так, з метою довести готовність царської Росії до здійснення соціалістичної революції В. Ленін, а за ним і радянські дослідники стверджували, що наприкінці XIX ст. «пролетарське та

напівпролетарське населення» країни складало більше половини всіх жителів – 63, 7 млн. [630, с. 478; 929, с. 19; 1151, с. 321-322]. Ще далі пішов Ю. Поляков, який, «опираючись на ленінську методологію», зазначав, що в 1897 р. пролетарі та напівпролетарі складали не менше 50 %, а в 1913 р. – 53, 2 % населення Росії. Цей же автор стверджував, що загалом експлуатовані маси складали близько 80 % жителів країни [915, с. 34]. Звісно, рівень бідності в країні залишався значним. Однак, ця методика була некоректною та мала на меті лише одне – довести наявність об'єктивних передумов та закономірність здійснення соціалістичної революції.

Формування пролетаріату прискорилося у пореформену добу внаслідок завершення промислового перевороту в 1880-ті рр. [891, с. 621; 1304, с. 23; 1065, с. 237] та розгортання капіталістичної індустріалізації в Російській імперії. За даними Н. Іванової та В. Жєлтової, у 1900 р. у країні вже нараховувалось 12,2 млн. представників робітничого класу [913, с. 467; 986, с. 64; 1001; 1147, с.273; 1152, с. 171; 1289, с. 152]. Щоправда, аграрно-індустріальний характер економіки засвідчував те, що найчисельнішою категорією робітників були сільськогосподарські, які налічували понад 4,5 млн. осіб (37,3 %). Фабрично-заводський робітничий клас, представники якого працювали на крупних підприємствах, складав 2,6 млн. осіб (21,7 %). Пролетарів, зайнятих у дрібній промисловості, нараховувалось 2, 0 млн. осіб (16,4 %) [913, с. 574]. До Першої світової війни населення імперії значно виросло, на третину збільшилась і чисельність робітничого класу, яка перевищила 18,2 млн. осіб. Зросла й кількість різних категорій робітництва, хоча загалом їх частка залишилась приблизно такою ж [913, с. 574]. Попри те, що у 1860–1913 рр. чисельність робітничого класу зросла приблизно в 4 рази, він усе ще складав меншість населення країни – близько 19,6 % [1152, с. 3; 915, с. 34]. Його економічне становище було вкрай важким, а розрив між ним та реальними потребами – зростаючим [961, с. 274]. Водночас, це була досить соціально та політично активна група суспільства.

Розглянемо кількісний та якісний склад робітників у регіональному розрізі, з особливою увагою до України. Понад 75 % робітників розташовувалося в Європейській частині Російської імперії. Найпотужнішим у промисловому розвитку був Центрально-промисловий район, у якому на початку XX ст. зосереджувалося

понад 30 % фабрично-заводських робітників [913, с. 472-473]. Друге місце за чисельністю посідав промисловий робітничий клас України, який у 1900 р. складав 15, 2 %, а у 1912 р. – 16, 4 % робітників імперії (відповідно – понад 310 тис та 406 тис. осіб) [913, с. 474]. Найвищі темпи індустріалізації демонстрували в Царстві Польському – єдиному регіоні імперії, де кількість самодіяльного населення, зайнятого у сільському господарстві, складала менше половини [913, с. 332]. У 1912 р. в Польщі нараховувалося понад 300 тис. фабрично-заводських робітників або 12, 3 % їх загальноімперської чисельності [913, с. 474]. Дещо меншою, але зростаючою була чисельність робітників Північно-Західного району з Петербурзькою губернією та Бакинський промисловий центр у Закавказзі з динамічною нафтовою галуззю промисловості [913, с. 474, 476-477]. В усіх зазначених регіонах працював російський пролетаріат, який разом із частиною національного робітництва підтримував діяльність РСДРП. За територією, охопленою організаціями російських соціал-демократів, вона була загальноімперською партією.

Пролетаріат Російської імперії був багатонаціональним за складом. В узагальнювальній праці з історії робітничого класу наводяться дані 1897 р. про питому вагу національностей у складі населення та питому вагу робітників певної національності в загальній чисельності робітників країни. Наведемо дані у порядку спадання: росіяни – 43,3 % та 61,8 %; українці – 17,4 та 6,8; поляки – 6,2 та 8,4; євреї – 3,9 та 6,6 [930, с. 54]. Отже, найчисельнішим був російський робітничий клас, який значно перевищував питому вагу російського населення у складі країни. Він зосереджувався не лише в російських губерніях, але й в інших регіонах імперії й впливав на фахове зростання та соціально-політичну активність робітників корінних національностей. Наявність потужного загону російського пролетаріату в національних регіонах була також чинником русифікації робітників пригноблених націй. Перевищували питому вагу своїх національностей у складі народонаселення країни також поляки та євреї. Українські робітники, після росіян та поляків, були третіми за чисельністю у складі робітничого класу. Однак, якщо порівнювати з питомою вагою українців, які посідали друге місце за чисельністю у складі населення

імперії, то можна погодитися з твердженням про загалом селянський характер української нації.

Промислово розвинуті регіони Російської імперії концентрували найбільшу кількість робітничого класу та ставали центрами значної активності політичних партій, особливо соціалістичних. Унаслідок відомих причин, у радянській історіографії головну увагу надавали РСДРП, особливо її більшовицькій фракції, проте це призводило до недооцінки меншовиків, а також інших, менш впливових партійних організацій. Для ілюстрації проблеми наведемо приклад, який стосується чисельності партійних осередків РСДРП.

За даними радянського дослідника А. Уткіна, російські соціал-демократи мали розгалужену мережу партійних організацій, яка в 1905–1907 рр. нараховувала в українських губерніях щонайменше 83 організації [1246, с. 30-45]. Такою ж цифрою оперують інші дослідники [963]. Проте, вона є неточною. Очевидно, автори свідомо «недорахували» низки меншовицьких соціал-демократичних організацій, які в Україні мали значний вплив [815, с. 13-14]. На підтвердження цієї гіпотези наведемо дані про Подільську губернію, де функціонували переважно меншовицькі осередки. Зазначені вище дослідники стверджували, що на Поділлі існувало лише дві організації РСДРП – у Кам’янці-Подільському та Вінниці [1246, с. 38; 963]. Проте, за нашими даними, що базуються на науковій літературі й історичних джерелах, організації російських соціал-демократів, крім зазначених населених пунктів, діяли ще в шести повітових центрах – Балті, Брацлаві, Гайсині, Проскурові, Летичеві та Могилеві-Подільському, а також у містах Бар Могилів-Подільського, Жмеринка Вінницького, Хмільник Літинського повітів, у містечках Бершадь Ольгопільського, Богопіль та Голованівськ Балтського, Городок Кам’янецького, Тульчин і Немирів Брацлавського повітів, а також у низці сіл Подільської губернії [906, с. 40, 75-77, 87-90; 1088, 11; 1091, с. 10; 1105, с. 62; 1357, с. 11; 1263, с. 137; 151, арк. 10; 178, арк. 31; 181, арк. 169; 187, арк. 2-2 зв.; 208, арк. 80-81; 211, арк. 100-100 зв., 133, 163; 213, арк. 357, 361-361 зв.; 228, арк. 27; 98, арк. 139-139 зв.; 373, арк. 35; 394, арк. 23-24, 97, 235, 253; 407, арк. 4, 8]. Отже, кількість організацій РСДРП в українських губерніях була значно більшою, ніж та, що сьогодні подається в працях істориків. Подальші

дослідження дозволять виявити нові меншовицькі організації.

Водночас інші політичні партії також боролися за прихильність робітничого класу та були конкурентами соціал-демократів. Попри претензії марксистів на виключне право репрезентувати пролетаріат, серед останнього працювали політичні партії усіх напрямів, починаючи з соціалістичних, і закінчуючи консервативно-монархічними. Так, за даними І. Пушкарьової, уже в 1903–1904 рр. у діяльності серед робітничого класу були помічені представники не менше 16 революційних партій [1146, с. 150]. Найближчими конкурентами російських соціал-демократів виступала неонародницька Партія соціалістів-революціонерів. Дослідження вчених засвідчують, що соціалісти-революціонери активно працювали серед робітництва, представники якого на початку XX ст. були в партії значною соціальною групою [1024, с. 134, 136; 1023, с. 59-63]. В есерівських організаціях Наддніпрянщини робітники також складали велику частку партійців [1360; 1362]. Отже, ПСР активно працювала серед робітничого класу та частково мала його підтримку.

Ліберальна Конституційно-демократична партія (Партія народної свободи) сподівалася спрямувати робітничий рух у реформістське русло й створити на таких засадах «істинно робітничу партію» [1302, с. 160]. Кадети прагнули залучати робітників до своєї партії. Вони критикували стратегії та тактики революційних партій, які закликали до повстання [657, с. 24]. Водночас конституційні демократи виступали за поступовий, еволюційний розвиток країни. Щоправда, застереження лібералів проти соціалістичних партій та їхня позитивна програма, що для робітників передбачала впровадження робітничого законодавства, не знайшли підтримки в більшості суспільства, зокрема й у пролетаріату. Представники робітничого класу були досить нечисельною групою в партії [1303, с. 100-103]. Не отримали кадети скільки-небудь значної підтримки й пролетаріату українських губерній [1331, с. 24]. Очевидно, радикальний та швидкий спосіб розв’язання проблем суспільства, що пропонували революційні політичні партії, більше приваблював робітничий клас, ніж ліберальна програма поступового реформування країни.

Попри існуючі стереотипи про високий рівень класової свідомості пролетаріату, історики відзначають поширення консервативно-монархічних ідей і

організацій серед робітництва. Чорносотенні «Союз русского народа», «Союз русских рабочих» й інші організації з позицій великодержавного шовінізму та соціального конформізму підходили до розв'язання суспільних проблем. Однак частина робітничого класу все ж підтримувала ці організації [962, с. 188-189; 422, арк. 310]. Дослідники зазначають, що в чорносотенних організаціях були не лише «відсталі, несвідомі верстви пролетаріату», зокрема робітники важкої фізичної праці – одеські докери, але й висококваліфіковані робітники Санкт-петербурзького Путіловського заводу, Катеринославського Олександрівського Південноросійського заводу Брянського товариства та ін. [1207, с. 513-514; 1208, с. 214-236; 1009, с. 60]. За підрахунками І. Омельянчука, у 23 організаціях «Союза русских робочих», які були в Російській імперії, нараховувалося щонайменше 30 000 членів [1107, с. 124]. Зазначені організації діяли під прапором «триєдиної формули» – «православ'я, самодержавство та народність» і виступали за рішучу боротьбу з революцією. Водночас були прихильниками розв'язання трудових конфліктів з фабрично-заводською адміністрацією шляхом переговорів, покращення економічного побуту робітників, поширення серед них кооперативних організацій (артілей, споживчих, ощадно-позичкових та ін.) тощо. Таким чином, наведені факти засвідчують, що робітничий клас був об'єктом інтересу з боку політичних партій різних ідейних напрямів. За таких обставин соціал-демократи мали доводити пролетаріату переваги своєї програми і тактики боротьби.

Отже, розвиток капіталізму в економіці Російської імперії відбувався нерівномірно і призвів до формування робітничого класу переважно в європейській частині країни. Водночас, чисельність та якісні характеристики робітництва мали суттєві регіональні відмінності. Існували також особливості пролетаріату різних націй, які входили до складу держави. Охарактеризуємо робітничий клас українських губерній, серед якого працювали загальноімперська РСДРП, а також українські єврейські та польські марксистські партії та спілки.

Робітничий клас українських губерній Російської імперії був надзвичайно строкатим. Це позначалося на існуванні різних категорій робітників – за галузями господарства, характером занять, професіями, за типом (постійні, кваліфіковані й

тимчасові), національністю та ін. У зв'язку з розгортанням соціал-демократичного руху виділимо три аспекти, що на наш погляд, є найважливішими. Найперше, вагомим показником його сформованості та політичної зрілості була наявність кадрів постійних, кваліфікованих робітників. Саме з цією частиною робітництва найбільше пов'язувалась діяльність марксистських партій. Друге, що суттєво впливало на діяльність соціал-демократичних партій, – розподіл робітників за характером занять; це – робітники, зайняті в промисловості, у землеробстві, ремісничій та кустарній промисловості. Трудівники, що займалися відхожими промислами, приєднувалися до останньої із зазначених вище груп робітників. Аналіз соціал-демократичного руху засвідчує, що серед міського фабрично-заводського пролетаріату найбільший вплив мали російські соціал-демократи. Українська соціал-демократична Спілка та РУП (УСДРП) найактивніше працювали поміж сільськогосподарського пролетаріату та близької до нього селянської бідноти. Серед робітників-кустарів та ремісників велику популярність мав єврейський соціал-демократичний Бунд. Незначною підтримкою в українських губерніях користувалися польські марксистські партії. Третьою важливою ознакою пролетаріату України, що створювала передумови для діяльності інтернаціональних і національних марксистських організацій, був його багатонаціональний характер.

Використовуючи наявні джерела та літературу, охарактеризуємо кількісно та якісно робітничий клас України. Відомо, що недосконалість статистики в Російській імперії, застосування різних методик розрахунків, зумовлюють наявність різних даних про чисельність робітництва. За даними першого всеросійського перепису 1897 р., в українських губерніях імперії було 1 480 169 найманих робітників. За родом занять вони поділялися так: у промисловості, торгівлі та на транспорті працювало 425 413 осіб, у сільському господарстві, лісоводстві, місцевих промислах, рибальстві та полюванні – 424 569 і поденних, чорноробів і слуг – 630 187 [891, с. 605]. Проте Комісія з вивчення добробуту населення, що працювала через чотири роки (1901 р.), подавала зовсім інші, більші цифри, що пояснити природним зростанням чисельності робітничого класу неможливо. Зазначалося, що в українських губерніях було 2 448 тис. робітників, зокрема 327 424 (13,4 %) зайнятих у промисловості, 975 397 (39,8 %)

– у сільському господарстві, 753 585 (30,7 %) – у ремісничій та кустарній промисловості, решта – 391 980 (16,1 %) працювали на відхожих промислах [891, с. 126]. Звісно, такі розбіжності пов'язані насамперед з різницею методики досліджень.

Індустріальний робітничий клас Наддніпрянської України зростав досить швидкими темпами у другій половині XIX та на початку XX ст. Ця частина пролетаріату, в якій вбачали передовий загін революційної боротьби в буржуазно-демократичній та соціалістичній революції, була улюбленим об'єктом досліджень радянських істориків. Щоправда, ідеологічні настанови, які націлювали на показ високих якісних характеристик індустріальних пролетарів, а саме: наявності великої кількості постійних робітників і високого рівня їх концентрації на великих підприємствах; зображення класового єднання українських робітників із пролетаріатом інших націй, насамперед російської; обґрунтування тези про високий рівень класової свідомості фабрично-заводського робітництва; доведення неспроможності «буржуазних і націоналістичних фальсифікаторів історії України» – вносили спекулятивну складову в дослідження. Саме тому слід здійснювати верифікацію даних щодо кількості та якісного складу робітничого класу України.

Питання про класову та політичну (не)зрілість пролетаріату пов'язували з його якісним складом. Одним із важливих показників останнього була питома вага постійних, кадрових робітників. Зокрема, в праці з історії робітничого класу України зазначено, що у 1892 р. на нещодавно збудованих Олександрійському та Кам'янському заводах було 44 % постійних робітників, а на раніш введеному в дію Новоросійському заводі – 50 %. Як один із показників формування постійних кадрів робітників розглядалася питома вага сімейних робітників; наприкінці XIX ст. на металургійних заводах таких налічувалося 44 %, а на Новоросійському – 55 % [931, с. 131]. Отже, серед робітничого класу наприкінці XIX ст. тип постійних, кадрових робітників не був переважаючим. Зовсім незначну частку складали кваліфіковані представники робітничого класу [930, с. 55-57]. Вчорашні селяни становили близько половини робітників, тому не можна стверджувати про сформовану у них «класову пролетарську свідомість». Натомість, на основі наведених даних можна

стверджувати, що вони були пролетарями переважно в першому поколінні й ментально складали перехідний соціальний тип, який здійснював трансформацію від селянина до робітника. Цю чисельну категорію трударів сучасні дослідники називають «селянин-пролетарій» [814, с. 178], тому соціал-демократичні партії й ставили завдання підвищувати освітній рівень робітничого класу, його політичну культуру, поширювати серед нього марксистські ідеї.

Ситуація поступово змінювалася на початку XX ст., але до 1914 р. кардинально не покращилася. На противагу даним українських та російських радянських дослідників, які стверджували про велику питому вагу постійних фабрично-заводських робітників у 1913 р. [931, с. 226, 354; 930, с. 60-78; 915, с. 107], сучасні вчені обережніше оцінюють їхню частку. «Оптимістичні» оцінки, зокрема, не поділяє російський учений М. Фельдман. Він зазначає, що на початку XX ст. ситуація з постійними робітниками принципово не змінилася. Автор, наприклад, наводить дані про питому вагу прийшлих робітників на Катеринославщині – у 1913 р. вони складали 74 % усіх пролетарів [1281, с. 23]. Лише чверть робітничого класу молодого індустріального району (Півдня України) були вихідцями з робітничих сімей [1281, с. 24]. Низку фактів, які засвідчують велику питому вагу «робітників з наділом» серед пролетаріату Наддніпрянщини, наведено у монографії О. Шляхова [1304, с. 154-159]. Це дало підстави автору стверджувати, що «висока плинність робочої сили… свідчила про незавершеність формування індустріального робітничого класу України. За рівнем кваліфікації та організованості йому було далеко до робітників розвинутих капіталістичних країн, а отже, можна говорити про виникнення певного симбіозу пролетаря та селянина» [1304, с. 159]. Таким чином, робітничий клас українських губерній залишався до кінця не сформованим. Як і раніше, серед робітництва була висока питома вага прибулих і низькокваліфікованих робітників. Залишається відкритим питання про рівень політичної свідомості та організованості робітничого класу. Водночас, на нашу думку, дослідникам слід відмовитися від твердження про високий рівень класової свідомості робітників, яке передбачало не стільки обстоювання ним своїх соціально-економічних інтересів, політичних прав і

свобод, скільки визнання того, що вони усвідомили свою «всесвітньо-історичну місію» повалення капіталістичного ладу та побудову комунізму.

Національний склад індустріального робітничого класу українських губерній був строкатим. Українські радянські історики зазначали, що понад 40 % індустріального робітничого класу народилися за межами України [986, с. 66]. Водночас, існує твердження, що українців у складі пролетаріату було трохи більше третини [948, с. 22], проте більш зважену інформацію подано в сучасному історико-економічному дослідженні. Його автори стверджують, що українське за походженням робітництво, за різними даними, складало 39–44 % пролетаріату України й рекрутувалося головним чином з українського селянства [891, с. 66-67]. Воно було переважно малограмотним і, опинившись у російськомовному міському середовищі, потрапляло під вплив російського пролетаріату та російських політичних партій. Усе це пояснює те, чому найбільшу популярність серед фабрично-заводських робітників українських губерній мали російські політичні партії, особливо соціалістичні.

Майже половина фабрично-заводського пролетаріату українських губерній зосереджувалася на Півдні України [986, с. 64-65]. Робітничий клас цього регіону був строкатим у національному відношенні, проте саме там нараховувалось найбільше пролетарів-росіян [1042, с. 95]. За даними, наведеними відомим українським ученим та знавцем робітничої історії О. Реєнтом, на Донбасі 52–56 % робітників були вихідцями з російських губерній [1155, с. 141]. Це ж доводить зарубіжний дослідник Б. Кравченко, який стверджує, що більшість цих прибульців зосереджувалася на великих підприємствах степового регіону України [986, с. 66]. Зазначені дані корелюються з відомостями про кількість організацій РСДРП у південному регіоні України. Там, за нашими підрахунками, у 1905–1907 рр. російські марксисти мали щонайменше 53 партійні осередки, що становило 63,8 % усіх організацій Наддніпрянщини [1246, с. 30-45].

Яскравим прикладом модернізаційних процесів на індустріальному Півдні був Катеринослав, характеристику якого подала українська дослідниця Т. Портнова [1140]. У пореформену добу й до революції 1917 р. чисельність його населення

виросла майже у 10 разів і він увійшов до переліку 33 найбільших міст імперії. У 1897 р. переважна більшість жителів Катеринослава народилася в інших регіонах і лише 31,4 % городян народились у ньому. Найбільшими національними громадами були російська і єврейська, лише на третьому місті – українська; 16,2 % населення міста уважали рідною українську мову [1140, с. 27, 35-38]. Яскраве враження промислової могутності справляв Олександрівський Південноросійський завод Брянського товариства, на якому у 1902 р. працювало близько 6 тис. робітників [1140, с. 41]. Тому не випадково уже наприкінці XIX ст. виникла потужна соціал-демократична організація – Катеринославський союз боротьби за визволення робітничого класу, представник якої брав участь у заснуванні РСДРП. Згодом на його основі виник Катеринославський комітет РСДРП. На початку XX ст. єврейський Бунд розпочав у місті свою діяльність, конкуруючи з російськими соціал-демократами [934, с. 495-498]. Щодо української соціал-демократії, то перебуваючи в Катеринославі напередодні та на початку революції 1917 р., І. Мазепа зазначав: «головною базою українства на Катеринославщині було село. Місто було чуже, неукраїнське» [647, с. 17]. Отже, на індустріально розвинутому Півдні України, де зосереджувалося найбільше фабрично-заводських робітників, існували найкращі умови для діяльності насамперед російських соціал-демократів. Це пояснюється тим, що робітничий клас регіону за національним складом був переважно російський або ж зрусифікований.

Велику групу складав сільськогосподарський пролетаріат, серед якого активніше працювали українські соціал-демократи. Враховуючи динамічність об’єкта дослідження, недосконалість статистики та використання вченими різних методик обчислення, дані про кількість сільських робітників корегувалися в наукових працях учених, як правило – у бік збільшення. Українська дослідниця О. Лугова, наприклад, припускаючи, що частина зайнятих на відхожих промислах селян, було задіяно в сільському господарстві, обрахувала загальну кількість сільських робітників – 1 171 тис. осіб [1043, с. 122]. Відомий історик-аграрник М. Лещенко також не прийняв даних переписів як абсолютну істину; він додав до показників чисельності сільськогосподарських робітників 1901 р. поденників на цукрових

плантаціях і частину прийшлих робітників із російських, білоруських губерній і з Бессарабії. Внаслідок цього чисельність сільськогосподарських пролетарів у його підрахунках суттєво зростала. Проте, якщо у 1968 р. він подавав загальну кількість цієї категорії робітників України приблизно 1,8 – 1,9 млн. осіб [1028, с. 26], то в 1977 р. він скоригував цифри в бік зменшення – до 1,7 – 1,8 млн. осіб [1030, с. 68]. Об'єктивною підставою для такого підходу було наявне в українських губерніях аграрне перенаселення. Воно суттєво впливало на соціально-економічне й, відтак, на політичне життя країни [1166]. Селянське малоземелля підтверджує статистика землеволодіння 1905 р., яка засвідчує, що в Україні було 1 311 622 дворів з середніми розмірами надільної землі до 5 дес., що складало 44, 0 % [1039, с. 22]. Це були малоземельні господарства, наділів яких за тогочасного рівня агрокультури не вистачало для прогодування сім'ї, тому їхні власники одночасно працювали сільськогосподарськими робітниками, з метою заробітку для прожиття.

Отже, на сьогодні немає достеменних даних про кількість робітничого класу України наприкінці XIX – на початку XX ст. Водночас, наведені цифри засвідчують, що найчисельнішою його категорією був сільськогосподарський робітничий клас, до якого зараховували не лише безземельних сільських пролетарів, але й сільську бідноту, що шукала додаткових заробітків.

Більшість осередків Української соціал-демократичної спілки, як і РУП (УСДРП), знаходилась переважно в аграрних регіонах правобережних та лівобережних губерній України, де вони розгортали свою діяльність. У Правобережжі основною галуззю промисловості була харчова, робітники якої складали абсолютну більшість – 78,2 % [834, с. 12; 913, с. 478]. Її складовою була цукрова промисловість Наддніпрянщини, що перетворилася на яскравий символ розвитку капіталістичного підприємництва [1149]. У шести губерніях Правобережжя та Лівобережжя України наприкінці XIX ст. зосереджувалося 80 % підприємств галузі всієї імперії. Питома вага продукції у вартісному обчисленні складала 60 % і більше промислового виробництва [1149, с. 3]. Цукрові заводи та плантації цукрових буряків були центрами зосередження великої кількості робітників. Сучасний український дослідник Л. Раковський наводить статистичні дані, за якими кількість робітників, які

наприкінці XIX ст. працювали на бурякових плантаціях та на цукрових заводах, досягла понад 100 тис. [1149, с. 188]. З цією цифрою можна погодитись, особливо беручи до уваги питому вагу постійних пролетарів у цукровій промисловості – від 15 до 25 % усієї їх кількості [1155, с. 141]. У переважній більшості робітниками цукрової галузі ставали українські селяни.

Велику частину пролетаріату українських губерній складали робітники ремісничої та кустарної промисловості. Й хоча, за даними Комісії з вивчення добробуту населення (1901 р.), ця частина робітництва у 2,3 рази перевищувала чисельність фабрично-заводського пролетаріату, проте в науковій літературі їй приділялось недостатньо уваги. Це пояснюється тим, що за марксистською схемою зазначена частина робітничого класу асоціювалася з двома першими, нижчими стадіями розвитку капіталізму [928, с. 311-312]. Її розглядали як «крупну», проте «резервну армію» капіталізму [929, с. 31]. Водночас, магістральну лінію прогресу історики-марксисти пов’язували з індустріальним робітничим класом, якому віддавали перевагу в дослідженнях.

Поширення дрібної промисловості та мануфактури в Російській імперії радянські історики пояснювали слабким економічним розвитком країни та незавершеністю процесу руйнування натурального селянського господарства [929, с. 11; 1117, с. 73-74]. Перед Першою світовою війною за рівнем концентрації робітників у кустарній промисловості України губернії розподілялися так: Подільська – 89 тис. осіб, Чернігівська – 80 тис., Волинська – 71 тис., Полтавська – 67 тис., Херсонська – 56 тис. і Харківська – 49 тис. [1101, с. 63]. Велику кількість кустарного та ремісничого пролетаріату в Правобережній Україні підтверджує Ф. Лось, який зазначає, що в 1912 р. у регіоні працювало понад 344 тис. кустарів та ремісників [1041, с. 93]. Отже, робітники ремісничої та кустарної промисловості складали чисельну соціальну групу населення українських губерній.

Зазначимо, що монографія А. Задорожнюка та О. Реєнта присвячена промисловому виробництву в містах і містечках аграрної Подільської губернії [901]. Дослідження засвідчує абсолютну перевагу в краї ремісничої та кустарної промисловості. Автори наводять дані, за якими у 1903 р. кількість ремісників у регіоні

становила 88 444 особи, у т.ч. 61 144 – майстри, 15 846 – підмайстри, 11 454 – учні [901, с. 189]. Вони засвідчують, що реміснича та кустарна промисловість і, відповідно, робітничий клас, мали тут домінуюче становище. Складніше з підприємствами, що офіційно зараховувались до фабрично-заводського типу. Проблема полягає в недосконалості російського законодавства, яке не вбачало різниці між мануфактурами, з одного боку, та фабриками і заводами, з іншого. До останніх відносили «місця, де зібрано кілька робітників або ремісників, аби працювали над одним і тим самим видом виробу» [901, с. 170-171]. У 1895 р., щоправда, Міністерство фінансів видало циркуляр, за яким до фабрик і заводів зараховували заклади, в яких працювало не менше 16 робітників, а за наявності механічного двигуна – незалежно від кількості робітників [901, с. 171]. Проте й після цього статистичні дані грішили неточністю й більшість підприємств, без урахування зазначених вище критеріїв, зараховували до фабрично-заводської промисловості.

У 1903 р. в Подільській губернії налічувалося 4253 фабрично-заводських підприємств із 31 561 робітником. Водночас, на 52 цукрових заводах працював 22 381 робітник (у середньому – 430 робітників на підприємство) та на 86 винокурнях – 1182 робітники (майже 14 робітників на заклад) [901, с. 189]. Отже, щодо цукрової та винокурної галузей варто говорити про існування підприємств переважно фабрично-заводського типу, а абсолютна більшість зазначених закладів були звичайними ремісничими майстернями, рідше – мануфактурними підприємствами. Зауважимо, що недосконалість методики обрахування призводила до перевищення даних про чисельність фабрично-заводського робітничого класу, тому можемо з упевненістю стверджувати, що у містах і містечках Подільської губернії серед робітничого класу переважав пролетаріат кустарних і ремісничих підприємств.

Яким був національний склад робітників ремісничої та кустарної промисловості? У тій її частині, яка розміщувалась у селах, були зайняті переважно українські селяни [1041, с. 92-93]. Відомий фахівець з історії промисловості та робітничого класу України О. Нестеренко навіть стверджував, що селянство становило серед кустарів Київської губернії (1912 р.) 80 %, а Катеринославської – 63 % [1101, с. 65]. Інші дані наводить Ф. Лось, який зазначає, що у містах Київської

губернії працювало 36 % робітників кустарної та ремісничої промисловості, у містах Подільської губернії – до 20 %, а Волинської – до 23 % [1041, с. 93]. Ще частина ремісників і кустарів зосереджувалася в містечках, але, оскільки склад населення міст і містечок регіону був багатонаціональним, то відповідним був і контингент ремісників. Наприкінці XIX ст. у містах Правобережжя нараховувалося 27 % українців, 25 % росіян, 5,5 % поляків і понад 40 % євреїв [867, с. 82-83]. У той же час у містечках регіону українці становили – 46, 1 %, євреї – 41,9 %, росіяни – 5,4 %, інші – 6,6 % [1345, с. 40]. По губерніях склад населення містечок дещо різнився; лише на Київщини українці складали більшість, а на Волині та Поділлі чисельнішими були юдеї [980, с. 44; 979, с. 40]. Частина міських жителів Правобережної України займалася сільським господарством; у 1860–1890-ті рр. кількість таких господарів-міщан збільшилась удвічі. Ще більше таких господарств було в містечках. Вочевидь, ними володіли переважно українці, яким більше подобалася праця на землі, тоді як євреям заборонялося купляти та орендувати землю, тому вони зосереджувалися на ремісничому виробництві та торгівлі.

Про питому вагу національностей у ремісничому виробництві Правобережної України свідчать також окремі дані, наприклад, у 1891 р. у Кам’янці-Подільському діяло 11 цехів з 795 майстрами, з яких – 305 християн та 490 юдеїв [901, с. 149]. Характеризуючи роль останніх в економічному житті Правобережжя, сучасний дослідник А. Гуменюк зазначає: «В їх руках перебувала більшість ремісничих закладів і невеликих підприємств. Вони ж становили переважну кількість тих, хто був зайнятий на цих підприємствах» [867, с. 83].

Дещо іншою була ситуація в Лівобережній Україні, але й у найбільш українському за складом населення губернському центрі, Полтаві, наприкінці XIX – на початку XX ст. євреї зосереджувалися в торгівлі та ремісничому виробництві. Ось як згадував про місто, в якому він народився, та становище юдеїв у ньому, один із діячів сіоністсько-соціалістичного руху та засновників держави Ізраїль, її другий президент І. Бен Цві: «У Полтаві, губернському місті на Україні, фабрик і заводів не було. Діяло декілька великих млинів, було багато ремісників та дрібних торгівців. Літні ярмарки, особливо ярмарка на Іллю Пророка, в мій час перебували в занепаді.

Населення жило головним чином збутом продуктів, які поступали з навколишніх сіл. Євреї торгували, займались дрібними ремеслами, інколи зустрічались серед них чорнороби. З-за відсутності фабрик і заводів у Полтаві не було робітничого руху, ні єврейського, ні загального» [740, с. 276–277].

Отже, на основі наведених даних можемо стверджувати, що в кустарній та ремісничій промисловості зосереджувалися переважно євреї та українці. Серед останніх провадили свою роботу українські соціал-демократи [706, с. 358]. Єврейські кустарі та ремісники були об’єктом інтересу Бунду, якому доводилось конкурувати в боротьбі за впливи з сіоністсько-соціалістичними групами та партіями.

Отже, усі соціал-демократичні партії та спілки в Російській імперії, згідно з розробленною нами класифікацією, поділялись на дві групи: інтернаціональні та національні. Попри єдину ідеологічну марксистську основу, перші виступали за пріоритет соціальних аспектів при реалізації стратегії та тактики революційної борні та за побудову єдиної централізованої партії з автономними національними секціями. Другі також поділяли принципи класової боротьби, проте водночас виступали на захист національних прав пригноблених націй і за забезпечення їхнього державно-правового статусу в майбутньому. У питаннях партійного будівництва національні партії та спілки ратоборствували за федеративний устрій російської соціал-демократії або за організаційну незалежність. До першої, інтернаціональної групи, належала впливова РСДРП, СДКПіЛ а також Українська соціал-демократична спілка. Національний напрям у марксизмі представлений низкою організацій, найпотужнішими з яких були Бунд, ППС. РУП (УСДРП) також належала до цієї групи партій.

Скасування кріпацтва відкрило шлях модернізації в Російській імперії. Внаслідок цього відбулися значні прогресивні зміни в розвитку економіки, в соціальній структурі суспільства, зростала питома вага міського населення та ролі міст у житті країни. Водночас політичний устрій залишався заскорузлим, у його основі були ідеї абсолютизму. Недемократична політична система перешкоджала діяльності політичних партій та формуванню громадянського суспільства. Національна та конфесійна нерівноправність збільшували соціальну напругу в романівській Росії. Все

зазначене засвідчувало конфліктність процесу модернізації й необхідність змін у країні. Соціал-демократи представляли себе партіями робітничого класу, чисельність якого в Російській імперії неухильно зростала в другій половині XIX та на початку XX ст. І хоча пролетарі складали меншість населення країни, проте вони були політично та соціально активною групою. Робітничий клас був багатонаціональним і це створювало передумови для діяльності інтернаціональних і національних марксистських партій. Водночас, існували особливості розвитку різних груп пролетаріату – фабрично-заводського, ремісничого та кустарного й сільськогосподарського. Індустріальний робітничий клас у зазначений період залишався до кінця не сформованим; на фабриках і заводах працювала ще велика кількість тимчасових, прийшлих, а отже – низькокваліфікованих працівників. Більшість фабрично-заводських робітників українських губерній, які зосереджувалися в південних регіонах, були росіянами. Інші етнічні групи робітничого класу, зокрема й українці, піддавались русифікації. Серед цього сегменту пролетаріату найактивніше працювали організації РСДРП. Окрім того, російські соціал-демократи поширювали свій уплив, хоча й меншою мірою, і на інші категорії робітництва. Велику групу робітничого класу складали ремісники та кустарі. Вони суттєво перевищували чисельність індустріальних пролетарів. У цій групі високою була питома вага українських та єврейських ремісників і кустарів. Бунд зосереджувався на діяльності серед єврейських пролетарів – переважно ремісників і кустарів, українські марксисти – серед українських. Найчисельнішу групу робітництва, серед якого найактивніше працювали українські соціал-демократи, репрезентував сільськогосподарський пролетаріат. Загалом, у боротьбі за вплив на робітничий клас соціал-демократам доводилося конкурувати з політичними партіями інших ідейно-політичних напрямів.

2.2. Український соціал-демократичний рух: соціокультурні умови та напрями діяльності

Особливості розвитку марксизму в різних країнах світу в XIX–XX ст. – проблема, що залишається актуальною в історичній науці. Про це свідчать дослідження останнього часу [1000; 1049; 1183]. Водночас, використання термінів

«національний марксизм», чи то «український марксизм», у сучасній історіографії ще не усталилося. На це вказує й запитання, яке ставили модератори дискусії 2009 р. про марксизм на сході Європи її учасникам: «Чи не є саме словосполучення «національний марксизм» оксюмороном?» [1052, с. 13]. Відомий український учений і учасник форуму С. Кульчицький висловив міркування про проблематичність цього терміна та відзначив багатоаспектність власне поняття «марксизм» [1052, с. 13-14]. Дещо раніше з цього питання висловився інший знаний історик, В. Литвин. Він зазначав: «До недавнього часу думка чи натяк на український марксизм вважалися крамольними, науково-хибними. Цей стереотип радянської історіографії про відсутність українського марксизму спростовується і чекає свого переосмислення» [1034, с. 467]. Розглядаючи проблему багатопартійності початку XX ст., українська дослідниця Т. Бевз також відзначає, що вона потребує переосмислення, правдивого, позбавленого догматичних стереотипів висвітлення. Наше дослідження може вважатися кроком у цьому напрямку.

З'ясовуючи проблему існування національних різновидів марксизму, варто брати до уваги те, що створена К. Марксом і Ф. Енгельсом доктрина пройшла значну еволюцію. Попри суперечливість самої теорії «наукового комунізму», такі важливі для практики тодішнього соціалістичного руху питання, як рівень розвитку капіталізму в різних країнах і їх готовність до здійснення соціалістичної революції, форми і методи переходу до омріяного суспільного ладу та інші, засновники комуністичної теорії на певних етапах її розробки вирішували неоднаково. Тому їхні послідовники в різних країнах могли знаходити (і знаходили) в цьому вченні різні, інколи суттєво відмінні ідеї та використовували їх на свій розсуд. Крім того, універсалістська теорія, якою є марксизм, у застосуванні неминуче адаптовувалася до реалій конкретних держав, які характеризувалися різноманіттям політичних систем, соціально-економічного, культурного та духовного розвитку, ментальності. Саме у цьому сенсі, на наш погляд, і можна говорити про національні різновиди й, зокрема, про український марксизм.

Подамо характеристику соціокультурних умов формування та особливостей українського соціал-демократичного руху. На останній мали вплив суспільні

обставини доби модернізації в Наддніпрянщині та, зокрема, ідейно-політичні впливи, що виходили від західноєвропейської та російської соціал-демократії. Виникнення наприкінці XIX – на початку XX ст. політичних партій варто розглядати в контексті модернізаційних процесів. Одним із проявів переходу до індустріального суспільства стала урбанізація. Слушною є теза сучасних українських істориків про важливість осягнення міста як соціокультурної цілісності [823, с. 10-11]. Відтак важливо поглянути на міста як центри партієтворення. Адже саме у містах, окрім того, що традиційно зосереджувалися інститути імперської влади панівної нації, стало активнішим громадсько-політичне життя, формувалися політичні партії та спілки. Однак, за результатами перепису 1897 р., українці становили менше третини міського населення – 30,5 %, тоді як росіян нараховувалося 34 %, євреїв – 27 % [1304, с. 118-119]. З більших українських міст лише в Полтаві переважало українське населення [801, с. 188-189]. Така статистика, звісно, впливала на формування та діяльність осередків українських політичних партій. До українського національного руху були мало залучені представники дворянства, духовенства, середніх міських верств. Ініціаторами утворення та діячами українських національних партій виступали головно представники інтелігенції – співробітники земських установ – учителі, лікарі та агрономи, статистики, а також юристи, журналісти та письменники [951, с. 112-113]. Водночас, джерела засвідчують активну роль семінаристів у політичному русі, на яких діячі національних партій покладали великі сподівання [764, с. 30-31; 907, с. 194-195]. Така ситуація негативно позначилася на політичній мобільності українців.

Зосереджені в містах імперські заклади освіти впливали на соціалізацію молоді, залучення її до політичного руху. І хоча вся система навчання та виховання була покликана виховати юнацтво в дусі російського великодержавного патріотизму, проте вказаної мети владі не завжди вдавалося досягнути. Уже в гімназіях і семінаріях молодь Наддніпрянщини отримувала перші політичні уроки. Вищі навчальні заклади Російської імперії ставали справжньою школою, в якій студенти завдяки неформальній комунікації здобували системні знання про сучасні ідейні течії та ставали на шлях політичної боротьби. Характерно, що на початку XX ст. переважна

більшість студентства була прихильна до соціалістичних політичних партій, частина – до ліберальних і абсолютна меншість – до консервативно-монархічних союзів [911, с. 310-314]. Студентство складало соціально активну групу суспільства.

Процес партієтворення в Російській імперії на межі XIX і XX ст. охопив різні етнічні групи населення. Найактивніше в ньому брали участь росіяни та євреї. Останні чи не найбільше піддавалися дискримінації, тому серед них щораз сильніше зростали протестні настрої. Останні конвертувалися в участь у таємних організаціях, зокрема політичних партіях [811, с. 52-68]. Українці були політично найменш активними, що зумовлювалося низкою причин. Найперше, це була найменш урбанізована національна спільнота, 93 % якої зараховувалося до селянського стану, а 87 %жили з сільського господарства [986, с. 40]. Отже, зосередженні переважно в сільських населених пунктах, селяни мало залучались до громадсько-політичного життя. Вони виступали переважно об’єктом політичної агітації, а їхні інтереси рідко сягали далі сільської околиці [1087, с. 112-115].

По-друге, українці на загал були менш освіченими, ніж представники інших національностей, що проживали в Наддніпрянщині. Відсоток письменних серед них складав лише 13, серед росіян в українських губерніях таких було удвічі більше, а серед євреїв – втричі [986, с. 43]. Тому українці менше рефлексували над своїм пригнобленим становищем, а відтак – слабшою була їхня діяльність, спрямована на створення організацій, які могли його покращити. По-третє, завдяки діяльності органів державної влади, церкви, школи, преси українці ставали переважно законослухняними підданими Російської імперії та часто під впливом процесу русифікації, набували рис російської національної ідентичності та вступали до лав загальноімперських політичних партій.

Надзвичайно впливовими в українських губерніях романівської імперії були російські політичні партії. За даними українського історика А. Павка, в Наддніпрянщині діяло майже 30 російських політичних партій [1112, с. 5]. Найвпливовішими з них були п’ять партій і союзів; з них соціалістичного напряму – соціал-демократи й есери, ліберального – конституційні демократи й октябристи та націоналістичний, консервативно-монархічний «Союз русского народа». Вони мали розгалужену мережу,

чисельні та впливові партійні осередки в Наддніпрянщині [963]. За неповними даними (див. підрозділ 2.1. – О. Ф.), у 83 партійних організаціях РСДРП, які в 1905–1907 рр. діяли в українських губерніях, налічувалося 18 895 членів [963, с. 77-78]. Ця цифра приблизно в 4 рази перевищувала чисельність усіх українських національних політичних партій разом узятих. Російські марксисти здійснювали активну видавничу, агітаційно-пропагандистську та організаторську діяльність насамперед серед міського робітничого класу Наддніпрянської України. Завдяки цьому, українська молодь потрапляла під вплив російських соціал-демократів.

Українські соціал-демократи усвідомлювали слабкість національного руху. Водночас вони відчували ідейну спорідненість з російськими марксистами. Ті відмінності, що спостерігалися між ними в підходах до національного питання та проблем партійного будівництва, були своєрідним рубіконом. Прихильники національної соціал-демократії вважали їх надзвичайно важливими, щоб ними нехтувати, тому в обговоренні питання про об’єднання з РСДРП завжди на них наголошували. Натомість, поборники інтернаціонального напряму в українському соціал-демократичному русі, репрезентовані Спілкою та окремими групами в РУП-УСДРП, вважали програмові підстави російської соціал-демократії достатніми для соціального та національного вивільнення народів Російської імперії, а її організаційний потенціал давав більше впевненості в успішному поборенні царського самодержавства.

На формування національної соціал-демократії мали вплив організації інших ідейно-політичних напрямів українського руху – націоналістичний і ліберально-демократичний. Про це зазначалося, зокрема, у листівці Української соціал-демократичної спілки, видрукуваної з приводу розколу РУП [3, арк. 132-133, 135-136 зв.]. Попри вульгарно-матеріалістичне пояснення, автори відозви правильно відзначали вплив «української національної свідомості» на розвиток української соціал-демократії. Водночас, «виступ на суспільну арену буржуазного радикалізму, взагалі зростання буржуазного демократизму в Росії» та поширення національно-демократичних ідей спілчани уважали наслідком зростання пролетарського руху [3, арк. 135]. Це визнають і сучасні українські вчені, що комплексно досліджують

зазначені процеси. Вони вважають, що каталізатором формування ліберально-демократичних політичних партій стали соціальні рухи, активізація національно-визвольної боротьби та виникнення радикальних, зокрема й соціалістичних партій у перші роки XX ст. [976, с. 80]. Між українською соціал-демократією та націоналістичною УНП і ліберально-демократичними партіями (УДП, УРП, УДРП) була гостра ідейно-політична боротьба за впливи в суспільстві Наддніпрянської України. Отже, загально схарактеризуємо націоналістичний і ліберально-демократичний напрями суспільно-політичного руху, оскільки останні та українські соціал-демократи взаємно впливали одні на одних.

Ідея здобуття незалежності та створення Української держави мала прихильників серед постатей різних напрямів національного руху кінця XIX – початку XX ст., однак із політичних організацій лише націоналістичні Братство тарасівців та Українська народна партія проголосили це програмною метою своєї діяльності. «Тарасівці» створили перше політичне товариство, яке поставило мету досягти визволення України та створити незалежну державу. Вони впливали на інші українські політичні організації, що виникли пізніше, завдяки проголошеним ідеям та участі в них колишніх «братчиків» [1094-1095]. «Тарасівці» розбурхали національну політичну думку, й надалі ідея державної самостійності України вже ніколи не зникала з інтелектуальних круговидів національно-політичних діячів.

Українська народна партія (1902 р.), що уособлювалася насамперед із М. Міхновським, стала справжнім порушником спокою в національному русі Наддніпрянщини. Колишній «тарасівець», партійний провідник УНП встиг заявити про себе серед національно-свідомих українців як талановитий оратор і публіцист [1227]. Тому не випадково саме йому запропонували написати перше програмне видання РУП. Опублікована брошура «Самостійна Україна» (про неї – нижче) викликала захоплення частини національної інтелігенції, переважно молоді, в Наддніпрянській і Західній Україні [750]. Водночас вона породила низку інвектив, усних і друкованих, які спрямовувались на її адресу. Проте саме завдяки цій публікації М. Міхновському судилося продовжити самостійницьку традицію національної політичної думки [1226].

УНП була невеликою групою, що об'єднувала українську національно-радикальну інтелігенцію. Вона стала відомою завдяки низці брошур та відозв («Робітниче свято першого мая», «Робітнича справа в програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Десять заповідей УНП» та ін.), написаних М. Міхновським, і його ж публічним промовам під час громадських заходів. У складних умовах авторитарного царського режиму лідер партії намагався поширювати ідеї національного визволення серед української суспільності. У своїх статтях, листівках, виступах він доводив необхідність самоорганізації українства задля згуртованих дій проти національних і соціальних утисків, ефективного захисту своїх прав та інтересів [1002, с. 81-82; 1359, с. 8]. З метою радикалізації боротьби УНП створила терористичну організацію «Оборона України», що прагнула гучними акціями привернути увагу влади та суспільства до українського національного питання, а в слушний час очолити національне повстання.

Заслуговують особливої уваги інтелектуальні пошуки М. Міхновського, що мали на меті створення партійної програми, яка б знайшла підтримку ширших верств українства. Такий документ був створений і опублікований у 1906 р. під назвою «Програма Української народної партії». У ньому автор спробував оптимально поєднати націоналістичні та соціалістичні вимоги. І хоча авторитетний український вчений Г. Касьянов стверджує, що це був тактичний крок УНП, який мав на меті «поширити свій вплив на маси» [957, с. 105-106], зазначена спроба не залишилася поза увагою представників інших українських політичних партій, які також здійснювали пошуки в напрямі збалансування національних і соціальних вимог у своїх програмах і діяльності [840]. М. Міхновському не вдалося створити потужної націоналістичної партії. Це зумовлювалось загальним низьким рівнем національної свідомості українців Наддніпрянщини. Переважна більшість наддніпрянських політичних діячів скептично ставилася до ідеї самостійності України. Багатьох відштовхували від УНП елементи шовінізму та лякала терористична діяльність. Водночас, проголошена партією ідея самостійної України та «мілітарні акції» привертали увагу українських соціал-демократів до національного питання, радикалізували їхню практичну діяльність.

Більшим впливом у Наддніпрянській Україні відзначалися ліберально-демократичні партії. Перша з них, УДП, утворилася восени 1904 р. на останньому з'їзді Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації, який водночас став установчим для нового формування. Партія була переважно інтелігентською за складом і нараховувала близько 30 громад і 400 членів [976, с. 82-83, 91]. Проте згодом зі складу партії вийшла група діячів, а саме: Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський та ін., які в 1905 р. утворили Українську радикальну партію. Остання характеризувалася активною видавничою діяльністю та роботою серед селянства [976, с. 80-89; 1209, с. 14-18]. Особливо відзначився С. Єфремов у справі скликання Українського селянського з'їзду й організації Української селянської спілки. У цьому він співпрацював із українськими соціал-демократами [748, с. 615-619; 1257, с. 173-189; 1258]. Наприкінці 1905 р. УДП і УРП об'єдналися й утворили Українську демократично-радикальну партію [27, арк. 654]. Це стало можливим і завдяки тому, що якихось значних ідейних розбіжностей між ними не було.

Аналіз процесу формування ідейно-теоретичних та організаційних підвалин українських ліберальних партій, зроблений істориками [909, с. 80-108], засвідчує, що він відбувався на основі національної інтелектуальної традиції, яка враховувала здобутки європейської ліберально-демократичної та соціал-демократичної течій і вироблених у попередньому періоді національного руху структурних форм. Значний вплив на світогляд нового покоління українства справили політичні ідеї М. Драгоманова. Виникнення українських ліберальних партій було синкретичним поєднанням континуїтету та дискретності, традицій та новаторства в українському суспільно-політичному житті. Попри те, що український ліберально-демократичний напрям не був монолітним, можемо стверджувати, що національні партії цього спрямування займали в українському політичному спектрі ту нішу, яку в Західній Європі опанували праві соціал-демократи. Тому нам видаються невипадковими схожість вимог реформування політичної системи, соціально-економічних відносин та розширення доступу широких верств суспільства до здобутків освіти та культури. Існувала навіть змістовна співзвучність у вимогах європейських соціал-демократів типу Е. Бернштейна та

українських ліберал-демократів. Із приводу зазначеного наведемо аргументи. Яскравою постаттю, що репрезентувала ліберально-демократичний напрям, був Є. Чикаленко. Попри своє дворянське соціальне походження, він, за слушним спостереженням українського історика І. Гирича, був центристом-демократом, речником українського середнього класу, прихильником соціал-реформістської політики в Україні [847, с. 297-300]. Щоправда, тогочасний украй нечисленний середній клас був за національністю переважно російський або ж зрусифікований і тому соціальні основи українського лібералізму були дуже хисткими. Думки Є. Чикаленка перегукувалися зі знаменитим гаслом ідеолога реформістського напряму європейської соціал-демократії «Рух – все, кінцева мета – ніщо». Український діяч у своїх спогадах писав про це іншими словами: «Взагалі, соціалізм я вважаю за путєводну зорю, яка вказує путь, по якій людськість повинна йти, але ніколи не досягне його, як не досягнула справжнього християнства, а пристосувала його до життя; так само буде й з соціалізмом» [780, с. 362]. Детальніше виклала свою позицію з цього питання полтавська громада Української демократичної партії. У видрукуваній відозві вона закликала до своїх лав усіх, хто хотів докласти зусиль для досягнення блага українського народу, його політичного звільнення та подальшого культурного розвитку в напрямку загальнолюдських ідеалів і можливості досягнення соціалістичного ладу, що найкраще забезпечує інтереси трудящих мас. Проте, українські ліберально-демократичні діячі, на відміну від революційних соціалістів різних напрямів, інакше уявляли шляхи досягнення соціалізму та власне це суспільство [888, с. 122-157, 180-195; 976, 97-135]. Члени полтавської громади УДП були впевнені, що цього ладу їм вдасться досягнути не стільки через класову боротьбу на економічному ґрунті, скільки шляхом «природного розвитку народної самосвідомості і проведення певних державних реформ, які б ослабили класовий антагонізм і відкрили шлях до все більш поступального розвитку особистості» [888, с. 122-157, 180-195; 976, 97-135]. Отже, погляди національних ліберально-демократичних діячів і українських соціал-демократів на методи та шляхи змін в українських губерніях Російської імперії суттєво різнилися. Представники зазначених напрямів по-різному уявляли майбутнє соціалістичне суспільство, тому вони гостро публічно дискутували на сторінках преси, на громадських зібраннях з питань подальшого суспільного розвитку України. Водночас, незважаючи

на розходження, українські ліберал-демократи на певних етапах співпрацювали з українськими соціал-демократами щодо розв'язання просвітньо-культурних і соціальних проблем в Україні.

Використовуючи маркери національного та інтернаціонального напрямів у марксизмі, визначимо приналежність до них українських соціал-демократичних організацій. Від початку популяризації марксистських ідей в Україні М. Зібером і С. Подолинським і до створення першої соціал-демократичної організації минуло два десятиліття. На формування українських політичних організацій справили вплив праці М. Драгоманова. Протягом цього часу в Російській імперії відбулося всезагальне захоплення, а потім розчарування частини революційно налаштованої молоді народницькими ідеями. Не оминуло це захоплення і багатьох українців [1170, с. 197-199, 215-220], проте вже в 1880-ті рр. під впливом західноєвропейського соціалістичного та робітничого руху в країні стали виникати марксистські гуртки. Першу українську соціал-демократичну організацію протопартійного типу створили на початку 1896 р. у Києві студент І. Стешенко та поетеса Леся Українка. Це була група Українська соціал-демократія [860, с. 226-228; 1010, с. 81-82]. До її складу входили О. Косач, М. Кривинюк, М. Коцюбинський, В. Крохмаль, П. Тучапський, П. Канівець та інші особи, що згодом опинилися в різних політичних організаціях [1012, с. 137-138; 852, с. 13]. Наприклад, П. Тучапський і П. Канівець через деякий час активно працювали в Українській соціал-демократичній спілці, однак траєкторія їхньої ідейно-політичної еволюції була різною: якщо перший увійшов до складу Київського союзу боротьби за визволення робітничого класу, а згодом став одним із засновників РСДРП, то другий вступив у РУП і через деякий час разом з іншими членами її ЗК ініціював заснування Спілки.

Ідейно-теоретичні засади групи УСД творилися на перехресті впливів марксизму та української інтелектуальної традиції, зокрема драгоманівської. Про це свідчать численні історичні джерела: 8 агітаційно-пропагандистських брошур, декілька відозв, публікації в пресі, листування, спогади та ін. документи [1010, с. 69-73]. На основі комплексного аналізу зазначених джерел з історії групи УСД, українські дослідники, найґрунтовніше – В. Гошовська, переконливо відзначили

питомі ознаки соціал-демократичної організації національного напряму [860, с. 224-350; 877, с. 136-137; 1010, с. 69-73]. Основними настановами групи І. Стешенка та Лесі Українки були: самостійна організація українських соціал-демократів на підросійських територіях України; співпраця з подібними організаціями інших поневолених народів імперії, але не великодержавницькою, централістичною російською соціал-демократією; орієнтація на європейські джерела соціал-демократизму, а не на їх російські інтерпретації; українська селянська революція, коли політична спілка міського робітництва та селянства призведе до звільнення від України національно-колоніального гніту [1012, с. 141-142]. Отже, аналізована група стала першою українською соціал-демократичною організацією національного напряму.

На початку 1899 р. колишній студент Ново-Олександрівського інституту сільського господарства та лісництва М. Меленевський заснував «Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії». Група проіснувала недовго; вже у травні того ж року її провідника заарештували. Діяльність цієї організації проявилася в поширенні написаної М. Меленевським відозви «До сільських робітників», яка закликала останніх за допомогою страйків обстоювати свої економічні та соціальні права. З метою агітації використовувалися також газети російських соціал-демократів «Вперед» і «Рабочая мысль», а також «Програма соціял-демократії» групи УСД [842, с. 46-52; 855, с. 97]. Аналіз діяльності «Групи сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» засвідчує, що вона акцентувала увагу на розв’язанні соціальних проблем і оминала питання національно-визвольної боротьби.

На користь цієї тези свідчить і біографія організатора та лідера групи. Користуючись теорією «стежкових залежностей» у біографіці, і простежуючи подальшу політичну долю М. Меленевського, можемо стверджувати, що він був прихильником інтернаціональних принципів у своїй діяльності. Надалі, будучи людиною «польської культури», він підтримав матеріально та співпрацював із Українською соціалістичною партією. Після повернення з заслання став членом загальноросійської соціал-демократичної групи «Воля» [855, с. 97]; згодом, уже як член Закордонного комітету РУП виступив ініціатором входження партії на

автономних засадах до складу РСДРП [1271, с. 98]. Отже, М. Меленевський на цьому етапі свого життя не виявляв прихильності до національних форм соціал-демократичного руху. Беручи до уваги зазначені факти, можемо стверджувати, що «Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» репрезентувала інтернаціональний напрямок в українському марксизмі.

Важливим у суспільному житті Наддніпрянщини став 1900 р., коли майже одночасно виникли дві політичні партії – Революційна українська партія та Українська соціалістична партія. УСП створена Б. Ярошевським за зразком ППС та, за даними В. Головченка, була інспірована останньою «з корисливих міркувань» [855, с. 97]. Очевидно, остання сподівалася отримати в особі українських соціалістів союзників у створенні федерації держав народів, які в минулому належали до складу Речі Посполитої. Характеризуючи програмні засади УСП, український історик В. Колесник переконливо довів, що ця партія тісно пов’язувала національне і соціальне питання, поєднувала у своїй програмі елементи самостійництва з соціалістичними ідеями [975, с. 87]. Як і її праобраз – ППС, яка виступала за створення незалежної республіканської Польщі, так і УСП мала на меті створення незалежної Української республіки. В організаційному плані УСП мала певні хитання: спочатку, виступаючи за створення єдиної української марксистської партії, вона недовго перебувала в РУП (червень – грудень 1903 р.), а наступного року вийшла з останньої та зблизилася з ППС [975, с. 88-90]. Причини виходу УСП із РУП пов’язані з тим, що остання в національній програмі відмовилася від самостійництва та взяла курс на автономію України в складі федеративної російської республіки [843]. Це не відповідало полонофільським симпатіям українських соціалістів. Очевидно, була ще й інша причина: саме в цей час керівництво РУП організувало «чистку» партії від ідейно та національно чужих елементів. Для осіб польської культури, римо-католиків, якими були члени УСП, це означало опинитися в ролі виключених із партії [975, с. 86-87]. Така перспектива не задовольняла Б. Ярошевського та його не чисельних прихильників. Попри такі організаційні кульбіти, можемо стверджувати, що УСП представляла національний напрям в українському соціалістичному русі.

Пильніша увага до Революційної української партії зумовлена тим, що саме з цієї організації вийшла частина партійців, які утворили Українську соціал-демократичну спілку. РУП об'єднувала, за твердженням українських дослідників, людей, які репрезентували різноманітні ідейно-політичні течії (соціал-демократичну, національно-демократичну, неонародницьку) та були прихильниками революційних методів боротьби [842, с. 58; 852, с. 18-26]. Не сприяло чіткому ідейно-політичному самовизначенню й перше програмне видання партії – брошура «Самостійна Україна» М. Міхновського. Це не була в повному розумінні партійна програма – виклад основних положень діяльності політичної партії чи організації. У виданні автор здійснив історико-юридичне обґрунтування незалежності України та вказував на політичний ідеал – утворення національної держави в її етнографічних кордонах: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі» [712, с. 23]. Водночас політичні опоненти та науковці відзначали еклектизм, притаманний брошурі. Аналізуючи зміст «Самостійної України», український громадсько-політичний діяч і вчений С. Єфремов зазначав, що у ній панував безмежний хаос. «Квітчаста, але досить туманна фразеологія, патетичні вигуки, суперечності, фактичні помилки, непродумані обривки соціалізму і самий одвертий шовінізм національний сплелися в цій брошурі в такий заплутаний клубок, якого партія розплутати, очевидно, не змогла й воліла краще розрубати» [896, с. 51-52].

Разом з тим, протягом 1900–1903 рр. у РУП відбувалася кристалізація ідейно-теоретичних засад, створення організаційної партійної структури, розгорталася агітаційно-пропагандистська діяльність партії переважно серед селянства. У зв'язку з тим, що зазначені проблеми історії української соціал-демократії достатньо вивчені [842, с. 61-97; 852, с. 24-45; 1098], відзначимо лише декілька найважливіших ідеологічних та організаційних моментів, які дозволять ідентифікувати приналежність партії до певного напрямку в соціал-демократії. З березня 1902 до травня 1903 р. у Чернівцях видавали теоретичний щомісячник «Гасло». У виданні вказувалося на «західноєвропейський демократичний соціалізм» партій II Інтернаціоналу як на головне джерело ідеології партії. Більше того, була помітна прихильність партійного органу до «берншейніанства» [852, с. 24]. Соціал-

демократичний напрям виразно проявився у «Нарисі програми Революційної Української партії». У ній чітко сформульовано, що партія визнає «основні принципи, конечні цілі і тактику міжнародної соціал-демократії» [842, с. 71]. У політичній частині програми ставилося завдання створення в Росії демократичної республіки та надання Україні територіальної автономії із законодавчим органом – сеймом [842, с. 71]. Отже, розв'язати національне питання партія пропонувала в правовій формі національно-територіальної автономії.

Відомий дослідник української соціал-демократії В. Головченко відзначив, що на формування автономістсько-федералістської національної програми РУП справили вплив погляди керівника російської марксистської групи «Жизнь» і однойменного журналу, ближчого до майбутніх меншовиків В. Поссе. Він опублікував у липні 1902 р. проект програми РСДРП [852, с. 26]. Автор позиціонував себе як «антидержавного» соціал-демократа, який шлях до комуністичного суспільства вбачав у «пролетарській соціальній революції» – загальному революційному страйку [693]. Розробляючи теоретичні засади російської соціал-демократичної партії, він запропонував для обговорення проект програми партії, що згодом ще декілька разів перевидавався [691]. Автор вважав, що на скликаних Установчих зборах РСДРП вимагатиме створення народної союзно-обласної (федеративної) республіки. Остання буде поділена на області «відповідно до національних, історичних та економічних особливостей земель», які на той час входили до Російської імперії. Областям надавалося право повного самоврядування у внутрішніх справах. Передбачався також поділ областей на громади з широким самоврядуванням [691, с. 75-76]. Водночас, області надавалося право на повне відділення, якщо за результатами референдуму на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування цього забажає більшість його жителів [691, с. 76]. Отже, В. Поссе, по суті відходив від централізму, характерного для російських марксистів, ігнорування ними національного питання і пропонував його демократичне вирішення.

Постать і діяльність В. Поссе цікава в кількох аспектах. По-перше, його праці засвідчують присутність у російській соціал-демократії нечисельної групи діячів, які

пропонували демократичне розв'язання національної проблеми. По-друге, з ним співпрацювала українська соціал-демократка Леся Українка [640, с. 23]. Попри її принципово негативне ставлення до централістичних принципів російських марксистів, які ігнорували потребу розв'язання національного питання, зазначений факт є промовистим. І по-третє, показово, що погляди В. Поссе на національну проблему згодом схвалили українські націоналісти з Української народної партії, які виступали з вимогою політичної незалежності України. Один із лідерів УНП В. Шемет ініціював перевидання частини великої за обсягом праці В. Поссе, присвяченої питанням теорії і практики соціалізму з характерною назвою «Національна автономія і всесвітня федерація». Автор передмови зазначав, що ця книга знайомить читача з поглядами сучасних соціалістів з національного питання. «Відсіля він побачить, – писав В. Шемет, – що не всі соціалісти – суть централісти, що ідея національної незалежности знаходить собі гарячих оборонців поміж авторітетними представниками соціалістичного світогляду» [692]. Очевидно, що ідея національно-територіальної автономії та перебудови Росії на федеративних і демократичних засадах була запозичена також українськими ліберал-демократами та націоналістами з УНП. Останні, зокрема, розглядали автономію як перший крок до незалежності.

У перші роки існування РУП здійснювалася розбудова місцевих партійних організацій – «вільних громад». Важливою подією став І з'їзд партії у грудні 1902 р., який обрав керівний орган (Центральний комітет) і ухвалив рішення про створення Закордонного комітету для проведення технічних справ – організації друку та переправлення в межі романівської імперії партійних видань. Проте рупівці постійно натрапляли на труднощі; значного удару по партії завдали масові арешти жовтня-листопада 1903 р., але, незважаючи на складнощі ідейного самовизначення та партійного будівництва, у січні 1904 р. ЦК РУП мав усі підстави констатувати майже завершений перехід партії на соціал-демократичні засади. Цей перехід відбувався під впливом європейських і російських марксистів. Тим часом кооптовані в ЦК М. Порш та А. Гук стали активніше провадити соціал-демократичну політику. Здійснювалася підготовка агітаційно-пропагандистських кадрів зі складу студентства,

використовувалися нові форми партійно-масової роботи – так звані «біржі». Партія звільнялась від осіб, які дотримувалися інших ідейних поглядів і неукраїнців. Однак, результати партійного будівництва не можна назвати вражаючими, адже напередодні Першої російської революції, за даними В. Головченка, діяло лише 11 партійних організацій, частина з яких були «нечисленними та малоактивними» [852, с. 28, 33-35]. Представники робітництва продовжували залишалися винятками в РУП [741, с. 112; 852, с. 36-37]. Партія не набула масового характеру. Слабкість Революційної української партії породжувала в багатьох партійців зневіру у власних силах. Ця «зневіра» формувала психологічну поведінку, що штовхала до пошуку сильніших союзників у боротьбі за реалізацію програмних завдань.

Передреволюційний 1904 рік став переломним у діяльності Революційної української партії. Попри те, що соціал-демократичний напрям став домінуючим у партії, вона не стала організацією однодумців. У РУП існували принципові розбіжності з національної проблеми та з питання про її подальший організаційний розвиток. Однією з причин указаних розходжень була слабкість української соціал-демократії, що не могла скласти гідну конкуренцію в боротьбі за вплив на робітництво не лише РСДРП, але й єврейському соціал-демократичному Бунду. Тому в партії окреслилася тенденція до тіснішої співпраці з іншими марксистськими партіями, насамперед із російськими соціал-демократами. Проте залишалось відкритим питання про організаційні форми такого співробітництва. Його порушив Закордонний комітет РУП, який напередодні Першої російської революції перетворився на впливову партійну інституцію.

У функціонуванні політичних партій, особливо на етапі їхнього становлення, важливе значення має правильне формування основ партійного будівництва – раціональний розподіл повноважень між центральними партійними органами та місцевими комітетами, оптимальне співвідношення принципів централізму та демократизму в їхній діяльності. На початковому етапі історії партії помітну роль відіграють питання лідерства та впливу різних партійних організацій. Усі зазначені проблеми проявилися в діяльності ЗК РУП.

Закордонний комітет був утворений рішенням І з’їзду «для переведення

технічних справ партії» [882, с. 16; 852, с. 26-27], але, насправді, його роль у житті партії виявилася значно більшою та певною мірою фатальною. Придивімося уважніше до цієї інституції, її персонального складу, наявності у ній різних ідейних угрупувань, взаємин з ЦК та місцевими партійними організаціями, з представниками інших політичних партій, змісту та результатів діяльності. Більшість зазначених проблем, які стосувалися ЗК РУП, залишилися поза увагою дослідників, але саме з цією партійною установою пов'язано утворення групи партійних діячів, діяльність яких призвела до розколу РУП і створення Української соціал-демократичної спілки наприкінці 1904 – на початку 1905 р.

На час утворення Закордонного комітету РУП у Чернівцях вже друкувалися партійні періодичні та неперіодичні видання, тому перед «закордонцями» постало завдання редагувати партійні видання. Окрім того, вони мали організовувати доставку видрукуваної літератури на територію Російської імперії.

ЗК став функціонувати у Львові з січня 1903 р. [882, с. 17]. Протягом цього року його склад змінювався. Він формувався на основі принципів функціональної доцільності перебування в ньому певних осіб та деяких випадкових факторів, наприклад, коли переслідування партійця в Російській імперії вимагало його переховування за «пределами досягаемости» поліцейського кулака [766, с. 116]. У ЗК працювали Д. Антонович (з січня до осені 1903 р., коли був заарештований у Харкові) [738, с. 104], подружжя Євген і Катерина Голіцинські та В. Винниченко (з лютого по липень 1903 р.) [842, с. 213-225]. З листопада 1903 р. у Львові перебували О. Скоропис-Йолтуховський [767, с. 193] та М. Ткаченко, до якого у грудні приїхала дружина – Н. Романович-Ткаченко [766, с. 115].

Достеменно невідомо, коли до Львова прибув П. Канівець. Останній, як свідчать повідомлення таємної поліції, проходив як підозрюваний у двох дізнаннях Київського ГЖУ: у справах про «Київський комітет Партії соціалістів-революціонерів» і про «злочинну агітацію серед селян Полтавської і Харківської губерній». П. Канівець деякий час перебував у київській тюрмі, потім знаходився «під особливим наглядом поліції» у Києві та на батьківщині, у с. Алтинівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії [447, арк. 1]. У вересні 1903 р., як повідомляв начальник

Чернігівського ГЖУ, П. Канівець зник з Алтинівки і, за чутками, переховувався у Києві [447, арк. 1]. Однак, 24 березня 1904 р. Департамент поліції повідомляв, що П. Канівець зник за кордоном [447, арк. 4]. І справді, навесні 1904 р. він уже перебував у Львові і своєю активністю привернув увагу австрійської влади [447, арк. 6]. П. Канівець став активним співробітником ЗК.

Навесні 1904 р. сформувалося відносно стійке ядро осередку ЗК РУП, яке складалося з М. Меленевського, П. Канівця, П. Крата, М. Ткаченка, О. Скоропис-Йолтуховського, Є. Голіцинського. Зазначимо, що активну участь у житті партії брали дружини «закордонців» – К. Голіцинська та Н. Романович-Ткаченко [882, с. 25; 766, с. 115]. У листопаді 1904 р. у Галичину приїхали С. Петлюра та П. Понятенко, які також ввійшли до ЗК РУП [1206, с. 29]. До роботи у комітеті долучались також особи, які через різні обставини опинялись у Львові на короткий час – М. Русов [882, с. 26], В. Дорошенко [882, с. 26], Д. Дорошенко [746, с. 60; 8, арк. 5] та, можливо, деякі інші рупівці. Закордонний комітет РУП, члени якого водночас виступали співробітниками редакції партійних видань, перетворився на впливову партійну установу, що здійснювала ідейно-теоретичну, видавничу та організаційну діяльність. Він мав авторитет у партії, співмірний із впливом ЦК.

Революційна українська партія в 1904 р., незважаючи на перетворення в соціал-демократичну організацію, не стала монолітною. У межах марксистської парадигми серед партійців існували розбіжності з національного та організаційного питань. Останнє стосувалося, зокрема, проблеми взаємин з іншими соціал-демократичними партіями, особливо з впливовою РСДРП [882, с. 25-26]. Історичні джерела дозволяють з’ясувати наявність у ній трьох ідейно-політичних течій. Прикметно, що зазначені напрями існували як серед партійців в українських губерніях, так і в Закордонному комітеті.

Перші два напрями, що йменуються в історичних джерелах «автономістами» та «федералістами» виступали за тіснішу організаційну співпрацю з російською соціал-демократією. Представники обох спрямувань бачили слабкість українського соціал-демократичного руху та, водночас, упливовість російських марксистських організацій і виступали за входження РУП до складу РСДРП. Однак, автономісти

вважали, що об'єднання в межах територіально великої держави – романівської імперії – має відбутися на засадах автономії. Це, на їхню думку, мало призвести до посилення розмаху класової боротьби. Прикметно, що відомий діяч російської соціал-демократії П. Тучапський називав автономістів «іскрівцями», тобто – прихильниками ідей російської соціал-демократичної газети «Искра», що прагнула об'єднати пролетарський і соціал-демократичний рух усієї Росії [1271, с. 96]. Російським марксистам були найбільш близькими саме автономісти [503, арк. 2-4].

Другий напрям складали федералісти, що також виступали за тісну співпрацю з РСДРП, однак вони прагнули будувати взаємовідносини з російськими марксистами на зразок того, що пропонував єврейський Бунд – створення федерації соціал-демократичних партій[503, арк. 2-4]. Відоме негативне ставлення російських соціал-демократів до федералістських принципів побудови партії (див. підрозділ 2.3 – О. Ф.), тому не випадково вони називали цю групу «відсталою», «опортуністичною», оскільки вона «свій світогляд обмежує рамками своєї національності»[1271, с. 96–97].

Третю групу в складі ЗК складали прихильники існування незалежної української соціал-демократичної партії. Їх умовно можна назвати «незалежниками». Симптоматично, що «Искра» кваліфікувала їх як «крайніх шовіністів» [1271, с. 96]. Мабудь, не випадково саме серед цієї групи партійців перебували прихильники самостійної України [503, арк. 5].

«Група колишніх членів Революційної української партії», які мали здебільшого інтернаціоналістські переконання, вийшовши з її складу у переддень нового 1905 р., утворили групу з назвою «Українська соціал-демократична спілка». Зазначений гурт як самостійна організація проіснував трохи більше місяця та, реалізовуючи свої інтенції, 2 (15) лютого 1905 р. увійшов до складу РСДРП (див. підрозділ 2.3 – О. Ф.). Надалі, іменуючись Українська соціал-демократична спілка РСДРП, він діяв на основі програми російської марксистської партії як автономна організація в її складі аж до своєї фактичної ліквідації наприкінці 1912 р. Протягом зазначеного часу її формальний статус та становище у складі російської соціал-демократичної партії змінювалися; ми простежимо зазначену еволюцію в наступних розділах нашого дослідження. Можна

однозначно стверджувати, що Спілка не була самостійною політичною партією, вона ввійшла до складу російської соціал-демократії, загалом поділяючи інтернаціоналістську точку зору останньої щодо національного питання та принципів партійного будівництва. Водночас, історичні джерела дозволяють простежити певні відмінності у поглядах, які спостерігалися на початках.

Свідченням наявності «особливої позиції» Української соціал-демократичної спілки у коротку добу її самостійного існування може слугувати публікація «Програми Соціал-демократичної робітничої партії Росії». Вона надрукована «ярижкою» та супроводжувалася популярними коментарями одного з фундаторів УСДС – П. Тучапського [700]. Зміст зауваг засвідчує, що брошура вийшла друком ще до 9 січня 1905 р. (початку революції), оскільки ця епохальна подія в ній взагалі не згадується. Книжечка написана у «фірмовому» для спілчан популярному стилі, розрахованому на недостатньо теоретично підготовлених місцевих партійних активістів, і, особливо, широкі народні маси. Прикметно, що після тексту з національними вимогами програми російської соціал-демократії, містилися примітки, які виходили за межі програмних положень. Так, у партійній програмі РСДРП, як відомо, була вимога широкого місцевого самоврядування, обласного самопорядкування для тих місцевостей, котрі відрізняються окремими побутовими умовами та складом людності. Коментуючи це програмне положення, автор розширював його, фактично, до меж національно-територіальної автономії. «…для народу було б лучче, якби всі ті губернії, де живе один який-небудь народ, що говорить одною мовою і має однакові умови життя (себ то де людність більше займається або хліборобством або працює на фабриках, де хліб родить краще або гірше, де є великі ріки або їх нема і так дальше), мали ще областне само порядкування. Тоді народні виборні від всього такого краю могли б дбати зразу про всю людність, яка живе в цьому краю, могли б, наприклад, завести яку-небудь вищу школу (університет) з такою мовою, на якій говорить більшість народу того краю, або завести якусь велику больницю або що. Для одної губернії це було б не під силу, а кілька губерній разом могли б це зробити дуже легко. От, наприклад, всі ті губернії, де живуть українці, могли б мати таке обласне само порядкування» [700, с. 14].

Очевидно, такі погляди на цю проблему мав на той час сам укладач брошури та частина спілчан. Проте зазначений коментар можна вважати швидше казусом, оскільки надалі ні у виданнях Української соціал-демократичної спілки, ні в практиці її агітаційно-пропагандистської роботи жодного разу не траплялася вимога автономії України.

На початку революції Українська соціал-демократична спілка опублікувала низку видань, у яких обстоювала революційні політичні зміни в країні. Це були такі брошури: перекладена з російської мови одного з лідерів меншовиків Ф. Дана «Всенародна конститутивна рада» та Івана Гильки (М. Меленевського) «Про державний лад» і низка листівок. Вимоги соціал-демократів передбачали ліквідацію самодержавного ладу, скликання Установчих зборів і демократизацію політичного ладу Росії, проте вони не ставили завдання перебудувати її на федеративних засадах і надати національно-територіальну автономію націям, які входили до її складу. У газеті «Правда», вісім номерів якої в 1905 р. видрукувано українською та один російською мовами, спілчани неодноразово демонстрували свою відданість інтернаціональним принципам; вони категорично засуджували організовані чорносотенцями єврейські погроми [726; 708, с. 2; 613, с. 16; 675, с. 17], вбивства татарами вірменів [615, с. 12], закликали до єднання робітників і селян усіх народів Російської імперії – росіян, українців поляків, євреїв, татар, вірмен, грузин та ін., «кому погано живеться… під царським самодержавством» [698, с. 9-10]. Водночас, проголошуючи вимоги демократичних прав та свобод, зокрема, слова, друку та загальної й обов’язкової народної освіти за державні кошти, спілчани жодного разу не згадали, про використання при цьому української мови [669, с. 3; 605, с. 5; 614, с. 12; 732, с. 3; 733, с. 6; 675, с. 18]. Нічого не йшлося в публікаціях і про автономію України. Така редакційна політика, проваджена П. Тучапським, цілком корелювалася з інтернаціональними поглядами російських соціал-демократів на зазначені проблеми.

У 1906 р., коли постала проблема консолідації соціал-демократичних партій та спілок у Російській імперії в єдину марксистську партію, провідники Української соціал-демократичної спілки РСДРП чітко заявили свою інтернаціоналістську

позицію на IV (Об'єднавчому) з'їзді (М. Меленевський) і публікацією в пресі (П. Тучапський). Представляючи Спілку на російському марксистському форумі, Самойлович (М. Меленевський) стверджував, що УСДРП «нежиттєздатна, бо український пролетаріат зовсім обрусів і членам партії, що працюють серед нього, доводиться спершу навчити його української мови» [566, с. 31]. Навіть якщо й була допущена помилка в опублікованих протоколах з'їзду і твердження стосувалося міського робітничого класу (про це, за спогадами П. Бензі, стверджував М. Меленевський) [852, с. 93], вона все одно засвідчує, що провідник інтернаціоналістської Спілки заперечував доцільність існування української національної марксистської партії.

Інтернаціоналістські, в дусі РСДРП, підходи до національного питання виказував ще один провідний діяч Спілки – П. Тучапський. Він виступив із низкою статей під псевдонімом «П. Лукашевич» на сторінках журналу «Вестник жизни». Характеризуючи українські політичні партії (УДРП, РУП), автор піддавав критиці їхні автономістські прагнення. Він наголошував, що таких широких законодавчих повноважень національних сеймів, як пропонується в Російській республіці, не мають аналогічні представницькі органи інших федеративних держав (США, Швейцарії, Австралії). Лідер УСДС стверджував, що «українські націоналісти» перебільшують економічні особливості України, яка вдало доповнює господарський устрій Російської держави. Натомість, надання великих прав українському сейму призведе до штучного відособлення господарського життя українських губерній, зашкодить економічному розвитку як України, так і центру Росії. Після викладеної диспозиції щодо автономії України П. Тучапський ставив запитання: «яким повинно бути ставлення російської соціал-демократії до вимоги автономії України?» Відповідаючи на нього, спілчанський теоретик писав, що інтереси пролетаріату вимагають розвитку продуктивних сил Росії і зовсім не потребують автономії України. Враховуючи нечисленність робітничого класу в українських губерніях, як зазначав П. Тучапський, вони не зможуть завоювати більшості у власному національному парламенті та впливати на законодавчі ініціативи. Значно більшого робітники зможуть домогтися, за умови запровадження загального виборчого права, у загальнодержавному

законодавчому органі [909, с. 141–142]. Побоювання українців щодо централізації, як вважав П. Тучапський, можна буде нейтралізувати послідовною реалізацією програми РСДРП: розвитком широкого місцевого та обласного самоврядування, наданням рівноправності усім громадянам і запровадженням демократичних прав і свобод. Подоланню нерівності сприятиме використання рідної мови в галузі освіти, у громадських та державних справах поряд з російською [909, с. 142].

Отже, Українська соціал-демократична спілка лише на початку висловлювала «особливу думку» з національного питання у порівнянні з позицією РСДРП. Однак надалі вона демонструвала прихильність до інтернаціоналістичної позиції останньої; Спілка твердила про недоцільність існування самостійної національної партії українського пролетаріату та наголошувала на його тотальній зрусифікованості. Національно-територіальна автономія України також оголошувалась зайвою, оскільки вона, на думку спілчан, могла нашкодити розвитку продуктивних сил українських губерній та центральної Росії. Вони були впевнені, що побоювання відносно російського централізму зайві, оскільки послідовна реалізація програми РСДРП дозволить запобігти його негативному впливу.

Доба Першої російської революції стала часом перевірки на міцність Революційної української партії. Попри те, що інтернаціоналісти відкололися від партії і створили Українську соціал-демократичну спілку, у її складі, а згодом і в УСДРП, продовжували існувати обидва напрями, проте потужнішим із них був національний.

У науковій літературі є популярним підхід, коли партійно-політичне життя розглядається під кутом зору боротьби за партійне лідерство [802; 1231; 1310]. Дослідники звертали увагу також на цей феномен в історії українських політичних партій [852, с. 38]. Одним із найважливіших призначень партійного лідера, особливо на початкових періодах історії організації, є чітке з’ясування ідейних та програмних настанов, які найкраще віддзеркалюють магістральні напрями розвитку суспільства та забезпечують інтереси конкретної соціальної групи. Зазначений аналіз стає підставою для вироблення доцільної стратегії та тактики діяльності партії. Беручи до уваги те, що в РУП-УСДРП була боротьба національної та інтернаціональної

тенденцій, пропонуємо розглянути проблему протиборства між ними під кутом зору політичного лідерства. 1905-й рік у партії минав в ідейно-політичному змаганні між М. Поршем та Д. Антоновичем.

Ім'я одного з засновників партії, Д. Антоновича, тісно пов'язували з «обласництвом» [627, с. 350-351]. Це була, за словами українського соціал-демократичного публіциста В. Степанківського (В. Коваля), «партійна течійка» в РУП у 1905 р. [627, с. 348]. Аналіз основних теоретичних та організаційних постулатів «обласників» засвідчував їхню прихильність до інтернаціональних принципів у національному питанні та в партійному будівництві. Терміни «обласники», «обласництво» походили від зазначеної у програмі російських соціал-демократів вимоги російською мовою «областного самоуправления» [545, с. 421]. «Обласники» ставили під сумнів тезу про існування української нації та заперечували її право на автономію у складі майбутньої федеративної Російської республіки. У питанні про організаційні взаємини з РСДРП вони не лише не підтримували вимоги більшості українських соціал-демократів про федеративний устрій російської марксистської партії, але навіть виступали за саморозпуск РУП [627, с. 350-351].

Характеризуючи погляди Д. Антоновича на національне та організаційне питання на час «невідбутого» з'їзду, В. Головченко правильно відзначив, що вони були ближчими до групи М. Меленевського. Проте, як вважає цей історик, один із фундаторів РУП підтримав тоді М. Порша «заради збереження партії» [852, с. 51-52]. Погоджуємося з цією думкою і зазначимо, що на «невідбутому з'їзді» Д. Антонович не підтримав групу Баска з двох причин. По-перше, «закордонці» здійснювали перетрактації з представником РСДРП таємно, що стало несподіванкою для більшості рупівців, зокрема й Д. Антоновича. По-друге, той спосіб, у який передбачалося приєднати РУП до складу російської соціал-демократії (отримати формальну більшість на з'їзді та прийняти рішення про входження до складу РСДРП), означав, по суті, ліквідацію української партії, до чого один із її фундаторів не був готовий. Проте згодом він сам став провідником лінії, розпочатої засновниками Спілки.

На останньому засіданні «невідбутого» з'їзду Революційної української партії її провідники вирішили розпочати дискусію на сторінках «Праці» з актуальних

проблем партійного життя – національної, організаційної та аграрної [852, с. 51]. Найбільшого резонансу набула дискусія з національного питання [852, с. 52-53; 900, с. 67-74; 1250, с. 25-27]. Це сталося передусім завдяки його гостроті, а також і тому, що «перша ластівка» (стаття Д. Антоновича про «неіснуюче питання») виявилася скандальною. Автор стверджував, що національне питання не існує та його вигадала буржуазія для затемнення класової свідомості пролетаріату. Більше того, він ставив під сумнів існування української нації, оскільки вона не має «власної» буржуазії [591-592]. Відповідь М. Порша не забарилася. У тій же «Праці» він опублікував статтю, в якій зазначав, що насправді це питання існує й національний гніт проявляється в економічній, культурній та політичній сферах і тяжіє над усіма верствами поневоленого народу, але найбільше – на пролетаріаті. М. Порш виставив ідею національно-територіальної автономії України як форми розв’язання національного питання [727]. Хоча обидва автори використовували вульгарно-матеріалістичну марксистську аргументацію, за означеними точками зору виразно простежується їхня приналежність до інтернаціонального та національного напрямкв у партії.

У середині 1905 р. Д. Антонович та його прихильники вдалися до реалізації своїх задумів. На початку червня вони скликали так званий «предварітельний» з’їзд за участі делегатів Київського, Харківського, Полтавського, Лубенського, Ніжинського, Чорноморського та Закордонного комітетів. На ньому вони спробували «розв’язати питання про спілку з РСДРП» [1278, с. 352]. Лише принципова позиція М. Порша та С. Петлюри завадила реалізації цих планів [852, с. 55-56].

25 – 26 вересня 1905 р. «обласники» здійснили ще одну спробу в справі з’єднання з РСДРП. З цією метою, без відома ЦК, була скликана конференція трьох комітетів – Полтавського, Лубенського та Харківського [852, с. 56]. Доповідач із національного питання зазначив, що вимога автономії України не обґрунтована в рупівській партійній літературі. Після дискусії ухвалили відкинути гасло автономії як таке, що «перечить інтересам пролетаріату і затемнює його самосвідомість», а також «шкодить в практичній роботі» [1278, с. 352]. Щодо об’єднання з російською соціал-демократією, то доповідач категорично заявив: «Нам потрібні не паліативи, а сполучення» [1278, с. 352]. Після тривалої дискусії було запропоновано три проекти

постанови. Врешті делегати ухвалили рішення, яке пропонувало найрадикальніше розв'язати це питання. Посилаючись на резолюції Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу, вирішили «домагатися з'єднання на основі повної централізації» з марксистськими партіями Росії, або «в крайньому разі хоч з тими соц[іал-] дем[ократичними] партіями, що працюють на Україні» [1278, с. 352]. Про те, що учасники конференції були мало обізнані з внутріпартійною ситуацією в РСДРП, свідчили слова делегата від Лубенського комітету А. Лівицького. Він зауважив, що всеодно з ким об'єднуватися, з більшовиками чи меншовиками, «аби з'єднатися» [852, 56]. Конференція прийняла також резолюцію з вимогою до ЦК скликати екстрений з'їзд для розпуску Революційної української партії [1278, с. 352].

Центральний комітет на своєму засіданні 28 вересня розглянув звернення конференції трьох організацій, однак дієвих заходів проти дезорганізації партії не вжив [1278, с. 352]. Така позиція партійного керівництва, на наш погляд, зумовлювалася тим, що в РУП домінувала точка зору про необхідність тіснішої співпраці з РСДРП. Однак лідери партії сподівалися досягнути об'єднання на федеративних засадах.

Прийняті на II з'їзді (грудень 1905 р.) ухвали та програма, зміна назви (Українська соціал-демократична робітнича партія) засвідчували про завершення її перетворення в національну марксистську партію. Українські соціал-демократи аргументували прийняття за зразок Ерфуртської програми Німецької соціал-демократії однаковими умовами капіталістичного суспільства (хоча, звісно, рівень розвитку капіталізму в українських губерніях, як і загалом у Російській імперії, суттєво різнився від Німеччини) [842, с. 261]. Засуджувалося національне гноблення, яке марксисти традиційно пов'язували з капіталістичним ладом; наголошувалося, що воно призводить до культурної, економічної та політичної відсталості пригноблених націй і «шкодить розвиткові класової самосвідомості і класової боротьби». Українські соціал-демократи оголошували себе противниками всякої експлуатації, зокрема й національної, та виступали за реалізацію права націй на самовизначення у такій політико-правовій формі, яка б забезпечувала «вільний культурний і громадський розвиток» [842, с. 261-262]. Цією формою визнавалася національно-територіальна

автономія України. Вона запроваджувалася з метою подолання національного гніту та демократизації державного ладу. Це означало також перебудову Росії на федеративних засадах. Визнавалось за необхідне здійснити децентралізацію законодавства, адміністрації та судівництва. Представницьке зібрання (сейм) мало розробляти закони, які б стосувалися внутрішніх справ України – території українських етнографічних земель. Передбачався широкий розвиток місцевого і крайового самоврядування для всього населення держави. Планували запровадити виборність і незалежність судів. Низка законодавчих ініціатив стосувалася захисту від економічної експлуатації та соціального забезпечення [563, с. 96-99]. Отже, розв'язання національного питання цілком відповідало принципам національних марксистських партій.

Рішення в справах партійного будівництва – «резолюція про національні організації пролетаріату» – також засвідчувала національний характер УСДРП. Українські соціал-демократи визнавали за доцільне «з'єднання всіх революційних соціал-демократичних партій і організацій в єдину СДРП Росії». Водночас, вони вказували на специфічні економічні та політико-юридичні умови, класову структуру, культуру та мову різних націй імперії. Відтак, висловлювалася упевненість, що «національні організації пролетаріату» дозволять краще розвивати класову самосвідомість і влаштовувати боротьбу пролетарів кожної нації, долати націоналістичні тенденції в робітничому русі.

Означені особливості діяльності марксистських партій імперії, на переконання українських соціал-демократів, націлювали на дотримання принципу «національних організацій пролетаріату, не обмежених територіальними рамками». Тому з'їзд доручав ЦК «на установчому з'їзді всіх соціал-демократичних партій і організацій» романівської імперії здійснити заходи, спрямовані на об'єднання марксистських партій і спілок на федеративних принципах. Далі йшов перелік умов об'єднання з чотирьох пунктів: 1) УСДРП визнавалася єдиним представником українського пролетаріату в партії й посилала своїх представників на з'їзд і в ЦК РСДРП; 2) УСДРП самостійна в своїй діяльності; скликає власні з'їзди, обирає ЦК, створює комітети та видавництва; 3) вищою інстанцією для всіх організацій є з'їзд РСДРП; 4)

класовою боротьбою пролетаріату на місцях керує місцева організація, що складається з представників національних організацій (федеративні комітети) [563, с. 96-99]. Зазначена резолюція українського соціал-демократичного з'їзду також узгоджувалася з критеріями національної марксистської партії. Отже, прийняті II з'їздом резолюції та програма УСДРП свідчили про перемогу національного напряму в партії. Уже під час роботи форуму стало відомо, що лідер інтернаціональної течії Д. Антонович вийшов із партії [627, с. 353]. Цей його крок символізував поразку інтернаціоналістів-«обласників».

Подальше, більш докладне, обґрунтування концепції «національних організацій пролетаріату» лідер УСДРП М. Порш зробив на початку 1906 р. на сторінках партійного журналу «Вільна Україна», який виходив у Санкт-Петербурзі. Уже в першому номері часопису було опубліковано декілька статей, в яких розглядалося національне питання [626; 717]. Один із авторів указував на непросте завдання поєднати національний «патріотизм з класовою соціалістичною працею» [1278, с. 354]. Його виконав лідер партії М. Порш, який у наступному номері «Вільної України» виступив із ґрунтовною статтею, в якій розлого аргументував федералістську позицію УСДРП [646, с. 59-80]. Автор висловлював упевненість, що саме на таких засадах відбудеться об'єднання соціал-демократичних партій і спілок. Однак, він помилився.

Участь українського представника (М. Порша) в роботі IV з'їзду РСДРП уже докладно проаналізована в монографії В. Головченка [852, с. 91-94]. Уважаючи за зайве повторюватись, зазначимо лише, що, очевидно, зважаючи на федералістську позицію УСДРП, їй не запропонували взяти участь у роботі зазначеного форуму. Зачитаний головуючим на четвертому засіданні В. Леніним лист від імені ЦК УСДРП лише непрямо, посиланням на досвід австрійської соціал-демократії, підтвердив федералістські переконання українських марксистів [566, с. 31-32]. Після цього відбулася невелика дискусія. В. Ленін зачитав спільну заяву двох спілчан С. Завадського, М. Меленевського та двох меншовиків від Київського комітету М. Гурського та полтавської організації Д. Моравського, які стверджували про слабкість організації РУП, її незначний вплив на пролетаріат та пропонували не

запрошувати її делегата на з'їзд. Водночас, вони визнавали за бажане входження української соціал-демократії до складу РСДРП і пропонували передати це питання на розгляд ЦК [566, с. 33]. Пояснюючи, чому представника УСДРП не допустили на форум, член ЦК, меншовик В. Крохмаль повідомив: «всі дані засвідчували, що це організація – не серйозна». Натомість, більшовик Алєксінський уважав за можливе допустити українських соціал-демократів на з'їзд із дорадчим голосом, якщо це оформлена соціал-демократична організація і має певний вплив. Останнє підтвердив представник єврейського національного Бунду М. Гольдман (Лібер), який зазначив, що УСДРП брала участь у двох міжпартійних конференціях, працює серед мас і бундівські організації зустрічаються з ними в процесі діяльності. Він повідомив також, що представник УСДРП очікує відповіді в Санкт-Петербурзі [566, с. 33]. Врешті, більшістю голосів репрезентанта українських марксистів запросили на форум. Проте, питання про умови входження УСДРП до складу російської соціал-демократії було відкладено «за браком часу» і передано на розгляд ЦК РСДРП [566, с. 92-93], однак з'їзд так і не виробив директив ЦК з питання про об'єднання, тому реалізація цього рішення була проблематичною, на чому зазначив М. Порш [566, с. 451]. Щоправда, перемовини між УСДРП і Спілкою про з'єднання велися і після з'їзду. Обидві організації тоді тісно взаємодіяли, зокрема під час виборів до Державної думи. Про певний прогрес у переговорах засвідчує лист провідного діяча УСДС Юрія Ларіна (М. Лур'є) в ЦК РСДРП, написаний у грудні 1906 р. У ньому адресант нарікав на відсутність зацікавленості до них з боку ЦК, який не давав ніяких настанов. «Потрібне ваше затвердження для об'єднання з укр[раїнськими] с[соціал-]д[емократами] чи ні. Не приймати ж нам їх в партію особистою владою. Ви помовчите ще пару місяців – приймемо», – обіцяв Юрій Ларін[434, л. 7, 7 об.]. Проте врешті перетрактації закінчились безрезультатно, хоча національні марксисти демонстрували поступливість. Українська ліберально-демократична «Рада» опублікувала з цього приводу дотепний фейлетон, в якому вказала на головний пункт розходжень – національне питання і, зокрема, автономія України [699, с. 2].

Чому УСДРП не ввійшла до складу РСДРП? Адже умови, виказані українськими соціал-демократами дуже нагадували «ультимативні вимоги» про

об'єднання з РСДРП, висунуті єврейським соціал-демократичним Бундом. Однак, якщо останнього прийняли до складу російської марксистської партії на IV з'їзді в квітні 1906 р., то українським соціал-демократам відмовили. Цьому, на наш погляд, було дві причини. По-перше, на відміну від Бунду, УСДРП була набагато слабшою партією. Чисельність її партійних організацій, за даними керівного органу, ЦК, не перевищували 3000, 2/3 яких становили сільські робітники, що було на порядок менше, ніж кількість членів єврейських соціал-демократів [548, с. 3]. Натомість позиції бундівців були міцними серед переважно ремісничого пролетаріату «смуги єврейської осілості», де впливи РСДРП виявилися слабкими. Попри бажання об'єднати усі соціал-демократичні партії та спілки під своєю зверхністю, російські марксисти, очевидно, зважували співвідношення принципових поступок і ваги впливовості відповідної соціал-демократичної партії. Якщо без УСДРП (і за допомогою Спілки) вони могли впоратися з розширенням свого впливу на сільське робітництво українських губерній, то без значно потужнішого Бунду вплинути на ремісничий пролетаріат було важче.

Був ще другий чинник, який негативно впливав на спроби УСДРП увійти до складу РСДРП на федеративних засадах – Українська соціал-демократична спілка. Вона цілком забезпечувала ту прогалину, яка була в діяльності російської соціал-демократії в Наддніпрянській Україні – роботу серед селянства. Завдяки спілчанським організаціям РСДРП упевнено почувалася в сільському середовищі, де працювали й українські соціал-демократи. Проте останні не могли скласти конкуренції РСДРП у роботі серед міського робітничого класу. Таким чином, російські марксисти, в тому числі й завдяки Спілці, перетворювалися в українських губерніях Російської імперії у провідну пролетарську партію. Крім того, УСДС забезпечувала ідейно-політичний «комфорт» російським марксистам, оскільки сповідувала однакові з нею інтернаціоналістські принципи та складала органічну частину РСДРП. Зауважимо, що російські соціал-демократи завжди могли сказати (і говорили) про перебування української соціал-демократичної організації в її складі.

Українська соціал-демократична спілка виступала своєрідним нагадуванням про «особливу позицію» УСДРП і тому при першій ліпшій нагоді товариші з російської

марксистської партії вказували їм на це. Так було, зокрема, під час роботи Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу, делегація соціал-демократів від Російської імперії на якому виявилася представницькою [1113, с. 37]. Представника УСДРП Л. Юркевича (Рибалку) включили до складу російської делегації й він отримав членську картку учасника. Залишалось з'ясувати характер цієї участі; український репрезентант наполягав на тому, що його партія повинна мати право вирішального голосу на конгресі. Обговорення цього питання в делегації мало неформальний «характер звичайних балачок» [4, арк. 169-172]. Під час розмови лідер більшовиків В. Ленін запитав: «А скажите, почему это вы там с нашей Спилкой не мирите?». А. Луначарський говорить: «Нет, мы не можем дать решающего голоса, почему они не соединяются». Після такого «обговорення» прийняли рішення про надання українському представникові дорадчого голосу [4, арк. 172]. Зазначений епізод надзвичайно промовистий; інтернаціоналістська партійна організація УСДС була «своєю» не лише для меншовицької частини РСДРП, але й для більшовиків. Російські соціал-демократи використовували чинник Спілки для тиску на незгідливу національну українську марксистську партію – УСДРП.

Отже, в українському соціал-демократичному русі на межі XIX та XX ст. виявилися два напрями – національний та інтернаціональний. Національних марксистів репрезентували група Українська соціал-демократія, Українська соціалістична партія, Революційна українська партія та Українська соціал-демократична робітнича партія. До інтернаціонального напряму можна зарахувати Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії та Українську соціал-демократичну спілку.

Найвпливовішою національною марксистською партією була РУП-УСДРП. Вона відстоювала українські національні інтереси та в справі партійного будівництва виступала за об'єднання з іншими соціал-демократичними партіями та спілками на федеративних засадах, а задля вирішення національного питання прагнула досягнути національно-територіальної автономії. Водночас, у РУП-УСДРП існувала досить сильна інтернаціональна тенденція. Вона виявилася у недооцінці частиною українських марксистів значення національного питання в житті України та

Російської держави, а також у прагненні будь-якою ціною досягнути об'єднання з РСДРП. Прихильність до таких поглядів демонстрували невеликі групи («обласніки») або й окремі партійці. Причини існування цього напряму були в слабкості національної марксистської партії та в потужних ідейних та організаційних впливах російської соціал-демократії.

Спроби національної УСДРП об'єднатися з РСДРП виявилися невдалими. Цьому перешкоджала принципова позиція українських національних марксистів щодо вимог національно-територіальної автономії України та федералістських засад взаємин між партіями. Слабкість організацій українських марксистів у порівнянні з іншою національною партією (єврейським Бундом), незважаючи на схожі позиції, і наявність міцного конкурента в українських губерніях (Спілки), так і не дозволила УСДРП увійти до складу РСДРП.

2.3. Розкол Революційної української партії та створення Української соціал-демократичної спілки: персональний і суспільно-політичний виміри

Переломною подією в історії РУП став її розкол на межі 1904 та 1905 рр. Вона стала також точкою відліку в історії Української соціал-демократичної спілки. Попри значущість в історії української соціал-демократії, вона все ж залишилася не повністю зрозумілою для сучасників. І хоча з часу розколу РУП минуло більше століття, серед дослідників до сьогодні немає одностайності у визначенні причин та з'ясуванні дії прихованих «пружин», які врешті призвели до нього. Зокрема, до кінця залишається нез'ясованою роль РСДРП у розколі РУП.

Нам вдалося віднайти нові історичні джерела – листи російського соціал-демократа Ісака Біска засвідчують його високу поінформованість і дозволяють отримати нові знання про згадані події, зокрема з'ясувати роль автора епістол, а також значення РСДРП у розколі української соціал-демократії. У розв'язанні цієї наукової проблеми скористаємося новим методологічним підходом у біографіці – персональною історією.

Епізод з біографії меншовика І. Біска стосується взаємин російських та українських соціал-демократів на початку XX ст. Цей діяч не належав до партійних

лідерів і був постаттю «другого плану» – один із учасників подій партійного життя РСДРП [1234, с. 116]. Він очолював технічну групу меншовиків і в 1904 –1905 рр. перебував у Львові. Саме до цього періоду відносяться листи І. Біска з 13 (25) квітня 1904 по 18 квітня (1 травня) 1905 р. до керівних меншовицьких органів у Женеві, що зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії (м. Москва) [502-504]. Зазначені епістоли й інші історичні джерела розкривають взаємини автора з меншовицькими лідерами (Г. Плехановим, Ю. Мартовим, В. Крохмалем та ін.), а також із діячами Закордонного комітету Революційної української партії, причетними до розколу останньої та створення Української соціал-демократичної спілки. Досліджуючи випадок із життя І. Біска, ми, завдяки цьому, відтворюємо важливу сторінку партійно-політичного життя України та Росії початку XX ст.

Найповніша інформація про І. Біска вміщена у біобібліографічному словнику діячів революційного руху в Росії, виданому на межі 1920-х та 1930-х рр. У ньому повідомлялося, що Біск Ісак Соломонович (Павлов), потомственний почесний громадянин. Народився близько 1874 р. Після закінчення гімназії в Києві був студентом Гейдельберзького університету. Соціал-демократ із середини 1890-х рр. У 1898 р. перебував під слідством у справі київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». За «височайшим повелінням» 22 березня 1900 р. відданий під нагляд поліції в обраному місці проживання в «смузі єврейської осілості» на 1 рік, але вирок не був виконаний, оскільки Біск, проживши після звільнення з в’язниці деякий час у Чернігові, виїхав знову за кордон. Жив у Швейцарії та в Берліні, входив до закордонного «Союзу російських соціал-демократів», близького до «рабочєдєльцев»-економістів – течії в російському соціал-демократичному русі, що гуртувалася навколо газети «Рабочее дело»[1271, с. 89–90].

Після II з’їзду РСДРП І. Біск приєднався до меншовиків. У 1904 р. йому доручили очолити транспортну групу меншості. На той час головним чинником партійного життя був розкол, внаслідок якого російська соціал-демократія поділилася на більшовиків та меншовиків або, за тогочасною термінологією, «твердих» і «м’яких» «іскрівців» [1234, с. 67]. З кінця 1903 по кінець 1904 р. між ними точилася гостра боротьба, зокрема за місцеві комітети, та жорстка літературна полеміка [832,

с. 116]. Внаслідок цього центральний друкований орган партії, газета «Искра», починаючи з № 53 від 20 листопада 1903 р., стала виходити під контролем меншовиків. Водночас більшість у Раді партії також склали меншовики [1234, с. 77]. Центральний Комітет, до складу якого на II з'їзді обрали тільки прихильників В. Леніна, починаючи з липня 1904 р., фактично, став підпорядковуватися «м'яким» [926, с. 483-485; 1111, с. 62; 1234, с. 59, 101].

Боротьба в РСДРП торкалася й місцевих організацій, які все більше втягувалися в неї та виступали прихильниками переважно більшовиків, дещо менше – меншовиків і частково таких, що займали нейтральні позиції [1233, с. 42]. Характерно, що Україна належала до регіонів, де більшу підтримку мали меншовики [1233, с. 42]. Та, незважаючи на гостру ідейно-політичну та організаційну кризу, яка охопила російську марксистську партію, вона була досить впливовою політичною силою з розгалуженою мережею організацій, які користувались популярністю переважно серед міських робітників [1246, с. 30-45; 852, с. 28]. (Про становище РСДРП див. підрозділи 2.1 та 2.2 – О. Ф.).

Програмні засади усіх марксистських партій ґрунтувалися на Ерфуртській програмі німецької соціал-демократії, тому за змістом не відрізнялися. Це створювало ідейні передумови для ймовірного об'єднання. Складніше було з оцінкою національного питання, яке залишалося ахілесовою п'ятою марксизму. Програма РСДРП вимагала рівноправності усіх громадян, незалежно від статі, релігії, раси й національності; виступала за впровадження місцевого, зокрема обласного самоврядування для місцевостей з особливими побутовими умовами та складом населення; виборювала право населення здобувати освіту рідною мовою та використовувати її на зібраннях, у громадських і державних установах. Проголошувалося також «право на самовизначення за всіма націями, які входять до складу держави» [545, с. 421]. Насторожувало лише те, що російські соціал-демократи відмовлялися конкретизувати цю вимогу партійної програми [1067, с. 41-42]. У питанні про взаємини з іншими марксистськими партіями романівської імперії російські соціал-демократи, незалежно від фракційної належності, виступали за їх включення до свого складу на автономних засадах [1271, с. 92-93]. Їхня точка зору на

цю проблему викладена у доповіді делегації РСДРП Амстердамському міжнародному соціалістичному конгресу [547]. Доповідь цікава ще й тим, що на конгресі, якому вона адресувалася, були присутні делегати української соціал-демократії. Для них погляди російських марксистів на означені проблеми мали негативні практичні наслідки.

Підходи «меншості» РСДРП до організаційного та національного питань, звісно, поділяв і І. Біск. Вони знайшли підтримку і в більшої частини членів ЗК РУП, який зосереджувався у Львові. Робота в складі РСДРП дозволяла «закордонцям» відчути себе членами могутньої соціал-демократичної партії, яка здатна розв'язати завдання, що стоять перед суспільством. Усе це разом спонукало членів ЗК до активної співпраці з російськими соціал-демократами. Зауважимо, що, все ж вони недооцінювали наслідків впливу централістичних принципів побудови російської соціал-демократії [852, с. 47]. Реалізація останніх на практиці могла покласти край українській соціал-демократії як національній політичній партії.

Осередок роботи керівника транспортної групи меншовиків Павлова був у Львові – тоді Лембергу, адміністративному центрі Галичини, яка входила до складу Австро-Угорщини. Місце вибору «штаб-квартири» зумовлювалося низкою причин. По-перше, політичних емігрантів з Російської імперії приваблювала робота в умовах конституційної держави [766]. По-друге, близькість до кордонів Російської імперії дозволяла революціонерам, за допомогою «пачкарів» (контрабандистів) [842, с. 216], швидко діставатися до Російської імперії та вдало доставляти соціал-демократичні видання, насамперед газету «Искру», які друкувалися в партійній друкарні у Женеві (Швейцарія).

Побачивши І. Біска у Львові, уважний незнайомець міг упізнати в ньому успішного підприємця «середньої руки» або ж удачливого комівояжера: «якийсь дуже шиковний закордонний джентльмен: лаковані черевики блищать, на голові сяє шовковий казанок, весь він – немов малюнок з модного журналу. На руці приїжджий мав елегантне сіре пальто, шовковий парасоль і невеликий жовтий саквояж. До того всього і сам був з лиця вродливий та дуже приємний» [766, с. 117]. Насправді «тов. Павлов», як ми вже знаємо, був активним соціал-демократом, меншовиком-практиком, професійним революціонером – одним із тих людей, які примушувати

діяти складний і не завжди доладний партійний механізм.

Листування І. Біска засвідчує: щодня йому доводилося розв'язувати низку проблем, які стосувалися отримання літератури із Женеви, вибору шляхів подальшого транспортування партійних видань, роботи з агентами транспортної групи, «провалів» транспортів, співпраці з партнерами з інших політичних партій і, звісно, фінансових аспектів партійного «підприємства». До цього слід додати постійні листи-звіти про виконану роботу перед центральними установами меншовиків [502-503]. З усього масиву інформації ми зосередимо увагу на тих аспектах, які безпосередньо стосувалися розколу РУП та участі в цьому І. Біска та РСДРП.

Пов'язаний із соціал-демократичним рухом в Україні, І. Біск продовжував цікавитися його перебігом. Зокрема, у мемуарних замітках Г. Чикаленко повідомляла, що навчалася в Одесі у гімназії та на вищих жіночих курсах з двоюрідною сестрою І. Біска Катею. Остання наприкінці січня 1904 р., знайомлячи Ганну з кузеном, представила його як такого, що «дуже цікавився українським революційним рухом» [778, с. 85].

Цей інтерес посилився навесні 1904 р. у Львові, коли Павлов познайомився з діячами Закордонного комітету РУП, і не був намарним [503, арк. 1-1 зв.]. У листі в Женеву він писав: «Навесні минулого року я познайомився тут з членами Закордонного комітету РУП і з редакцією «Селянина» та «Праці». З розмов з'ясувалося, що частина редакції і Зак[ордонного] ком[ітету] в питаннях організаційних і з національного питання поділяють по-суті, самі того не усвідомлюючи, погляди партії» (РСДРП – О. Ф.) [503, арк. 1-1 зв.]. Оцінивши належно ситуацію, І. Біск став діяти у напрямку включення РУП до складу РСДРП. Звісно, це відповідало інтеграторській лінії партії у взаєминах з національними соціал-демократіями. Виходячи з цього, він написав у ЦК партії записку «з приводу об'єднання з РУП» [503, арк. 1]. Останній документ нам не вдалося виявити, але подальші події свідчать, що він знайшов схвалення в партійного керівництва. Згодом, оцінюючи свою роль у спробі приєднання РУП до РСДРП та в утворенні Української соціал-демократичної спілки, І. Біск писав: «я діяв, так би мовити, за лаштунками»

[503, арк. 4]. Трохи далі він конкретизував: «Тепер пару слів про себе. Я декілька разів згадував у листі вираз «ми», «наша група». Це не означає, що я увійшов в «Союз» (Українську соціал-демократичну спілку – О. Ф.). Фактично я його створив…» [503, арк. 6]. Зазначені твердження не є перебільшенням – І. Біск справді відіграв визначну роль у розколі РУП та створенні Української соціал-демократичної спілки.

Із листів І. Біска та спогадів діячів РУП відомо, що до зазначених подій був причетний П. Тучапський [502, арк. 42; 766, с. 117]. Дослідник історії Спілки А. Ріш називає його навіть другим, після М. Меленевського, «основоположником» цієї організації [1160, с. 14]. Павло Лукич – відомий марксист, делегат І з'їзду РСДРП – був арештований і в березні 1900 р. на чотири роки засланий до Вологодської губ. [1391]. Через це він був відірваний від соціал-демократичного руху та перебував поза увагою партійних товаришів. Тому І. Біск повідомляв меншовицький центр у Женеві, що П. Тучапський «ніколи не був членом РУП, тим паче її представником» і залишається членом РСДРП [502, арк. 42; 503, арк. 1]. «По-1-е, він не берштейніанець, як про це ходили чутки, – уточнював Павлов. – По-2-е, він підтримує резолюції ЦК щодо партійної політики і заявляє, що цілком поділяє погляди меншості на сучасне політичне становище» [502, арк. 42].

П. Тучапський підтримував позицію Павлова в питанні про об'єднання РУП з РСДРП. З ініціативи останнього він написав листа в контрольований на той час більшовиками ЦК, щоб останній «не вважав всієї орудки (об'єднання РУП з РСДРП – О. Ф.) справою «меншості»» [502, арк. 42]. Це був вдалий хід І. Біска – використання авторитету П. Тучапського для підтримки з боку конкуруючої фракції. Зазначений факт засвідчує також, що ініціатива об'єднання з РУП була узгоджена не лише з меншовицьким центром, але й з центральним партійним керівним органом, що перебував тоді під контролем більшовиків.

Павлов та налаштовані на союз з російською соціал-демократією «закордонці» вирішили залучити Сергія Михайловича (один із псевдонімів П. Тучапського – О. Ф.) до справи видання партійного органу. Необхідність такого кроку пояснювалася тим, що, як зазначав І. Біск, «частина редакції на угоду не піде; з іншого боку, відчувався брак в досить солідній науково-підготовленій силі, яка могла б поставити орган на

необхідну висоту» [503, арк. 2-2 зв.]. Саме такою людиною був П. Тучапський. Йому пропонували редагувати «Селянина» «в тому випадку, якщо вдасться домогтися більшості на з'їзді на користь приєднання до партії – або заснувати новий орган, якщо це не вдасться» [503, арк. 2 зв.].

Приїхавши до Львова восени 1904 р., П. Тучапський, за свідченням І. Біска, висунув дві умови, за яких погоджувався взяти на себе видання газети. Перша – якщо група, яка видає її, увійде до складу РСДРП. Другою умовою була «повна незалежність органу, оскільки він вважав, що в РУП збереглося не мало націоналістичних тенденцій» [503, арк. 2 зв.-3]. Водночас, «С[ергій] Мих[айлович] не захотів брати участі в агітації перед з'їздом і повернувся до Росії, обіцяючи негайно приїхати, якщо група доб'ється виконання поставлених ним умов» [503, арк. 3]. Отже, П. Тучапський загалом був пасивним прихильником об'єднання РУП та РСДРП. Водночас, відразу після розколу він відіграв важливу роль у створенні Спілки [503, арк. 22].

Обрання саме Сергія Михайловича для виконання відповідального завдання відбулося не випадково ще й з інших міркувань, адже він продовжував перейматися проблемами українського соціал-демократичного руху, цікавився історією та становищем Революційної української партії. Про це свідчила його стаття, поміщена в № 80 «Искры» [1271, с. 96–97]. Оминемо ту частину публікації, яка присвячена історії РУП, а звернемо увагу лише на подану в ній оцінку становища партії. Автор стверджував, що соціал-демократичні ідеї стали переважаючими серед рупівців. Відзначалося, зокрема, що в 1904 р. у всіх своїх виданнях і, зокрема, звіті про роботу ЦК РУП Амстердамському конгресу II Інтернаціоналу партія заявляла про свою соціал-демократичність [1271]. «Українець-іскрівець», а саме під таким псевдо вийшла стаття П. Тучапського, вказував на переваги об'єднання РУП у складі РСДРП: ми живемо не в самостійній Україні, а в колосальній державі. А велика територіально держава зручніша для об'єднання та ведення класової боротьби. Відтак, якщо РУП «не націоналістична партія, якщо слова «пролетарі всіх країн, єднайтесь» для неї не порожній звук, то вона повинна всіма силами прагнути до об'єднання з РСДРП», – писав П. Тучапський[1271, с. 96]. Таку необхідність, як

стверджував автор, усвідомлювали усі рупівці, за винятком «крайніх шовіністів». Водночас, у питанні про об'єднання він виділяв у партії дві групи. Перша, симптоматично названа «іскрівцями», прагнула об'єднати пролетарський і соціал-демократичний рух усієї Росії. Друга група кваліфікувалася як «відстала», оскільки «свій світогляд обмежує рамками своєї національності» [1271, с. 96]. Вона «сприйняла бацили бундизму» (національні ідеї Бунду – О. Ф.) і прагнула до союзу з російською соціал-демократією на засадах федерації. У цьому «українець-іскрівець» бачив «глибокий опортунізм, якщо не більше» [1271, с. 97]. З такою оцінкою П. Тучапським становища в РУП солідаризувався, власне, і сам І. Біск.

Подібна ситуація була і в ЗК партії. У листах до Женеви Павлов поділяв прихильників об'єднання з РСДРП на «автономістів» та «федералістів» [503, арк. 2-4]. Історичні джерела дозволяють з'ясувати ідейні та організаційні відмінності між цими групами й встановити їхній персональний склад. Отже, «автономісти» утворювали більшість ЗК і редколегії партійних видань, до якої належали М. Меленевський, П. Канівець, П. Крат, М. Ткаченко. Згодом на з'їзді до них приєдналися Віктор Мазуренко та М. Корінецький. Вони прагнули ввійти до складу РСДРП на основах автономії. Саме автономісти були близькими до І. Біска, що неодноразово ідентифікував їх як «наші» [503, арк. 2-4]. «Федералістами», прихильниками «національних форм пролетарського руху», як згодом згадував О. Скоропис-Йолтуховський, були подружжя Євген і Катерина Голіцинські та він сам [769, с. 509; 759, с. 133]. Вони, за даними І. Біска, розійшлися «з ЦК та його прихильниками з питань організаційних і не цілком довіряли витриманості його с[оціал-]д[емократичних] переконань» [503, арк. 3 зв.]. Цю інформацію згодом підтвердив О. Скоропис, визнаючи водночас, що підозрювали провідного діяча ЦК М. Порша (Чацького) та його групу в «несоціал-демократизмі» «цілком неслушно», тобто – помилково [769, с. 509]. Водночас, єднало «автономістів» та «федералістів» те, що вони сподівалися використати тактичний союз із російськими соціал-демократами для досягнення соціального і національного визволення України (хоча, звісно, конкретні результати такої спілки було важко передбачити).

Павлов вказував на присутність також третьої групи – двох осіб «з літературних сил», які перебували в Галичині й після розколу залишилися прихильниками РУП [503, арк. 5]. При цьому І. Біск стверджував, що «з них один стоїть на PPS-івській точці зору «Самостійної України»» [503, арк. 5]. Йшлося, очевидно, про С. Петлюру та П. Понятенка. Вони, втікаючи від переслідувань поліції в Росії, з'явилися у Львові лише напередодні розколу, у другій половині листопада 1904 р. Вказані особи направлялися за кордон для активізації роботи ЗК і тісно співпрацювали з партійним лідером М. Поршем [1206, с. 28]. Враховуючи те, що останній, як буде показано далі, знав про заходи «закордонців» щодо об'єднання з РСДРП, він небезпідставно сподівався на підтримку С. Петлюри та П. Понятенка на з'їзді.

У 1904 р. РСДРП і РУП тісно співпрацювали, особливо в справі транспортування літератури. Про це І. Біск неодноразово рапортував у Женеву. «Присланий Вами тов[ариш] на днях буде переправлений РУП, – писав Павлов. – Він зможе взяти з собою пуд літ[ератури] і перехід обійдеться всього за 15-20 р[уб.] (тобто перехід кордону без витрат)» [502, арк. 6]. Він повідомляв також, що за допомогою РУП веде переговори з місцевими українцями [502, арк. 6]. Очевидно, вони теж стосувалися перевезення через кордон літератури. Остання, завдяки рупівцям, як свідчив Павлов, доставлялася в організації РСДРП Житомира [502, арк. 15], Києва [502, арк. 24], Санкт-Петербурга [502, арк 42 зв.]. Біск вказував також на співпрацю РУП з більшовиками; отримавши від останніх 40 руб. готівкою, вони надавали їм транспортні послуги [502, арк. 44 зв.]. Інколи рупівці особисто виступали «кредиторами»; вони позичили Павлову 150 руб. на транспортування 74 та 75 номерів «Искры» [502, арк. 45].

Про співпрацю свідчив, зокрема, наступний факт: за угодою з ЦК РСДРП РУП отримувала від російських соціал-демократів їхні партійні видання, але з якихось причин замість 10 примірників «Искры» і всіх брошур стали надсилати лише по одному. «Очевидно це непорозуміння. – писав Павлов, – Зробіть, будь ласка, щоб старе становище було відновлено» [502, арк. 45]. Така позиція І. Біска зумовлювалася не лише турботою про виконання партійних зобов'язань. «Искра» на той час була надзвичайно впливовим виданням і сприймалася більшістю соціал-демократів у

Російській імперії, і не лише українцями [1241, с. 165-166], як «останнє слово в марксизмі». Про це свідчать і згадки рупівця В. Дорошенка, який влітку 1904 р. перебував у Львові і зблизився із «закордонцями». «Пригадую собі й досі, – писав згодом він, – якими завзятими іскрівцями були вони, як нетерпляче дожидали чергового числа «Іскри», як пильнували, щоб [у рупівських] виданнях не просочилось щось, що могли би російські товариші взяти за «єресь», як безпардонно конфіскували статті, які хоч трохи відбігали від іскрового канону, або миналися з рекомендованою «Іскрою» тактикою» [882, с. 26]. Звісно, такі обставини сприяли поширенню соціал-демократичних ідей, однак у російському прочитанні.

Серед чинників, які спонукали «закордонців» до укладення угоди РУП із російськими соціал-демократами, на думку Павлова, були: спільність поглядів на організаційне та національне питання, вихід брошури Череваніна, перемога «меншості» в РСДРП та розмови з ним [503, арк. 1-1 зв.]. Порозумівшись, вони стали здійснювати заходи, спрямовані на реалізацію об’єднавчих планів.

Маючи тісні контакти з членами ЗК РУП, Павлов прагнув впливати також на рядових партійців. Він скористався можливістю зустрітися з представниками української молоді, багато з яких належали до партії, які приїхали на літні університетські курси (1904 р.) до Львова [882, с. 26]. Це були Всеукраїнські наукові курси для молоді, організовані Товариством прихильників української літератури, науки і штуки під керівництвом М. Грушевського [1410, с. 111; 746, с. 82-90; 8, арк. 3-9]. «З ініціативи цих осіб (членів ЗК РУП – О. Ф.), – писав І. Біск до Женеви, – я прочитав перед укр[аїнською] молоддю (дек[ілька] десятків молодих людей приїхало сюди літом слухати лекції в Українському вільному унів[ерситеті] – просто кажучи низку літніх курсів, прочитаних українськими ученими) реферат про націоналізм, який викликав жвавий обмін думками» [503, арк. 1]. Вказане зібрання відбувалося у приватному помешканні на вулиці Курковій, 10, де зупинилися студенти з Наддніпрянщини [595]. Звісно, виступ Павлова мав вплив насамперед на прихильників єднання з РСДРП.

Проте планам І. Біска несподівано виникла загроза. Річ у тім, що у серпні 1904 р. в Амстердамі мали відбутися засідання Міжнародного соціалістичного

конгресу [922, с. 97-118]. Вперше, з часу заснування II Інтернаціоналу, на нього були делеговані представники української соціал-демократії. Делегат галицької УСДП М. Ганкевич та РУП Є. Голіцинський мали мандати обох партій і прагнули скласти окрему секцію. Плани українських соціал-демократів могли порушити задуми включення РУП до складу РСДРП.

У переддень конгресу засідав координаційно-виконавчий орган II Інтернаціоналу – Міжнародне соціалістичне бюро (МСБ). На засіданні розглядали звернення низки делегацій, зокрема й української, про надання їм самостійного представництва [676, с. 319]. Однак, за прийнятою практикою, окремі делегації на конгресах (відповідно – секції в Інтернаціоналі) формувалися за державною, а не національною ознакою. Виняток було зроблено лише для деяких націй із сильними державними традиціями, які боролися за своє визволення й незалежність, наприклад поляків, угорців та чехів [897, с. 263]. Давалося взнаки також негативне ставлення до національного питання в II Інтернаціоналі. Там провідну роль відігравали представники великих державних націй, які недооцінювали його значення для пригноблених «неісторичних» націй. Показовим було те, що, розглядаючи проект порядку денного Амстердамського конгресу, МСБ не прийняло пропозицію чехів обговорити на ньому програму соціал-демократії з національного питання [676, с. 321; 994, с. 232].

Така позиція позначилася на ухвалі з «українського питання». МСБ не визнало окрему українську делегацію і запропонувало, щоб представники УСДП і РУП увійшли як повноправні делегати до якої-небудь з уже існуючих секцій – австрійської, польської або російської [897, с. 263-264; 1071, с. 162]. Проти голосували також російська й польська делегації [897, с. 264; 957, с. 78]. Отже, українській делегації було відмовлено у створенні окремої секції.

Протестуючи проти такої позиції бюро, делегат УСДП М. Ганкевич відмовився від свого мандата. Однак представник РУП Є. Голіцинський вступив до російської делегації [882, с. 25]. До таких дій його підштовхнули заходи російських соціал-демократів. Ще 6 серпня 1904 р. І. Біск у листі до Женеви повідомляв, що на Амстердамському конгресі «буде представлена українська організація, до того ж

мандат матиме Ганкевич, видний соціал-демократ Львова. Він буде вимагати окремого представництва як нації» (підкреслено автором листа – О. Ф.) [1272, с. 63].

Об'єднавчі наміри українських соціал-демократів суперечили планам російських марксистів, тому Павлов вирішив діяти рішуче – особисто поїхати в Амстердам, а потім у Женеву для зустрічі з головою російської делегації на конгресі, головою Ради партії Г. Плехановим [1231, с. 206]. Зустріч з останнім була потрібна, щоб попередити його про об'єднавчі зусилля українських соціал-демократів. «Оскільки я знайомий з укр[аїнським] рухом, – писав І. Біск, – то рос[ійським] делегатам можливо буде цікаво поговорити попередньо зі мною. Я міг би повідомити їм деякий матеріал. Тому то я і хотів би застати Г[еоргія] В[алентиновича]» (Плеханова – О. Ф.) [1272, с. 63]. Павлов, очевидно, зустрівся з останнім, хоча й сам перебував у Амстердамі під час роботи конгресу.

Заходи І. Біска дали результати; Є. Голіцинський, як вже зазначалося, не став наслідувати М. Ганкевича. Про це він повідомляв у листі до члена РУП М. Русова: «Ну і от я, взявши до уваги це і де-що друге, не можна-ж всього написати, зробив на свій страх і риск слідуючий рішучий крок (його цілком підтримала і жинка) (в Амстердамі перебувала дружина Є. Голіцинського – О. Ф.): зголосив ся в делегації російс[ькій] (у с[оціал]-д[емократичній]) як делегат РУП»[1272, с. 64].

Те, про що не міг написати Є. Голіцинський, очевидно стосувалося дій російських соціал-демократів. Підтвердження цієї думки знаходимо у листі І. Біска: «В Амстердамі я наполіг на тому, щоб делегат від РУП (який належав до числа тих, хто вагається і не знав про переговори частини РУП з Партією) не покидав конгрес, як це зробив делегат Галицької Укр[аїнської] соц[іал]-демократії. Крок цей виявився для нього вирішальним – він змушений був остаточно схилитися до спілкування з Партією» (РСДРП – О. Ф.) [503, арк. 2].

Після цього делегат РУП звернувся з заявою в МСБ, у якій зазначав, що партія і надалі домагатиметься власного представництва в Інтернаціоналі, але водночас повідомляв про підкорення постанові і входження до складу російської соціалістичної делегації[1272, с. 63]. Отже, завдяки І. Біску російським марксистам

вдалося запобігти консолідації української соціал-демократії Наддніпрянщини і Галичини, що могло зашкодити планам включення РУП до складу РСДРП.

Тим часом тривала спільна робота Павлова та членів ЗК РУП над організаційними засадами майбутньої організації. В одному з листів він писав: «ми спільно виробили проект статуту «Союзу Укр[аїнського] соц[іал]-дем[ократичного] тов[ариства]» як автономної частини Партії» (РСДРП – О. Ф.) [503, арк. 1 зв.]. Згодом І. Біск поїхав до Женеви, де передав проект для ознайомлення, а також «познайомив наших товаришів з РУП і наполіг на запрошенні її на с[оціал]-д[емократичну] конференцію» [503, арк. 1 зв.-2]. Тут йшлося, ймовірно, про квітневу конференцію меншовиків 1905 р.

Очевидно, проект схвалили, про що свідчила його публікація в меншовицькій «Искре» 15 грудня 1904 р. [1203, с. 407]. Український соціал-демократичний Союз або Спілка визначався як частина РСДРП, яка «має за мету організацію пролетаріату, що розмовляє українською мовою». Вона, відповідно до статутних положень, наділялася правами «союзу комітетів партії». Очолював Спілку комітет, «який вибирався з'їздом представників громад» [1203, с. 407]. При комітеті створювалася літературна комісія, могли формуватися спеціальні технічні групи. Спілка отримувала представництво на загальнопартійних форумах російської соціал-демократії [1203, с. 407]. Отже, проект статуту визначав автономний статус української соціал-демократії у складі РСДРП. Залишалося лише ухвалити рішення про входження РУП до складу російської соціал-демократичної партії.

Робота зі скликання партійного з'їзду, за свідченнями І. Біска, розпочалася наприкінці літа 1904 р.: «Один з членів нашої групи негайно після Амст[ердамского] конгр[есу] поїхав у Росію, щоб підготувати ґрунт для об'єднання і щоб залучити нові сили в редакцію» [503, арк. 2]. Очевидно, поборник союзу з РСДРП прагнув добитися делегування на з'їзд прихильників об'єднання з нею. За результатами поїздки, як зазначав Павлов, можна було розраховувати на отримання більшості на з'їзді [503, арк. 3]. Однак, такі заходи «закордонців» викликали протидію з боку ЦК РУП, який, за словами І. Біска, «дізнавшись про нашу агітацію, розпочав контрагітацію» 503, арк. 3]. Тодішній партійний лідер М. Порш (Чацький) також об'їхав «вільні громади» з

метою мобілізації своїх прихильників [769, с. 509]. Отже, вже напередодні з'їзду розпочалася гостра боротьба в партії з питання шляхів її подальшого розвитку.

Засідання з'їзду відбувалися у Львові на Різдвяні свята – 24, 25 і 27 грудня 1904 (6, 7 і 9 січня 1905 за н. с.). На першому засіданні, 24 грудня (6 січня), поборники об'єднання з РСДРП, побачивши, що співвідношення голосів делегатів не на їхньому боці, розпочали «боротьбу за мандати», однак їх підтримали тільки Карась (Віктор Мазуренко) від Донського комітету та Мрієнко (М. Коренецький) від «вільної громади» на Полтавщині (м. Лубни). Більшість піддержала ЦК РУП[1271, с. 102]. За словами І. Біска, «в результаті наші [прихильники] пішли зі з'їзду і цим зірвали його» [503, арк. 3-3 зв.]. Водночас М. Меленевський негайно подав письмову заяву, в якій назвав з'їзд зборами, самовільно підтасованими ЦК, а тому вважав його рішення незаконними і необов'язковими для членів партії й залишив засідання. Схожі заяви зробили подружжя Голіцинських, В. Мазуренко, М. Корінецький та О. Скоропис, які також залишили з'їзд (щоправда, останній повернувся і був присутній на другому засіданні, але врешті знову покинув його)[1271, с. 102].

Демарш «закордонців» викликав дискусію на з'їзді. Була пропозиція Деде (В. Винниченка) запросити опозиціонерів для продовження роботи, але лідер більшості М. Порш заявив, що в закордонній групі проявилася «інтелігентська риса поставити себе вище всіх». Він зауважив також, що заяви товаришів «були завчасно підготовлені», як і їхній виступ. Ця думка знайшла підтвердження того ж дня, 25 грудня (7 січня). «Сецессіоністи» звернулися зі спільною заявою в ЦК, у якій просили повідомити дату, на яку «буде призначено II черговий партійний з'їзд», даючи зрозуміти більшості, що засідання, які відбуваються, вони з'їздом не вважають [1271, с.102].

Павлов, описуючи перебіг зазначених подій, писав: «ЦК пропонував відновити status guo, тобто залишити стару редакцію і З[акордонний] К[омітет] і вважати з'їзд таким, що не відбувся» [503, арк. 3 зв.]. Власне, було ще одне коротке засідання 27 грудня (9 січня), але події 24–27 грудня (6–9 січня) так і увійшли в історію як «невідбутий II з'їзд РУП» [1260, с. 302].

Загалом умовний план «А» І. Біска та більшості «закордонців» зазнав поразки,

тому вони перейшли до реалізації плану «Б». За даними Павлова, федералісти спробували зайняти у цій складній ситуації компромісну позицію. Не бажаючи залишатись з меншістю РУП, вони вирішили вийти зі складу ЗК і редакції та надати повну свободу дій автономістам. Проте останні пішли на рішучий розрив. «Нашим (автономістам – О. Ф.) це було невигідно – оскільки процес розпаду розпочався, необхідно мати руки розв'язаними, – писав І. Біск. – Тому наші (більшість редакції та ЗК) вирішили вийти з РУП та заснувати «Союз Укр[аїнських] соц[іал]-дем[ократичних] тов[ариств]» [503, арк. 3 зв.-4]. 29 грудня (11 січня) М. Меленевський від імені частини «сецессіоністів» подав письмову заяву до ЦК про вихід з партії [1260, с. 302]. Надалі вони обіцяли подати вмотивовану заяву. Згодом така з'явилася у формі відозви «Розкол Революційної Української Партії» за підписом «група колишніх членів Революційної української партії» [759, с. 133-134].

Важливою подією, що завершила розкол і, водночас, поклала початок Українській соціал-демократичній спілці стала нарада, яка відбулася напередодні Нового року – 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р.). У листі до Женеви, написаному того ж дня, Павлов зауважував: «Сьогодні ми вирішили (тепер я офіційно беру участь на нарадах нової групи; до цього часу я діяв, так би мовити, за лаштунками) – видати заяву про причини розколу (вишлю текст її днями; там пояснено детально причини розколу – це одна з причин, чому я в цьому листі торкаюсь лише зовнішнього боку подій» [503, арк. 4]. Із листів І. Біска дізнаємося про основні рішення згаданої наради [503, арк. 3 зв.-4, 11 зв.-12]. «Тактика, якої ми дотримуємося, – зазначав він, – зводиться до наступного: 1) видати зараз же № газети для селян (редактор і майже всі співр[обітники] «Селянина» на нашому боці), 2) випустити прокл[амацію] з поясненням причин розколу (організ[аційні] чвари в РУП зовсім не будуть зачеплені – буде з'ясована необх[ідність] розмежуватися з демокр[атичними] націон[альними] елементами і необх[ідність] створити <u>централізовану</u> загально-рос[ійську] організацію пролет[аріату] – шлях до цього один – приєднання до РСДРП); 3) концентрувати роботу в 2-3 пунктах і не бентежитися «резолюціями», які … будуть прийматися проти баламутів, 4) випустити ряд брошур-статей з питань націоналізму, про самості[йну] Укр[аїну], 5) увійти <u>негайно</u> в переговори з Партією (РСДРП – О.

Ф.) про приєднання і запропонувати Донській та Полтавській організ[аціям] post factum визнати законними постанови конференції з представників Ред[акції], Зак[ордонного] Ком[ітету] і цих 2-х організацій» [503, арк. 11 зв.-12]. Отже, по суті, «організатори» окреслили першочергові заходи роботи товариства, що створювалося. Далі, крок за кроком, цей план почали реалізовувати.

Оскільки друкарня перебувала під контролем «сецессіоністів» [503, арк. 4 зв.-5], вони оперативно видали прокламацію, в якій пояснювали причини розколу РУП. Вона датована 12 січня 1905 р. (за н. с.), хоча видрукувана пізніше [759, с. 133-134]. Власне, текст відозви написав М. Ткаченко, а остаточну редакцію здійснила «колегія» у складі М. Меленевського, П. Канівця й І. Біска» [759, с. 133]. У ній розкольники стверджували, що в РУП співіснували дві частини української інтелігенції. Партійна більшість, керуючись своїми вузькокласовими інтересами, штовхала пролетаріат на шлях «націоналістичної боротьби» [2, арк. 136]. «Сецессіоністи» називали своїх недавніх товаришів «хитливими, націоналістично зафарбованими елементами» [2, арк. 135 зв.]. Водночас, автори документу називали себе зрілішою частиною, «пролетарськими елементами», що складали меншість у партії. Саме вони у своїй діяльності керувалися революційним принципом пролетаріату – «солідарності націй, підпорядкування своїх тимчасових вузькокласових національних інтересів, більш високим інтересам революційної боротьби всього пролетаріату Росії» [2, арк. 135 зв.]. Між цими двома частинами тривала боротьба за керівне становище в партії. Під впливом українських «буржуазних радикалів, буржуазних демократів» [2, арк. 135 зв.; 957, с. 80; 852, с. 49; 990, с. 582] (йшлося про нещодавно утворені Українську народну та Українську демократичну партії [976, с. 80-81; 1112, с. 80]), в РУП посилилися націоналістичні елементи [2, арк. 136]. Для уникнення «підпорядкування українського пролетаріату буржуазним завданням», «пролетарські елементи» зрозуміли, що «вони повинні прагнути або остаточно перемогти або розійтися» [2, арк. 136]. Зауважимо, що оскільки досягти перемоги не вдалося, вони вирішили вийти з партії й організувати українське робітництво у складі всеросійського пролетарського руху та «пособити збудуванню централізованої пролетарської партії усієї Росії» [2, арк. 135 зв.].

Колишні рупівці у відозві дещо уточнювали ті завдання, які стояли перед ними, у порівнянні з інформацією, надісланою І. Біском у Женеву. Наприклад, зазначалось, що «організатори» нової групи «зроблять усе, аби прихилити усі пролетарські елементи з РУП до своїх рядів, як окремих осіб, так і цілі організації» [2, арк. 135 зв]. Звісно, реалізація цього завдання означала поглиблення розколу партії, перенесення політичної боротьби на рівень низових партійних організацій. У відозві уточнено також умови, на яких «пролетарські елементи» мали ввійти до складу російської соціал-демократії – «на підставі автономії» [2, арк. 135 зв]. Отже, автономісти не будували планів заснування окремої соціал-демократичної партії, а відразу готувались стати частиною РСДРП [957, с. 80; 894, с. 84]. Прокламація засвідчувала також, що «організатори» визначились з назвою газети, яка мала видаватись, – орган для селян «Правда» [2, арк. 135 зв.]. Зазначимо, що неформальним членом цієї групи був І. Біск, який і надалі переймався своїм «творінням», виступав його «лобістом» перед центральними партійними установами, які на той час контролювались уже меншовиками [926, с. 483-485; 1111, с. 62; 1234, с. 59, 77, 101].

Як у зазначених обставинах діяли федералісти? У час, коли настала пора самовизначитися, вони, за даними Павлова, спробували зайняти компромісну позицію. Федералісти вирішили вийти зі складу ЗК РУП і надати можливість автономістам діяти на свій розсуд. Проте останні пішли на остаточний розрив. «Нашим (автономістам – О. Ф.) це було невигідно – оскільки процес розпаду розпочався, необхідно мати руки розв’язаними, – зазначав І. Біск. – Тому наші (більшість редакції та З[акордонного] К[омітету]) вирішили вийти з РУП та заснувати «Союз Укр[аїнських] соц[іал]-дем[ократичних] тов[ариств]» [503, арк. 3 зв.-4].

Проте федералісти (5) 18 січня все ж вийшли зі складу ЗК і загалом з Революційної партії. Приводом цього стало непорозуміння щодо майна партії, яке раніше перебувало в користуванні Закордонного комітету. Річ у тім, що представники більшості РУП під керівництвом С. Петлюри «революційним способом» захопили бібліотеку, яка знаходилася у приватному помешканні члена ЗК. Федералісти пропонували за допомогою третейського суду розв’язати цей конфлікт, однак, коли ЦК РУП проігнорував таку оферту, вони вийшли з партії [108, арк. 73].

Подаючи женевцям інформацію про подальші дії федералістів, І. Біск зазначав: «Вони обіцяли примкнути до наших (автономістів – О. Ф.), якщо переконаються, що ті поставлять справу належно» [503, акр. 4]. І справді, члени цієї групи на деякий час дистанціювались від партійного життя, взявшись за наукові студії: О. Скоропис-Йолтуховський – у Берлінському університеті, а Голіцинські – у Празькому [769, с. 509-510]. З федералістів лише О. Скоропис згодом приєднався до Спілки.

Які причини зумовили розкол РУП? Погляди дослідників на це питання розійшлися; частина вчених вважає, що вони були в площині національної проблеми [882, с. 23-24; 868, с. 39-40], інші пов'язують розкол із питанням про взаємини з РСДРП [957, с. 79-80; 852, с. 46-48]. Спробуємо й ми відповісти на це запитання.

Виховані на ідеалах служіння своєму народу, рупівці прагнули досягнути його соціального і національного визволення, але перед ними поставали питання вибору шляхів і засобів реалізації цього завдання, чітких відповідей на які не було. Досягнути самостійності України можна було лише за умови існування незалежних національних політичних партій, зокрема соціал-демократичної. Характерно, що протягом 1904 р., замість того, щоб теоретично осмислювати національне питання, воно на сторінках партійних видань не обговорювалося. О. Скоропис, описуючи діяльність ЗК та редакції партійних видань, зазначав: «Як справжні «педагоги» ми уникали всяких непевних питань і напр. національне питаннє, як найгостріше з всіх, що могло б розбити нашу видавничу працю, ми цілком свідомо усували, а на протязі цілого 04 року ні одним словом про нього не згадали» [769, с. 508]. Звісно, це зумовило те, що серед партійців існувала плутанина та різнобій у поглядах на нього. Питання про самостійність України ставили як прихильники єднання РУП з РСДРП (О. Скоропис-Йолтуховський) [587, с. 74-76], так і поборники існування самостійної української соціал-демократичної партії. І. Біск вказував на присутність у РУП самостійників, серед яких був «зокрема, і найавторитетніший член ЦК» (мався на увазі, звісно, М. Порш) [503, арк. 5]. Це підтверджував О. Скоропис, який стверджував, що перед з'їздом Чацький агітував «за прийняттє в прогаму партії пункт «Самостійності України»» [769, с. 509]. Водночас, М. Меленевський виступав проти «вузької націоналістичної» точки зору опонентів і вважав, що слід об'єднатися з

російською соціал-демократією, яка має значний вплив серед зрусифікованого міського робітництва і «в інтересах загальної економії революційних сил, іти насамперед в село» [759, с. 131-132]. Об'єднаними зусиллями передбачалось досягнути повалення самодержавства і завоювання політичної волі. Такий союз видавався йому природним, тим більше, що російською соціал-демократією «у принціпі розв'язання національного питання визнавалося … конечним» (обов'язковим – О. Ф.) [759, с. 131]. Точка зору більшості РУП або «наших противників», як зазначав М. Меленевський, видавалася «закордонцям» вузькою, націоналістичною та не революційною [759, с. 131]. Зауважимо, що один із засновників та лідерів партії Д. Антонович, що підтримував більшість, ідейно був ближчим до «закордонців» [852, с. 51-52]. Він називав національне питання «неіснуючим» і вигаданим буржуазією задля затемнення класової свідомості пролетаріату [591, с. 2-5; 592, с. 3-5]. Врешті, національне питання було внесено до порядку денного з'їзду, однак його розгляд делегати так і не почали.

Отже, як серед прихильників входження РУП до складу РСДРП, так і серед партійної більшості не було єдності у поглядах на національне питання. При цьому прихильники самостійної України перебували як серед партійної більшості, так і поміж «закордонців».

Причиною розколу РУП було питання про характер організаційних взаємин з російською соціал-демократією. Про це переконливо зазначали А. Жук та М. Меленевський [786; 785; 759]. Глибокий знавець історії українського національного руху А. Жук [846, с. 35-36] стверджував, що «на ґрунті незгод в справі з'єднання з РСДРП в РУП назрівав внутрішній ідейний конфлікт. Непорозуміння при провірці мандатів делегатів, які з'їхались на II з'їзд, стали формальною причиною для виходу з партії, головно з закордонного комітету, кількох осіб, котрі зорганізували потім так звану «Українську Спілку Російської СДРП» [785, с. 280-281]. Схоже пояснення розколу подав М. Меленевський, який стверджував, що причиною «наших розходжень того часу по лінії програмового самостійництва треба признати дуже вузько-шабльоновою. Я сказавби, що багато більшу ролю в цих розходженнях грали не національно-програмові, а загально-революційні організаційно-тактичні

питання» [759, с. 130]. Характерно, що і в листах І. Біска нічого не йдеться про лінію розколу між прихильниками союзу з РСДРП та прибічників самостійного існування РУП із національного питання. Таким чином, причиною розколу РУП стало питання про організаційні взаємини з російською соціал-демократією. Як виявиться згодом, в українській соціал-демократичній партії залишалось ще чимало прихильників тіснішого єднання з РСДРП, однак у той спосіб, як це прагнули зробити члени ЗК РУП (шляхом таємних домовленостей з представниками російської соціал-демократії) більшість рупівців не погодилася на такий союз.

Оцінено розкол у доповіді ЦК УСДРП Штутгартському міжнародному соціалістичному конгресу (1907 р.). З'ясовуючи ті розбіжності, що зумовили вихід членів ЗК зі складу РУП і створення ними Української соціал-демократичної спілки, зазначалося: «Тримаючися тих же поглядів на принципи соціал-демократії, які поділяли ми, вони розходилися з нами тільки в питаннях організаційних, визнаючи не корисним, як організування пролетаріату по національностям, так і з'єднування всіх соціяльдемократичних організацій Росії на основі федерації» [548, с. 10]. Зазначений фрагмент засвідчує, що РУП та Спілка дотримувалися різних ліній у соціал-демократичному русі – національної та інтернаціональної.

В історичній науці існує тотальна одностайність, що новоутворена група спочатку назвалася «Українська соціал-демократія» й лише згодом отримала назву Українська соціал-демократична спілка [882, с. 29; 957, с. 80; 852, 49]. Виявлені нами листи І. Біска, що брав безпосередню участь у зазначених подіях, спростовують це. Зазначені епістоли створені безпосередньо під час описуваних подій і тому викликають довіру як правдиве історичне джерело. Натомість, твердження авторів ґрунтуються на двох документах: відозві «Розкол Революційної української партії», у першому рядку якої, де зазвичай міститься назва організації, що її видала, зазначалося «Українська соціал-демократія» [842, с. 383, 388], та мемуарних замітках М. Меленевського [759, с. 133]. Аргументуємо свою точку зору. Герменевтичний аналіз тексту відозви засвідчує, що йшлося не про назву організації, а про ідейно-політичний напрям, який репрезентували її автори, колишні рупівці. Щодо заміток М. Меленевського, то варто брати до уваги те, що вони написані майже через два

десятки років по тому й автор міг забути не принципові деталі подій.

Звернемося до листів І. Біска. Одразу після розколу, 31 грудня (13 січня), він повідомляв у Женеву, що автономісти «вирішили вийти з РУП і заснувати «Союз Укр[аїнських] соц[іал]-дем[ократичних] тов[ариств]» [503, арк. 3 зв.-4], проте ця назва створюваної організації виявилася, так би мовити, «робочою». Річ у тім, що за місяць до цього у проекті статуту планувалось назвати її «Український соціал-демократичний союз або Спілка» [1203, с. 407]. Хоча час і квапив, проте ініціатори «проекту» ще роздумували щодо наймення. На користь цієї версії свідчить інший лист І. Біска у Женеву, написаний через кілька днів після публікації відозви «Розкол Революційної української партії» (нагадуємо: саме у цьому єдиному документі містився напис «Українська соціал-демократія»). В епістолії Павлов наполягав: «Надішліть мені ті зміни, які ЦК пропонує зробити в статуті. Чи наполягає ЦК, щоб назва групи була не «Союз українських соц[іал-]дем[ократів]», а якоюсь іншою? (Якщо не помиляюся, Мартов пропонував назвати організацію якось інакше). Повідомляйте негайно про це, оскільки, не бажаючи змінювати назву, група поки що виступає як група колишніх членів РУП, але випускаючи перший № газети треба ж якось назвати себе!» (тут і далі підкреслення адресанта. – О. Ф.) [503, арк. 12 зв.]. Отже, «Союз Українських соціал-демократичних товариств», «Союз українських соціал-демократів» та «Український соціал-демократичний союз» на початках розглядались як можливі назви організації, що створювалась. Врешті, закріпилось останнє найменування, відповідниками якого ще були «Українська соціал-демократична спілка» або просто «Спілка», та абревіатура УСДС.

Меншовицьких провідників цікавило, чим є новостворена організація? Чи не буде вона ідейно та організаційно орієнтуватися на більшовиків? Павлов заспокоював женевців: «Напрямок Союзу різко виражений меншовицький; ставлення до партії саме зворушливо-довірливе. Це видно вже з того, що гол[овним] редакт[ором] запрошений член Рос[сійської соціал-демократичної робітничої] партії (П. Тучапський – О. Ф.), а головним адміністратором і касиром є фактично я» [503, арк. 28].

Проте, оцінюючи рівень впливовості Спілки в Російській імперії, І. Біск називав лише міцну Полтавську губернську та вкрай слабку Донську [503, арк. 4 зв.] громади,

а загалом визнавав відсутність значної підтримки серед партійців. Цю інформацію підтверджував спілчанин, який об'їхав окремі південні комітети РСДРП. Він повідомляв, що «усюди зустрів співчуття і обіцянку коміт[етів] поширювати в селах видання Укр[аїнського] Союзу. Літер[атурні] сили колишньої РУП майже всі в новому Союзі, але в Росії приєдналося небагато народу» [503, арк. 26]. В іншому місці І. Біск уточнював: «У Києві приєднаються окр[емі] особи з громади, в Чернігові, завдяки зв'язкам, які у нас є, можна буде створити свою організацію. Пітерський делегат, бувший спершу на нашому боці, перейшов (здається з форм[альних] причин) на бік ЦК (РУП – О. Ф.) і в результаті зайняв невизнач[ену] позицію. Більшість пітер[ської] студент[ської] укр[аїнської] орган[ізації] стала, як це нам відомо, на наш бік» [503, арк. 11 зв.]. Отже, сподівання на те, що багато рупівців приєднається до новоствореної організації не виправдились. Павлов пояснював це тим, що «частина налаштована націоналістично (середнє між Бундом і PPS)» [503, арк. 26]. Інші, на перехід яких розраховували, за твердженням І. Біска, цілком стоять «на нашій точці зору, але вважають, що розкол небажаний, оскільки, мовляв, залишаючись в РУП, можна всю організацію перевести в Партію» [503, арк. 26-26 зв.]. І справді, в РУП ще залишалось чимало партійців, готових ввійти до лав російської соціал-демократії [852, с. 51-57], проте в таку перспективу він не вірив. «Це, звичайно, дурниця», – писав Павлов у Женеву.

Відразу після розколу розпочалися переговори про входження Української соціал-демократичної спілки до складу РСДРП. Листи І. Біска в Женеву засвідчують про безпосередню причетність меншовицького центру до перемовин. У цьому контексті згадувалось, зокрема, ім'я Мартова [503, арк. 12 зв.]. Окрім того, серед його адресатів із зазначеної проблеми був член ЦК, меншовик В. Крохмаль (Загорський) [503, арк. 6 зв]. В обставинах міжфракційної боротьби залучення УСДС на свій бік могло розглядатися «м'якими» як значний успіх.

Меншовицьке керівництво пропонувало скликати конференцію з питання об'єднання Спілки з РСДРП у Росії. Однак, за обставин, коли в Наддніпрянщині практично не було спілчанських організацій (за згаданими винятками), проводити там приєднання нової групи до партії І. Біск вважав за недоцільне. «Чому остаточне

укладення угоди має відбутися в Росії? – запитував він женевців. – Для групи це вкрай незручно. Вона бажала б остаточно вирішити питання тут, за кордоном. Випустити пару №№, організувавши декілька груп, тільки після всього цього буде в змозі скликати конференцію цих груп у Росії. Поки цього не буде, зручніше вести переговори з групою закордонною» [503, арк. 12 зв.].

Були й інші причини технічного характеру, які перешкоджали об'єднанню. Боротьба фракцій, підпільне функціонування партійних осередків та й звичайна халатність перешкоджали успішному функціонуванню партії. «В українців відбувається розкол. Меншість йде і приєднується до партії на засадах, викладених у проекті статуту. ЦК ні слова ні їм, ні мені не писав з приводу моєї заяви. Чому це? З ким же їм мати зносини?» [503, арк. 20] – запитував І. Біск. Він розумів, що приєднання Спілки до РСДРП мало велике значення для останньої. Найперше, це могло б посилити вплив російської соціал-демократії в українському селі, адже досвід роботи рупівських громад та агітаційно-пропагандистська агітація українською мовою могли навернути українське селянство до неї. По-друге, зміцнилися б позиції РСДРП у майбутніх переговорах з РУП. Представники останньої вже не змогли б категорично наполягати на тому, що вона є єдиним представником українського пролетаріату й вимагати встановлення федеративних взаємин з РСДРП. У тому ж листі Павлов зазначав: «Було б бажано, щоб угода відбулася до конференції… Так, щоб партія прибула на неї представницею частини українців. Цим послабиться позиція більшості РУП. Формальний розкол відбудеться завтра» [503, арк. 20]. Цитований вище лист був написаний у вівторок. Однак проблема полягає в тому, що цей, як і абсолютна більшість листів І. Біска, недатовані а лише зазначено день тижня.

У середу Павлов повідомляв: «Частина (колишніх членів РУП – О. Ф.) склали Укр[аїнський] с[оціал-]д[емократичний] союз, який увійшов уже в Партію (РСДРП – О. Ф.). Перший № «Правди» (тієї ж редакції, що і «Селянин» у 1904 р.) уже вийшов» [503, арк. 22]. Зазначена подія відбулася, очевидно, 2 (15 лютого) 1905 р. Ще раз про неї І. Біск повідомив у листі, написаному в суботу, ймовірно 5 (18) лютого [503, арк. 32]. Можливість уточнити датування епістоли маємо завдяки іншій інформації, яка містилася в ній. Автор згадував убивство в Росії есерами великого князя Сергія

Олександровича, яке відбулося напередодні (4 (17) лютого) і висловлював ставлення до цієї події [503, арк. 27 зв.]. Інформацію про цю топ-новину того ж дня повідомило львівське «Діло», а наступного дня, у суботу, та ж газета подала її детальніший опис [690, с. 3; 580, с. 1]. В іншому його листі, написаному тієї ж суботи, адресант підбивав певні підсумки роботи транспортного підприємства: «За січень у нас пройшло (через кордон – О. Ф.) 11 1/2 пуд[ів], а загалом вже більше 70!» [503, арк. 29 зв.]. Без сумніву, такий підсумок за попередній місяць підбивали на початку лютого 1905 р.

Пряме підтвердження факту вступу Спілки до складу РСДРП маємо завдяки публікації «Правди» – друкованого органу Української соціал-демократичної спілки. У передовій статті П. Тучапського «Хто такі соціал-демократи?», вміщеній у лютневому номері газети за 1905 р., зазначалося, що соціал-демократи очолять соціальну революцію, «котра приведе до рівності і справедливості по всій землі». Далі автор повідомляв: «Є така соціал-демократична партія і в Росії, називається вона «Соціал-Демократична Робітнича Партія Росії» або по руськи «Российская Социал-Демократическая Рабочая Партия». І ми – Українська Соціал-Демократична Спілка – становимо тільки частину її» [726, с. 3].

Таким чином, комплексний аналіз історичних джерел однозначно засвідчує, що в середу, 2 (15) лютого 1905 р., Українська соціал-демократична спілка ввійшла до складу РСДРП. Це відбулося на підставах автономії, визначеної проектом статуту, опублікованому в «Искре». Дані А. Ріша про те, що «в результаті перемовин питання про входження Спілки в партію (РСДРП – О. Ф.) оформлене на загальноросійській конференції в Або, де був затверджений статут і умови входження» [1160, с. 16] не мають підтвердження. Більше того, така конференція в науковій літературі та історичних джерелах узагалі не згадується. Об’єднання відбулося «у робочому порядку» й організатори акції прагнули, щоб на меншовицькій конференції, скликання якої передбачалося згодом, спілчани прибули як представники «українського пролетаріату» [503, арк. 5 зв.]. І справді, представник Спілки був присутній на меншовицькій конференції партійних працівників у Женеві (квітень-травень 1905 р.) уже як посланець «партійного союзу» РСДРП [553, с. 3].

Отже, використовуючи методологічні підходи «персональної історії» в

біографіці, ми з'ясували, що російський соціал-демократ, меншовик І. Біск виступив провідником партійної політики, спрямованої на включення української соціал-демократії до складу РСДРП. Члени Закордонного комітету та редакції партійних видань РУП, які підтримали цю ідею, сподівалися за допомогою російських марксистів досягнути політичних цілей – соціального і національного визволення України, однак ініційовані Павловим спільні дії з більшістю «закордонців» не дали очікуваного результату. На «невідбутому» з'їзді у грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н. с.) більшість делегатів склали прихильники існування єдиної української соціал-демократичної партії. Тому поборники союзу з РСДРП покинули з'їзд, чим унеможливили його роботу і спричинили розкол української соціал-демократичної партії. Власне, 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р. за н. с.) відбулася нарада осіб, на якій прийняли рішення про вихід зі складу РУП і згодом заявили про це у відозві «Розкол Революційної української партії». Водночас, вони окреслили план створення нової організації – Української соціал-демократичної спілки, яка дещо більше ніж через місяць, 2 (15) лютого 1905 р., увійшла до складу РСДРП на автономних засадах.

РОЗДІЛ 3
ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНИХ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ СПІЛКИ В 1905–1907 РР.

3.1. Ідейно-теоретичні основи та початок діяльності Української соціал-демократичної спілки. Періодизація історії УСДС

Перша російська революція стала результатом низки взаємопов'язаних між собою процесів і подій, витоки яких сягали в XIX ст. і які набули продовження у 1917 р. [920, с. 143]. На початку революції різні суспільно-політичні сили країни заявляли про своє ставлення до буремних подій. Російські марксисти її характеризували як буржуазну та виступали за радикальні суспільні перетворення. Проте більшовики та меншовики мали різні погляди на революційний процес [1242, с. 226-227]. Відомо, що на відміну від прихильників В. Леніна, які виступали за негайне переростання буржуазної революції в соціалістичну, представники меншості стверджували, що в Російській державі ще не визріли для цього передумови. Вони вважали, що між цими революціями має пролягати певний, і життя покаже наскільки тривалий, історичний період. Робітничий клас розглядався «м'якими» як головна рушійна сила революції, хоча вони застерігали від передчасного захоплення ним влади. У боротьбі з самодержавством меншовики виступали за створення загальнонаціонального фронту, до складу якого мала ввійти й ліберальна буржуазія. Тому в майбутньому вони допускали укладання політичних блоків із партією конституційних демократів. Селянство з його «приватновласницькими інстинктами та царистськими ілюзіями» вони вважали ненадійним союзником, але сподівалися за його допомогою збороти самодержавство. Після цього, на думку меншовиків, пролетаріат мав підтримати загальнодемократичний буржуазний уряд і надалі продовжувати боротися за свої права. Меншовицька тактика передбачала використання революційних і легальних форм (робота в Державній думі, профспілках, кооперативах і тощо). Проте меншовики з морально-етичних мотивів виступали проти використання терору та експропріацій грошових коштів на потреби революції [1131, с. 233; 1242, с. 232]. Отже, діячі меншовицької фракції РСДРП виступали прихильниками революційних змін у країні.

Ідейним та організаційним центром меншовизму була «нова» «Искра». Вона складалася з колективу співробітників і кореспондентів, які зуміли зробити її змістовним органом із різноманітною тематикою, значною кількістю рубрик, цікавою інформацією. У ній зосередилися провідні сили «м'яких» – П. Аксельрод, Ф. Дан, Ю. Мартов, О. Мартинов, О. Потресов, Л. Троцький та ін. Редколегія газети перетворилась із центрального органу всієї РСДРП у фракційний центр меншовиків, які використовували його для пропаганди власних теоретичних поглядів, для ідейного та практичного керівництва своїми прихильниками. «Искра» налагодила систему транспортування газети та інших видань у межі царської імперії. Вона підтримувала зв'язок із партійними організаціями шляхом листування та через своїх представників – «агентів» [1342, с. 13-14; 1387, с. 229]. Завдяки цьому газета перебувала, як стверджував І. Біск, «на висоті поставлених їй історією завдань» [503, арк. 23]. Результатом діяльності «Искры» стала консолідація меншовизму.

Водночас, серед «м'яких» не було єдиного беззаперечного лідера, як у «твердих», і серед них існували особливі погляди як щодо загальної оцінки ситуації, так і у визначенні стратегії й тактики діяльності. Наприклад, меншовики О. Парвус та Л. Троцький стали ідеологами «перманентної» революції в Росії. Вони стверджували, що головні класові битви розгорнуться між пролетаріатом та самодержавством. Селянство, з його анархічними рухами, здатне суттєво послабити царизм. Його розглядали як допоміжну, резервну армію революції. О. Парвус висунув також яскравий лозунг «Без царя, а уряд робітничий» [1233, с. 69-72]. Частина партійців солідаризувалася з ними.

Осібне місце в РСДРП займав голова Ради партії Г. Плеханов, який на II з'їзді та відразу після нього підтримував В. Леніна, восени 1903 р. перейшов на бік меншовиків, але врешті зайняв особливу, центристську позицію. Він спробував виступити своєрідним арбітром у міжфракційній боротьбі, сподіваючись подолати розкол «ворогуючих між собою братів» [677, с. 305]. Найавторитетніший російський марксист, за словами відомого історика С. Тютюкіна, прагнув знайти оптимальний шлях до розв'язання революційних завдань, який був би позбавлений як крайнощів лівого екстремізму, так і відвертого реформізму [1232, с. 200-206]. Проте, такі підозри

щодо меншовиків були безпідставними; вони виступали в 1905–1907 рр. як справжня революційна організація.

Українська соціал-демократична спілка від початку свого існування виступала прихильницею меншовицької стратегії й тактики в революції. Свою оцінку ситуації в країні на початку 1905 р. висловив близький до Спілки російський соціал-демократ І. Біск. «Чим би не скінчився теперішній рух, я вважаю, що ми вже вступили в період революції en permanence» (перманентної – О. Ф.) [503, арк. 30]. Про прихильність до ідеї перманентної революції частини діячів УСДС у добу революції маємо ще одне свідчення. Один із провідних спілчан, М. Меленевський, у червні 1908 р. в листі до Л. Троцького зазначав, що в період найбільшого розмаху роботи під час масового страйкового руху сільських робітників у 1906 р., «коли верхи організації були найближчі до маси, половина складу Голов[ного] коміт[ету] Сп[ілки] цілком поділяла і пропагувала ідею про перманентну революцію» [508, арк. 1]. І справді, в країні розпочалася революційна епоха, що врешті призвела до повалення царизму та здійснення великого соціального експерименту, відомого як побудова соціалістичного суспільства в СРСР.

Фундатори УСДС, маючи відповідний досвід роботи в РУП, зосередилися на редакційно-видавничій діяльності. У січні–серпні 1905 р. вони здійснювали друк українською мовою щомісячної «газети сільського робочого люду» «Правди», загалом – 8 номерів; у серпні 1905 р. видали також єдиний номер часопису російською мовою [605; 607; 613-615]. Крім того, як додаток до цієї газети, стали видавати менший за обсягом часопис «Листок правди» [325; 723]. Було видрукувано також низку брошур та прокламацій. Серед останніх можна назвати популярний виклад програми РСДРП [700], брошури Ф. Дана «Всенародна конститутівна рада» [2, арк. 97], П. Тучапського «Хто такі соціал-демократи? Чого хоче Соціал-Демократична Робітнича Партія Росії для селян?» [2, арк. 77-94], «Про податі» [2, арк. 95-102], М. Меленевського «Про державний лад» [287, арк. 191-205] і «Страйк і бойкот» [343, арк. 5-6], прокламації «Революція» [91, арк. 74-74 зв.], «Лист до членів Української соціал-демократичної спілки», «Лист до семінаристів-українців» [2, арк. 139-139 зв.], «Що робити заробітчанам» [327, арк. 1-1 зв.], «Мужицький

приговор» [305, арк. 1-2 зв.], «Як відібрати землю в панів та уділів» [331, арк. 1-1 зв.] та ін. Частину з вищевказаних видань друкували також і російською мовою. Названі публікації дозволяють всебічно охарактеризувати ідейно-теоретичні підвалини діяльності УСДС.

У зазначених виданнях популярно повідомлялось про необхідні політичні, соціально-економічні та духовно-культурні зміни, яких добивається російська соціал-демократія та Спілка як її складова частина. Власне, майбутні першочергові перетворення не виходили за буржуазно-демократичні рамки: скликання всезагальних Установчих зборів, ліквідації самодержавства та запровадження республіканського ладу, надання демократичних прав та свобод громадянам, проведення виборів на основі «чотирьохчленної формули» – загальних, рівних, прямих і таємних тощо [596; 603]. Отже, загальнодемократична частина вимог Спілки повністю збігалась з програмними настановами РСДРП.

Ініціатори утворення Української соціал-демократичної спілки, як уже зазначалося, представляли інтернаціональний напрямок у марксизмі та загалом поділяли погляди російських соціал-демократів на національне питання. Згадане раніше коментоване видання програми РСДРП (див.: підрозділ 2.3 – О. Ф.) було винятком, який підтверджував зазначене твердження. В уже згаданих брошурах та листівках спілчани не ставили завдання перебудувати Російську республіку на федеративних засадах і надати національно-територіальну автономію різним націям, зокрема й українській, які входили до її складу. Надалі вони лише обмежувалися загальними вимогами національної рівності та права націй на самовизначення [785, с. 281; 882, с. 30-32].

У науковій літературі та історичних джерелах, які відображають агітаційно-пропагандистську діяльність Української соціал-демократичної спілки, немає свідчень про її національну агітацію. Водночас, нам вдалося виявити цікавий документ, який засвідчує ігнорування відомим діячем цієї партійної організації, О. Скоропис-Йолтуховським, національного питання. Українські соціал-демократи, що в складі Спілки ввійшли до російської марксистської партії здійснювали пошуки шляхів соціального та національного визволення жителів українських губерній

Російської імперії. Знайомство з програмою та діяльністю російських марксистів виробило в них упевненість, що за допомогою цієї партії вдасться досягнути омріяної мети. Проте, опинившись у складі РСДРП, українські спілчани перебували під впливом останньої та стали діяти як властиві російські соціал-демократи. Функціонери УСДС, навіть усупереч своїм нещодавнім переконанням, ставали доктринерами теорії та практики РСДРП. Яскравим прикладом такої метаморфози стала діяльність колишнього федераліста та прихильника «національних форм пролетарського руху» в складі ЗК РУП О. Скоропис-Йолтуховського. Про це свідчить виявлений нами перлюстрований лист від 16 лютого 1906 р. іншого відомого спілчанина – П. Тучапського, що разом із О. Скорописом працював на Херсонщині влітку 1905 – на початку 1906 р. і який був достеменно обізнаний зі змістом та результатами його діяльності. Хоча епістола адресувалася Берті, яку жандармам розшукати не вдалося (можливо, це була спілчанка Б. Ходакова, через яку провідники Спілки тривалий час вели листування), проте з її змісту зрозуміло, що вона призначалася для членів ГК Української соціал-демократичної спілки РСДРП [96, арк. 51-53, 55]. У ній зазначалося: «Про Поповича (О. Скоропис-Йолтуховського – О. Ф.) лише скажу, що він став гонителем української мови, його діяльність довела до того, що Херсонська губернія відірвана від нас» [96, арк. 53]. Це свідчення цікаве в багатьох аспектах. По-перше, воно підтверджує висловлену нами думку про те, що, опинившись у складі РСДРП, спілчани стали послідовно діяти на засадах її програми. У практиці своєї роботи в українських губерніях російські соціал-демократи, по суті, ігнорували національне питання та подекуди недооцінювали значення української мови в духовному житті наддніпрянців. Цю визначальну рису російських марксистів перейняли окремі спілчани. По-друге, О. Скоропис-Йолтуховський, очевидно, не врахував демографічної ситуація в регіоні. Незважаючи на те, що в південних українських губерніях мешкало строкате в національному відношенні населення, проте українці складали там більше половини (у 1917 р. – 52,7 %) жителів [944, с. 288-289]. До того ж, якщо в містах активно відбувалися процеси зростання частки російського населення та асиміляції українців, то в сільській місцевості переважало українське селянство [944, с. 289]. Звісно, використання російської мови в

спілкуванні з переважно українськими хліборобами мало негативні наслідки для авторитету Спілки, проте, «втрата Херсонщини» останньою зумовлювалася не лише цим. Саме тоді зростав уплив ХГКСО (див. підрозділ 2.3. – О. Ф.), що здійснював потужну агітаційно-пропагандистську та організаторську діяльність у селах регіону (детальніше про це в підрозділі 2.3. – О. Ф.).

Отже, підходи діячів Спілки цілком корелювалися з інтернаціональними поглядами російських соціал-демократів на національну проблему. Вони не порушували питання про майбутній державно-правовий статус українських земель і навіть не зазначали про їхній національно-культурний розвиток, зокрема й використання української мови. Українська соціал-демократична спілка, таким чином, ігнорувала національні потреби українців і слідом за РСДРП обмежувалась проголошенням негативних прав націй, які входили до складу Російської імперії.

Велике значення в діяльності Української соціал-демократичної спілки мало аграрно-селянське питання. Загалом РСДРП, частиною якої стала Спілка, увійшла в добу революції з аграрною програмою, що вимагала знищення залишків кріпосництва, зокрема скасування викупних та оброчних платежів і віддання селянам раніше отриманих за них коштів; повернення «відрізків», які були «відтяті» від тих, якими хлібороби користувалися до реформи 1861 р., а також передачі казенних, царських і монастирських земель. Виконання цих вимог планували здійснити за допомогою селянських комітетів. Зазначені заходи мали реалізовуватися «в інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі» [545, с. 423]. Ці вимоги були початком роботи соціал-демократів серед селянства.

Розв’язання аграрного питання меншовики пов’язували з розвитком буржуазно-демократичної революції й спрямовували свої зусилля на залучення селянства до участі в ній [1131, с. 233]. У переддень революції 1905 р. у № 85 газети «Искра» з’явилася стаття, що націлювала соціал-демократів на проведення роботи в селянському середовищі та наголошувала на потребі «перекинути рух в села» [503, арк. 22 зв.]. Актуальність цієї вимоги посилилася в зв’язку з розгортанням революції, зокрема масового селянського руху [1030, с. 97-114; 1040, с. 179-195]. На початку лютого 1905 р. один із лідерів меншовизму Ф. Дан виступив в «Искре» з статтею «Про

революційну боротьбу на селі». У ній він закликав посилити революційну агітацію та пропаганду серед селянства, оскільки вважав, що останньому доведеться зіграти в революції «крупну роль» [1234, с. 110]. Через місяць після цього авторитетний російський марксист Г. Плеханов відгукнувся на селянські виступи статтею «Мужики бунтують». У ній автор зазначав, що РСДРП не може байдуже поставитися до цього факту: «село стає революційним; ми повинні підтримати революційне село» [678, с. 248]. Така позиція меншовиків зумовлювалася логікою боротьби соціал-демократії проти самодержавного ладу, проте, оскільки селянство виставляло вимоги, що йшли далі повернення «відрізків», Г. Плеханов відзначав, що партія повинна підтримати «мужиків». Водночас, він принципово висловився проти вимоги націоналізації землі та підтримав проект муніципалізації П. Маслова, проте якщо з якихось причин останній не вдалось би реалізувати, то він вважав за доцільне підтримати «чорний переділ» поміщицьких земель і передачу їх на правах власності селянам [678, с. 250-251]. Цієї точки зору «перший російський марксист» дотримувався і через півроку, в умовах відкритого протистояння сил революції з царизмом [679, с. 349-350]. Така вимога видавалась логічною, адже вона сприяла радикалізації настроїв селянства в умовах революції, а після її завершення – сприяла подальшому розвитку капіталізму в сільському господарстві. Принагідно зауважимо, що настанови підтримувати революційний рух селянства в 1905–1907 рр. подавали також інші соціалістичні партії, Всеросійський селянський союз, які розгорнули свою діяльність у селах. Вимога «передачі землі селянам» перегукувалася з настроями хліборобів, для яких «годувальниця» виступала економічною основою буття, визначальною базовою цінністю, що впливала на їхню свідомість та соціальну поведінку.

Перед тим, як розглянути ідейно-теоретичні підходи Української соціал-демократичної спілки до аграрного питання, висловимо два загальні міркування, що стосуються методологічних та історіографічних аспектів проблеми. По-перше, вибір методології наукової праці зумовлюється низкою чинників, але найголовніше – дослідницькими завданнями. Сучасні українські історики (Ю. Присяжнюк, В. Лозовий, О. Михайлюк та ін.) мають тенденцію до пояснення соціальної поведінки селянства, зокрема і його участі в аграрних рухах, через особливості ментальності. Це

дало підстави досліднику історіографії селянського руху Д. Кудінову кваліфікувати такий методологічний підхід як ідеалістичний [1348, с. 26]. Відомо, що зазначена теорія ментальностей запозичена з дослідницького арсеналу зарубіжних учених, і попри те, що у західній історичній науці, за словами Ж. Ле Гофа, мода на неї вже минула [995, с. 40], доцільність використання її в українській історіографії не викликає сумніву. Це пов'язано з тим, що, починаючи з 1930-х рр. і майже до краху СРСР, радянська історична наука розвивалася за законами автаркії; перебуваючи за «залізною завісою», учені могли використовувати винятково «єдину справді наукову» марксистську теорію для аналізу соціального минулого [889, с. 10; 947, с. 281-286]. Тому теоретичні здобутки та засновані на них конкретні історичні дослідження західних учених виявилися недосяжними для радянських, зокрема й українських істориків. Звісно, інші методологічні підходи не могли бути використані ними для конкретно-історичного аналізу проблем історії України. За таких обставин сьогоднішня українська історична наука перебуває в становищі стаєра, який затримався на старті, але якому доведеться здолати ту ж саму дистанцію. Тому заслуговують усілякого схвалення зусилля сучасних українських учених, які запроваджують у практику наукових досліджень теоретичні напрацювання західних учених.

Водночас теоретичне осмислення ментальності (ментальностей) та конкретні дослідницькі практики вітчизняних учених виявилися вкрай різноманітними [879, с. 11-45]. Це було однією з причин появи таких неподібних праць українських учених на схожі теми, присвячені селянській ментальності. Об'єктом уваги зазначених учених стає «всеосяжний та унікальний світ соціоментальних уявлень, відповідних їм соціальних практик українського селянства, що сукупно охоплює й чинники, які визначали сутність, тенденції, динаміку його історичного поступу» [1144, с. 17]. О. Михайлюк зазначає, що прагне насамперед зрозуміти природу селянства, спосіб його життя, світогляд, менталітет, тобто усе, що складає селянську культуру в широкому значенні цього слова [1073, с. 15]. В. Лозовий намагається з'ясувати, як настанови хліборобської соціальної свідомості впливали на його суспільну активність у добу революції 1917–1921 рр. [1036, с. 6-7]. Така увага дослідників до латентної,

внутрішньої історії «селянської особистості» зумовлена прагненням відмовитися від спадщини ідейно-політичної кон'юнктурності, притаманної радянській селянознавчій історіографії. Учені відгукуються на думку Ю. Присяжнюка, який визначає «завданням особливої ваги», своїм обов'язком «уникати політико-ідеологічних конструктів і міфологем» [1144, с. 11].

Проте відомо, що жодна методологія не може претендувати на універсальність і дослідники визнають слабкі місця історії ментальності. Зокрема, вона приділяє головну увагу ментальним структурам великої тривалості, не враховуючи індивідуальних варіацій та особливостей, активної ролі особистостей, певних груп людей, у тому числі політичних, на історичний процес. Окрім того, існує епістемологічна проблема наукового синтезу новонабутих знань історії ментальності та здобутків подієвої історії.

Дослідження істориків, які вивчають соціальну історію та ментальність українського селянства, внаслідок відповідних теоретичних настанов, на наш погляд, не враховують значних напрацювань своїх попередників, і не лише радянських дослідників, які з інших методологічних засад характеризували соціально-економічні передумови розгортання селянських рухів у другій половині XIX та на початку XX ст. [788; 827; 813; 839; 912; 1030; 1039–1040; 1130]. Другим слабким місцем праць зазначеної групи дослідників є те, що вони не враховували (або недостатньо це робили) впливу політичних чинників на соціальні рухи селянства. Насправді, розглядаючи дихотомію «місто – село», ці автори недостатньо зважали на вплив політики царського уряду та заходи місцевих адміністрацій, спрямовані на розв'язання аграрного питання [1063; 1185; 1179; 1186; 1200]. Незважаючи на загальний висновок учених про неефективність цієї політики, її слід враховувати при розгляді проблем українського села. Так само, попри упереджене ставлення селянства до земств, варто брати до уваги «малі справи» останніх у селах Російської імперії та її українських губерній у другій половині XIX і на початку XX ст. [942-943; 1330; 1364]. Об'єктивно вони сприяли покращенню становища селянства. І хоча історики-ментальники стверджують, що хлібороби дивилися на інтелігенцію як на «панів», не можна недооцінювати ролі останньої в культурно-освітній діяльності, у розгортанні

кооперативного руху на селі та в покращенні добробуту орачів [829; 1053; 1134; 1247-1248; 1358].

У контексті досліджуваної проблеми зазначимо, що сьогодні вчені, які пізнають історію селянства на підставах теорії ментальності, недостатньо оцінюєть вплив суб'єктивного чинника політичних партій та громадсько-політичних організацій на формування світогляду та соціальну активність селянства [1333, с. 13]. Попри те, що Ю. Присяжнюк спробував простежити еволюцію соціальної поведінки селянства, відзначивши роль суспільних інститутів, починаючи з царської влади і закінчуючи органами сільського самоврядування, усе ж він жодним словом не обмовився про вплив активістів політичних партій не неї. Розглядаючи усталені манери соціально-політичного самовираження селянства, дослідник виходить із архетипної дії та неодноразово згадує про аполітичність селянства, «політичне відособлення», «аполітизм характеру» [1144, с. 365-366]. Автор випадково згадав агітаційну промову якогось незнайомого перехожого [1144, с. 341], хоча джерела засвідчують численні та системні факти агітаційно-пропагандистської діяльності активістів політичних партій на селі [1263]. Тому з тексту монографії залишається незрозумілим, звідки селяни запозичили згадану Ю. Присяжнюком політичну вимогу скликання Установчих зборів – одне з головних домагань соціалістичних та ліберальних партій, Всеросійського селянського союзу та інших організацій на початку XX ст. [1144, с. 355]. У характеристиці взаємин «селянського миру» з зовнішнім світом у праці О. Михайлюка немає місця для політичних партій, а впливова громадсько-політична організація селянства – Всеросійський селянський союз – згадується мимохідь [1073, с. 189]. Щоправда, у монографії В. Лозового загально відзначається роль політичних партій, ВСС, під упливом яких, починаючи із 1905 р., здійснювався «процес певної соціально-політичної емансипації селян» [1036, с. 123-129]. У праці сучасної дослідниці Н. Ковальової використано соціокультурний підхід до аналізу аграрної революції в Україні у 1902–1922 рр., проте й вона не помітила значного впливу політичних організацій на її перебіг [965, с. 109-156].

Зазначимо, що політичні партії, селянські громадські організації, особливо Всеросійський селянський союз [977; 1006; 1257], виступали важливими факторами,

які впливали на зміст і напрями соціальної активності селянства. Досить переконливо про це зауважив Д. Кудінов, який аналізував концепції суспільно-політичної боротьби селянства [996, с. 190-326]. Виникнення та діяльність політичних партій стало наслідком модернізаційних процесів, зокрема зростання ролі міст не лише як адміністративних, економічних, духовних центрів, але й осередків партійно-політичного життя. Попри застереження про незначну чисельність та питому вагу членів партії в складі населення країни; про недостатній авторитет останніх у суспільстві та ін., саме партійно-політичні діячі, виходячи з відповідних ідеологічних настанов, здійснювали свій вплив на різні соціальні групи, зокрема й на селянство. Певна популярність політичних партій серед хліборобів зумовлювалася не лише тим, що вони прагнули врахувати у своїх аграрних програмах їхні соціальні основи буття та споконвічні прагнення, але й наявністю розгалуженої мережі організацій, чисельності та активності їхніх членів, участі в роботі осередків представників сільської громади. Останнє дозволяло донести до свідомості селянства головні настанови програм політичних партій. І хоча хлібороби не були «великими політиками» й не завжди могли достеменно зрозуміти різницю між різними аграрними проектами, що передбачали націоналізацію, соціалізацію, муніципалізацію чи просто проголошували «чорний переділ» землі – проте загальна вимога передачі землі тим, хто її обробляє своєю працею, переважно знаходила живий відгук серед них. Тут справді можна погодитися, що імператив ментальної настанови селянина «праця на своїй землі» діяв неухильно. Тому, в цьому сенсі, велике значення мало те спільне, що було в аграрних програмах соціалістичних партій, ніж різниці між ними. Водночас, аграрні програми ліберальних і консервативно-монархічних партій, які виступали з позицій часткового викупу поміщицьких земель [1341; 997; 1301-1302] чи збереження поміщицького землеволодіння [1208, с. 236-264], переважно не знаходили їхньої підтримки. Ці партії в очах хліборобів були «панськими». Загалом аграрні програми соціалістичних політичних партій сформувалися в період революції 1905–1907 рр., і спільним для вимог соціалістів була конфіскація державних, удільних, монастирських, церковних і головне – поміщицьких земель і передача їх хліборобам-трударям (питання про

форми передачі, характер аграрних відносин у майбутньому залишалися предметом дискусій). І хоча диявол, як відомо, приховується в деталях, відмінностях, проте джерела не дають підстав говорити, що на початку ХХ ст. селянство достеменно розібралося в особливостях соціалістичних програм земельних перетворень. Усі вищезазначені чинники потрібно враховувати в характеристиці селянства та його соціальної активності. За інших обставин, так само як «соціально-економічні передумови та класова боротьба» в телеології радянської історіографії неминуче спрямовували селянство до соціалізму, так і ментальність гречкосіїв безальтернативно залишатиме їх у «світлому патріархально-традиційному минулому».

Друге міркування стосується меншовицького напряму російського марксизму. Ми з'ясували, що Українська соціал-демократична спілка ввійшла до складу РСДРП на початку лютого 1905 р. але в зв'язку з розколом перебувала в орбіті організаційного та ідейного впливу меншовицької фракції. Відтак, погляди спілчан на аграрне питання та їхнє ставлення до селянства значною мірою визначалися поглядами на них меншовиків. Проте в сучасній науковій історичній літературі побутує твердження про недооцінку меншістю РСДРП ролі селянства в майбутній революції. Так, відомий російський історик О. Волобуєв, розглядаючи принципові відмінності між більшовиками та меншовиками, зазначав, що останні протиставляли «прогресивну» буржуазію селянству, «яке хоча й буде «рухати» революцію, але сильно ускладнить її своїми стихійним бунтарством та політичною несвідомістю» [832, с. 119]. Подібні оцінки знаходимо і в працях українських дослідників [1347, с. 18]. Однак, зазначені твердження не відповідають дійсності й для обґрунтування нашої тези зробимо короткий ретроспективний історіографічний екскурс.

На початку ХХ ст. з'явилися публікації, в яких відзначалася, поряд з іншими політичними партіями, діяльність російських соціал-демократів у селянському середовищі. І хоча автори не завжди вказували на фракційну приналежність активістів, проте не викликає сумніву, що меншовики були задіяними в акціях РСДРП на селі. Негативна оцінка ролі меншовиків у суспільних процесах початку ХХ ст. стала домінувати в 1920 -х рр. Вона зумовлювалася жорстким протистоянням часів

громадянської війни й після її закінчення знайшла своє продовження на історичному «фронті» [1337, с. 4]. Зауважимо, що в той час автори могли ще відносно вільно здійснювати історичні дослідження, зокрема й з історії соціалістичних партій. У працях дослідників, які в минулому часто були діячами цих партій, характеризувалася роль революційних організацій у боротьбі з самодержавством. Особливість цих авторів зумовлювала мемуарний компонент у тодішніх публікаціях. Тоді на місцях з'явилася низка видань, у яких відбивались регіональні аспекти партійно-політичного життя кінця XIX та початку XX ст., зокрема відзначалася велика роль меншовиків у поваленні царату [905-906; 916; 1313]. Були опубліковані також спеціальні роботи, у яких висвітлювалася діяльність соціал-демократії, у тому числі меншовиків, спілчан серед селянства [1160, с. 141].

Із початку 1930-х рр. утверджується тотальне однодумство в історичній науці, що негативно позначається на дослідженні меншовизму. Після появи короткого курсу «Історії ВКП(б)», який розглядався як «енциклопедія основних знань у галузі марксизму-ленінізму» [1327, с. 103], в історіографії надовго закріпилися негативні оцінки партійної меншості. У зазначеному виданні стверджувалося, що II з'їзд РСДРП засвідчив наявність у ній важливих організаційних незгод, унаслідок чого вона поділилася на дві частини: більшовиків, які «відстоюють принципи революційної соціал-демократії» та меншовиків, які «котяться в болото організаційної розпливчатості, в болото опортунізму» [924, с. 42]. І хоча загально, без вказівки на фракційну належність, йшлося про роботу соціал-демократів серед селянства [924, с. 57-58], усе ж стверджувалося, що тактика меншовиків передбачала передання керівної ролі буржуазії в майбутній буржуазній революції, з якою, ніби то, мав зближуватися робітничий клас, а не з селянством [924, с. 61-62]. У зв'язку з цим зазначалося, що меншовики виступали проти проголошеного більшовиками курсу на встановлення революційного союзу пролетаріату з напівпролетарськими елементами міста і села та утвердження революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства [924, с. 68-71]. Звісно, й меншовицька програма муніципалізації землі характеризувалася як «угодовська», «опортуністична» та «антипролетарська» [924, с. 82]. Такі оцінки цієї «знакової» для радянської історіографії праці визначили

головні тенденції дослідження меншовиків загалом та їх взаємин із селянством зокрема. Після її опублікування дослідження над історією «непролетарських» політичних партій, зокрема й меншовиків, фактично припинилися. Відновлення роботи над історією політичних партій розпочалося в добу хрущовської «відлиги», проте залишалась ідеологічна упередженість щодо меншовизму.

Усю наукову літературу, присвячену селянству, зокрема й щодо їх взаємин із політичними партіями, ґрунтовно проаналізував згаданий уже Д. Кудінов, тому ми не будемо детально це описувати. Для ілюстрації підходів української радянської історіографії до проблеми «меншовики та селянство» наведемо лише оцінки, зроблені авторитетним істориком-аграрником М. Лещенком [1030]. Цей дослідник акцентував на боротьбі більшовицьких організацій за вплив на селянство в добу революції 1905–1907 рр. Він стверджував, що «більшовики рішуче викривали й угодовську роль різних ліберально-буржуазних партій, опортуністичну діяльність меншовиків, псевдо-соціалізм есерів, рупівців та інших дрібнобуржуазних організацій і груп, нещадно критикуючи їх угодовські, половинчасті програми з аграрного та інших питань» [1030, с. 128-129]. І хоча історик усе ж наводив дані, що свідчили про діяльність зазначених «непролетарських» революційних партій, у тому числі й меншовиків, у селянському середовищі [1030, с. 129-135], проте діяльність останніх він зображував як несамостійну. М. Лещенко стверджував, що «більшовики активізували антицаристську діяльність есерів, рупівців та інших дрібнобуржуазних революційно-демократичних партій» завдяки вмілому застосуванню ленінської тактики «лівого блоку» щодо них. Наслідком таких дій стало посилення їхнього впливу на широкі верстви населення, зокрема й трудяще селянство [1030, с. 135]. Звісно, такий концептуальний підхід не відбивав усієї складності взаємин між політичними партіями, зокрема меншовицькою фракцією соціал-демократії, та селянством, але його демонстрували й інші радянські дослідники [1161, с. 127-130; 945, с. 58-76; 1180-1182; 1229, с. 71-75]. Лише на сучасному періоді дослідження історії меншовизму створилися передумови для його об’єктивної характеристики. Маємо приклади, коли науковці використовують сучасні теоретичні та методологічні підходи, залучають невикористані до цих пір історичні джерела та розглядають

регіональні аспекти діяльності політичних партій, зокрема й меншовиків [991; 1363]. Лише нагромадивши якісно нові знання вийдемо на вищий рівень розуміння зазначених історичних процесів.

Оскільки Українська соціал-демократична спілка мала працювати серед робітничого класу, який розмовляє українською мовою, то за умови, що міський пролетаріат був переважно неукраїнським або зденаціоналізованим і серед нього діяли здебільшого РСДРП і Бунд, вона зосередила головну свою увагу на селі. УСДС прагнула реалізувати плани російської соціал-демократії з організації під її керівництвом революційного повстання пролетаріату, який мало підтримати багатомільйонне селянство. У розробці аграрної концепції революційних перетворень підґрунтям для Спілки слугувала програма РСДРП. Водночас, попередній досвід ідейно-теоретичної та організаторської роботи спілчан, особливо у складі РУП, також знадобився для розв’язання нових завдань.

Уже в січневому числі «Правди» спілчани вимагали забезпечення демократичних прав, створення об’єднань, проведення зборів, відстоювання своїх інтересів за допомогою страйків і прийняття законів проти панської експлуатації. Впровадженні в практику суспільного життя демократичні права та свободи дозволили б сільським трударям легально відстоювати свої інтереси. Ключовою вимогою «для влаштування селянських справ» було створення селянських комітетів «куди-б ми вибрали своїх людей для обміркування земельної справи та инчих сільських лих» [708, с. 7]. Усі ці вимоги знаходимо і в інших публікаціях Спілки [614, с. 10; 304, арк. 1-1 зв.].

Щораз зростали вимоги УСДС у земельному питанні; так, у січневому номері «Правди» спілчани виступали за безоплатне відібрання удільних земель [708, с. 7], у лютневому повторили цю вимогу [614, с. 10], то вже у березні 1905 р. вони закликали: не чекаймо Всенародної конституційної ради, негайно «призначаймо на сходах скільки кому потрібно землі, щоб не сидіти голодним, та заорюймо з панського лану, потім селянські комітети роздивляться це діло, та скажуть чи вернути, чи ще прирізати, щоб були повернені мужикам ті прирізки, що домагається їх програма нашої партії» [694, с. 5]. Отже, починаючи з березня 1905 р. Українська соціал-

демократична спілка РСДРП уже висувала вимоги поділу поміщицьких земель, що відповідало настроям українського селянства. Ця вимога виходила за рамки аграрної програми російських соціал-демократів, але відповідала радикальним настановам меншовицьких лідерів. Вона виголошувалася також у популярних серед селянства українських губерній романівської імперії листівках «Мужицький приговор» [305, арк. 1-1 зв.] і «Як відібрати землю в поміщиків та уділів» [331, акр. 1-1 зв.; 239, арк. 223-223 зв.], які видрукувані в 1905 р. українською та російською мовами.

Як організація робітничого класу, Українська соціал-демократична спілка приділяла значну увагу сільськогосподарському пролетаріату, проте, на відміну від більшовиків, лідер яких В. Ленін, як відомо, націлював селянство на боротьбу проти поміщиків і, водночас, до розпалювання «другої соціальної війни» – сільських робітників і бідноти проти сільської буржуазії, Спілка діяла в дусі настанов меншовиків. Останні, як уже зазначалося, вбачали перехід до соціалізму далекою перспективою й тому головним уважали створення умов для вільного розвитку капіталізму в сільському господарстві. Тому в своїх виданнях спілчани здебільшого одночасно звертались до селян і сільських робітників, виголошуючи вимоги спільні для усього селянства та окремі – для сільських робітників [723]. Така тактика була виправданою, адже селянство виступало переважно як консолідована соціальна верства, проте, будучи соціал-демократичною організацією, УСДС вважала за необхідне спеціально відстоювати інтереси сільськогосподарського робітничого класу в умовах капіталізму. З цією метою в «Правді» та в окремих виданнях висувалися та обґрунтовувалися вимоги спеціально для сільських робітників, наприклад, безпосередньо до цієї категорії сільських трударів зверталася Спілка у листівці «Що робити заробітчанам» від 13 квітня 1905 р. [327, арк. 1-1 зв.]. Архітектоніка прокламації типова для її видань і виконана в розмовному стилі. Вона розпочиналася словами: «І знов нам заробітчанам мандрувати за долею…». У листівці описувалися «старі неправди», що дошкуляли робітникам – руїна господарства; голод, викликаний царськими податками; безземелля; «грабування панами на ріжні лади» – орендою, малою платнею, штрафами, непосильною працею; попівський гніт; знущання поліції та ін., до яких додалася нова – російсько-японська війна. Для

оборони своїх прав робітників закликали єднатись, збиратись на сходи та обговорювати усі «лиха-потреби». Серед вимог, які висувались, були демократичні вибори усіма громадянами, починаючи з 20-ти років, Всеросійських Установчих зборів і запровадження республіканського ладу. І хоча не йшлося про повалення царизму, проте стверджувалося, що «насамперед в нашому повстанні, в народній революції лежить наша доля» [327, арк. 1 зв.]. Водночас, виставлялися вимоги, що мали негайно покращити становище сільськогосподарських робітників. Їх закликали до страйку: змовлятись на базарах і не йти на роботу за малу платню, вимагали 8-годинний робочий день, надання економіями гарних житлових умов («хатів») та харчів, усунення наглядачів-прикажчиків, скасування штрафів та ін. [327, арк. 1 зв.]. Прокламація закликала сільських робітників приєднуватися до повстання своїх міських побратимів під керівництвом соціал-демократії. Наприкінці видруку всі вищезазначені вимоги ще раз повторювалися у вигляді лаконічних гасел [327, арк. 1 зв.]. Отже, Спілка спрямовувала свої зусилля на організацію боротьби селян і сільськогосподарських робітників у спілці з промисловим пролетаріатом під керівництвом соціал-демократії.

Звинувачення меншовиків в опортунізмі, прихильності до використання виключно мирних способів боротьби, що містилося в працях радянських дослідників, спростовує аналіз запропонованого арсеналу видозмін виступів, які пропонувала Українська соціал-демократична спілка. У питанні про форми протиборства з царизмом вона займала найрадикальнішу позицію. Спілка не обмежувалася закликом складати присуди, в яких виставляти свої вимоги. «Роблячи постанови, ми мусим вкупі з тим збиватись в гурти, єднатись гурт з гуртом, село з селом, зброїтись хто чим може – рушницями, револьверами, косами, дрючками з залізом та прилучатись до городів, до городських робітників, щоб добути собі права та волю», – зазначалось у зверненні «Листка правди» до сільських робітників і селян [723, с. 1]. УСДС закликала озброюватися та готуватися до повстання, «щоб своєю силою, вкупі з цілою робітничою клясою, добитись тіх порядків, що їх давно вже домагаються соціяль-демократи» [737, с. 11]. Заклики до насильницького повалення царизму неодноразово використовувалися в виданнях Спілки [607, с. 9; 614, с. 10; 732, с. 3].

Заклик «готуймося зі зброєю на останній бій!» лунав зі шпальт газети «Правда» [708, с. 7]. Отже, Українська соціал-демократична спілка була революційною соціал-демократичною організацією РСДРП, яка прагнула очолити боротьбу українського робітничого класу, переважно сільськогосподарського, спрямовану на повалення царизму та запровадження демократичного республіканського ладу. Разом з тим, вона закликала використовувати також найрадикальніші методи протиборства, зокрема й збройні.

Ідея поширити свою діяльність у селянському середовищі для повалення царизму та запровадження демократичної республіки виглядала очевидною для провідників та активістів соціалістичних політичних партій, представників демократичної інтелігенції на початку XX ст. Тому в історичних джерелах ми неодноразово натрапляємо на згадки про їхню роботу серед селянства. Меншовицькі діячі також активізували свої зусилля в цьому напрямку. Цікавий спогад, у зв'язку з цим, знаходимо в мемуарах російського соціал-демократа, меншовика П. Гарві. Він згадував, як на засіданні Київського комітету РСДРП виступив прибулий із-за кордону Юрій Ларін. Меншовицький активіст повідомив, що він виробив проект аграрної програми і стверджував: якщо прийняти його та взяти за основу в агітаційній роботі, навесні отримаємо «селянське повстання в Малоросії» [745, с. 462-463]. Тоді ж до Києва прибув Л. Троцький, на той час – меншовик, із планом створення «тимчасового революційного уряду» [745, с. 466-467]. Обидві пропозиції Київський комітет відхилив, оскільки був не готовий до настільки радикальних дій. Однак, для нас зазначені факти цікаві тим, що в майбутньому обидва діячі, і Юрій Ларін, і Л. Троцький, активно співпрацювали з Українською соціал-демократичною спілкою: перший був членом її Головного комітету та його провідним співробітником у добу найбільшого розмаху діяльності, а другий разом із М. Меленевським у 1908 р. розпочав видавати газету «Правда» як друкований орган указаної організації.

Марксисти заявляли себе партією робітничого класу, проте діячі російської соціал-демократії та Української соціал-демократичної спілки, як її частини, усвідомлювали, що в аграрно-індустріальній Російській імперії велике значення в майбутній революції матиме позиція селянства. Звісно, революціонерам додавали

оптимізму спогади про масовий рух полтавських і харківських селян у 1902 р. та інші виступи на початку століття. Саме на розгортання революції у селах націлювала партійців меншовицька «Искра». Такі настанови друкованого органу цілком відповідали настроям діячів Української соціал-демократичної спілки розпочати агітаційно-пропагандистську та організаторську діяльність серед селянства. Звичайно, про наміри спілчан знав і їхній куратор І. Біск. «Українська група збирається розпочати агітацію в селах, – повідомляв він женевців. – Тактика – пасивний опір владі і підготовка до збройної підтримки міст, коли міський пролетаріат виступить сам зі зброєю в руках. Чи робить партія кроки до роботи серед солдатів? Адже це тепер доконечне завдання!» [503, арк. 30]. Наміри спілчан зосередитися на роботі серед селян підтверджував і С. Михайлович (П. Тучапський). У листі до Женеви від 2 березня 1905 р. він окреслював план роботи: «Ми зараз маємо наміри спрямувати всі свої сили на агітацію серед українського селянства на користь підтримки ним політичних вимог міських робітників» [504, арк. 1]. Адресант висловлював упевненість, що «рух серед українських селян розпочнеться у найближчому майбутньому і що у найвищому ступені важливо спрямувати його в русло революції, яку розпочав пролетаріат, примусити його проникнутись соціал-демократичними вимогами…» [504, арк. 1-1 зв.]. Цей загальний план визначав програму діяльності. На початковому етапі своєї роботи Українська соціал-демократична спілка РСДРП зосередилася на підготовці, друкуванні та переправлянні в межі Російської імперії своїх видань.

Для розв’язання поставлених завдань Спілка мусила вирішити низку проблем кадрового, організаційного та фінансового характеру. Насамперед І. Біск переймався залученням нових партійців до створюваної організації. Найціннішою особою Спілки став П. Тучапський. Його запросили працювати редактором партійної газети [503, арк. 1]. Вибір упав на нього не випадково, адже, за словами І. Біска, «відчувався брак досить солідної науково-підготовленої сили, яка могла б поставити орган на необхідну висоту» [503, арк. 2 зв.]. Такою «силою» був П. Тучапський. Його згоду отримали завчасно, але з двома умовами. Перша – він брався за справу «лише в тому випадку, якщо група, яка видає її, увійде в Партію» (РСДРП – О. Ф.). «Другою

умовою було, – як стверджував І. Біск, – повна незалежність органу, оскільки він вважав, що в РУП збереглося не мало націоналістичних тенденцій» [503, арк. 2 зв.-3]. Врешті, коли утворилася УСДС і силами колишніх «закордонців» було видано перший номер «Правди», очікувався приїзд Сергія Михайловича. «Днями приїжджає новий редактор (кол[ишній] ред[актор] «Рабочей газеты») і справи підуть зовсім добре», – випромінював впевненість І. Біск.

Водночас І. Біск просив женевців підтримати Спілку тим, щоб забезпечити утримання головного редактора (60 рублів на місяць). Він вважав, що це раціональні витрати, оскільки Сергій Михайлович буде «ймовірно писати і для партії» [503, арк. 22 зв.]. Врешті, П. Тучапський приїхав до Львова і став редактором партійних видань, автором статей у «Правді» та низки окремих видруків УСДС. Продовжували працювати в цьому напрямі ініціатори створення Спілки, що мали цінний досвід роботи в РУП. Усе це обумовило те, що редакційно-видавнича робота організації перебувала на високому рівні.

Гостро стояло питання забезпечення створюваних місцевих спілчанських організацій кадрами соціал-демократичних активістів. Це мали бути особи, що цілком присвятили себе партійній роботі та відомі як «професійні революціонери». Павлов сподівався знайти таких людей для Спілки серед колонії меншовиків у Женеві. Він писав до фракційних провідників: «Чи не можете Ви допомогти Союзу? За словами Якова, в Женеві є хохли*. Один Грицько працює в експед[иції]. Що він за людина? Чи не можна його послати на Украйну, пославши попередньо сюди? Є там ще Арциховська, яку Ви нікуди не можете прилаштувати. Чи не знадобляться вони для Союзу? Якби Ви могли послати будь-якого тямущого хохла з організаторським талантом, то багато у чому допомогли б Союзу, а, повторюю, допомогти йому дуже і дуже варто!»[1]. Клопотання І. Біска дали позитивні результати. Грицько (Г. Довженко) був одним із перших, хто поїхав до Наддніпрянщини і став працювати від імені Спілки [759, с. 134]. Згодом він став членом Головного комітету та одним із найактивніших співробітників. Його робота в УСДС тривала до початку осені 1907 р.

* І. Біск досить часто використовував зверхньо-принизливе «хохли» щодо членів ЗК РУП, а згодом і спілчан. Цей етнофолізм (національне прізвисько) набув значного поширення в Російській імперії на початку XX ст.

За рекомендацією Г. Довженка спілчани сподівалися залучити до роботи «тов. Семенова із Житомира», який перебував у Женеві [504, арк. 3-3 зв.]. Проте діяльних працівників усе ж бракувало.

Матеріальне становище новоствореної організації виявилося складним, адже коштів потребувало видавництво, процес доставки видрукуваних публікацій і переправлення людей у межі імперії Романових, утворення та функціонування місцевих спілчанських осередків. Хитке фінансове становище УСДС, як засвідчують епістоли, турбувало Павлова. Хоча керована ним технічна комісія у цьому сенсі також не могла похизуватися забезпеченістю. В одному з листів до Женеви від 13 січня, коли вже відбувся розкол і «сецессіоністи» будували плани, І. Біск, як уже зазначалося, вважав за необхідне викликати з Росії до Львова П. Тучапського, однак «на жаль, у цей момент немає грошей. Якби партія могла забезпечити утримання С[ергія] Мих[айловича] в Женеві (туди перенесуть, цілком ймовірно, вид[ання] «Селянина»), то цим сильно допомогли б молодому Союзу. Власне кажучи, гроші будуть, але в тепер[ішній] час їх немає (я сам між іншим, винен їм близько 300 рублів – не соромно, що не ми їм, а вони нам допомагають?!)» [503, арк. 5]. В іншому листі, написаному того ж дня, І. Біск чотири рази згадував про кошти, або, якщо точніше – про їхню відсутність [503, арк. 9-10]. Він повідомляв, що надійшло 1000 рублів, або, австрійською грошовою одиницею, 945 крон. Але кредит з дебетом не збігалися: «Та ба! З них я винен 801 крону, всього залишається 144 крони, а тут хохли, які кредитували мене кілька місяців на великі суми (я їм тепер винен 300 р.)… просять дати, натомість, трохи грошей у борг, поки вони реалізують своє майно в Росії (маєток)» [503, арк. 9], – повідомляв Павлов. Трохи нижче він писав про повну «відсутність коштів» [503, арк. 10], а наприкінці: «Чекаю подальшого надсилання грошей, по можливості в австрійських банкнотах…» [503, арк. 10]. Надалі Павлов чи не в кожному своєму листі розглядав різні аспекти фінансового питання (хоча переважно вони стосувалися транспортного підприємства меншовиків, а не матеріального становища Спілки) [503, арк. 16-16 зв., арк. 18 зв., арк. 21 зв.-22 зв., арк. 29-30, арк. 33-35 зв., арк. 37-38]. Більшість повідомлень констатували витрати або мали негативний зміст, проте траплялися й приємні: «1000 марок отримав –

дякую» [503, арк. 17].

Одним із найуспішніших напрямів роботи УСДС на початковому етапі стала видавнича діяльність. Цьому сприяло те, що після розколу РУП частина партійного майна опинилася в її руках. Більшість «літературних сил», а також «техніка (транспорт і друкарня, включаючи шрифт, оскільки друкарня ще не цілком обладнана) на боці «Союзу»» [503, арк. 4 зв.-5], – писав І. Біск до Женеви. Щодо проведення видавничої роботи існували великі плани.

Редакція організувала видрук «газети для сільського робочого люду» «Правди» та додатку до неї – «Листок правди», а загалом план видавничої діяльності Спілки був ґрунтовним. Підтверджуючи слова І. Біска, Сергій Михайлович писав до Женеви: «Наш план видавництва визначається загальним планом нашої роботи» [504, арк. 1]. Він передбачав видання українською та російською мовами низки відозв і брошур, зорієнтованих переважно на селянство [504, арк. 1 зв.-2].

Про важливий факт – надання колишніми рупівцями свого транспортного шляху провідник технічної комісії меншовиків І. Біск повідомляв женевців. Він відзначав також, що вони «весь час допомагали в техн[ічній] роботі» [503, арк. 9]. В іншому листі він уточнював, що спілчани надавали йому допомогу не лише після розколу, але й задовго до нього, приблизно з серпня 1904 р. «Крім того, хохли так ударно і віддано працюють ось уже 5 місяців на нашому транспорті, – писав І. Біск у середині січня 1905 р., – тому то цілком заслужили підтримку з боку партії» [503, арк. 22 зв.-23]. Звісно, він користувався контрабандними шляхами меншовиків, але набуте спілчанське транспортне «підприємство» стало в нагоді. Крім того, він підкреслював велике політичне значення роботи Спілки [503, арк. 23], адже вона засвідчувала тісну співпрацю української соціал-демократичної організації (нехай не загалом, а лише частини) з РСДРП.

Надалі Павлов неодноразово повідомляв меншовицькому керівництву про «ударну» роботу спілчан у справі транспортування соціал-демократичних видань. Уже 13 січня він повідомляв, що Пєтух (псевдонім агента транспортної групи – О. Ф.) поїхав шляхом хохлів і повіз майже три пуди літератури [503, арк. 10]. У тому ж листі зазначалося про організацію «повторної поїздки через хохлів» [503, арк. 10]. Через

деякий час очікувалася відправка представника транспортної групи Льови, після чого передбачали спровадити «ще одного хлопця (українця, кот[рий] повезе нашу літер[атуру])» [503, арк. 30].

Отже, шлях спілчан використовувався меншовиками на повну силу. Як тільки з'явилася література УСД Спілки, вона також стала переправлятись до Російської імперії. До справи залучали спілчан. «Вчора приїхав хохол з тим трансп[ортом], який не пройшов з Львовою, – звітував у Женеву І. Біск. – Частина його замінена українською літер[атурою]. Нашої залишилося там 1000 84-го, 300 85[-го] (номерів «Искры» – О. Ф.), 1500 «С[оциал-]Д[емократа] 3-го, кр[ім] того 2 диктатури (праця О. Мартинова – О. Ф.), Плеханов і т.д.» [503, арк. 25 зв.]. Згодом повідомлялося про перехід хохла через кордон з великими труднощами. Причина – місячна ніч! [503, арк. 34] Однак, якщо все відбудеться вдало, як зазначав Павлов, тим же шляхом переправлять ще чотири пуди літератури [503, арк. 34 зв.].

Провали під час перетину кордону вимагали постійного створення нових шляхів транспортування людей та літератури. Досвід спілчан тут теж виявився доречним. «Завтра їде один з товаришів хохлів ставити новий кордон, – писав І. Біск у Женеву. – Він, м[іж] ін[шим] фахівець у цій справі і ймовірно справу влаштує» [503, арк. 34 зв.]. У цьому ж листі Павлов повідомляв меншовицькому керівництву, що старий шлях ще не розпочав діяти через природні умови (сніг!). Водночас, він не був упевнений, що його вдасться негайно відновити після відлиги. «*Таким чином ми тепер живемо шляхами хохлів*» [503, арк. 36] (курсив адресанта – О. Ф.).

Серед емігрантів-революціонерів поширилися настрої про повернення на батьківщину. Прагнули розпочати партійну організаційну роботу в Україні й діячі Спілки, тому Павлов пропонував переправити спілчанських активістів до Російської імперії. «Добре було б, якби дали можливість двом особам з їхнього числа (видним агітаторам у селі) поїхати в Росію на агітацію. Відповідайте на це питання негайно» [503, арк. 23], – підганяв він женевців.

Звісно, І. Біск, як і загалом соціал-демократи, розумів, що повалення самодержавства і встановлення республіканського ладу в країні відбудуться не самі собою. Він усвідомлював, що їх очікує жорстоке протистояння. Саме тому Павлов,

звертаючись до меншовицького керівництва, запитував: «Чи не асигнуєте Ви спец[іальні] суми на покупку револьверів для виїжджаючих [у Російську імперію]? З транспорт[них] сум я купувати не вважаю себе вправі (за винятком групи)? Можна б їх переправляти через кордон для комітетів» [503, арк. 18 зв.]. Він уважав неправомірним витрачання коштів транспортної групи, які й так були обмеженими, на зброю для товаришів і допускав, що єдиний виняток можна зробити лише для спілчан.

Отже, початкові імпульси щодо розгортання діяльності Української соціал-демократичної спілки здійснювалися з-за кордону, зі Львова. Після розколу РУП утворилася Українська соціал-демократична спілка, яка, ввійшовши на початку лютого 1905 р. до складу РСДРП, утворила керівний центр зі складу редколегії газети «Правда», розгорнула значну видавничу роботу, здійснювала заходи на забезпечення новоствореної організації кадрами партійних працівників і фінансами. Головний напрям роботи Спілки спрямовувався на селян і сільськогосподарських робітників, які разом із міськими робітниками та під керівництвом соціал-демократії мали брати найактивнішу участь у революції.

Важливим елементом історичної концептуалізації, як зазначає відомий польський методолог Є. Топольський, є періодизація [1222, с. 143-145]. Це твердження стосується не лише загалом історичного процесу (нації, держави, частини світу чи загалом світу), але й окремих його складових, зокрема й політичних організацій, до яких належала і Спілка.

Періодизація історії Української соціал-демократичної спілки в 1904–1912 рр. УСДС здійснила еволюцію від невеликої групи діячів, які дотримувалися інтернаціоналістських принципів у марксизмі, до потужного регіонального союзу Російської соціал-демократичної робітничої партії, що охоплював більшість марксистських осередків українських губерній Наддніпрянщини й до якого прагнули доєднатися організації Могилівської та Бесарабської губерній. У добу піднесення Спілка мала значну підтримку населення територій, на які вона поширювала свій уплив. Беручи до уваги розвиток партійної організації Української соціал-демократичної спілки та її вагу в суспільно-політичному житті українських і інших

губерній романівської імперії, пропонуємо таку періодизацію її історії.

Перший період (31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р.) – 2 (15 лютого) 1905 р.). Українська соціал-демократична спілка функціонує як самостійна соціал-демократична група. Головний осередок її діяльності перебуває у Львові, а в українських губерніях Російської імперії вона має незначну підтримку Полтавської та Донської громад і окремих прихильників в інших організаціях. Оскільки фундатори Спілки загалом поділяли погляди російських марксистів на всі проблеми соціал-демократичного руху й мали на меті стати автономною частиною РСДРП, то вони відразу розпочали переговори про входження до складу останньої. У цьому періоді спілчани підготували план першочергових кроків роботи і розпочали розроблення ідейно-теоретичних засад організації, що перебували в руслі настанов російських марксистів.

Другий період історії Української соціал-демократичної спілки – невизначеності – тривав з лютого по жовтень 1905 р. У цей час формувалася мережа партійних осередків Спілки та відбувалися пошуки статусу організації в складі РСДРП. Здійснювалася активна публікаторська робота УСДС, видання якої, за формою та змістом, адресувалися передусім селянам та сільськогосподарським робітникам. Це стало підставою для рішення квітневої 1905 р. конференції меншовиків перетворити її в партійну установу РСДРП, відповідальну за видання літератури для села. Водночас, УСДС у взаємодії з місцевими осередками російських соціал-демократів працювала серед селян та сільських робітників українських губерній Наддніпрянщини.

Третій період (листопад 1905 – березень 1906 р.) – перехідний. Відбувалася трансформація Спілки з партійного об’єднання, що зосереджувало свою роботу в селах, у територіальну громаду РСДРП. Тісно співпрацюючи, УСДС та Південне провінційне бюро російських соціал-демократів ухвалили рішення про об’єднання організацій; цей процес започаткувався у листопаді 1905 р. і завершився в березні 1906 р. Унаслідок цього створився потужний соціал-демократичний союз РСДРП, який до кінця революції поширив свій уплив на п’ять українських губерній Російської імперії, частину Бессарабії та Гомельщини. У цьому періоді закладалися підвалини

консолідації соціал-демократичного руху в українських губерніях царської імперії.

Четвертий період (квітень 1906 – 3 червня 1907 р.) – піднесення роботи Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Внаслідок ужитих організаційних заходів відбувся значний поступ у діяльності УСДС. Це проявилося в розширенні території її впливу, збільшенні кількості та чисельності партійних організацій, зростання їхнього авторитету серед широких верств суспільства, особливо серед селянства та сільських робітників, в успіху під час виборчої кампанії до II Державної думи.

П'ятий період (червень 1907– червень 1908 рр.) – під пресом реакції. Перший рік реакції позначився активними діями правоохоронних органів Російської імперії, спрямованими на припинення діяльності осередків соціалістичних і ліберальних партій. Водночас набирав сили консервативно-монархічний рух, який своє вістря спрямовував, зокрема, проти соціалістичних організацій. Внаслідок цього відбувалася дезорганізація роботи УСДС, зменшилася кількість спілчанських осередків та їхня чисельність. У середовище революціонерів впроваджувались агенти таємної поліції, діяльність яких призводила до арештів, створювала атмосферу непевності серед соціал-демократів. До цього додався ідейний і організаційний розлад – діячі Спілки вдавалися до експропріацій, що часто перетворювались на звичайні кримінальні акції.

Шостий період (червень 1908–1912 рр.) – доба занепаду УСДС. У цьому періоді спілчанські діячі, що залишались на свободі й сподівались відродити організацію, робили спроби реанімувати громаду. Важливе місце в цьому процесі надавалося відновленню видання газети «Правда». На цьому ґрунті відбувалася співпраця з «нефракційним соціал-демократом» Л. Троцьким, проте така праця не склалася внаслідок заходів таємної поліції та позиції більшості членів меншовицької УСДС. У цей час спілчанські провідники поновили контакти з діячами Української соціал-демократичної робітничої партії, проте бажане об'єднання не відбулося. Після цього Спілка зникла з суспільно-політичного життя.

Отже, увійшовши до складу меншовицької фракції РСДРП на засадах автономії, Українська соціал-демократична спілка здійснювала формування своєї

мережі за активного сприяння «м'яких». У Львові вона розгорнула значну видавничу роботу. Видання Спілки ґрунтувалися на меншовицьких теоретичних підходах, а частина спілчан поділяли ідеї теорії «перманентної революції». У газетах «Правда», «Листок правди» та численних видруках спілчани виступали за революційне знищення царського самодержавства, скликання Установчих зборів, утвердження демократичного республіканського ладу. Спілка поділяла інтернаціоналістські погляди «м'яких» на національне питання. Аналіз її видань дозволяє висновкувати, що спілчани не приділяли уваги обстоюванню національно-культурних потреб українського народу.

Головним завданням своєї діяльності УСДС вбачала роботу в українському селі з обстоювання соціально-економічних інтересів хліборобів. Спілчани запропонували програму революційної боротьби сільських робітників і селян за покращення їхнього становища, повалення самодержавства та встановлення демократичної республіки. Уже починаючи з березня 1905 р., селянам пропонували домагатися безоплатної передачі всієї землі, зокрема й поміщицької. Сільських робітників спілчани закликали до боротьби за підвищення заробітної плати та покращення умов праці в поміщицьких економіях. Організація боротьби покладалася на селянські комітети, які мали узгоджувати свої дії з міським пролетаріатом під керівництвом соціал-демократичної партії.

3.2. Спілка в лютому – жовтні 1905 р.: пошук статусу в складі РСДРП

Українська соціал-демократична спілка утворилася в переломний момент історії Російської імперії. У короткий період її існування як самостійної організації, а це – січень 1905 р., розпочалася Перша російська революція. Входження УСДС до складу РСДРП відбулося в умовах розколу останньої, проте від початку свого функціонування Спілка організаційно тісно взаємодіяла з меншовицьким центром у Женеві та вже функціонуючими партійними осередками «м'яких» в українських губерніях Наддніпрянщини. В ідейному плані вона виступала прихильницею меншовицької стратегії і тактики. Водночас, не слід абсолютизувати приналежність тієї чи іншої організації РСДРП до фракції меншості; меншовики і більшовики, попри

суперечності, продовжували залишались членами єдиної партії та співпрацювали між собою. Проте, саме меншовицька фракція прийняла до своїх лав членів Української соціал-демократичної спілки. Тому ми загально охарактеризуємо становище соціал-демократичних організацій «м'яких» в українських губерніях імперії Романових на початку революції.

Меншовицькі організації в Російській імперії, згідно з даними радянських дослідників, які потребують верифікації (див. підрозділ 1.1. – О. Ф.), на початку революції дещо поступалися більшовикам у кількості, чисельності та впливовості [1234, с. 115]. Їхню вагу в суспільному житті українських губерній у 1905–1907 рр. також ще належить установити. Про важливість з'ясування ролі більшовиків і меншовиків зазначали дослідники ще на початку 1990-х рр. [1306]. У сучасній українській історичній науці таку спробу здійснив відомий дослідник А. Павко [1112, с. 165-172]. Однак, унаслідок того, що в історіографії відсутні ґрунтовні спеціальні роботи з історії російського соціал-демократичного руху в Україні в 1905–1907 рр., які б на сучасній методологічній основі, із залученням новітніх досліджень, а також нових історичних джерел осмислювали проблему, вона, на наш погляд, виявилася не вдалою. Отже, мусимо констатувати, що становлення меншовицьких осередків в українських губерніях Російської імперії залишається вивченим лише фрагментарно [1352; 1337; 1363]. Зазначена тема не є предметом цього дослідження, проте ми загально розглянемо структуру та становище організацій меншості регіону, оскільки Українська соціал-демократична спілка структурно належала до меншовицької фракції і тісно взаємодіяла з її іншими осередками.

Партійне будівництво РСДРП на початку XX ст. здійснювалося досить хаотично. Це зумовлювалося насамперед нелегальним становищем соціал-демократичних організацій. Будучи революційною соціалістичною партією і перебуваючи поза межами правового поля держави, російські марксисти знаходилися під постійним наглядом таємної поліції та зазнавали судових та адміністративних переслідувань. Партійні провідники РСДРП перебували за кордоном і внаслідок цього не завжди могли системно займатися питаннями розбудови партійної мережі. Окрім того, шкодив внутрішньопартійний розкол. Унаслідок останнього місцеві

осередки, залежно від того, хто їх очолював (більшовики чи меншовики) або яким було співвідношення сил в організації, підтримували то одну, то іншу фракцію.

Запорукою успішного початку діяльності Спілки, за умови фактичної відсутності власних осередків, стала її тісна співпраця з меншовицькими організаціями РСДРП. Про становище останніх свідчили оцінки їхніх «недругів по партії». Готуючись до боротьби з «м'якими» у лютому 1905 р., В. Ленін прагнув максимально мобілізувати своїх прихильників і стверджував, що для цього «…нам потрібна війна і воєнна організація» [636, с. 234]. Зауважимо, що він віддавав належне супротивникам. «У меншовиків більше грошей, більше літератури, більше транспортів, більше агентів, більше «імен», більше співробітників, – зазначав він. – Було б непростимим хлоп'яцтвом не бачити цього» [636, с. 234]. І справді, про силу «м'яких» свідчила розгалужена мережа партійних осередків в українських губерніях романівської імперії. У березні 1905 р. меншовики мали підтримку в Катеринославі (більше 1000 партійців), Одесі (700), Києві (500) та Таврійській губернії [887, с. 52-53]. «М'які» мали суттєвий вплив на Чернігівщині [991, с. 48].

Прихильність до меншовизму демонстрували Київський і Харківський комітети, Полтавська група, конференція Донецького союзу, які виступили проти скликання більшовиками III з'їзду РСДРП [1306, с. 5-6]. Попри це, з'їзд був скликаний, і у ньому взяли участь делегати від 5 більшовицьких організацій: Одеської, Поліської, Катеринославської, Миколаївської і Харківської [815, с. 14]. Більшовики запросили на з'їзд із дорадчим голосом Українську соціал-демократичну спілку [560, с. 29]. Проте її делегат із зрозумілих причин проігнорував це запрошення; Спілка в своїй діяльності орієнтувалася на «м'яких». Показово, що представництво меншовицьких партійних організацій від Наддніпрянщини було потужніше. У роботі женевської меншовицької конференції партійних працівників у квітні-травні 1905 р. із 17 організацій, які брали в ній участь, 8, зокрема й УСДС, репрезентували соціал-демократичний рух в українських губерніях [552, с. 114]. Це були здебільшого численні та впливові марксистські союзи, комітети, групи. Отже, навесні 1905 р. меншовики мали потужну підтримку на Наддніпрянщині. Водночас їхні осередки продовжували діяти розрізнено, оскільки не існувало регіональних партійних

об’єднань і, відповідно, їхніх керівних органів.

Наприкінці весни 1905 р. у Києві стали функціонувати Південне бюро та Південно-технічне бюро ЦК РСДРП [815, с. 15]. Зазначені установи мали на меті покращити керівництво й технічне забезпечення партійних організацій, проте вони також були втягнені у міжфракційну боротьбу. Попри це, консолідація меншовицьких організацій Півдня Російської імперії намітилася влітку 1905 р. Про це свідчить лист члена Київського комітету РСДРП Є. Левіна (Юрія). Він повідомляв Організаційну комісію про підготовку конференції, у якій передбачали брати участь 9 найбільших південних меншовицьких організацій. Адресант зазначав також, що об’їзд указаних осередків, за дорученням «групи ініціаторів», здійснював Теоретик (очевидно, Ф. Ліпкін (Н. Череванін) – О. Ф.). Майбутній форум мав висловитись щодо резолюцій женевської меншовицької конференції, а також створити «тимчасовий районний комітет» і надати йому повноваження та інструкції. Передбачалось, що останній разом із ОК поділить Південь на «дрібнообласні» партійні організації [500, арк. 27]. Такий план знайшов підтримку багатьох південних осередків російської марксистської партії.

Південна установча конференція меншості була ретельно підготовлена та скликана з ініціативи Одеської групи та за підтримки Південного бюро 21–24 серпня (3–6 вересня) 1905 р. у Києві [501, арк. 50]. У форумі брали участь 12 делегатів із правом вирішального голосу, зокрема: від Одеської групи – товариш Олексій, Кримського союзу – Михайло, Харківського – Макар, Бердичівської, Житомирської та Білоцерківської організацій – Андрій, Київського комітету – Василь, Єлисаветградського – Федір, Полтавської групи та Кременчуцького комітету – Наталія, Чернігівської, Ніжинської та Конотопської організацій – Іван, а також представники Ростовського та Північно-Кавказького комітетів, відповідно, Валеріан і Набоков. Спілку на конференції представляв Самойлович – М. Меленевський [501, арк. 50 зв.]. На конференції були присутні представник петербурзьких меншовиків В. Левицький (брат Ю. Мартова), Ф. Ліпкін (Н. Череванін). Головував на засіданнях член керівного органу меншості ОК РСДРП А. Тарасевич [1234, с. 136]. Участь у роботі конференції дала можливість спілчанам налагодити тісніші контакти з іншими

партійними осередками «м'яких».

Важливе значення для створення місцевих спілчанських організацій та ведення ними агітаційно-пропагандистської діяльності мали її відносини з меншовицьким «Бюро Київської провінції» («Київською провінцією») [92, арк. 7], що функціонувало під безпосередньою протекцією Київського комітету [505, арк. 2]. З початку 1906 р. цей регіональний меншовицький комітет діяв під назвою Південне провінційне бюро РСДРП [440, арк. 26]. До її складу входили меншовицькі осередки російських соціал-демократів близько десяти міст та містечок Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній. Зазначені дані про територію її діяльності міститься як у жандармських звітах [92, арк. 29], так і в партійних документах РСДРП [505, арк. 2]. У них згадуються осередки губернського Житомира, а також Бердичева, Черкас, Умані, Білої Церкви, Ржищева, Фастова, Вінниці, Конотопа, Ніжина, Ромен [92, арк. 29; 506, арк. 44], а також вказівка на низку «більш дрібних організацій» [506, арк. 44]. Провідну роль щодо вказаних організацій спочатку відігравав Київський комітет РСДРП, який прагнув «підпорядкувати своєму керівництву провінцію» з метою розгортання революційного руху, що «проникнув не лише в промислові центри, але й загалом у всі більш-менш [великі] населені пункти і навіть села» [92, арк. 29]. З цією метою Київський комітет відряджав до зазначених міських поселень активістів для читання рефератів, ораторів на зібрання, постачав нелегальну літературу. Проте ці форми роботи, за даними начальника Київського охоронного відділення, «мали здебільшого випадковий характер» [92, арк. 29]. Попри зазначені недоліки, партійна мережа «провінційних» осередків після об'єднання зі Спілкою призвела до синергетичного ефекту, зміцнення організації та розгортання її потужної практичної діяльності.

Ввійшовши до складу РСДРП, Українська соціал-демократична спілка стала діяти на основі статутних положень, опублікованих у меншовицькій «Искре» (див. підрозділ 2.3 – О. Ф.). Спілка визначалася складовою РСДРП із правами «союзу комітетів партії», що мала працювати серед українського пролетаріату. Назва місцевих організацій – «громади» – засвідчувала її генетичний зв'язок із РУП, у якій так іменувалися партійні осередки. «Громади» мали діяти як самостійні організації

там, де не було комітетів РСДРП, а де вони були – входити до їхнього складу, зберігаючи автономію «в питаннях внутрішньої організації, пропаганди і агітації» [1203, с. 407]. Очолювати Спілку мав комітет, «який вибирався з'їздом представників громад» [1203, с. 407]. Проте de facto керівний орган УСД Союзу утворився лише в листопаді 1905 р. й отримав назву «Головний комітет» (ГК) [1160, с. 18]. При комітеті створювалася літературна комісія, могли створюватися спеціальні технічні групи. Передбачалося отримання Спілкою представництва на загальнопартійному з'їзді РСДРП [1203, с. 407].

На час входження Української соціал-демократичної спілки до складу РСДРП її керівний осередок складали «закордонці» М. Меленевський, П. Канівець, П. Крат, М. Ткаченко [1271, с. 97]. З метою зміцнення кадрового потенціалу новоствореної організації для роботи в УСДС запросили також П. Тучапського. Продовжував перейматися її проблемами І. Біск [503, арк. 2 зв.]. Указана група осіб і розпочала організаторську та видавничу роботу.

Партійне будівництво Спілки на початковому періоді її діяльності здійснювалося у декількох напрямах. Один із її лідерів, П. Тучапський, 2 березня 1905 р. повідомляв меншовицький центр у Женеві про створення центральних установ УСДС. Він зазначав, що на нараді осіб, які виступили організаторами Спілки, функції керівного органу тимчасово були покладені на редакцію «Правди» [504, арк. 3]. Водночас, частина членів редакції виїхала до Російської імперії для створення мережі спілчанських організацій.

Із самого початку члени редакції «Правди» виконали роботу, спрямовану на створення партійних осередків УСДС в українських губерніях Наддніпрянщини. Одним із перших, хто приїхав на Наддніпрянщину і став працювати від імені Спілки, був Г. Довженко [767, с. 193; 769, с. 511]. Коли М. Меленевський та інші партійці на початку 1905 р. повернулися в Україну, вони «…вже застали Грицька Довженка, який розпочав дуже успішну організаційну працю серед сільських робітників в Сквирськім та Васильківськім пов[ітах] на Київщині» [759, с. 134]. За рекомендацією Грицька спілчани сподівалися залучити до роботи в своїй організації «тов. Семенова із Житомира», який перебував у Женеві [504, арк. 3-3 зв.]. На початку березня на

Наддніпрянщину повернувся О. Скропис-Йолтуховський, який, заручившись зв'язками Провінційної групи РСДРП, рушив до районів, захоплених страйковим рухом селянства [769, с. 511-512]. Спілчанські провідники стали залучати до роботи своїх прихильників на місцях.

Політичні партії та спілки, залежно від ідеологічного напряму, через своїх активістів, за словами відомого російського дослідника, теоретика соціокультурного підходу М Лапіна, у ролі людини активної (homo activus) здійснювали соціальний вплив на різні соціальні групи та отримували від них зворотні імпульси [1019, с. 32]. Реагуючи на останні, партійці робили корективи у формах і методах роботи, а інколи виступали з пропозиціями внести зміни до партійної програми. Наприклад, представники місцевих партійних організацій РСДРП, зокрема й Спілки, восени 1905 р. виступили з ініціативою перегляду аграрної частини партійної програми, що пропонувала повернути селянам «відрізки» [506, арк. 4 зв.]. Це пояснюється тим, що землероби у своїх тодішніх вимогах ішли далі настанов російських марксистів.

Соціально-політична поведінка селянства зумовлювалася його загалом консервативною природою. Водночас, у багатьох конкретних випадках можемо говорити про наявність серед хліборобів незначної групи соціально та політично активних людей; це були зазвичай освіченіші представники громади, з більшим життєвим досвідом, який набувався під час перебування на заробітках у містах, у спілкуванні з інтелектуалами, носіями соціалістичних або ліберальних ідеологій. Можемо стверджувати, що саме ці селяни, або як їх називали сучасники – «сільська інтелігенція» [1087, с. 114], виступали агентами впливу політичних партій у селах.

На початку своєї діяльності активісти Української соціал-демократичної спілки використовували деякі колишні рупівські зв'язки. Такі дії призводили до загострення стосунків з РУП та певної дезорганізації в її роботі [785, с. 281]. Про це, зокрема, свідчить лист Гайдамаки (В. Різниченка) із Києва до Симона (С. Петлюри) у Львів: «Надсилаю Вам відозву, яка гектографована в селах і поширена у квітні в Романівській вол[ості] Сквирського п[овіту]. Там працює один член, який і складає з себе «громаду». Цей селянин надзвичайно нацькований на Рев[олюційну] укр[аїнську] партію як націоналістичну партію» [1270, с. 242]. Автор повідомляв

також, що «отримав від Ангелка листа – пише, що засновує гуртки, але ці гуртки безумовно перейдуть до рос[ійських] с[оціал]-д[емократів], а сам він у жодному разі не буде агітувати для У[країнської] р[еволюційної] п[артії]. Інакше кажучи – він перейшов до рос[ійських] соц[іал]-дем[ократів]» [1270, с. 242]. Посвячений у деталі роботи Спілки, І. Біск у листі від 25 червня 1905 р. зазначав: «Зв'язки з провінцією зростають. У Кам'янці-Подільському група [РУП] розколюється, частина хоче йти до нас» [94, арк 78 зв.]. Отже, створення спілчанських організацій навесні 1905 р. супроводжувалося розколом громад РУП та загостренням міжпартійної боротьби.

До осені «старі образи» дещо призабулися та окреслилася тенденція до співпраці. Основу такого співробітництва складали соціал-демократична ідеологія, якої дотримувалися обидві організації, схожі форми і методи діяльності та спільні завдання революційної боротьби. Про зазначену спрямованість свідчив наступний факт. В отриманому жандармами агентурним шляхом листі Лазаря із Києва, очевидно члена Спілки, до Д. Винокура на станції Ротмістрівка Київської губернії, повідомлялося: «Товаришу, я дав до вас явку одному з українців (так іменувалися члени РУП – О. Ф.), він може приїхати і заявити, що від мене (від Лазаря). Він буде просити познайомити з вашими селянами, раджу зав'язати з ним [відносини]. Він, принаймні, дасть можливість отримувати українську літературу. Коли він надумає говорити з селянами – рекомендую вам бути присутнім, щоб не упустити з своїх рук організацію. Взагалі не допустити пересолу. Розмовляти з селянами він буде малоросійською» [437, арк. 39]. У конверт були вміщені також спілчанські газета «Листок правды» та листівки «Як відібрати землю в панів і уділів» (2 екз. українською та російською мовами) [437, арк. 39 зв.].

Оскільки більшість колишніх членів Закордонного комітету РУП зосереджувалися на редакційно-публікаторській роботі, то, як вже зазначалося, вони зі знанням справи взялись за видавничу діяльність Української соціал-демократичної спілки. Спілчанські газети, брошури та листівки продовжували рупівську традицію друку зрозумілих видань для народу.

Велика активність спілчан, насамперед видавнича, була помічена керівниками меншовицької фракції РСДРП. Тому делегат Української соціал-демократичної

спілки був запрошений на конференцію партійних працівників, яка відбулася в Женеві у квітні 1905 р. Визнанням успіхів Спілки в роботі серед селянства було згадування її у резолюції конференції «Про роботу серед селян». У цьому документі партійні працівники закликали до «посилення агітації в середовищі сільських робітників, для організації страйкового руху і згуртування робітників у союзи для боротьби за професійні інтереси» [553, с. 21]. Визначалися також першочергові вимоги щодо обстоювання прав селянства. У четвертій частині резолюції зазначалося: «Конференція вважає своєчасним скликання спеціальної конференції агітаторів, які ведуть роботу на селі, для детального розроблення практичних питань, пов'язаних з цією роботою. Конференція пропонує Українському Соц[іал]-Дем[ократичному] Союзу взяти на себе, при сприянні Орг[анізаційної] Комісії, організацію такої конференції і постановляє просити його видавати російською мовою всю літературу, яка друкується малоросійською мовою, якщо тільки вона не носить винятково місцевого характеру» [553, с. 23]. Ця резолюція, без сумніву, зміцнювала авторитет Спілки в партії. Водночас діяльності УСДС надавався позатериторіальний, галузевий напрям роботи – друк літератури для селян та сільськогосподарських робітників.

Із початком революції 1905 р. у Російській імперії Спілка активізувала свої дії, спрямовані на доставлення видрукованої літератури контрабандним шляхом, проте, як свідчать архівні дані, деякі «транспорти нелегальної літератури» затримали прикордонники та жандарми. Один із перших транспортів зі спілчанською літературою перевозив П. Канівець, але його затримали 8 лютого 1905 р. на ст. Кременець Волинської губернії. Про обсяги політичної контрабанди свідчить протокол опису речових доказів: у нього виявили 10 755 екз. 22 назв нелегальних видань українською та російською мовами, зокрема газету «Правда», брошури «Страйк і бойкот», листівку «Раскол Революционной украинской партии» та рупівські книжечки «Національна Рада. Ніч 4 августа» та «Що зробила Національна Рада» [343, арк. 5-5 зв.]. Наявність видань РУП засвідчує, що їхній зміст загалом відповідав ідейним і програмним настановам російської соціал-демократії, якими керувалася Спілка, та використовувався в практиці її агітаційно-пропагандистської

роботи.

8 березня біля містечка Тарноруда Проскурівського повіту на Поділлі міщанин М. Полтун перевіз нелегальну літературу. Після цього її мали доправити у Проскурів, а потім – у м. Бердичів [372, арк. 3; 375, арк. 5-6; 281, арк. 4-4 зв.]. У чотирьох тюках нелегальної літератури містилися переважно видання російських соціал-демократів, зокрема і спілчанські листівки «Соціал-демократична робітнича партія Росії. Перечитайте усім селом на сході» та «Революція» [392, арк. 339-340]. 3 травня біля с. Колодно Кременецького повіту затриманий спілчанський транспорт з понад 3200 екз. газети «Листок правди» та прокламації «Що робити заробітчанам» [342, арк. 4]. Уже наступного дня на Колоднянській та Свейковській дільницях кордону в Кременецькому повіті затримано ще два транспорти, у яких виявилося понад 2 400 екз. таких видань [346, арк. 7-8]. У ніч на 26 травня між Стояновським і Дружкопольським прикордонними постами на Волині затримано транспорт із виданнями російських соціал-демократів, серед яких – видруки Спілки газета «Правда» та брошури «Про державний лад», «Петербурзька неділя» [337, арк. 18-18 зв.]. У ніч на 15 серпня у містечку Радзивилів Кременецького повіту затримано 6 пудів нелегальних видань російських соціал-демократів, зокрема 286 екз. газети «Листок правди» [341, арк. 14-14 зв.]. Отже, зазначені факти засвідчували, що УСДС прагнула регулярно переправляти свої видання через західний кордон Російської імперії. Окремі транспорти політичної контрабанди спілчан перехоплювали прикордонники та жандарми, але основна частина надрукованих видань перетинала кордон і врешті доходила до адресата. Про це свідчать численні факти діяльної агітаційно-пропагандистської та організаторської роботи Української соціал-демократичної спілка у 1905 р. переважно серед селянства.

Однією з перших організацій Української соціал-демократичної спілки, що виникли у Наддніпрянській Україні, була «громада Ураїнської соціал-демократичної спілки на Полтавщині». Відомо, що делегат РУП від «вільної громади на Полтавщині» (м. Лубни) на другому «невідбутому» з’їзді (кінець грудня 1904 р.) підтримав діячів ЗК РУП і вийшов з партійної організації [5, арк. 40]. Саме на основі рупівського осередку й утворилася громада Спілки. Вже у березні 1905 р. «громада

Української соціал-демократичної спілки на Полтавщині» видрукувала листівку «Селяне хлібороби», яка була однією з найпопулярніших серед селянства України [287, арк. 178-178 зв.].

Про форми і методи діяльності спілчан на Полтавщині та участь провідного діяча організації М. Коренецького в агітаційні роботі свідчить наступний факт. 6 липня селянин с. Солониці Лубенського повіту надав повітовому справнику 15 екз. видань РСДРП, зокрема спілчанські листівки «Що робити заробітчанам», «Солдатська пам'ятка», газети «Листок правди», брошури «Про державний лад» та «Всенародна констітутівна рада». Він повідомив чиновника, що всі ці видруки «він отримав для поширення серед селян від проживаючого у м. Лубнах студента Михайла Коренецького» [276, арк. 453-455, арк. 477-477 зв.]. Проте, незважаючи на таку необачність, діяльність УСДС на Полтавщині продовжилась. Про поширення партійних видань у губернії свідчили численні факти. Так, 3 червня Золотоніський повітовий справник повідомляв, що у с. Коробівці та хуторі Бурдоносові невідомі поширювали «Лист до членів Української соціал-демократичної спілки» разом з виданнями РУП [274, арк. 33]. У ніч на 4 червня у м. Лубнах був затриманий 14-літній підліток-єврей Н. Медведовський з тюком газет, прокламацій і брошур Спілки загальною чисельністю 855 екз. [276, арк. 10] Немає сумніву, що всю цю літературу мали розповсюдити серед населення. Того ж місяця Лохвицький повітовий справник повідомляв, що на адреси селян с. Харківці надіслано листівку «Мужицький приговор» [274, арк. 95]. 15 та 17 липня невідомі підкинули у селянські двори с. Безсали Лохвицького повіту спілчанські прокламації «Мужицький приговор», «Що робити заробітчанам» разом із літературою російських соціал-демократів [274, арк. 248].

Видання УСД Спілки активно поширювалися у Золотоніському повіті Полтавської губернії. Так, 3 липня, як повідомляв повітовий справник у Полтавське ГЖУ, було виявлено брошуру «Про державний лад» [274, арк. 294]. 12 липня у с. Бубновська Слобідка місцеві козаки виявили на своїх полях спілчанські видання: число 2 газети «Правда», додаток до неї «Листок правди» та листівки «Селяне хлібороби» і «Мужицький приговор». Цікаво, що вони передали ці видання

представнику влади – повітовому справнику. Це саме зробив козак с. Жовніне Золотоніського повіту Я. Мокієнко з підкинутим йому пакетом нелегальних видань РСДРП, на яких були відбитки печаток Київського комітету та Черкаської організації партії. Це були спілчанські листівки «Мужицький приговор», «Солдатська пам'ятка», брошура «Про державний лад» та видання російських соціал-демократів [274, арк. 259]. 21 та 23 липня мешканцями Прохорівської вол. знайдено «на своїх полях та лугах у копицях хліба і сіна невідомо ким підкинуті» прокламації УСДС «Селяне хлібороби», «Мужицький приговор», «Що робити заробітчанам» та РУП «До селян робітників», «Чого домагатися» – загалом 15 екз. [274, арк. 328]. 25 липня в Золотоніському театрі примірник газети «Правда» було надано учню гімназії Кулаковському, який передав його помічнику справника [274, арк. 327]. 26 липня жителі м. Золотоноші М. Тимофєєв та Т. Яхнов передали повітовому справнику знайдені на вулицях міста прокламації, зокрема спілчанські «Селяне хлібороби» [274, арк. 325]. Революційні видання, зокрема число 2 газети «Правда», виявлено наприкінці липня під час обшуку у золотоніського міщанина Д. Шереметьєва [274, арк. 307]. Наприкінці липня та на початку серпня козаки с. Пісчана передали приставу знайдені в копицях сіна листівки Спілки «Мужицький приговор» (1 екз.) та «Пролетарі всіх країв єднайтеся» (невідомого видання, 2 екз.) [274, арк. 365]. У той же час жителі Бубновської Слобідки Прохоровської вол. дворянин А. Засенко, козаки О. Засенко, Я. Решетько, О. Комишний, Я. Хахало і Я. Мозговий, «перебуваючи на польових роботах по збиранню хліба і сіна, знайшли на копицях сіна і хліба революційні видання і прокламації»: газету «Правда», листівки «Мужицький приговор», «Селяне хлібороби» та «Що робити заробітчанам» – всього 10 екз. [274, арк. 367].

На початку серпня 1905 р. спілчанську газету «Листок правди» поширювали разом із виданнями РУП у с. Кононівка Пирятинського повіту [276, арк. 440]. Відомо, що землевласником у цьому селі був український громадсько-політичний діяч і меценат Є. Чикаленко. Завдяки продажу значної частини свого маєтку місцевим селянам, він мав з ними гарні відносини, але приїжджі до пана революціонери, «як напр., В. Винниченко, Ол. Скоропис, Матюшенки, і дехто з них, без мого відома,

агітував селян» [780, с. 276]. Із цієї «трійці» другий – О. Скоропис-Йолтуховський був зятем Є. Чикаленка і як член Спілки, безумовно, міг агітувати серед кононівчан.

Траплялися і курйозні випадки виявлення спілчанської літератури. Так, 18 серпня зі ст. Лубни Києво-Полтавської залізниці їхав п'яний безбілетний пасажир, який курив тютюн у відділенні для некурців. На зауваження кондуктора він не звертав уваги, став «лаяти різними непристойними словами, і кричав, вимагав показати йому закон про заборону паління тютюну» [276, арк. 238]. Хулігана затримали та обшукали, знайшовши 3 екз. газети «Правда». Це був козак із с. Білоусівки Золотоніського повіту Ф. Нерознаком [276, арк. 238 зв.].

Про тісний зв'язок Спілки з селянством Полтавщини свідчили публікації в газеті «Правда», наприклад, у № 6-7-8 в рубриці «Письма з сел» згадуються події у селах Переяславського, Лохвицького, Гадяцького, Миргородського, Полтавського, Констянтиноградського, Пирятинського, Кобеляцького та Золотоніського повітів [613, с.16]. Із с. Шишаки Миргородського повіту, зокрема, повідомляли: «з весни цього літа сила літератури розійшлась в нашому кутку, як української, так і руської (так в тексті. – О. Ф.) – усе видання РСДРП. Великі Сорочинці, Яреськи, Шишаки, і геть навкруги по хуторах та селах читають люде «запрещенні» книжки…» [613, с. 17]. У замітці згадувалось видання Полтавського комітету РСДРП «прокламації до шишаківців». Повідомлялося про поширення соціал-демократичних видань серед учнів Кобиляцької сільськогосподарської школи [613, с. 18]. Із с. Прохорівка Золотоніського повіту інформували: «Робота в нас поставлена ще не дуже гарно, хоч літератури нашої Партії розійшлось в околиці і багато. Бо доброго гуртка, доброї організації в селі нема…» [613, с. 18]. Проте у с. Яблуниця Лохвицького повіту існувала волосна організація «нашої Партії» [613, с. 19]. Припускаємо, що вона входила до складу «Громади УСДС на Потавщині».

Найактивніше УСД Спілка діяла в Київській губернії. Навесні 1905 р. на Київщині функціонувала «Правобережна громада Української соціал-демократичної спілки РСДРП». Її діяльність, за даними Київського ГЖУ, проявилася в усній пропаганді та поширенні нелегальної літератури із закликами боротьби «за Установчі збори, при яких буде рівноправ'я для селянського стану та робітничого класу» [11,

арк. 47].

У середині квітня 1905 р. прокламація «Селяне хлібороби» «громади УСДС на Полтавщині», поряд з видруками РСДРП і Бунду, розповсюджувалися у м. Черкасах та у с. Жидівцях Київської губернії разом із виданням ЦК РУП «День 1 мая» [287, арк. 161-162 зв., арк. 175-175 зв., арк. 178-178 зв., арк. 179-179 зв.].

Серед поширюваних творів були газети і листівки закордонного видання, а також надруковані на гектографі прокламації «Революція» та «1 Мая» за підписом «Правобережна громада Української соціал-демократичної спілки РСДРП» [11, арк. 47 зв.; 287, арк. 186]. Найактивнішими членами цієї «громади» були чорнороб К. Плахотнюк-Петренко, селяни С. Білоус та Є. Македон, які виконували пропагандистську діяльність у селах Уманського та Канівського повітів [20, арк. 5-5 зв., арк. 12]. Зокрема, Київський губернатор повідомляв, що 13 травня у с. Корсунка, а в ніч на 14 травня – у селах Павлівка і Чеснопіль Уманського повіту виявлено велику кількість спілчанських листівок «Селяне хлібороби» та «Солдатська пам’ятка» [287, арк. 210-210 зв.]. 22 травня прокламація «Селяне хлібороби» виявлена у с. Антонівці того ж повіту [287, арк. 214]. Васильківська група РСДРП поширювала у повіті власну рукописну літературу та видання російських соціал-демократів і Спілки [11, арк. 21 зв.]. Так, прокламація УСДС «Що робити заробітчанам» 14 травня була виявлена в с. Ольшаниці, а 15 травня в с. Острів «Лист до членів Української соціал-демократичної спілки» знайдено разом з виданнями російських соціал-демократів [287, арк. 213]. У ніч на 20 травня у Черкасах затримали робітника місцевого цукрового заводу А. Аксельта з виданнями Спілки – брошурою «Про державний лад» та прокламацією «Революція» [287, арк. 210-210 зв.]. 27 травня у Черкасах уже на цегельному заводі невідомі поширили сім екземплярів листівок Спілки «1 мая» та «Селяне хлібороби» [287, арк. 229 зв.]. Ще через кілька днів у тому ж місті робітник М. Бугарін читав своїм товаришам листівку «Мужицький приговор» [287, арк. 230].

У середині травня спілчанські видання поширювалися разом із прокламаціями РУП у сс. Великі Лісівці, Попільня, Лозовики та містечку Романівка Сквирського повіту [287, арк. 183-183 зв.]. 29 травня у м. Сквирі поліція знайшла п’ять екземплярів прокламацій «Мужицький приговор», «Солдатська пам’ятка» та «Революція» [287,

арк. 213-214]. Того ж дня у Черкаському повіті поліція виявила у сс. Думанці та Нечаївці 60 прокламацій російських соціал-демократів «О милостивих словах к рабочим» та спілчанських «Селяне хлібороби» і «Мужицький приговор», а в с. Змогайлівка – 7 екз. листівки «Селяне хлібороби» [287, арк. 230].

Влітку 1905 р. продовжилось поширення спілчанської літератури на Київщині. 12 червня у с. Острів Васильківського повіту виявлено 9 екз. прокламації «Мужицький приговор» [287, арк. 241]. Тоді ж у Жаботинському Онуфрієвському монастирі поліцейські стражники і богомольці знайшли 31 екз. видруків російських соціал-демократів «О милостивих словах к рабочим» та спілчанських «Селяне хлібороби», «Мужицький приговор» та ін. [287, арк. 241 зв.]. 26 червня на полях сіл Корсунка, Павлівка і Майданецьке виявлено низку видань РСДРП. Підозра їхнього поширення впала на прибулого до с. Павлівка під особливий нагляд поліції І. Кирієнка, з осені 1905 р. – члена Головного комітету УСДС [287, арк. 241 зв.].

Навесні 1905 р. у Подільській губернії відбулися масові страйки селян та сільськогосподарських робітників. З'ясовуючи причини страйкового руху, Подільський губернатор О. Ейлер зазначав, що «поштовх для цього руху був даний ззовні – шляхом поширення прокламацій… читанням селянами газетних листків і бесідами різних пройдисвітів, які таємно побували в селах під виглядом мандрівників, точильників, продавців картин і т. п. Прокламації ці потрапили на вдячний ґрунт, у зв'язку із поганим минулорічним врожаєм, який призвів до нестачі хліба на харчування і особливо кормів для худоби» [289, арк. 12, арк. 55]. Уточнюючи цю інформацію, губернатор повідомляв (для збереження мовних особливостей передаємо мовою оригіналу. – О. Ф.): «Во Львове с нового года стал выходить журнал «Правда» на малорусском языке. Этот журнал предназначен для «Сельского рабочого люду» и объясняет, что настоящи «японци» это Правительство, духовенство и помещики «на їх вставайте їх поскидайте». В Черновцах печатаются листки воззваний и прокламаций, на которых сверху напечатано «перечитайте зараз усім селом на сході» и эти прокламации массами распространяются среди населения» [289, арк. 55]. Отже високопосадовець помітив небезпеку поширення спілчанських видань, які просто й доступно зверталися до селян українською мовою.

Усе ж найактивніше поширювалися видання УСДС на Східному Поділлі. 10 травня 1905 р. у містечку Станіславчик Вінницького повіту поліція виявила прикріплену до стовпа прокламацію, що закликала до повалення існуючого в державі суспільного ладу. Підозра впала на учителя церковно-парафіяльної школи с. Мала Жмеринка М. Добровольського. Останній напередодні показував таку ж листівку місцевому селянину Я. Дремусі та пропонував йому «взяти участь у поширенні серед селян чуток про необхідність здійснення грабунків місцевих поміщиків». Однак, коли той відмовився, то витягнув револьвера і змусив його поклястися, що збереже таємницю [288, арк. 15]. Згодом М. Добровольського помітили як активіста УСДС. Це пояснюється, очевидно тим, що там функціонував «Другий Подільський гурт Правобережної громади Української соціал-демократичної спілки», який також видавав листівки. Так, 29 червня брошура «Про державний лад» поширювалась на ст. Жмеринка Станіславчикської вол. Вінницького повіту [392, арк. 37]. У липні видання Спілки поширювалися разом з видруками РУП у с. Уладівка того ж повіту. У прокламації «Другого Подільського гурту» УСДС селян закликали до страйку під час польових робіт та організації демократичної республіки. Ця листівка завершувалася віршованим текстом: «нумо боротись, щоб на Вкраїні зникли пани з дураками, щоб на широкім світі веселім люди зробились братами» [392, арк. 103-104]. На початку серпня спілчанські видання: листівки «Революція», «Солдатська пам’ятка», газета «Правда» разом з прокламаціями Київського комітету РСДРП «К царскому юбилею (1894–1904 гг.)» та РУП «Селянам війни не треба» виявлені у сс. Мала Стратіївка та Михайлівка Брацлавського повіту [392, арк. 98, арк. 100, арк. 107]. Екземпляри газети «Правда» та листівки «Мужицький приговор» разом з виданнями РСДРП поширювали в серпні у с. Уладівка та на ст. Калинівка Вінницького повіту [392, арк. 112]. Хто це зробив у першому випадку не відомо, а в другому – учень Вінницького реального училища І. Грінштейн. Він приїхав до свого товариша Й. Манделя, якому «пропонував брати участь в утворених серед робітників і селян гуртках» [283, арк. 4-5]. У серпні в с. Козинці Могилівського повіту розповсюджувались спілчанські брошура «Про державний лад» і листівка «Селяне хлібороби» разом із виданнями російських соціал-демократів [392, арк. 146-146 зв.].

24 липня листівка «Мужицький приговор» виявлена в с. Дубова Балтського повіту [392, арк. 84].

На Волині невідомий молодик роздавав відозви УСДС «Селяне хлібороби» у різних селах Новоград-Волинського повіту, зокрема 16 квітня у с. Цецилівка Сербівської волості [334, арк. 68-69]. Наприкінці травня у містечку Райгородок Житомирського повіту поширювались видання російських соціал-демократів, зокрема листівка «Ко всем крестьянам» та прокламація Спілки «Мужицький приговор» [334, арк. 422-424]. 3 червня спілчанські видання «Селяне хлібороби» та «Солдатська пам'ятка» з печаткою Житомирської організації РСДРП знайдені селянами с. Олександрівка Новоград-Волинського повіту [335, арк. 33-35]. 15 вересня в м. Луцьку при обшуку в С. Мінченка виявлено соціал-демократичну літературу, зокрема 4 екз. листівки «Селяне хлібороби» [345, арк. 1, арк. 4, арк. 15].

Поширення спілчанських видань на Чернігівщині пов'язано з діяльністю одного із лідерів Спілки П. Канівця. Перебуваючи під наглядом поліції вдома, у с. Алтинівка Кролевецького повіту, він продовжував свою революційну діяльність. Під час проведеного поліцейським приставом обшуку було вилучено 154 екз. «злочинних видань», зокрема газети «Правда», «Листок правди», відозви «Що робити заробітчанам», «Лист до семінаристів-українців», брошура «Петербургська неділя» та ін. У П. Канівця виявили також написаний ним «Статут селянської організації» [233, арк. 1-1 зв.] (детальніше про нього – далі – О. Ф.).

У с. Реутинці того ж Кролевецького повіту в ніч на 11 вересня 1905 р. була розповсюджена гектографована відозва РСДРП «К крестьянам». Це зробили селяни М. Вєтров, І. Усенко та псаломщик О. Кибальчич. Під час проведення обшуку в помешканні останнього виявили соціал-демократичні видання. Загалом зазначені вище особи були відомі жандармам як «поширювачі прокламацій та підбурювачі молодих людей» [356, арк. 10-16]. Попри відсутність указівки джерел на зв'язок між фактами агітації в Кролевецькому повіті, виключати його теж не можна.

Один із провідних діячів Спілки О. Скоропис-Йолтуховський вирушив до Російської імперії на початку березня і брав найактивнішу участь в агітації селянства Київщини та Херсонщини [767, с. 193]. Працюючи в суміжних селах Уманського та

Єлисаветградського повітів, революціонер з конспіративних міркувань, поки його шукав один «сатрап», перебирався на землі іншого [768, с. 373]. На зібраннях у с. Мацкова Новоархангельської волості Єлисаветградського повіту, на кожному з яких були присутні до сотні селян, О. Скоропис-Йолтуховський говорив селянам, що «Царя їм не потрібно, що уряд потрібно повалити, влаштувати виборний уряд, начальство і поміщиків знищити, землі самоправно поділити порівно між селянами, управлятись виборними і добитися рівноправ'я, а засобами досягнення всього цього повинні стати бунти і безпорядки, що потрібно громити поміщицькі економії і таким чином вижити поміщиків з маєтків, що постійного війська не потрібно, оскільки воно служить інтересам поміщиків та уряду; владі, при приборкуванні безладдя, потрібно чинити збройний спротив» [285, арк. 5 зв.]. 10 червня під час мітингу в містечку Новоархангельську, на який зібралося понад 1000 осіб, О. Скоропис-Йолтуховський говорив про необхідність знищення станів у Росії, про створення волосних комітетів з метою вироблення всеможливих вимог селянства для подання на санкцію в Установчі збори, про податки і витрати їх абсолютно непродуктивно, як, наприклад, на війну з Японією…» [285, арк. 2]. Під час проголошення цієї промови спілчанин був заарештований.

Отже, на початковому етапі своєї діяльності Українська соціал-демократична спілка здійснювала свою діяльність головним чином у Київській, Подільській, Полтавській та Волинській губерніях. Спонтанні прояви агітації спостерігалися на Чернігівщині та Херсонщині. Поодинокі випадки розповсюдження спілчанських видань зафіксовані поза межами цих губерній.

Після того, як Спілка отримала доручення меншовицької конференції РСДРП організувати видання літератури для агітації серед селянства Російської імперії, її літературу почали розповсюджувати і в тих регіонах, де її представники безпосередньо не працювали. Так, 31 серпня у м. Павлограді Катеринославської губернії у ветеринарного лікаря Г. Благова жандарми вилучили велику кількість нелегальних видань РСДРП. Вони, без сумніву, призначалися для розповсюдження. Серед вилучених видруків було 86 екз. листівки «Как отобрать землю у помещиков и уделов» [228, арк. 2-2 зв.]. Проте, свідчень про поширення спілчанських видань за

межами регіону, в яких вони працювали, – небагато.

Водночас відбувалося організаційне становлення УСДС. Спілчанські «громади» виникали і функціонували в українських губерніях поряд з уже існуючими провінційними організаціями РСДРП. Спроба визначити статус Української соціал-демократичної спілки була зроблена на Установчій конференції південних організацій меншості РСДРП, яка відбувалася 21–24 серпня у Києві. У ній брали участь представники від Києва, Харкова, Полтави, Катеринослава, Одеси, Єлисаветграда, Кременчука, Житомира, Північно-Кавказького та Кримського союзів, Донського комітету РСДРП, Української соціал-демократичної спілки та деяких менших організацій. На конференції були присутні представник петербургських меншовиків В. Левицький (брат Мартова) та Ф. Ліпкін. Головував на засіданнях член ОК РСДРП А. Тарасевич [1234, с. 136]. Про результати роботи конференції свідчать резолюції, які ми виявили в «Российском государственном архиве соціально-политической истории» [492, арк. 1-2]. Конференція представляла досить обширний «Південь» Російської імперії, її делегати усвідомлювали вкрай слабку керованість організацій на такій величезній території, тому було обрано Південний обласний комітет із 5 осіб, якому доручили організувати чотири обласні конференції. Характерно, що територія цих областей не враховувала національний склад населення і українські землі перебували в складі усіх чотирьох обласних організаціях Півдня. Спілка не згадувалася жодним словом у зв’язку зі вказаними організаціями, хоча на час конференції вона вела роботу в трьох із чотирьох південних організацій. Невизначеність посилювала окрема «Резолюція з приводу організації «Спілка»»: «У зв’язку із нез’ясованістю питання про ті організаційні взаємини, які повинні бути між організацією «Спілка» і рештою партії, конференція висловлюється за те, щоби «Спілка» продовжувалася користуватися правами представництва на майбутніх загальнопівденних конференціях або-ж на конференції Київської обласної організації, коли така утвориться» [492, арк. 2]. Окремою постановою Південноросійська конференція висловлювалась за присутність представника Спілки на загальнопартійних конференціях, але «у зв’язку із нез’ясованістю для себе цього питання» пропонувала Організаційній Комісії меншовиків висловитися з приводу

угоди Спілки і Південного обласного комітету [492, арк. 2]. Таким чином, Установча конференція південних меншовицьких організацій чітко так і не визначила статус Спілки у складі РСДРП.

Отже, на початковому етапі існування УСДС, впродовж зими – літа 1905 р., її діяльність позначилася значною видавничою, агітаційно-пропагандистською діяльністю. Водночас статус Спілки залишався невизначеним: то вона мала бути позатериторіальною організацією РСДРП, що мала зосередитися на виданні партійної літератури з аграрного питання, то її статус був ще більш нечітким, виходячи з резолюцій Установчої конференції південних меншовицьких організацій.

Восени 1905 р., в умовах посилення революційних настроїв в Україні, відбулася активізація агітаційно-пропагандистської діяльності Спілки. 2 вересня поліцейський стражник відібрав у селянина с. Боровиця Чигиринського повіту Київської губернії Солонька спілчанську газету «Листок правди» [287, арк. 282-282 зв.]. 13 вересня стражник с. Миронівки Канівського повіту вилучив у місцевих селян 7 екз. прокламацій, зокрема спілчанський «Листок правди» від 20 червня 1905 р. та, очевидно, Партії соціалістів-революціонерів «Ко всем городским рабочим». Остання рекомендувала «розійтись усією Росією, організувати селянські бойові братства, запастись зброєю» **[**287, арк. 314 зв.]. Звичайно, що такий неоформлений союз соціал-демократичних і неонародницьких ідей радикалізував селянство.

17 вересня у с. Трушевці Чигиринського повіту поліцією виявила«Листок правди» [287, арк. 308]. Того ж дня у с. Вінцентівка Васильківського повіту до садиб письменних селян було підкинуто 15 екз. соціал-демократичних листівок, зокрема спілчанську «Как отобрать землю у помещиков и уделов» [287, арк. 314]. У поширенні був запідозрений матрос Т. Корж, який перебував у відпустці. Він заявляв: «Ми все зробимо так, як Чорноморська ескадра. Всіх нас не поб’ють. У нас добре діють» [287, арк. 314], а в листі до батька писав: «Я що писав, що ви спите, це я про поміщиків писав, що потрібно їх громити» [287, арк. 314]. Отже, попри те, що Українська соціал-демократична спілка застерігала селян від погрому поміщицьких маєтків, проте під впливом революційної агітації, хлібороби самостійно робили часто більш радикальні висновки.

Про популярність і поширюваність листівки «Как отобрать землю у помещиков и уделов» (українською та російською мовами) свідчили такі факти: 19 вересня дорогою до с. Ромашки Васильківського повіту знайдено 2 екз. цієї прокламації [287, арк. 314 зв.], а 3 жовтня такі ж листівки, лише надруковані українською мовою, виявлені у селян того ж села С. Шевченка та А. Дем'яненка. При допиті останній повідомив, що отримав їх від селянина с. Ольшаниці Васильківського повіту І. Скрипки, відомого згодом як члена соціал-демократичної партії [287, арк. 320; 16, арк. 13-13 зв., арк. 17]. 23 вересня у с. Ковалі Канівського повіту затриманий селянин с. Кожанки Васильківського повіту П. Жгута, «за розноску прокламацій і підбурювання селян на здійснення бунтів проти поміщиків та удільного відомства, з приводу відібрання від них землі…» [17, арк. 99]. Вищенаведене формулювання протоколу затримання не залишає сумнівів, що йдеться про пропаганду в дусі листівки «Як відібрати землю у поміщиків і уділів». 5 жовтня її 9 екз. виявили разом з іншою соціал-демократичною літературою під час обшуку васильківського міщанина Н. Рогового [287, арк. 320]; 13 жовтня 2 екз. цієї листівки виявлено у м. Чигирині; 20 жовтня у цьому ж місті виявили на вулицях цю ж листівку та інші видруки Спілки (газета «Правда», додаток до неї «Листок правди») – всього 9 екз. [287, арк. 321]; 26 жовтня таку ж листівку разом зі ще однією соціал-демократичною відозвою виявлено у кучера Вдовиченка в містечку Соболівка Таращанського повіту, яку він отримав від соціал-демократа гімназиста Л. Гельмана [287, арк. 335; 15, арк. 1]. 15 жовтня прокламація «Мужицький приговор» знайдена біля воріт Кожанського цукрового заводу, що у Васильківському повіті [287, арк. 320].

Соціал-демократична пропаганда велась у с. Костянець Канівського повіту ще з весни 1905 р. [17, арк. 103 зв.]. 20 вересня до селян І. Шульги та Д. Кравченка прибули три особи з Канева, зокрема писар з'їзду мирових посередників Й. Антонюк, другий, «трохи знайомий» І. Шульги, з яким він зустрічався у Києві та Черкасах, але прізвища якого не знав, та третій – незнайомий. «Трохи знайомий» залишився ночувати у І. Шульги і наступного дня зібрав у його домі «раду», на якій були присутні, крім господаря, селяни с. Костянець Г. Калениченко, Л. Праниченко та Д. Кравченко. Агітатор показував присутнім план населених пунктів, прокламації і

говорив, що «потрібно відібрати землю у поміщиків…». На запитання селянина Д. Кравченка, «як слід відбирати землю, невідомий відповів, що для цього слід озброїти не один і не десять населених пунктів, а декілька повітів, щоб потім ніякими засобами не можна було зупинити [повстання], а для цього слід пограбувати в Каневі склад зброї і пороховий погріб». Агітатор кілька разів повторював, що «зібрання таємного товариства, близько 30 осіб» відбудеться на Покрову в с. Литвинець у селянина М. Кузнеця [17, арк. 104 зв.-105]. Характерно, що у селян були вилучені соціал-демократичні видання, зокрема листівка «Как отобрать землю у помещиков и уделов» [17, арк. 117]. Отже, соціал-демократичні агітатори, очевидно спілчани, восени 1905 р. спрямовували селян на підготовку до збройного повстання.

8 жовтня у м. Бердичеві затримали міщанина С. Гершановича з валізою в руках. У ній виявлено 111 екз. нелегальних соціал-демократичних видруків, зокрема видана Спілкою як додаток до «Листка правди» прокламація «Как отобрать землю у помещиков и уделов» [14, арк. 1, арк. 4, арк. 25]. У затриманого 17 листопада міщанина м. Умані, відомого соціал-демократа С. Краснянського під час обшуку виявлено револьвер і соціал-демократичні газети: спілчанську «Правда», а також «Искру», «Социал-демократ» та декілька брошур з відтисками печатки Уманської організації РСДРП на усіх виданнях [18, арк. 1-2, арк. 6].

Важливим осередком діяльності Української Спілки було с. Ольшаниця Васильківського повіту Київської губернії. З ініціативи відомого спілчанина М. Меленевського та його товаришів Л. Гельмана, В. Гальперіна в селі було скликано схід чисельністю 150 осіб, на якому обрали двох селян Л. Кириченка та І. Павліченка, на з’їзд Всеросійського селянського союзу в Москві [15, арк. 1-2]. Надалі соціал-демократи впливали на події в цьому та навколишніх селах повіту.

Спілчанські видання поширювалися на Поділлі восени 1905 р. Так, 14 вересня у м. Вінниця невідомі поширили 7 екз. прокламації від імені «Другого подільського гурту правобережної громади УСДС». У них було «засудження самодержавства, війни з японцями, Вінницької міської думи та міського голови; пропонувалося не платити податків і утворювати Установчі збори» [392, арк. 158]. 2 жовтня у м. Вінниця під час обшуку в сина священника С. Вікула знайдено 628 екз. друкованих

та гектографованих видань, переважно УСДС – газети «Правда». «Листок правди», «Як відібрати землю в поміщиків та уділів», «Лист до семінаристів українців» та ін., а також видання РСДРП та РУП. Хоча начальник Подільського ГЖУ повідомляв про «виявлення складу нелегальної літератури видання Революційної української партії» [1277, с. 325–326], насправді можемо стверджувати, що це був склад Спілки, а велика кількість виявленої літератури засвідчувала, що вона призначалася для розповсюдження серед населення.

9 жовтня у селян містечка Сутиски Вінницького повіту вилучено спілчанські видання «Как отобрать землю у помещиков и уделов», «Всенародна констітутівна рада», коментовану «Програма РСДРП», «Правда», «Листок правди» разом з виданнями РСДРП [392, арк. 193]. 19 жовтня у містечку Хащевата Гайсинського повіту спілчанську листівку «Как отобрать землю у помещиков и уделов» розповсюджували разом з прокламаціями РСДРП «От матроса к солдату» [392, арк. 251].

7 листопада у селян с. Мала Жмеринка Вінницького повіту Заболотного, Лобатюка і Гусака вилучені спілчанські видруки: газети «Правда», «Листок правди», 2 екз. листівки «Як відібрати землю в панів та уділів» та брошуру революційного змісту [392, арк. 228]. 20 литопада 2 екз. «Листка правди» та прокламації «Як відібрати землю в панів та уділів» і «Солдатська пам’ятка» були розповсюджені в містечку Станіславчик Вінницького повіту [392, арк. 237].

У ніч на 2 жовтня у с. Фарбованка Пирятинського повіту Полтавської губернії селянські хлопці знайшли спілчанські листівки «Мужицький приговор», «Що робити заробітчанам» та інші [273, арк. 68]. 3 жовтня біля казенної винної крамниці у с. Ковалівка виявлено і передано поліцейському приставу прокламацію Спілки «Як відібрати землю в панів та уділів» [273, арк. 12]. 12 жовтня через с. Лозовий Яр Пирятинського повіту проходило багато заробітчан, після чого місцеві селяни знайшли видруки УСДС: газету «Правда», листівку «Солдатська пам’ятка» та іншу революційну літературу. Ці видання були передані поліції [273, арк. 13]. Того ж дня соціал-демократичні видання, зокрема і спілчанська «Правда», надійшли поштою на адресу Сасинівського волосного старшини [273, арк. 100]. Вночі, з 23 на 24 жовтня, у

сс. Савинці та Пилиповичі Лубенського повіту невідомі розкидали листівки «Як відібрати землю в панів та уділів». Загалом у жителів цих населених пунктів відібрано 23 екз. прокламацій [273, арк. 21]. Увечері 28 жовтня селяни Лубенського повіту Н. Бєднік, П. Шевченко та О. Борисенко приїжджали в с. Григорівку до селянина А. Мірошниченка, якому залишили протиурядові прокламації РСДРП [273, арк. 65].

15 листопада у с. Любарцях Переяславського повіту знайдено прокламацію Спілки «Как отобрать землю у помещиков и уделов» [273, арк. 93-95]. Приблизно у той же час на Переяславщині розповсюджувалися видання Полтавського комітету РСДРП [273, арк. 96-98]. Наприкінці листопада та в першій декаді грудня 1905 р. у с. Московці Переяславського повіту газету УСДС «Листок правди» розповсюджували разом із виданнями російських соціал-демократів [273, арк. 217-218].

У вересні 1905 р. спілчанські видання розповсюджували в Чернігівській губернії. Наприклад, 15 вересня у м. Чернігові затримали міщанку Ш. Мілявська з двома згортками паперів, серед яких виявили «злочинні видання» РСДРП, зокрема видруки Спілки «Лист до семінаристів-українців» (3 екз.) та газету «Правда» (3 екз.) [354, арк. 22-23]. 17 вересня в учня Конотопського залізничного училища К. Антоніка вилучено 20 екз. соціал-демократичної літератури: проект програми РСДРП, матеріали женевської конференції меншовиків, а також спілчанські брошури «Всенародна констітутівна рада» Ф. Дана та «Страйк і бойкот» Івана Гильки (М. Меленевського). Зауважимо, що жандарми на той час ще не вивчили глибоко видруки УСДС і тому допустили помилку в першому слові, написавши «Спуск и бойкот» [354, арк. 6-6 зв.]. Тоді ж, за спогадами Н. Черлюнчакевича, у містечку Березне Чернігівського повіту затримали представника місцевого соціал-демократичного комітету Альтшулера та представника УСДС Грицька (Г. Довженка) [776, с. 15]. Хоча зорганізованих осередків Спілки на Чернігівщині на той час ще не було, проте її видання використовувалися в агітаційно-пропагандистській роботі. Очевидно, що їх поширювали організації РСДРП.

Відомо, що соціал-демократи визначали селянські комітети органами революційної боротьби хліборобів. Вони сподівалися з їхньою допомогою надати стихійному селянському рухові більшої організованості. Погляди Спілки на цю

проблему відбиті в згаданому «Статуті селянської організації», написаному П. Канівцем. Спілчанин вбачав у них базову структуру, тісно пов'язану з УСДС. У зазначеному документі автор прагнув чіткіше з'ясувати статус цієї організації та окреслити конкретні функції, права та обов'язки її членів. Селянський комітет визначався як орган, якому належить «керівництво в межах села». Він мав складатися з 5-9 членів, а за потребою – поповнюватися. У разі незадоволення роботою комітету більшості організованих жителів села, він міг бути переобраним. Його новий склад затверджувався «комітетом повітового міста». Зі свого складу комітет обирав таких посадових осіб: касир, секретар по внутрішніх справах, секретар із зовнішніх відносин і член з підготовки збройного повстання. У статуті визначалися функції організації та її членів. Комітет турбується про забезпечення літературою, прокламаціями та їх поширенням, призначає сходки, організовує страйки, збирає інформацію про економічне становище селян і сільських робітників, веде пропаганду й агітацію в селі, налагоджує взаємини з селянами навколишніх сіл і комітетом повітового міста. Члени комітету збирали кошти та передавали їх касиру, який щотижня звітував. Секретар по внутрішніх справах повідомляв повітовий комітет про економічне становище селян і їхні побажання, про обурливу поведінку поліції, попів і поміщиків, про кількість організованих селян, з'ясовував потреби сільського комітету, повідомляв про підготовку страйків і відкриту боротьбу з гнобителями, писав кореспонденції в друкований орган Спілки «Правду». Секретар із зовнішніх відносин вів листування та перемовини з сільськими комітетами навколишніх сіл та комітетом повітового міста з питань надсилання літератури, пропагандистів і агітаторів, повідомляв про потреби сільського комітету, доводив до відома членів комітету про все, що відбувається в партії, налагоджував взаємини з сільськими комітетами повіту та засновував останні там, де їх ще не було. Про радикальні наміри членів спілчанських комітетів засвідчувала наявність у його складі «члена з організації збройного повстання». Він мав створити «бойову дружину для збройного опору поліції та військам» [1277, с. 323]. Очевидно, УСДС планувала використати зазначені воєнізовані загони в момент збройного повстання, яке залишалося на порядку денному. Охарактеризований вище документ неабияк занепокоїв жандармів.

Про це свідчить те, що він був циркулярно розісланий губернаторам, градоначальникам, обер-поліцмейстерам із вказівкою «звернути особливу увагу на надзвичайну небезпеку влаштування серед селян таємних організацій, а також прийняти найенергійніші заходи щодо перешкоджання злочинній пропаганді серед сільського населення» [1277, с. 323]. Усе ж, незважаючи на вжиті заходи, під керівництвом Спілки стали створюватися селянські комітети й на осінь 1905 р. їх нараховувалося вже 17 [506, арк. 2 зв.]. Це були партійні органи соціал-демократів на селі, завдяки яким вони поширювали свій уплив на селянство.

Отже, ввійшовши до складу РСДРП, Українська соціал-демократична спілка розгорнула діяльність, спрямовану на розгортання революційного руху в селах. У своїй діяльності вона спиралася на допомогу партійних структур російських соціал-демократів, переважно на меншовицькі організації. На той час в українських губерніях функціонували Південне бюро та Південно-технічне бюро ЦК РСДРП, а також ряд союзів, комітетів і груп; більшість російських марксистських організацій у Наддніпрянській Україні були меншовицькими. На початку діяльності Спілки роль її керівного органу виконувала редколегія газети «Правда». Під її керівництвом здійснювалася потужна видавнича діяльність, розбудовувались місцеві партійні осередки, розгорталася агітаційно-пропагандистська робота, переважно серед селян і сільськогосподарських робітників, проводились організаційні заходи зі створення селянських комітетів. Про останнє свідчить вилучений жандармами «Статут селянської організації». Діяльність Спілки була помічена меншовицьким керівництвом, яке запросило її представника на квітневу женевську конференцію. Остання доручила УСДС здійснювати видання партійної літератури РСДРП для селянства всієї імперії. У серпні 1905 р. відбулася Установча конференція південних організацій меншості РСДРП, яка прийняла спеціальну резолюцію щодо Спілки, але не зуміла визначити її статус у складі партії. Аналіз агітаційно-пропагандистської роботи УСДС засвідчує, що вона зосереджувалася головним чином у Київській, Полтавській, Подільській, Волинській, Чернігівській та Херсонській губерніях і станом на жовтень 1905 р. перетворилася у велику регіональну партійну організацію меншовиків, яка працювала винятково на селі. Наслідком діяльності УСД Спілки став

широкий страйковий рух селян та сільських робітників і створення селянських організацій – комітетів.

3.3. Перетворення Української соціал-демократичної спілки в територіальну організацію РСДРП (листопад 1905 – березень 1906 р.). Формування області Української Спілки в добу Першої російської революції

У жовтні-грудні 1905 р. гострота протиборства з самодержавством досягла найвищої напруги. 6 жовтня застрайкували робітники Московсько-Казанської залізниці, а вже до кінця місяця виступ набув загальноімперського масштабу. У всеросійському політичному страйку брали участь пролетарі 66 губерній та 120 міст Європейської частини країни. За даними фабричної інспекції, вир страйкової боротьби охопив 2, 6 тис. промислових підприємств і понад 500 тис. працюючих на них робітників. Загалом у страйку брало участь 1, 4 млн. осіб у містах і фабрично-заводських селищах [1118, с. 302]. Під час боротьби спочатку в Санкт-Петербурзі, а потім в інших містах країни виникали самодіяльні організації – 55 рад робітничих депутатів, професійних спілок, що перебували під впливом соціалістичних політичних партій [1114, с. 351]. У грудні, спочатку в Москві, а потім і в регіонах, розпочалися збройні повстання. В українських губерніях озброєні виступи відбулися у Харкові, Олександрівську та на Донбасі [935, с. 144-150]. Унаслідок вжитих російським царизмом заходів, зокрема застосування правоохоронних органів і військ, їх вдалося досить швидко припинити [1325, с. 273-276]. Проте революція цим не закінчилася, оскільки залишались нерозв’язаними проблеми, що її спричинили.

Розросталася селянська «жакерія». В українських губерніях, за підрахунками М. Лещенка, в жовтні-грудні 1905 р. відбулося 1808 селянських виступів. Зросла частка екстремістських форм боротьби – розгромів маєтків поміщиків та заможних селян, збройних сутичок з поліцією та військами [1030, с. 207]. Наслідком політичної агітації революційних партій у військах, стали виступи в армії та на флоті [1118, с. 252-255]. Політична криза досягла свого апогею. Щоправда, організації Української соціал-демократичної спілки РСДРП, унаслідок своєї слабкості, тоді мало впливали на події в регіоні.

Внаслідок обставин, що склалися, цар змушений був видати 17 жовтня 1905 р. маніфест «Об усовершенствовании государственного порядка». У документі проголошувалися демократичні права та свободи: недоторканість особистості, свободи зборів, слова, зібрань та організацій. Останнє означало легалізацію діяльності політичних партій. Оголошувалося негайне скликання законодавчої Думи, без згоди якої жоден закон не міг набути чинності. «Виборні від народу» отримували право контролю законності дій виконавчої влади. Задекларовано залучити в майбутньому до виборів ті класи населення, які були позбавлені можливості брати в них участь, і окреслено рух у напрямку «засад загального виборчого права» [533, с. 754-755]. Проте зазначені діяння не були щирим прагненням російського імператора запровадити конституційну монархію. Наміри Миколи II пояснював зроблений того дня запис у щоденнику: «Господи, допоможи нам, умиротвори Росію» [893, с. 313]. Слідом за цим, 21 жовтня була оголошена політична амністія особам, які не вчинили важких злочинів. Унаслідок цього з в’язниць вийшли на волю тисячі учасників революційного та визвольного руху. З еміграції стали повертатись супротивники режиму, яким раніше загрожував арешт. Попри справжні наміри царизму та суперечливий характер прийнятих законодавчих актів, вони поклали початок переходу Російської імперії до конституційного правління.

Серед російських соціал-демократів панувало критичне ставлення до проголошеного маніфесту. ЦК РСДРП виступив із відозвою «К русскому народу», в якій вимагав не обіцянок, а гарантій надання політичних свобод, скликання Установчих зборів, озброєння народу для продовження боротьби з самодержавством, ліквідації станового ладу, 8-годинного робочого дня, негайної та повної амністії політичним в’язням. «Ці гарантії необхідно завоювати, – зазначалось у відозві, – їх немає, – боротьба повинна продовжуватися!» [1242, с. 282]. Такі настрої характеризували загалом членів обох російських марксистських фракцій. У партії тривали консолідаційні процеси; починаючи з червня, тривали перемовини про об’єднання. Інтеграційний процес відбувався під тиском місцевих організацій більшовиків і меншовиків, які розпочали його «знизу». Подолання розколу на вищому рівні набуло реальних обрисів наприкінці грудня 1905 р., коли на паритетних засадах

створено об'єднаний ЦК РСДРП та склад редколегії газети «Партийные известия» [1234, с. 139-142]. Наступним кроком мало стати скликання об'єднавчого з'їзду партії.

Після 17 жовтня серед меншовиків намітилася тенденція до використання легальних можливостей, які відкривалися. В межі Російської імперії стали поверталися їхні лідери, а О. Потресов навіть висловив переконання, що «заграница» закінчила своє існування [1242, с. 284]. Частина «м'яких» сподівалася перетворити РСДРП на легальну соціал-демократичну партію європейського типу. Про настрої, що панували в організаціях, свідчать матеріали другої всеросійської листопадової конференції меншовицьких комітетів РСДРП, яка відбулася 22–24 листопада у Санкт-Петербурзі. На ній були присутні делегати понад 30 організацій «м'яких» Російської імперії. Партійну меншість російської соціал-демократії українських губерній репрезентували Єлисаветградський, Київський, Катеринославський, Кременчуцький, Чернігівський, Поліський, Полтавський, Харківський комітети, Донецький та Кримський союзи, а також Київська провінційна організація та Українська соціал-демократична спілка [1234, с. 141; 506, арк. 1]. Отже, характер представництва засвідчує, що у критичний момент осені-зими 1905 р. в українських губерніях меншовики мали більшу підтримку, ніж більшовики, і використовували розгалужену мережу партійних громад. Їхні організації складали більше третини меншовицьких організацій російських соціал-демократів імперії.

У порядок денний конференції внесли питання про «реорганізацію та легалізацію організацій» [506, арк. 4]. Підтримав його розгляд і делегат від Київського комітету відомий меншовик Н. Череванін. Необхідність обговорення порушеної проблеми він пов'язував із потребою пристосувати партійну організацію до легальних умов та майбутнього об'єднання більшовиків і меншовиків [506, арк. 4 зв.]. Проте, розгляд проблеми про легалізацію партії не завадило внести до порядку денного питання про роботу серед військових та військово-технічні справи (пункт 6). Окрім того, обговорювалися питання про характер поточної агітації, про взаємини місцевих соціал-демократичних організацій із різноманітними робітничими товариствами, про взаємовідносини між соціал-демократичними організаціями

(Бунд, більшовики, меншовики і т. д.) та іншими революційними партіями, робота серед селянства та ставлення до Всеросійського селянського союзу [506, арк. 4]. Отже, коло порушуваних питань на конференції засвідчувало про революційні наміри «м'яких».

Зазначений порядок денний підтримали меншовики українських губерній Російської імперії. Прикметно, що представники УСДС, Київської провінційної та інших організацій вважали за необхідне розглянути аграрне питання. Його важливість зумовлювалася тим, що вимога повернення «відрізків» програми РСДРП виявилася «мертвонародженим дитям», яке не знайшло підтримки серед селянства. Окрім того, ця проблема була надзвичайно актуальною для партійних організацій. Делегат від Спілки П. Тучапський, зокрема, висловився за невідкладне створення «комісії з теоретиків аграрного питання» з метою внесення змін до програми партії [506, арк. 4 зв.]. Представник Київської провінції вважав за доцільне вивчити «тактичний бік цього питання». Він також запропонував розглянути питання про збройне повстання і тактику щодо Державної думи. Оратор рішуче висловився за консолідацію соціал-демократії Російської імперії. Він пропонував розглянути шляхи зближення з іншими марксистськими партіями та спілками і вважав, що слід сформулювати практичні вказівки щодо цього. Висловлюючи волю організацій, які він представляв, делегат Київської провінції рішуче висловився за те, щоб «майбутній з'їзд мав загальнопартійний характер, а не міжфракційний» [506, арк. 4 зв.].

Вимога консолідації соціал-демократичних організацій набувала підтримки також і на місцях. Охарактеризуємо становище регіональних меншовицьких об'єднань російських соціал-демократів українських губерній, із якими Українська соціал-демократична спілка тісно співпрацювала в листопаді 1905 – квітні 1906 р. Особливу увагу звернемо на діяльність Південного провінційного бюро РСДРП і партійних організацій, які діяли під його керівництвом, оскільки це було перше та найвпливовіше партійне об'єднання, з яким згодом об'єдналася Спілка.

В українських губерніях влада по-різному реагувала на проголошені свободи і від її позиції залежали умови діяльності політичних партій. Подекуди вона виглядала розгубленою, в інших місцях – навпаки, вдавалася до рішучих дій. Описуючи своє

становище в певних регіонах Наддніпрянщини, соціал-демократи повідомляли, що в Житомирі та Конотопі вони діють майже «цілком легально», а «в Умані, Ромнах і Ніжині і т. д. довелось майже цілковито припинити роботу» [506, арк. 44 зв.].

Якою була Українська соціал-демократична спілка на час революційного піднесення кінця 1905 р.? Вона залишалась ще досить аморфною партійною організацією меншовиків. Існували лише поодинокі оформлені регіональні об'єднання спілчан на Київщині, Полтавщині та Поділлі, а всі інші її осередки діяли розрізнено. Характеризуючи стан справ в УСДС, її делегат на конференції в Санкт-Петербурзі заявив: «робота ведеться винятково серед селян» [506, арк. 2 зв.]. Паралельно зі Спілкою діяли інші меншовицькі осередки, що націлювали своїх активістів на роботу серед жителів міст та містечок українських губерній, переважно робітництва, проте й вони не відмовлялись від праці на селі. Взаємини вказаних організацій між собою не мали системного характеру, а контакти з маловпливовими в регіоні більшовицькими осередками взагалі були спорадичними [1308, с. 154]. Така ситуація загалом відбивала стан справ у РСДРП, яка, будучи розколотою, на той час мало впливала на події в країні.

За таких обставин у листопаді 1905 р. розпочався другий період в історії Української соціал-демократичної спілки. У цю перехідну добу, що тривала до об'єднавчої конференції 10 березня 1906 р., було закладено організаційно-нормативне підґрунтя для створення міцної партійної структури. Першими важливими кроками на цьому шляху стало прийняття статуту й обрання керівного органу Спілки – Головного комітету, посилення координації роботи й об'єднання з Південним провінційним бюро РСДРП. Надалі УСДС стала центром, який інтегрував інші меншовицькі організації Наддніпрянщини та деяких суміжних регіонів – Гомельщини та частини Бессарабії.

Важливі події в житті Української соціал-демократичної спілки відбулися у середині листопада 1905 р. Про статус зібрання, що відбулося у Києві, маємо інформацію з різних джерел. У № 3 «Известий Украинского союза Спилки и Южного провинциального бюро» від 20 серпня 1906 р. воно назване конференцією [267, арк. 54] Однак, якщо брати до уваги те, що партійна конференція – це зібрання

уповноважених осіб для обговорення важливих питань і прийняття рішень, то зазначена збірка не повністю відповідала вказаним визначальним ознакам. Про те, що учасники зібрання не обиралися партійцями, однозначно повідомив П. Тучапський, виступаючи 22 листопада на Листопадовій меншовицькій конференції в Санкт-Петербурзі. Він говорив: «Попередньо в Києві відбулася н а р а д а п р а ц і в н и к і в, працюючих на місцях; ї х н і х т о н е о б и р а в (розрядка наша – О. Ф.)» [505, арк. 2 зв.]. Отже, нарада чи конференція? Відповідаючи на це запитання, ми повинні враховувати історичні обставини, в яких діяли політичні партії на початку XX ст.: російський самодержавний авторитарний режим, як відомо, рішуче боровся не лише з соціалістичними партіями, але й всіляко обмежував можливості діяльності ліберальних політичних об'єднань. Унаслідок цього, працюючи нелегально, російські соціал-демократи не завжди мали можливість впроваджувати демократичні процедури в практику діяльності своїх організацій. Тому формальні ознаки функціонування певних партійних інституцій, зокрема й виборність делегатів, часто не дотримувалися. Однак, якщо брати до уваги інші прикмети партійного форуму, то зрозуміло, що обговорювані на ньому проблеми та прийняті рішення однозначно відповідали статусу конференції. У випадку з зібранням Спілки у листопаді 1905 р., можемо стверджувати, що скликана нарада відіграла роль представницького зібрання – конференції, оскільки на ній було прийнято статут Української соціал-демократичної спілки та обрано її керівний орган – Головний комітет, тому надалі ми будемо говорити саме про листопадову конференцію УСДС.

Звернемо увагу на ще один важливий аспект. Неможливість переходу до легальних та демократичних умов функціонування російської соціал-демократії мало також негативний уплив на характер її еволюції; міркування маловпливової та нечисельної у партії групи правих меншовиків про перетворення РСДРП у європейську політичну партію парламентського типу не знаходили підтримки у переважної більшості меншовицького керівництва та партійного загалу, що були налаштовані радикально. Крім того, репресивні дії самодержавної влади та царської бюрократії давали додаткові аргументи на користь прихильників більшовицької ідеї формування «партії нового типу», що вестиме боротьбу виключно революційним

шляхом до остаточної ліквідації царату, знищення капіталістичного ладу та побудови соціалістичного суспільства.

Отже, до листопада 1905 р. Спілка діяла на основі проекту статуту, опублікованого за рік до цього в «Искре», проте вона залишалася організацією, що працювала винятково на селі. Така спеціалізація була ініційована самими спілчанами та підтримана резолюціями женевської меншовицької конференції. Характеризуючи діяльність Спілки навесні та влітку 1905 р., газета «Известия Украинского союза Спилки и Южного Провинциального Бюро» зазначала, що в той час Спілка стала «нібито загальноросійським центром партійної роботи; … вона мала зв'язки з Поволжям, Північним-Заходом» та іншими регіонами імперії [267, арк. 154]. Однак, зазначені зв'язки, очевидно, використовувалися лише для надсилання видруків УСДС, що складали один номер газети «Правда» та низку листівок російською мовою і які використовувалися партійними осередками зазначених регіонів для агітаційно-пропагандистської роботи серед селянства. Спілчанська організація не мала ні коштів, ні людей для того, щоб поширювати свій уплив на інші території країни. Таким чином, рішення женевської конференції про перетворення УСД Спілки в «загальноросійський центр сільської партійної роботи» [267, арк. 154] було виконано лише частково. Починаючи з листопада розпочався процес перетворення Спілки у велику територіальну організацію РСДРП із розгалуженою мережею партійних осередків.

У середині листопада 1905 р. відбулася конференція Української соціал-демократичної спілки РСДРП, яка мала важливе значення для її подальшої долі. Тому зупинимося на цій знаковій події детальніше. За протоколами засідання Листопадової конференції меншовиків у Санкт-Петербурзі у виступі П. Тучапського зазначалося, що на конференції в Києві були присутні 8 осіб із вирішальними та 7-8 партійців із дорадчими голосами. Оратор озвучив назви представлених організацій: «делегати від Ц[ентрального] комітету Спілки, редакції Спілки, Київської приміської організації, Сквир[ська], Васильківська організ[ації], Жмеринка, Вінниця, Лубни та Пирятинська орг[анізація]». Зазначалося також, що внаслідок різних причин зовсім не були представлені осередки Херсонської та Чернігівської губерній та деякі організації

Київщини, Полтавщини [505, арк. 2 зв.]. Ця надзвичайно цінна інформація щодо рівня та географії представництва дозволяє зробити кілька спостережень. По-перше, впадає у вічі, що керівний орган названий Центральним комітетом. Очевидно, що назва центральної партійної установи УСДС – Головний комітет, який щойно створився, ще не усталилася. Водночас, відзначаємо, що на конференції були присутні представники обох центральних установ Спілки – керівного органу (ГК) і редакційної колегії. По-друге, на форумі фігурували по 2 представники від Київської (Сквирська та Васильківська організації незабаром почали діяли як єдина районна громада), Полтавської та Подільської губерній, зазначалося, що у перших двох губерніях функціонували й інші громади, представники яких не змогли прибути, а остання, Подільська, була представлена повністю й у ній існували лише два осередки в східній частині губернії – у Вінницькому повіті [505, арк. 2 зв.]. По-третє, повідомлялося, що від діючих організацій Херсонщини та Чернігівщини представників не було [505, арк. 2 зв.]. У повідомленні помилково не згадувалося про Волинь, проте там існували спілчанські організації, оскільки про цей регіон, як буде зазначено далі, згадувалося в прийнятому статуті. Отже, станом на листопад 1905 р. Українська соціал-демократична спілка РСДРП мала досить незначну мережу партійних організацій. Що стосується проблеми обмеженості представництва спілчанських осередків, то її можна пояснити нелегальними умовами діяльності та перманентними репресіями правоохоронних органів царизму.

На той час члени Української соціал-демократичної спілки вже відчули недоліки своєї організації, що зосереджувалася винятково на сільському напрямі діяльності. Тому провідники та місцеві працівники Української соціал-демократичної спілки прагнули подолати таку однобічність та вдосконалити структуру громади. У регіонах, в яких вона працювала, вже після червневої 1905 р. наради «у зв’язку з розосередженістю сільських організацій… проявилося прагнення до створення спілок місцевих організацій, до скликання місцевих конференцій та ін.» [267, арк. 154 зв.]. Зазначений процес відбувався самочинно, без якихось настанов із боку керівних органів РСДРП. Листопадова конференція УСДС надала йому певної системності і розв’язала давно назріле питання партійного будівництва – «про вироблення такого

типу партійної організації в провінціях, яка встановила б безпосередній зв'язок міста з селом» і тим самим сприяла посиленню соціал-демократичної роботи. Прийнятий конференцією статут, який закріплював організаційні засади та чітко визначав статус Спілки у складі РСДРП, загалом відповідав цим потребам. Статут засвідчував існуюче становище партійної організації УСДС, і в ньому зазналося, що до її складу «на сьогодні» входять Київська, Чернігівська, Полтавська, Подільська, Волинська і Херсонська обласні організації [15, арк. 23]. Останні складалися з повітових організацій, а в містах, містечках, селах створювалися соціал-демократичні союзи зі своїми місцевими комітетами. Запроваджувалася виборність усіх партійних комітетів, зокрема і Головного комітету Спілки. Кожен із партійних комітетів, згідно зі статутом, мав спрямовувати діяльність партійних організацій ввіреної території, а «Головний комітет УСД Спілки планомірно організовує всю діяльність союзу, скликає загальні з'їзди представників як сільських, містечкових і міських союзів, так і обласних комітетів, видає для потреб союзу періодичний орган та іншу літературу українською та російською мовами» [15, арк. 23]. Узгоджувалися взаємини між організаціями УСДС і вже існуючими комітетами РСДРП. У тих містах, в яких УСД Спілка не мала своїх організацій, але в яких існували комітети РСДРП, представник повітової організації входив до місцевого комітету партії на правах представника району. У містах, де розташовувалися обласні та Головний комітет Спілки, представники цих комітетів входили у місцевий комітет РСДРП [15, арк. 23]. Таким чином, статут УСДС по-новому визначав місце організації у складі російської соціал-демократичної партії. Він також створював передумови для подальшого розгортання партійної роботи.

В останні місяці 1905 та на початку 1906 р., на відміну від попереднього періоду, не спостерігалося масове переправлення нелегальної спілчанської літератури з-за кордону в межі Російської імперії. Лише 23 грудня в м. Волочиськ жандарми затримали активну діячку катеринославської та одеської організацій РСДРП Х. Бляхер із транспортом видань. У переліку з 55 назв вилученої партійної літератури була газета УСДС «Правда» [338, арк. 5-6; 339, арк. 25]. Зазначений факт указує на те, що російські соціал-демократи надавали транспортну допомогу Спілці,

проте здебільшого друк її видань здійснювався вже в українських губерніях імперії. Отже, розповсюдження спілчанських видань у зазначений період не припинялося [83, арк. 1-1 зв.; 249, арк. 2-3 зв.; 250, арк.14-16 зв.; 251, арк. 2-4 зв; 253, арк. 2-3; 347, арк. 32-40].

На завершення характеристики Української соціал-демократичної спілки цієї доби наведемо лаконічний, але інформативний уривок з листа від 13 січня 1906 р. за підписом «твоя К.», який потрапив агентурним шляхом до Департаменту поліції. Епістола, надіслана з Києва в Санкт-Петербург діячці соціал-демократичного руху, сестрі лідера меншовиків Л. Мартова М. Цедербаум, містила інформацію про становище місцевих організацій РСДРП. Процитуємо важливий фрагмент: «Цікава організація Спілки. Народу мало, але люди всі дуже цікаві. З розмов з'ясувалося, що вплив організації лише там сильний, де багато с[ільсько]-г[осподарського] пролетаріату, в інших місцях мало виходить толку. Тепер вони вирішили знову поставити газету, але немає техніки; переговори з нашими, чи не можна їм у цьому допомогти: неважливо, де вона буде, – будуть возити. Найбільшу та живу роботу в С[пілці] ведуть працівники, розсіяні по селах» [437, арк. 67].

Водночас із осередками Української соціал-демократичної спілки діяла меншовицька Київська провінційна організація, що з початку 1906 р. іменувалася Південним провінційним бюро РСДРП. На той час це була чисельніша та впливовіша ніж Спілка організація, осередки якої діяли у тих же регіонах – у Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській та Полтавській губерніях, за винятком Херсонщини [506, арк. 1].

Про становище зазначених організацій засвідчує звіт під назвою «доповідь Київської провінції» [506, арк. 44-45 зв.]. Він міститься у протоколах згадуваної вже другої всеросійської конференції меншовицьких комітетів РСДРП. В організаціях Київської провінції, за оцінкою її провідників, до «жовтневих днів» налічувалося 2400 – 2500 організованих членів, а в сфері її впливу перебувало не менше 100 тис. осіб [506, арк. 44]. Зазначені цифри загалом відбивали ступінь впливовості провінційних організації в період революційного піднесення. Після 17 жовтня 1905 р. чисельність осередків стала невпинно зростати. Відбувався «майже повсюдний незвичайний

приплив нових «соціал-демократів»» (так у документі – О. Ф.). «Місцеві працівники повністю розгублені та не знають що робити, коли мітинг у 2 – 3 тисячі осіб одноголосно заявляє, що вони признають програму РСДРП, готові підпорядковуватись партійній дисципліні та сплачувати членські внески» [506, арк. 44-44 зв.], – зазначалось у доповіді.

У документі відзначено ідейно-політичні тенденції, які спостерігалися у Київській провінційній організації на межі 1905 та 1906 рр. і загалом характерні для тогочасного партійного життя РСДРП. Перша з них пов'язана з поглядами на перспективи розвитку революційного руху. На ґрунті ейфорії, спричиненої революційним піднесенням, у партійних осередках утворилася так звана течія «анархістів, яка пустила… досить міцне коріння» [506, арк. 45]. Сутність поглядів адептів зазначеної групи полягала в тому, що вони заперечували необхідність скільки-небудь тривалого періоду мирного розвитку між буржуазною та соціалістичною революцією. «Анархісти» провадили «думку, що соціалізм не за горами, не десь [далеко], а біля порога дійсності». Такі переконання знаходили підтримку в партійних низів [506, арк. 45]. І хоча в теорії анархізму дійсно побутувало твердження, що прийдешня революція матиме характер соціального перевороту [1316, с. 23-27], проте насправді, на нашу думку, до анархізму зазначена група ніякого відношення не мала. Очевидно, діячі Провінційної групи не хотіли зізнатися в тому, що в лавах їхніх меншовицьких організацій є прихильники більшовиків, оскільки саме останні виступали за негайне переростання буржуазної революції в соціалістичну.

Друга, інтеграційна тенденція, спрямована на об'єднання всієї соціал-демократії в романівської імперії, охопила низові партійні організації російських марксистів з Київської провінції. Показово, що партійці виступали не лише за подолання розколу РСДРП, але й залучення до останньої соціал-демократичних партій і спілок націй, які входили до складу держави. У доповіді Київської провінції висловлювалося побажання, «щоби майбутній ймовірний з'їзд мав загальнопартійний характер, а не міжфракційний» [506, арк. 45]. Представники Київської провінції працювали в українських губерніях разом зі Спілкою й іншими соціал-

демократичними партіями, зокрема з Бундом, Революційною українською партією, дещо менше з окремими членами СДКПіЛ і ППС. У Черкасах, наприклад, консолідацією соціал-демократичного руху на міському рівні займалася регіональна організація «Рабочая воля». Про цю групу відомо, що вона видрукувала на їдиші декілька прокламацій та «займалася фактичним об'єднанням на місцях партійних працівників [РСДРП] і бундівців» [506, арк. 45 зв.]. Видання цієї організації розповсюджували на Київщині [290, арк. 1]. Діяльність «Рабочей воли» стала одним із чинників, який спонукав функціонерів Київської провінції до інтеграційної позиції, тому вони порушували питання про злиття усіх марксистських організацій царської імперії в складі єдиної партії – РСДРП. «Що стосується ставлення до інших партій, – зазначалося у звіті Київської провінції, – то у нас панує переконання, що лише повне об'єднання всіх с[оціал-]д[емократичних] організацій, які працюють в Росії, в єдину партію зможе поставити авторитет партії (РСДРП – О. Ф.) на належну висоту» [506, арк. 45 зв.]. Отже, для партійних осередків Київської провінції характерними були консолідаційні настрої. Вони стали підґрунтям об'єднання двох соціал-демократичних організацій – Провінційної організації РСДРП і Української соціал-демократичної спілки.

Цей процес розпочався в середині листопада 1905 р., тоді водночас із спілчанським форумом відбувалася конференція меншовицьких осередків Київської провінційної організації РСДРП. Представники цих партійних об'єднань розуміли неспроможність існування осередків, які працювали поряд, але були організаційно самостійні, окремо вели міський і сільський напрями роботи. Крім того, з самого початку діяльності Спілки в неї склалися партнерські взаємини з Київською провінційною організацією. Все це зумовило те, що в листопаді 1905 р. відбулася об'єднана («слитная») конференція, яка поклала початок тіснішій співпраці, проте тоді не вдалося здійснити об'єднання, якому зашкодили буремні революційні події в Києві – повстання саперів [267, арк. 154].

У січні 1906 р. Бюро Київської провінції надіслало в організації листа, в якому повідомляло, що об'єднаний ЦК РСДРП прийняв рішення про скликання об'єднавчого з'їзду. Лист засвідчував подальшу радикалізацію настроїв у цьому меншовицькому

об’єднанні. У посланні зазначалося, що організації, не очікуючи з’їзду, оскільки невідомо, коли він збереться, повинні виробити для району єдину тактику щодо Державної думи. Бюро сподівалося, що «вдасться виробити єдиний план дій для всіх організацій Київської провінції». Також рекомендувалось враховувати, яка тактика (мали, очевидно, на увазі бойкот або участь у виборах – О. Ф.) найбільше сприяє скликанню революційним шляхом Всенародних установчих зборів і підготовці збройного повстання [92, арк. 154]. З цією метою пропонувалося утворити «бойову угоду з селянством» для координації його дій з «революційним пролетаріатом» [92, арк. 25]. Про характер намірів російських марксистів свідчила пропозиція в постскриптумі замовляти зброю: «якщо гроші нададуть швидко, то днів через 10 буде дешева і добра». Там само повідомлялося, що організації можуть авансом надсилати гроші на літературу, яку Українська соціал-демократична спілка може видавати та надсилати [92, арк. 25 зв.]. Остання інформація засвідчувала тісну співпрацю Київської провінційної організації з УСДС.

Із газети «Известия Украинского союза Спілки и Южного провинциального бюро» відомо, що в лютому 1906 р. обидві організації провели спільну конференцію [267, арк. 154]. Консолідаційні зусилля двох великих регіональних об’єднань РСДРП отримували схвалення інших організацій російських марксистів, які працювали в українських губерніях. На це вказувала прийнята наприкінці лютого 1906 р. резолюція Полтавського губернського союзу РСДРП. Останній заявляв про входження «в тісні зносини з обласною організацією» – об’єднаними Південним провінційним бюро та Українською спілкою РСДРП, яка «до завершення будівництва партії» може забезпечити потреби життя російських соціал-демократів «області». Висловлювалася думка, що вказане об’єднання повинно організовуватись на засадах демократичного централізму [440, арк. 26]. Зазначений документ засвідчував також, що de facto, починаючи з лютого, обидві організації стали діяти як єдина структура. Проте формальне їх об’єднання відбулося у березні 1906 р.

Об’єднавча конференція Спілки та осередків Київської провінції, як засвідчує лист бюро останньої від 5 березня, отриманий жандармами агентурним шляхом, призначалася на 10 березня 1906 р. у Білій Церкві. Партійні організації мали

забезпечити делегатів коштами на дорогу та утримання, адже очікувалося, що форум працюватиме сім днів. Порядок денний конференції передбачав розгляд таких питань: доповіді делегатів і складання звіту; об'єднання Української соціал-демократичної спілки та Провінційних груп; про об'єднавчий з'їзд і, зокрема, вибори делегата на нього та ін [92, арк. 43-43 зв.]. За агентурними даними начальника Волинського ГЖУ, у конференції мали взяти участь близько 46 осіб [442, арк. 1]. Стислість термінів скликання форуму пояснювалася тим, що вже 15 березня слід було відправити делегата на Об'єднавчий партійний з'їзд РСДРП. Організації мали сконсолідувати фінансові зусилля (по 10 рублів із кожної), щоб не втратити можливості представництва на форумі; кожного делегата, відправленого на з'їзд, потрібно було забезпечити значною сумою коштів – 100 рублів [92, арк. 43].

Водночас, конференція вирішувала важливе питання партійного будівництва – об'єднання Української соціал-демократичної спілки та Київської провінції РСДРП. Оцінюючи її значення, газета «Известия Украинского союза Спілки и Южного провинциального бюро» писала: «наша березнева конференція, покінчила з поділом на дві організації – Спілку та Південне провінційне бюро» [267, арк. 153]. Звісно, об'єднання соціал-демократичних громад на місцях ще мало зайняти певний час. Утворене соціал-демократичне мегаоб'єднання певний час у назві містило найменування двох організацій, які його створили. Передбачалося визначитися з назвою на майбутній Установчій конференції [267, арк. 154]. Тим часом, влітку 1906 р. до організації надсилалися документи за підписом «Головний комітет «Спілки» і Південного провінційного бюро» [96, арк. 221]. Лише з кінця серпня 1906 р. нове формування отримало назву «Українська соціал-демократична спілка РСДРП». Саме тоді, 25 серпня, жандарми виявили документ під заголовком «Ко всем организациям Украинского союза. Дорогие товарищи» [229, арк. 3]. Надалі назва «Українська соціал-демократична спілка РСДРП» усталилася.

Отже, злиття двох партійних об'єднань російських соціал-демократів спричинило синергетичний ефект і мало важливе значення не лише для Української соціал-демократичної спілки, але й загалом для РСДРП: по-перше, після цього сільські організації УСДС знайшли опору в міських провінційних осередках, а

останні негайно отримали значну мережу. Відтак, російська марксистська партія отримала можливість поєднувати керівництво боротьбою робітничого класу та селянства (хоча, звісно, навіть в «області» роботи Спілки не можна говорити про створення «союзу робітничого класу та селянства» [964]). По-друге, створена потужна регіональна (за тогочасною партійною термінологією – «обласна») організація об'єднала роботу більшості організацій РСДРП і стала центром тяжіння інших соціал-демократичних союзів, комітетів, бюро, груп, які стали приєднуватися до неї. Тому з цього часу варто розглядати діяльність УСДС як регіонального союзу РСДРП, який об'єднував усі російські марксистські організації, за незначними винятками. По-третє, існування в Наддніпрянській Україні потужної соціал-демократичної організації – Української соціал-демократичної спілки, що поділяла інтернаціоналістські принципи в ідеології та практиці партійного будівництва РСДРП, мала важливе значення для міжпартійних взаємин останньої. Починаючи з IV (Об'єднавчого) з'їзду, РСДРП вела переговори з УСДРП про об'єднання. Російські соціал-демократи прагнули, власне, «включити» осередки українських соціал-демократів до свого складу. Це призвело б до їхнього «розчинення» в «російському соціал-демократичному морі». Українські соціал-демократи обстоювали принцип «національних організацій пролетаріату» та виступали за об'єднання з РСДРП на федеративних засадах [646]. Звісно, чинник інтернаціоналістської Спілки був вигідний російським соціал-демократам і вони його успішно використовували.

Історичні джерела засвідчують, що влітку 1906 р. у складі УСДС перебувала низка повітів (Роменський, Переяславський, Прилуцький і Пирятинський) Полтавської губернії. Там Спілка провадила свою політику, а в інших регіонах Полтавщини вів роботу Полтавський союз РСДРП, який у листопаді 1906 р. увійшов до складу Української соціал-демократичної спілки [271, арк. 200].

Згодом до складу Української соціал-демократичної спілки РСДРП увійшли російські марксистські організації, що раніше були в потужному Поліському комітеті РСДРП [926, с. 557; 1254; 560, с. 154]. Проте, у вересні 1905 р. унаслідок репресій Поліський комітет припинив своє існування; після дезінтеграції на його місті постала низка організацій [1305, с. 97]. Найпотужніше об'єднання створили осередки п'яти

північних повітів (Новозибківського, Новгород-Сіверського, Стародубського, Суразького, Мглинського) Чернігівської губернії – Перше чернігівське районне бюро РСДРП [991, с. 80; 1283, с. 8-9; 263, арк. 1-58; 358, арк. 13]. До його складу входили 2 представники Клинцівської організації, 1 – Новозибківської та Злинківської, 1 – Семенівської та Новгород-сіверської, 1 – Стародубської та Унечської, 1 – Суразької та Мглинської. Всього в зазначених організаціях нараховувалось близько 800 соціал-демократів. При бюро діяла бібліотека легальної і нелегальної літератури. Конференції організацій збирались раз на три місяці з делегатів зазначених осередків і вирішували головні питання партійного життя, займалися виробленням спільної революційної тактики [443, арк. 13-14; 991, с. 80; 1315, с. 157].

Місцем перебування Першого Чернігівського районного бюро РСДРП був посад Клинці. Активну діяльність у місті та в регіоні навесні та влітку 1906 р. розгорнув відомий під псевдонімом Тарас народний учитель С. Моспан, який виконував обов’язки секретаря бюро. Він збирав пожертви на користь Клинцівської соціал-демократичної організації та «борців, ув’язнених у тюрму», організовував і проводив мітинги, страйки, на яких закликав робітників згуртовано відстоювати свої права та добиватися повалення «кровожерного уряду» [259, арк. 3 зв.-4]. Восени почала функціонувати районна друкарня, що мала забезпечити осередки необхідними виданнями [260, арк. 89 зв.].

До осені 1906 р. зросли сила та авторитет Першого Чернігівського бюро; ця регіональна організація проявляла ініціативу у консолідації соціал-демократичного руху в губернії. Майбутня районна конференція, після попереднього обговорення в осередках, мала розглянути питання про тактику під час виборів до Державної думи, «про об’єднання північних чернігівських організацій із південними в одну Чернігівську губернську організацію» та низку інших. Для участі в роботі конференції прибули представники районного бюро та Центрального комітету РСДРП [260, арк. 89-89 зв.]. Щоправда, зазначеним планам не судилося збутися, оскільки 22 жовтня 1906 р. С. Моспана заарештували [260, арк. 2]. Проте арешт провідника соціал-демократичної організації на півночі Чернігівщини не зупинив її роботи.

Відомо, що з Клинцівською організацією в листопаді 1906 р. листувалася член секретаріату ЦК РСДРП «товариш Віра» [450, арк. 42]. Очевидно, саме тоді Перше Чернігівське районне бюро російських соціал-демократів увійшло до складу Української соціал-демократичної спілки. У всякому разі, 14 грудня 1906 р. поінформований член ГК Спілки Юрій Ларін у листі повідомляв, що інший член керівного органу – Г. Довженко «їде по півночі Чернігівської губернії або по Полтавщині» з агітаційною метою по виборах до Державної думи [459, арк. 4 зв.]. Отже, на середину грудня 1906 р. соціал-демократичні організації північних повітів Чернігівщини вже перебували в складі УСДС. Про це засвідчує і звіт, надісланий секретарем Клинцівської організації в Санкт-Петербург і датований 18 січня 1907 р., в якому однозначно стверджувалося: «Належить наша організація до Спілки» [459, арк. 51 зв.].

Про інтернаціоналістський характер Української соціал-демократичної спілки РСДРП свідчило те, що до її складу стали входити осередки із суміжних з українськими губерніями територій. Так, з кінця 1906 р. Спілка стала центром тяжіння для гомельської організації РСДРП білоруської Могилівської губернії. Про це зазначав тодішній фактичний керівник ГК УСДС Юрій Ларін у листі до партійних організацій на початку грудня 1906 р. Він повідомляв: «Місто Гомель просить керувати ним» [210, арк. 169 зв.]. В іншому листі, датованому 8 грудня, Юрій Ларін писав: «До слова, Полтавський губернський союз ввійшов у Спілку, а тепер приймаємо Гомель» [460, арк. 7 зв.]. Звісно, тут ішлося про входження Гомельської організації соціал-демократів.

Доволі чисельна та впливова Чернігівська група російських соціал-демократів не підпорядковувалася бюро Київської провінції та діяла самостійно [991, с. 67-68; 1315, с. 182-185]. Про це засвідчує, зокрема й те, що її представник брав участь у всеросійській листопадовій 1905 р. конференції меншовиків [506, арк. 1]. Характеризуючи Чернігівську організацію РСДРП, начальник ГЖУ М. Рудов у цілком таємній доповіді в Департамент поліції МВС повідомляв: «Російська соціал-демократична робітнича партія найчисельніша; до неї приєдналася майже вся єврейська молодь і багато вихованців середніх і професійних шкіл» [358, арк. 5 зв.].

Однак, як зазначав жандарм, після єврейських погромів жовтня 1905 р. частина партійних активістів покинула губернію, а М. Юдашкін, М. Палей, Л. Кауфман й інші заарештовані й адміністративно заслані в Архангельську губернію, тому російська соціал-демократична організація «майже розпалась» [358, арк. 5 зв.]. Утім, зазначений висновок не зовсім відповідав дійсності і засвідчував про недостатню поінформованість чернігівських жандармів. Про це М. Рудову вказали куратори з ДП, які повідомили генералу, що «партії терористів», про діяльність якої він «вістував», не існує, але тероризм як форму політичного насилля використовують різні партії. Крім того, начальника ГЖУ просили уточнювати, до якої саме партії належить той чи інший діяч, оскільки до неіснуючої «революційної партії» він зарахував кадета В. Хижнякова, російську соціал-демократку В. Полуботок, члена Української соціал-демократичної спілки П. Канівця та кількох есерів [358, арк. 32-33].

Про організаційну слабкість Чернігівської групи РСДРП та нездатність забезпечити потреби соціал-демократичного руху в регіоні свідчило прагнення частини чернігівських марксистів перейти в підпорядкування Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Так, у перлюстрованому ДП листі від 8 серпня 1906 р., який був надісланий декотрим Володимиром з Чернігова на конспіративну адресу ГК Спілки, повідомлялося про дезорганізаторські дії однієї особи, «типового демагога», внаслідок чого з організації «корисні члени вимушені були піти» [440, арк. 57]. Володимир критично висловлювався про можливості співпраці з соціал-демократичним комітетом губернського центру: «Під керівництвом Чернігівського комітету робота не може вестись унаслідок його повної нездатності керувати справою» [440, арк. 57]. Висловлюючи настрої частини партійців, автор листа зазначав, що вони прагнуть зосередитися на селянській роботі й для цього «зв’язки є, сили є, знання теж будуть». Тому їхні погляди спрямувались до Української соціал-демократичної спілки. «У нас з’явилось бажання створити селянську групу, – писав Володимир, – яка б працювала під безпосереднім керівництвом «Спілки»». Звертаючись до керівництва спілчан, він запитував, чи можливе створення такої місцевої організації «Спілки», що «підпорядковувалася б тільки Головному комітету Спілки і не мала відношення до місцевого міського» [440, арк. 57]. Отже, в

Чернігівській організації РСДРП існували певні проблеми організаційного та особистісного характеру, що заважали їй стати потужним самостійним центром партійного життя російських марксистів.

У вересні 1906 р., за даними ДП, Чернігівський комітет російських соціал-демократів підтримував контакти з харківським Інформаційним бюро. Через нього він прагнув з'ясувати адресу для відрахувань коштів на користь ЦК партії та надсилань своїх видань та резолюцій [359, арк. 25]. За твердженням В. Щербакова, Чернігівська організація РСДРП майже до кінця 1906 р. діяла самостійно, а в період виборів до II Державної думи увійшла до Спілки [1315, с. 180]. Проте, його думка не має документального підтвердження. Так, у циркулярному листі ГК Української соціал-демократичної спілки, надісланому в партійні організації 17 квітня 1907 р., серед іншого повідомлялося про райони, утворення яких «намітилося» в організації. По Чернігівській губернії називалися три райони (Північно-Чернігівський, Конотопський та Південно-Чернігівський) і перелічувалися осередки, що входили до їхнього складу. Чернігівської організації РСДРП серед них не було [460, арк. 215 а].

Врешті, принципове рішення про входження до складу Спілки провідники Чернігівського осередку російських соціал-демократів прийняли не пізніше 21 травня 1907 р. Про це повідомлялося в перлюстрованому ДП листі з Чернігова від 21 травня. Товариш Віра (очевидно, В. Полуботок – О. Ф.) повідомляла ГК: «в комітеті (Чернігівському – О. Ф.) та керівному колективі входження в Спілку вирішено принципово ствердно. Тепер [нас] очікує проведення рішення в масах». Водночас, адресант застерігала, що, вживаючи слово «принципово», мала на увазі те, що остаточно все вирішиться на обласному з'їзді Української соціал-демократичної спілки. Передбачалося, що присутній на ньому чернігівський делегат, очевидно, отримає директиви відстоювати «автономію» окремих організацій. Тим часом, чернігівські соціал-демократи взялися за об'їзд Південно-Чернігівського району та підготовку районної конференції [465, арк. 22]. Таким чином, Чернігівський комітет РСДРП найпізніше, наприкінці Першої російської революції, приєднався до складу Української соціал-демократичної спілки.

Українська соціал-демократична спілка у 1905–1907 рр. демонструвала вміння

працювати так, що до її організації приєднувалися все нові партійні організації РСДРП. Єдиним винятком стала Херсонщина, на теренах якої спілчани діяли з літа 1905 р., однак через рік покинули цей регіон. Зупинимося на цій події детальніше. Як уже зазначалося (див. підрозділ 2. 2 – О. Ф.), з червня 1905 р. Спілка поширила свою роботу на Херсонську губернію. Водночас там провадила діяльність низка організацій РСДРП – Одеський, Єлисаветградський і Миколаївський комітети, Херсонська група та ін. [1246, с. 44-45]. Найвпливовішою в регіоні була Одеська соціал-демократична організація, до складу якої належали більшовики та меншовики. Вона розпочала роботу серед селянства в червні 1905 р. і до кінця літа охопила своїм упливом Тираспільський, Одеський, Ананьївський і Єлисаветградський повіти. До успішного початку, за спогадами О. Черкунова, долучився не названий ним діяч Української соціал-демократичної спілки, «якому були знайомі і форми організацій, і тактичні прийоми роботи». За його ж посередництва одеські соціал-демократи зв'язалися зі Спілкою, від якої отримали кілька номерів «Правди» й інших видань [773, с. 107, с. 112]. Історичні джерела дозволяють встановити ім'я неназваної особи. У 1905 р. в Херсонській губернії працювало два відомі спілчанські діячі – О. Скоропис-Йолтуховський та П. Тучапський [277, арк. 20]. Проте перший, на той час (з 10 червня по 26 жовтня 1905 р.), перебував в ув'язненні в Єлисаветградській та Одеській тюрмах [767, с. 193]. Очевидно, що цінні рекомендації з проведення роботи серед селянства одеським соціал-демократам давав П. Тучапський, який із літа перебував в Одесі [1160, с. 17]. Співпраця між УСДС та одеськими соціал-демократами продовжилася наприкінці 1905 та у 1906 році.

У листопаді 1905 р. соціал-демократи, які працювали серед селянства Херсонської губернії, вирішили подолати «кустарництво» та створити самостійну організацію. На це вони отримали згоду Одеської групи РСДРП. 23 листопада в Одесі зібралася перша губернська конференція селянських соціал-демократичних організацій. У протоколі вилучення речових доказів у справі ХГКСО міститься твердження, що цей форум був скликаний Херсонським осередком Спілки [277, арк. 20]. Вважаємо, цього не можна не враховувати, адже тоді в Херсонській губернії, як уже зазначалося, активно працювали спілчани. На користь цієї гіпотези свідчать

спогади відомого соціал-демократа, секретаря ХГКСО О. Черкунова. Він пригадував, що на конференції розгорнулася дискусія про статус створюваної організації. Прикметно, що частина делегатів пропонувала зв'язатися з Українською соціал-демократичною спілкою та йменуватися надалі «Херсонський комітет Спілки» [773, с. 116]. Вірогідно, така позиція учасників конференції зумовлювалася двома факторами: по-перше, вони брали до уваги здобутки УСДС у роботі серед селянства, зважаючи на які меншовицька конференція доручила координувати цей напрям роботи в РСДРП; по-друге, вони безпосередньо познайомилися з фактами успішної діяльності Спілки в Херсонській губернії та тісно співпрацювали з її представниками в регіоні.

Проте більшість делегатів конференції підтримала ідею створення особливої губернської організації, пов'язаної з Одеською групою тільки взаємним представництвом у комітетах винятково з інформаційною метою та лише з принципових питань [773, с. 116]. Тоді ж було прийнято статут, відповідно до якого об'єднання стало називатися Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП [557, с. 142-143]. У ХГКСО разом працювали представники обох фракцій, які дискутували з питань стратегії та тактики діяльності соціал-демократії [557, с. 320-323], проте це не заважало їм створити ефективну партійну структуру, що працювала насамперед серед селянства.

Для успішного розгортання роботи співробітники ХГКСО РСДРП скористалися досвідом Української соціал-демократичної спілки у виданні популярних газет, брошур, листівок, прокламацій, орієнтованих на селянство. На одному із засідань, як засвідчує його протокол від 1 грудня 1905 р., серед потрібної для роботи літератури називали статтю про податки з № 1 «Правди», що видавала Українська соціал-демократична спілка [557, с. 169]. Потребу в цьому виданні Спілки засвідчив також звіт про поїздку районом із 7 по 17 грудня нез'ясованого херсонського діяча, який вилучили жандарми [279, арк. 9]. У січні 1906 р. ХГКСО листовно звертався за адресою ГК Спілки з проханням надіслати на поштову станцію Голованівськ Балтського повіту Подільської губернії літературу українською мовою для селян [436, арк. 16]. Врешті, УСДС забезпечувала своїх колег із ХГКСО власними

видруками. Свідченням цього став звіт останнього про поширення соціал-демократичних видань у квітні-червні 1906 р.; спілчанські газета «Правда» та брошури авторства «С. Михайловича» (П. Тучапського) «Кто такие социал-демократы» та «О налогах» надсилалися разом з літературою Херсонського губернського комітету [557, с. 235].

Зауважимо, що обставини вимагали видання спеціального органу для селян. Це питання розглядали на засіданні ХГКСО 6 січня 1906 р. До проекту «створення селянської газети» передбачалося залучити колишніх співробітників редколегії спілчанської «Правди», що на той час уже припинила існування. Ініціатори хотіли акумулювати партійні кошти та літературні сили всього Півдня Росії, оскільки саме для соціал-демократичних організацій цього регіону передбачалося видавати газету [557, с. 214]. Ще раз це питання обговорювали наступного дня, 7 січня. Внаслідок дискусії прийшли до висновку, що завданням газети буде «з'ясування аграрної програми», яку можна представити на розгляд IV з'їзду РСДРП. До участі в органі передбачалося залучити партійних фахівців із аграрного питання, більшовиків і меншовиків, В. Леніна, П. Маслова, Д. Рязанова, П. Румянцева, Ю. Стєклова; зазначалося, що «весь склад літер[атурних] сил нелегальної газети «Правда», що видавалася, переходить для співробітництва в нашу газету» [557, с. 217]. Врешті, зазначений збірник під назвою «Правда» вийшов. Начальник Південного районного охоронного відділення повідомляв, що видрук здійснено спільно ХГКСО та Спілкою [9, арк. 10]. У ньому секретар ХГКСО РСДРП у листі в Київ, очевидно до ГК УСДС, повідомляв про скорий вихід селянського збірника і пропонував робити замовлення на нього [9, арк. 5].

У першій половині 1906 р. Спілка продовжувала працювати на Херсонщині паралельно з херсонськими соціал-демократами. О. Скоропис-Йолтуховський до весни брав участь «в організації селянства Тирашпільського, Олександрійського й Одеського повітів» [767, с. 193]. Після цього він перебрався на Київщину. У другій половині 1906 р. ХГКСО повністю охопив своєю роботою територію Херсонщини, а Спілка зосередила діяльність на територіях північніше зони його впливу. Очевидно, УСДС відмовилася від роботи на Херсонщині, де все більшої популярності набували

організації ХГКСО. Ще однією причиною того, що спілчани перестали працювати в цьому регіоні, як уже зазначалося, було те, що вони в своїй повсякденній агітаційно-пропагандистській роботі стали використовувати російську мову. Така добровільна «русифікація» співпраці з переважно українським селянством Півдня України (хоча там мешкали й росіяни-старообрядці, молдавани, німці-колоністи та ін.) мала негативний ефект – вони стали втрачати вплив у регіоні. Попри це, як свідчать історичні джерела, контакти між цими впливовими організаціями РСДРП – Спілкою та ХГКСО – не припинилися. [9, арк. 78-80; 276, арк. 303]. Отже, Спілка та Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП активно співпрацювали в 1905–1907 рр.

У науковій літературі повідомлялося, що ХГКСО поширював свій уплив і на південні повіти Подільської губернії. Зокрема, за історичними джерелами, херсонські соціал-демократи розповсюджували свої видання в південних і східних повітах Подільської губернії. Так, у звіті ХГКСО про постачання літератури з 1 квітня по 15 червня 1906 р. зазначалися населені пункти Херсонської, Таврійської, Бессарабської, а також у Вінницький, Брацлавський, Балтський повіти та м. Могилів-Подільський Подільської губернії [557]. З отриманого агентурним шляхом листа відомо, що № 1 «Писем к крестьянам» ХГКСО надсилався також у м. Бар Могилівського повіту Подільської губернії [9, арк. 16].

Історичні джерела свідчать, що до складу ХГКСО РСДРП входили соціал-демократичні осередки південних повітів Подільської губернії. Так, в опублікованому звіті про Херсонську конференцію сільських організацій РСДРП та ухвалені нею резолюції повідомлялося про участь в її роботі делегатів від Херсонської, Таврійської, Бессарабської та Ольгопільського повіту Подільської губерній [557, с. 308]. Окрім того, маємо інші історичні джерела, що це підтверджують. Під час арешту О. Черкунова серед вилучених у нього документів виявився мандат, виданий 4 грудня 1906 р. соціал-демократичною організацією містечка Криве Озеро та с. Познанка Балтського повіту Подільської губернії «товаришу Ізраїлю». У мандаті вказувалося на підпорядкованість осередку ХГКСО РСДРП. У ньому повідомлялося також про наявність в осередку 35 осіб, із яких 25

проголосували за надання партійцю повноважень і висловили сподівання, «що він свій обов'язок виконає» [10, арк. 242]. Повноважним представником зазначених організацій був, можливо, житель містечка Криве Озеро Ізраїль Водировський, інформацію про якого також знайшли в О. Черкунова [276, арк. 308]. В останнього вилучили також адресу для партійного листування у м. Балта [276, арк. 547, арк. 852]. Отже, зазначені факти свідчать про приналежність соціал-демократичних організацій південних повітів Подільської губернії до складу ХГКСО РСДРП, проте на більшій частині цього регіону, починаючи з весни-літа 1906 р., діяли осередки Української соціал-демократичної спілки РСДРП.

Таким чином, починаючи з осені 1905 р. Українська соціал-демократична спілка стала перетворюватися на велику регіональну організацію РСДРП. Початок цьому процесу поклала Листопадова конференція УСДС, яка прийняла статут організації та обрала керівний орган – Головний комітет. Тоді ж розпочався процес об'єднання Спілки з партійними об'єднаннями російських соціал-демократів, які працювали паралельно на тих же чи суміжних теренах. Головне значення мало об'єднання у листопаді 1905 – березні 1906 рр. з Південним провінційним бюро РСДРП. Пізніше до цього регіонального союзу російських соціал-демократів приєдналися інші організації. До кінця революції «область Спілки» охоплювала більшу частину території Наддніпрянської України: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії. Вона стала потужним регіональним союзом РСДРП. Найбільше організацій приєдналося в період виборів до II Державної думи. Єдиною губернією, в якій працювали спілчани та яка відійшла під контроль ХГКСО РСДРП, що працював на Півдні України, була Херсонська губернія. Це сталося внаслідок того, що в південних українських губерніях функціонували потужні партійні організації російських соціал-демократів, які розгорнули роботу серед селянства. Спілчанам не вистачило людських та матеріальних ресурсів для охоплення Херсонщини. Мали значення і тактичні помилки: у південному українському селі вони здійснювали агітацію російською мовою, що не сприяло успіху. Наприкінці травня 1907 р. принципове рішення про входження в Спілку ухвалив Чернігівський комітет РСДРП. Із великих організацій регіону лише

Київський комітет діяв самостійно. Про інтернаціональний характер УСДС засвідчувало входження до нього білоруської Гомельської організації та партійних осередків переважно молдовської за складом населення Бессарабської губернії. Унаслідок зазначених трансформацій склад спілчанських організацій став багатонаціональним.

РОЗДІЛ 4
УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА РСДРП НА ПІДНЕСЕННІ (КВІТЕНЬ 1906 – ЧЕРВЕНЬ 1907 РР.)

4.1. Керівництво, структура, фінанси, склад і чисельність організацій УСДС

На процес партійного будівництва Української соціал-демократичної спілки РСДРП у 1906 – першій половині 1907 р. впливали різні внутрішні та зовнішні чинники. Серед останніх варто відзначити все зростаючий тиск правоохоронних органів. Розбудова керівних органів і партійної мережі відбувалася на основі нормативних документів РСДРП: програми та статуту партії, проекту статуту, а з листопада 1905 р. – ще й статуту УСДС, і велася конспіративно.

Політичне керівництво Українською соціал-демократичною спілкою здійснював Центральний комітет РСДРП; він надсилав директиви стосовно різних аспектів партійної політики, спрямовував партійних працівників – «професійних революціонерів» – для роботи в спілчанські організації, надсилав марксистські видання в ГК та інші комітети, його представники брали участь у засіданнях регіональних конференцій (з'їздів). Щодо різноманітних «дрібних питань» велося листування ЦК з Головним та місцевими комітетами Спілки. Керівництво УСДС звітувало перед керівними органами РСДРП (з'їздами, конференціями, ЦК) про стан партійної організації та роботи [268, арк. 2-12 зв.].

Водночас, варто зауважити, що РСДРП перебувала в процесі становлення; лише формувалася структура соціал-демократичних організацій, яка, внаслідок внутрішніх (зокрема, міжфракційна боротьба) і зовнішніх (насамперед, конспіративна праця в нелегальних умовах) чинників, постійно змінювалася, вироблялися форми партійної роботи. Тому прийняття та виконання партійних рішень, порядок звітності соціал-демократичних організацій ще не набули усталеного характеру. Окрім того, УСДС постійно заявляла про свою прихильність до меншовицької стратегії та тактики в революції. Тож, попри наявність у її лавах більшовиків, вона підтримувала переважно меншовицьку політику на з'їздах і конференціях, у практичній роботі серед широких верств суспільства. Також у кадровому питанні, у запрошенні на роботу в їхню

область, спілчани надавали перевагу меншовикам.

Важливе значення для реалізації соціал-демократичної політики організаціями УСДС мало підтримання постійних контактів між Центральним та Головним комітетами. Попри неодноразові нарікання з боку провідників Спілки на неувагу ЦК до їхніх потреб, між ними підтримувалася стабільна комунікація. Про це свідчить лист, вилучений в одного з спілчанських діячів, С. Завадського. 2 вересня 1906 р. з Санкт-Петербургу повідомляли, що його послання передано Віктору Миколайовичу (очевидно члену ЦК В. Крохмалю – О. Ф.). У ньому, як видно з відповіді, ставили питання про прибуття на Установчу конференцію УСДС представника керівництва РСДРП. «Відповідь така: на конференції Сп[ілки] обов'язково буде хто-неб[удь] із ЦК», – інформували зі столиці. Далі повідомляли, що намагатимуться відрядити «М-ва» (напевне, Ю. Мартова – О. Ф.) і прохали надіслати якнайшвидше відомості про порядок денний і термін проведення конференції. Обговорювалися також поточні питання, що стосувалися Української Спілки: 10 вересня в Києві буде Мартин (Д. Рязанов – О. Ф.), з яким можна буде обговорити проблеми особисто; якщо Харків дійсно відмовиться від друкарської техніки, то її можна буде передати спілчанам із субсидією 150 руб. в місяць; листки надсилаються по всіх наданих спілчанським керівництвом адресам; людей можна буде послати, якщо будуть книги (в останньому випадку, на нашу думку, йшлося про паспорти для нелегальних професійних партійних працівників). Спілчанам повідомляли також про загальнопартійні справи РСДРП: входження Бунду в партію та його принципову позицію проти терористичної діяльності – партизанських виступів і поодиноких нападів на представників влади; на той час більшовики виступили з ініціативою скликання нового партійного з'їзду, тому інформували про ставлення місцевих соціал-демократичних організацій щодо цього питання. У листі йшлося також про нараду в ЦК з приводу думської кампанії, під час якої обговорювали низку організаційних питань [27, арк. 442-444 зв.; 268, арк. 6-7]. Надалі керівний орган РСДРП приділяв велику увагу виборам до Державної думи в спілчанській області (див. підрозділ 4.3 – О. Ф.).

Партійне керівництво російських соціал-демократів опікувалося доставкою марксистської літератури до спілчанських організацій. Так, у листі районного

працівника УСДС із Глухова Леоніда в ГК від 13 квітня 1907 р. інформувалося, що він залишився один і «не в силах обслужувати його (район – О. Ф.) без літератури, засобів і директив», проте йому стало відомо, що з Пітера в Київ надійшов транспорт літератури. Леонід просив поділитися нею. Він інформував про «великий попит на «Конька-скакунка» та Троіцького «Чему учат с[оциалисты]-[революционе]ры» та просив «надіслати післяплатою хоча б 50 екз. першого і 1000 штук другого, рахуючи по 1 ¼ коп. за штуку» [464, арк. 13 зв.].

Відомо також, що керівництво РСДРП листувалося не лише з ГК, але й окремими місцевими організаціями спілчанської області. Так, «член секретаріату ЦК товариш Віра» 28 листопада 1906 р. надіслала листи до соціал-демократичних організацій у Старокостянтинів Волинської губернії, Глухів і Клинці Чернігівської губернії, в Чернігів та Київ; в останньому – для ГК Спілки, Київського комітету та Вузлового бюро Південно-Західної залізниці. Авторка цікавилася процесом виборів до Думи та просила надсилати про це інформацію, оскільки це необхідно для «нашого органу». Вона просила також, для переконання, що чинні адреси працюють, повідомляти поштовими листівками про отримання надісланої літератури [450, арк. 42, арк. 46, арк. 49-50, арк. 53, арк. 57, арк. 58]. Відомо, що Клинцівсько-Новозибківська районна організація, яка нещодавно увійшла в УСДС, у січні 1907 р. звітувала безпосередньо ЦК про свою роботу [461, арк. 53].

Отже, зазначені факти засвідчують, що керівництво РСДРП вивчало потреби великого регіонального союзу, цікавилося перебігом справ, надавало різноманітну допомогу і, водночас, інформувало спілчан про головні проблеми в житті партії. Характер спілкування засвідчував про те, що Українська соціал-демократична спілка стала потужним партійним союзом РСДРП, який вів успішну діяльність і займав важливе місце в партії.

Створення Української соціал-демократичної спілки, як уже зазначалося, розпочалося «зверху»; ініціативу взяла в свої руки група інтернаціоналістів, які вийшли зі складу Революційної української партії (про це див. підрозділ 3.1 – О. Ф.). На Листопадовій конференції (1905 р.) був обраний Головний комітет, який став керівною установою об’єднаної громади. Для характеристики цієї інституції ми

скористаємося просопографічним підходом [1109, с. 100-101]. Його доцільність зумовлюється тим, що члени ГК, хоча й складали малу соціально-політичну групу, проте очолювали соціал-демократичну організацію, яка в 1905–1907 рр. мала значний уплив на соціально-політичні рухи в українських губерніях Російської імперії.

Про початкову чисельність обраного ГК ні в праці А. Ріша, ні в інших дослідженнях не зазначається, проте маємо свідчення авторитетних діячів цієї інституції. Російського марксиста М. Лур'є (1882–1932), більше відомого за партійним псевдонімом Юрій Ларін [752, с. 482], кооптували в Головний комітет у жовтні 1906 р., однак, уже на початку 1907 р. він помітив ознаки кризи у вищій керівній установі Спілки. Про становище в ГК він інформував ЦК РСДРП 9 лютого 1907 р. і уважував, що в Києві «потрібні нові працівники, К е р і в н и к и (прописна буква та розрядка – автора листа – О. Ф.), оскільки старий склад ГК скасовується; один їде в Думу, інший серйозно хворий і повинен залишити роботу, третій – в тюрмі (Олександр) і т. д. Адже всього було осіб 5» [474, арк. 92 зв.]. Зазначену інформацію підтвердив інший член керівництва Г. Довженко, який, можливо, особисто брав участь у Листопадовій (1905 р.) конференції УСДС. У серпні 1907 р. він виразно заявляв про п'ятьох обраних тоді провідників: «Ось уже два роки як працює обраний на конференції ГК. Вибрали 5 осіб. Тепер залишився лише один і декілька (2-3) добровольців тягнуть лямку» [478, арк. 37]. Отже, на Листопадовій спілчанській конференції обрали п'ять членів керівного органу, що орудував соціал-демократичною роботою в п'яти українських губерніях та деяких прилеглих територіях.

Надалі в складі вищого керівництва УСДС у 1905–1907 рр. відбувалися зміни. Для аналізу складу членів ГК скористаємося просопографічним методом дослідження. Його поповнення здійснювалося шляхом кооптації надісланих ЦК РСДРП професійних революціонерів та представників приєднаних до Української Спілки соціал-демократичних громад. Водночас, через арешти зі складу керівного органу вибула низка спілчан. Члена ГК І. Кирієнка обрали депутатом ІІ Державної думи і він, фактично, відійшов від виконання керівничих обов'язків. П. Тучапський, який відіграв важливу роль у становленні Спілки та розгортанні роботи на

початковому періоді її історії, надалі, починаючи з межі 1905 та 1906 рр. і до кінця революції, його роль в організації була малопомітною [1160, с. 78]. Найбільші втрати керівного органу УСДС збіглися у часі з розпуском II Державної думи та закінченням революції. 2 червня 1907 р. жандарми заарештували члена Головного комітету М. Ткаченка та секретаря керівного органу Р. Рабінович [1160, с. 80]. Через день таємна поліція затримала іншого члена ГК – Арнольда (А. Ріша, який у жандармських документах значиться «Ріж») [70, арк. 213], а 24 серпня – ще одного провідника, Карпа (І. Сорокера) [70, арк. 214]. На початку вересня 1907 р. «останні могікани» цієї легендарної партійної установи, Басок (М. Меленевський) і Грицько (Г. Довженко), опублікували «Лист до всіх організацій Українського Союзу Спілки РСДРП», у якому повідомляли: «Головний комітет Спілки, обраний на листопадовій конференції 1905 р., повідомляє усім товаришам, що з незалежних від нього обставин він вимушений скласти свої повноваження» [475, арк. 285]. «Незалежними обставинами», про які згадували М. Меленевський і Г. Довженко, виявився наступ реакції та зростаючі репресивні заходи правоохоронних органів.

Загалом у добу революції до складу Головного комітету входило не менше 13 осіб. У праці А. Ріша згадано імена Г. Довженка, С. Завадського, М. Меленевського, М. Лур'є, В. Пєрєкрьостова, О. Подольського, А. Ріша, О. Скоропис-Йолтуховського, С. Соколова, Й. Сорокера, М. Ткаченка, П. Тучапського [1160, с. 57]. Із зазначених, лише для світогляду трьох керівників УСДС (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Ткаченко), колишніх членів РУП і для Г. Довженка притаманними були національні почуття. Щоправда, вони відкрито їх не виказували, оскільки діяли на засадах програми російських марксистів. Десять членів ГК (переважна більшість), вийшли з організацій РСДРП і поділяли її принципові засади та тактику. Члени Південного провінційного бюро російської марксистської партії С. Завадський, І. Кирієнко, О. Подольський увійшли в керівну установу після об'єднання з Спілкою. Не про всіх членів Головного комітету маємо дані щодо національності, проте з тринадцяти осіб щонайменше п'ять були українцями, чотири євреями, один, С. Завадський – поляком [270, арк. 135]. Усі провідники УСДС брали активну участь у революційному соціал-демократичному русі [752, с. 482-484; 759, с.

134; 1160, с. 78; 22, арк. 404; 70, арк. 213; 459, арк. 7].

Отже, до штату Головного комітету Української соціал-демократичної спілки РСДРП у 1905–1907 рр. входило не менше тринадцяти осіб, які працювали в ньому з різною тривалістю та інтенсивністю. Склад керівного органу постійно змінювався. Окремі діячі вибули з ГК унаслідок арештів та заслань. Час від часу він поповнювався новими співробітниками партійних організацій, які ввійшли в УСДС, або шляхом кооптації, унаслідок їхнього прибуття з інших комітетів російських соціал-демократів. Головний комітет був інтернаціональним за складом, але найбільш представленими в ньому виявилися українці та євреї. Переважна більшість членів керівного органу репрезентувала РСДРП. Для світогляду меншості членів керівного центру, в тому числі трьох рупівців, притаманні національні почування.

ГК здійснював комунікацію з організаціями УСДС, мережа яких постійно розширювалася. Про останнє, зокрема, свідчило збільшення адрес для надсилання листів, посилок і явок у регіонах. Окремі соціал-демократичні комітети листувалися з ЦК РСДРП, отримували від останнього партійні видання. Спочатку до рук таємної поліції потрапляли поодинокі адреси, проте згодом вони охопили всю область Спілки. Листування забезпечувало інформування соціал-демократичних організацій про життя партії та реалізацію єдиної політичної лінії, однакових кампаній у регіоні діяльності. Натомість, отримуючи відомості «знизу», ГК складав уявлення про тенденції суспільного життя в районах, підрайонах, настрої в спілчанських громадах, що дозволяло йому здійснювати корекцію власної політики. Існували адреси для посилок, на які надсилалася соціал-демократична література. Ще одні адреси використовувалися для явок – приїздів членів ГК або надісланих ними професіоналів, представників підпорядкованих або інших організацій РСДРП [212, арк. 403; 24, арк. 60; 100, арк. 37; 133, арк. 31; 136, арк. 28-31; 459, арк. 92 зв., арк. 101-101 зв., арк. 174, арк. 202]. Відомо, що спілчанські організації постійно порушували питання перед керівною установою області про надсилання партійних працівників [464, арк. 14]. Для виконання цієї важливої та великої роботи існував секретаріат ГК, в якому працювала низка співробітників.

Охарактеризуємо мережу соціал-демократичних організацій Української

Спілки, яка склалася в 1906 – першій половині 1907 р. Її статут, прийнятий у листопаді 1905 р., окреслював територію діяльності, визначав керівні установи УСДС та структуру партійної мережі, яка пристосовувалася до тогочасного адміністративно-територіального поділу українських губерній (див. підрозділ 3. 2.). Однак, на межі 1905 та 1906 рр., спочатку на територіях Сквирського та Васильківського повітів Київщини, а згодом і в інших регіонах діяльності Спілки стала запроваджуватися інша структура спілчанських організацій, яку згодом застосували до всієї громади.

Найперша така організація, що сформувалася як район Української соціал-демократичної спілки, виникла на теренах Сквирського та Васильківського повітів Київської губернії. Згодом до неї приєдналися осередки суміжних повітів. Діяльність Української соціал-демократичної спілки на цій території Київської губернії розпочалася ще навесні 1905 р.; там під керівництвом Г. Довженка провадилася активна організаційна й агітаційно-пропагандистська робота серед селянства та сільськогосподарських робітників [759, с. 134]. Така діяльність спілчан у зазначених повітах спостерігалася з травня та до кінця року. Саме тоді в цих повітах утворилися сільські громади Української Спілки. Про успіхи в роботі засвідчувала участь представників Сквирської та Васильківської організацій у Листопадовій (1905 р.) конференції УСДС [505, арк. 2 зв.]. Очевидно, що саме до цього часу відноситься процес консолідації зазначених спілчанських організацій і створення «Сквирсько-Васильківського повітового комітету Українського союзу РСДРП» (в історичних джерелах трапляється також інша назва – Васильківсько-Сквирський повітовий комітет Українського союзу РСДРП; зазначена зміна, очевидно, засвідчувала перенесення центру ваги у роботі [38, арк. 6]. Проте, надалі ми будемо використовувати абревіатуру СВПКУС. Назва цієї спілчанської громади неточно відбивала територію її діяльності, адже Сквирсько-Васильківський комітет поширював свій уплив на три повіти Київської губернії (Сквирський, Васильківський і Таращанський). Власне, на зазначених територіях у практичній соціал-демократичній роботі стала самочинно формуватися доцільна організаційна структура УСДС поділу на райони, що згодом утвердилася в усій організації. За

словами члена ГК Спілки О. Скоропис-Йолтуховського, для Сквирсько-Васильківського району «органічним центром місцевого руху… та й для Київщини взагалі» виступало містечко Фастів. У ньому, як згадував спілчанин, функціонували три заводи, на яких працювало близько тисячі робітників, а в навколишніх селах діяли численні цукроварні. Окрім того, це був великий залізничний центр [769, с. 514]. Раціональність такої організації зпідтверджувало те, що СВПКУС демонстрував високий рівень соціал-демократичної роботи аж до початку доби реакції.

Отже, починаючи з 1906 р. відбувалося формування нової структури партійної мережі Української соціал-демократичної спілки РСДРП, яка замінила існуючий поділ на основі адміністративно-територіального устрою. Стали складатися «органічні райони» УСДС, які характеризувалися схожими соціально-економічними умовами життя та зручними зв’язками сполучення, проте паралельно з цим деякий час діяли губернські, повітові та волосні спілчанські комітети.

Улітку 1906 р. стало очевидним, що побудова місцевих організацій Української соціал-демократичної спілки РСДРП, відповідно до існуючого адміністративно-територіального поділу на губернії та повіти, остаточно показала свою неефективність. При існуванні такого поділу на Головний комітет покладалося непосильне завдання керівництва усією роботою області. Тож практика партійного будівництва висунула ідею створення «природніх районів», території яких могли включати декілька повітів і поділятися на досить невеликі підрайони, в яких осередки сіл, містечок та міст були б тісно пов’язані між собою. На рівні районів і підрайонів створювалися партійні комітети, які скликали відповідні конференції представників міських, містечкових і сільських організацій, керували діяльністю останніх.

Подібну до СВПКУС структуру партійних організацій запропонували ще дві регіональні громади – Конотопська та Перша Подільська районна організації Спілки (ППРОС). Діячі Конотопської організації РСДРП запропонували змінити свою партійну структуру. Про це свідчить гектографований «Проект союзу південних організацій Чернігівської губернії РСДРП» (далі – «Південночернігівський союз РСДРП – О. Ф.), що виявили при трусі 12 червня 1906 р. у місцевого спілчанського активіста, міщанина І.-Н. Ярмоненка [245, арк. 2]. Проект передбачав утворення

«Південночернігівського союзу РСДРП», який мав на меті «об'єднати роз'єднані с[оціал-]д[емократичні] організації південної частини» губернії та створити осередки в тих місцях, де їх ще немає – переважно в селах. Союз зобов'язувався здійснювати керівництво діяльністю соціал-демократичних організацій і «зв'язувати їх за свого посередництва з центральними установами партії». Головним керівним органом «Південночернігівського союзу РСДРП» визначалася конференція у складі представників повноправних організацій, яка скликалася щомісячно. Виконавчий орган – «виконавча комісія» обиралася конференцією та була їй підзвітна й до неї мали входити організатори, агітатори, техніки, референти та літератори. Каса союзу складалася з відрахувань усіх організацій, які входили до його складу, й нею розпоряджалися виборний конференцією касир і секретар. Загальний фінансовий контроль здійснювала конференція [245, арк. 63-63 зв.]. Конотопські соціал-демократи займалися організаційною роботою зі скликання конференції, результатом якої мало стати створення Південночернігівського союзу РСДРП [245, арк. 64]. Отже, зазначений статут передбачав створення на Чернігівщині невеликого регіонального об'єднання соціал-демократичних громад.

Проект статуту ППРОС, отриманий ДП агентурним шляхом, 23 вересня 1906 р. надіслано начальнику Подільського ГЖУ із застереженням «цілком довірливо» [210, арк. 137-137 зв., арк. 192-192 зв.]. Такий же проект виявлено під час арешту діячів ГК Спілки С. Завадського та Й. Сорокера 17 жовтня 1906 р. [27, арк. 446-446 зв.]. У вересні 1906 р. подільські спілчани скликали конференцію, проект резолюції якої вказував на її мету: об'єднати діяльність усіх представлених в ППРОС громад за допомогою постійно діючого органу [27, арк. 446 зв.]. Представник УСДС на конференції південних організацій РСДРП, яка відбувалася в Харкові наприкінці вересня 1906 р., інформував делегатів, що «на Поділлі утворився перший Подільський район Спілки і справи йдуть досить добре». Він повідомляв, що водночас із південноросійською, там відбувалася конференція, в роботі якої взяли участь 30 делегатів із розрахунку 1 представник від 20 організованих соціал-демократів [442, арк. 22]. Отже, у складі ППРОС нараховувалося майже 600 спілчан. Згідно з проектом статуту, територія району поділялася на п'ять підрайонів із

центрами у Вінниці, Жмеринці, Тульчині, Немирові та Могилеві-Подільському. Менші соціал-демократичні організації Бару, Гайсина, Брацлава та ін. входили до зазначених підрайонів. Цікаво, що в цьому контексті згадувалася також організація містечка Бричани Бессарабської губернії, що межувало з Поділлям. Вищим партійним органом ППРОС визначалася конференція, яка мала скликатися раз на два місяці. На конференції обирався районний комітет (РК), який звітував перед нею та здійснював керівництво «всіма виступами та всією діяльністю району»: розподілом сил і літератури, повідомленням організацій про стан роботи, встановленням друкарської техніки. Члени комітету зобов'язувалися виконувати «місцеву роботу». У разі вибуття члена РК, він замінювався кандидатами, обраними конференцією [27, арк. 446-446 зв.].

Головний комітет позитивно сприйняв діяльність СВПКУС та ініціативи конотопських і подільських соціал-демократів. Про це засвідчує, зокрема, публікація проекту статуту Південночернігівського союзу РСДРП у № 2 «Известий Украинского союза и Южного провинциального бюро РСДРП» від 10 липня 1906 г. [230, арк. 18 зв.]. Окрім того, ГК виробив «Проект статуту Українського союзу «Спілки»», який на початку жовтня 1906 р. розсилався в партійні організації для обговорення перед майбутнім з'їздом УСДС [441, арк. 48-50 зв.].

Для характеристики організаційно-партійних структур і взаємин ми скористаємося означеним проектом статуту. Згідно з ним найвищою установою Спілки оголошувався з'їзд, який збирався двічі на рік. На з'їзді обирався виконавчий орган – Головний комітет, який здійснював керівництво та контроль за роботою організацій. УСДС поділялася на райони, підрайони та округи. На всіх цих рівнях скликалися конференції та створювалися партійні комітети, які здійснювали керівництво роботою підпорядкованих партійних організацій [441, арк. 50]. Базовими структурними одиницями виступали міські та сільські соціал-демократичні організації, члени яких об'єднувалися в десятки [441, арк. 51]. І хоча зазначений статут не був затверджений на якомусь форумі, з'їзді чи конференції, проте, як засвідчують факти, він використовувався у практиці діяльності спілчанських організацій.

Створювані райони не були сталими; вони змінювалися залежно від розгортання соціал-демократичної роботи та протидії партійцям правоохоронних органів. Відомо, наприклад, що наприкінці жовтня 1906 р. в Спілці діяло чотири райони: Сквирсько-Васильківський, Перший Подільський у східній частині Подільської губернії, Конотопський та Волинський [441, арк. 77], проте лише наприкінці революції сформувалися тринадцять районів, які входили до складу УСДС, а саме: 1) сквирсько-васильківський; 2) південно-київський; 3) подільський; 4) перший волинський; 5) другий волинський; 6) клинцівський; 7) конотопський; 8) глухівський; 9) південно-чернігівський з містом Черніговом; 10) гомельський; 11) полтавський – Полтава з повітом; 12) кременчуцький з Крюковим і повітом і 13) роменський із повітом. У проекті статуту 1907 р. передбачалося включити до Української Спілки на правах районів Київ та Харків з повітом [1160, с. 113; 60, арк. 9].

Отже, практика соціал-демократичного руху в умовах нелегальної діяльності в українських губерніях Російської імперії виробила найбільш доцільну структуру партійної організації Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Вищим керівним органом залишався Головний комітет. Партійні комітети створювалися на рівні районів, підрайонів та округів шляхом виборів на соціал-демократичних конференціях. Вони об’єднували спілчанські організації в структурні одиниці відповідного рівня, забезпечуючи постійний зв’язок між міськими, містечковими, сільськими громадами та керівництво їхньою роботою.

Тісно було пов’язане з Спілкою Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці (далі – ВБ ПЗЗ – О. Ф.). Відомо, що формування соціал-демократичних організацій РСДРП відбувалося не лише за територіальним принципом, але й за професійним. Зокрема, на залізниці діяли регіональні організації російських марксистів. За даними джерел, роль тимчасового Центрального бюро залізничних організацій РСДРП восени 1906 р. виконувало Московське бюро РСДРП [97, арк. 136]. У науковій літературі відзначається активна діяльність ВБ ПЗЗ, в якому провідну роль відігравали більшовики [925, с. 356-357]. Цей соціал-демократичний комітет поширював свій уплив на залізничні організації Києва, Одеси, Козятина, Жмеринки, Кишинева, Здолбунова, Знам’янки, Бірзули, Бендер, Бобринської та ін.

Водночас радянські дослідники перебільшували рівень їхнього протиборства більшовиків із меншовиками [1305, с. 209-210]. У добу революції 1905–1907 рр., особливо після IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП, між ними спостерігалася тісна співпраця. Відомо, наприклад, що в липні 1906 р. у Києві відбулася II конференція соціал-демократичних організацій Південно-Західної залізниці [1305, с. 210]. Представник київського Вузлового бюро інформував делегатів, що в своїй практичній роботі вони «зосереджуються на зміцненні всіх зв'язків, отриманих від «Спілки», так і розроблених самостійно». Соціал-демократи займалися поширенням листівок і брошур, зміцнювали фінансове становище осередків. При ВБ діяли секретаріат, «п'ять організаторів, з яких один працює в Києві, решта – на лінії, є також декілька пропагандистів, які працюють винятково в Київській залізничній організації» [97, арк. 136]. У прийнятій резолюції визначали мету діяльності ВБ ПЗЗ – «зв'язати всі вузлові станції і великі центри цієї дороги, здійснюючи лише технічне керівництво роботою, а ніяк не ідейне». Водночас, соціал-демократи-залізничники визнавали, що «ідейними керівниками для нас є Київ[ський] ком[ітет] РСДРП, ін[ші] ком[ітети] РСДРП і Укр[аїнський] с[оціал]-д[емократичний] союз (Спілка)» [97, арк. 136 зв.]. Відомо, що наприкінці 1906 р. представник ВБ ПЗЗ входив до складу ГК Спілки [442, арк. 93 зв.]. Отже, більшовицьке Вузлове бюро Південно-Західної залізниці організаційно та практично діяло автономно, але визнавало УСДС разом із Київським комітетом своїми ідейними керівниками.

Відомо, що на IV з'їзді партії прийняли рішення про входження Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі та Росії до складу РСДРП. Для Української соціал-демократичної спілки, втім, як і для Бунду, це питання мало важливе практичне значення, оскільки її організації працювали в тих же містах і містечках, що й бундівські. Останні об'єднували пролетаріат і демократичну інтелігенцію та користувалися великою популярністю в єврейських громадах. Для практичного проведення об'єднання на місцях, ЦК РСДРП, за участі двох єврейських марксистів, прийняв на своєму засіданні постанову «Про умови об'єднання на місцях організацій Партії та Бунду». Вона передбачала вибори до загальноміського комітету РСДРП проводити за територіальним принципом або за професією. Загальноміський

комітет мав здійснювати «загальнополітичне керівництво всією місцевою роботою, яка стосується пролетаріату цього міста». ЦК визнавав бажаним, щоб цей комітет здійснював провід організаційно-партійною діяльністю «небундівської частини організації». Водночас, рішення загальноміського комітету щодо бундівської частини організації мало впроваджуватися єврейським соціал-демократичним комітетом під контролем загальноміського. Якщо в місті існувала перевага бундівців над іншими соціал-демократами, то керівна установа мала називатися «Загальноміський об'єднаний комітет РСДРП» (вона могла так називатися і тоді, коли не було такої переваги, але небундівська частина не заперечувала проти назви) [441, арк. 54]. Зазначене рішення ЦК керівний орган Спілки розіслав в усі організації [441, арк. 53-53 зв.].

Попри принципове рішення про об'єднання, керівники Бунду виступали за збереження автономії своєї організації, а очільник єврейських марксистів В. Медем писав в ЦК Бунду, що в ньому має ствердитися настрій: «ми вступаємо в партію озброєні з голови до ніг». Відтак від збереження дисципліни «залежить усе» й бундівці мають перебувати «під знаком непримиримої готовності до неослабної відсічі і, де потрібно, нападу» [499, арк. 6-7]. Він пропонував, щоб у створених керівних комітетах був проведений федеративний принцип і вони формувалися на засадах, однакових для всіх організацій (пропорційно кількості їхніх членів). В. Медем закликав остерігатися більшовиків, а меншовиків уважав морально відповідальними за те, щоб входження відбулося і всілякі небезпеки були подолані [499, арк. 5-6]. Як засвідчує звіт ЦК Бунду VII з'їзду (серпень–вересень 1906 р.), попри його вступ у РСДРП, серед єврейських марксистів залишалася супротивники об'єднання [1150, с. 191-192; 495, арк. 14-15]. За таких обставин існували труднощі в практичній реалізації об'єднання на місцях.

Створене після VII з'їзду Бунду Центральне Південне Бюро (далі – ЦПБ) мало здійснювати керівництво роботою південних бундівських організацій, зокрема й тих, які функціонували поряд із спілчанськими (Київ, Бердичів, Житомир, Одеса, Катеринослав Кишинів). ЦПБ намітило скликання 10 листопада 1906 р. Південної конференції Бунду для розв'язання низки організаційних і тактичних питань. Одним

із таких питань було об’єднання на місцях. ЦПБ пропонувало діяти на основі угоди між ЦК Бунду та ЦК РСДРП і створювати об’єднані загальноміські комітети пропорційно кількості організованих членів (бундівців і небундівців) за однакових критеріїв щодо членства в осередках [496, арк. 13]. Фактичне об’єднання проходило вкрай повільно і на Тамерфорській конференції РСДРП (листопад 1906 р.) висловив думку, що «фактично на місцях об’єднання не відбувається». Йому заперечили представники південних організацій РСДРП Берг і Ісай [497, арк. 13]. Зазначена словесна перепалка лише засвідчила існування проблеми.

Процес об’єднання спілчанських та бундівських організацій в українських губерніях також відбувався непросто. Посвячений у зазначені справи єврейський соціал-демократичний діяч Михайло 3 грудня 1906 р. повідомляв: «поки що наше об’єднання не могло відбутися – наш проект об’єднання був «Спілкою» відкинутий» [449, арк. 7]. Урешті, подолати розбіжності не вдалося, тому РК Бунду та ГК Спілки вирішили «відкласти складне питання про об’єднання на майбутнє, коли виявиться більше вільного часу». Та, попри невдалу спробу об’єднатися, співпраця Спілки та Бунду не припинилася; зокрема, керівники обох організацій вирішили спільно вести виборчу кампанію до Державної думи [449, арк. 7].

Після того, як з’єдналися УСДС і ППБ, провідні діячі громади прагнули легітимізувати це об’єднання за допомогою Установчої конференції. Остання мала відіграти роль фундатора громади, вибрати центральні керівні органи та злити в єдине ціле всі організації області. Скликання такої конференції надало б ваги Українській соціал-демократичній спілці як регіональному партійному союзу РСДРП, а її керівні установи зміцнили б авторитет в очах місцевих партійних провідників і рядових спілчан.

Підготовчі роботи зі скликання конференції розпочалися в серпні 1906 р. На той час з’ясувалося, що найважливішим завданням залишається вдосконалення партійної організації [267, арк. 154 зв.]. Українська соціал-демократична спілка РСДРП вирішила відмовитися від партійного будівництва «на штучній основі адміністративного поділу» та покласти в основу своєї структури «середню територіальну одиницю для заснування на ній організаційних груп». «Такі райони, –

зазначалося в партійному органі, – природньо створюються з організацій, тісно пов'язаних між собою постійними діловими зносинами, шляхами сполучення та певною близькістю відстаней» [267, арк. 154 зв.]. Можливою ілюстрацією такого поділу називався союз Південних Чернігівських організацій; його пропонували поділити на 2 або 3 райони. Організації цих районів, як зазначали автори проекту, «зазвичай і раніше солідарно виступали й якщо вони тепер зв'яжуться в одну районну організацію, то сили їх подесятеряє і вони складуть сильне та гнучке ціле» [267, арк. 154 зв.].

Ще одним завданням партійного будівництва УСДС стало створення ефективного керівного органу – Головного комітету, який мав «зв'язати міцніше в одне ціле» спілчанські громади. Констатувалося, що обраний у листопаді 1905 р. ГК не зміг впоратися з «величезною роботою з керівництва та обслуговування неймовірної кількості організацій». Тому було пропоновано обрати представників до керівного органу, який став би втричі чисельнішим [267, арк. 153 зв.]. Результатом означених змін мала стати така організація, в якій би поєднувалися міцні райони та сильний центр, пов'язані кріпкими зв'язками. Це надало б новий поштовх розвитку соціал-демократичної роботи [267, арк. 153]. Зазначені проблеми партійного будівництва могли бути розв'язані за допомогою прийняття нового статуту УСДС.

Потребувало також обговорення питання про об'єднання з Бундом. Зазначену проблему в принциповій площині розв'язав IV з'їзд РСДРП. Однак виникали великі практичні перепони: як поєднати прихильників національної єврейської марксистської партії та поборників інтернаціональних принципів зі складу Української соціал-демократичної спілки РСДРП? Бундівська соціал-демократична організація складала потужну силу в регіоні [871; 1187], яка після об'єднання могла б суттєво посилити вплив російських марксистів у середовищі єврейських пролетарів.

Ще однією нагальною проблемою, що вимагала найшвидшого вирішення, була конкретизація аграрного питання. Після перетворення в регіональне партійне об'єднання РСДРП, що охоплювало усі напрями діяльності, робота на селі й надалі займала провідне місце в повсякденних практиках Української соціал-демократичної спілки. Резолюції Об'єднавчого з'їзду РСДРП лише загально окреслювали програму

муніципалізації землі, проте, на думку спілчан, «практика висуває низку дрібниць». Відтак пропонували з'ясувати ставлення до різних категорій селянства, визначити політичне керівництво боротьбою за реалізацію аграрної програми [267, арк. 153 зв.]. У контексті останньої проблеми спілчанам слід було з'ясувати питання про взаємини з організаціями Всеросійського селянського союзу. Потреба розгляду цього питання зумовлювалася тим, що в 1906 р. Партія соціалістів-революціонерів взяла курс на підпорядкування ВСС своєму впливові та досягла в цьому значних успіхів, зокрема й в українських губерніях [977, с. 218-222; 1257, с. 120-123]. Полтавська соціал-демократична газета «Колокол» повідомляла про те, що II з'їзд південно-російських організацій ПСР (лютий 1906 р.) прийняв рішення про створення з найбільш свідомих селян у надрах організацій Селянського союзу есерівських «братств», які б цілком підпорядковувалися «директивам партійних установ» [702]. Звісно, соціал-демократи були змушені реагувати на есерівський виклик.

Безпосередня підготовка до конференції відбувалась під керівництвом Головного комітету. У № 3 «Известий» УСДС та ППБ від 20 серпня 1906 р. визначили норми представництва та порядок виборів на конференцію. З метою належної організації виборів пропонувалося об'їхати всі організації, здійснити підрахунок чисельності спілчан і визначити місця партійних виборчих дільниць. Означені функції покладались на районні комітети або спеціальний «виборчий комітет». Організації, що перебували «в стороні» та не мали необхідної кількості членів і районні комітети, які лише оформлялися та налічували не менше 100 партійців, отримували право надсилати представника з дорадчим голосом. Делегати конференції мали прибути з належно оформленими мандатами та звітами організацій [267, арк. 154]. Наявність справоздань місцевих партійних осередків із потрібною інформацією (чисельність та склад організації, зв'язки з «масами», поширення соціал-демократичних видань, ведення партійної роботи, наявність керівного «колективу», кількість гуртків, фінансове становище) [441, арк. 16-16 зв], дозволяло скласти цілісну картину про стан спілчанської громади загалом.

Майбутній форум мав конституюватися як «перша установча конференція» [210, арк. 143]. Її метою, за задумом організаторів, було «об'єднати розрізнені

організації та злити їх в один цільний та міцний організм». Передбачалося, що на засідання форуму прибудуть окремі провідні діячі РСДРП [441, арк. 13]. Запропонований ГК порядок денний передбачав звіти делегатів і розгляд поточного моменту, обговорення проекту статуту Спілки та питання про організацію всього Півдня, аграрної програми в зв'язку з роботою соціал-демократії на селі, роботи у військах і підготовки до збройного повстання, реалізація рішення про входження Бунду в партію, ставлення до УСДРП, ставлення до ВСС, про наступний партійний з'їзд, видання літератури, вибори керівних органів УСДС та ін. [267, арк. 154]. Розв'язання поставлених завдань надало б нового імпульсу розвитку Української соціал-демократичної спілки РСДРП.

Під час підготовки до конференції, в середині вересня 1906 р., представник Полтавського губернського союзу РСДРП Ігнат порушив питання про участь останнього в роботі Установчої конференції Спілки. Внаслідок перемовин полтавським соціал-демократам запропонували долучитись до неї на загальних із усіма організаціями засадах. Ігнат пропонував полтавським товаришам, не затягуючи часу та не дочікуючись скликання губернської конференції, провести опитування організацій і готуватися до участі в Установчій конференції УСДС [441, арк. 13].

Проте, заплановану на осінь конференцію скликати не вдалося, чому завадило складне фінансове становище УСДС. Тому, 17 жовтня ГК на своєму засіданні вирішив зібрати 25 жовтня 1906 р. розширену нараду за участі його членів і представників найвпливовіших комітетів. Передбачалось обговорити низку організаційних питань, стан роботи в районах, вибори до Державної думи. З цією метою у Київ запросили 20 делегатів, зокрема по два від Сквирсько-Васильківського, Подільського, Волинського та Конотопського районів і по одному – від Кам'янця-Подільського, Чернігова, Канева, Таращі, Умані, Черкас, Ромен і Лохвиці[441, арк. 88]. Проте, в джерелах відсутня інформація про результати наради.

Наприкінці 1906 р. ГК вирішив повернутися до питання про скликання «загальносоюзної конференції». Про це свідчить лист Г. Довженка, датований 27 грудня, до О. Дятлова у Стародуб Чернігівської губернії. Він нагадував, що скоро відбудеться Установча конференція та просив надіслати детальні відомості про

організацію. Автор просив писати детальніше – надіслана інформація дозволила б керівному органу здійснити самоаналіз становища спілчанських організацій і загалом УСД Спілки [459, арк. 25], однак і ця спроба скликати Установчу конференцію не реалізувалася.

Тим часом, скликання Установчої конференції об'єднаної організації УСДС і ППБ до початку 1907 р. втратило актуальність. Унаслідок власної успішної діяльності Спілка перетворилася на авторитетну організацію в складі російської марксистської партії, а її керівна установа (Головний комітет) довела свою ефективність і набула належної ваги. Про зазначене засвідчує наступний факт.

Попри відносно нетривалий час існування, досвід діяльності Української соціал-демократичної спілки набув важливого значення для РСДРП. 7 січня 1907 р. у Варшаві за адресою вулиця Слізская, буд. 39, кв. 25 жандарми затримали підданку М. Міхельс. З'ясувалося, що вона працювала секретарем УСДС, у якій вела діяльну агітацію серед селян і завідувала експедицією нелегальної літератури по селах. Метою її приїзду було «ознайомити Варшавський відділ партії з організацією і постановкою [роботи] новоутвореного соціал-демократичного союзу «Спілки», що діяв у Південно-Західних губерніях імперії» [25, арк. 222]. У М. Міхельс вилучили соціал-демократичні видання, в тому числі літографовані директивні листи УСДС з печаткою Головного комітету, фінансовий звіт ГК Спілки з 10 листопада по 10 грудня 1906 р., а також її конспіративне листування з якимось Клавдієм. З останнього стало відомо, що надалі спілчанська діячка мала їхати в Санкт-Петербург [25, арк. 222-222 зв.]. Напевно, ініціатором поїздки цього «видного та діяльного члена зазначеного союзу» до Варшави було керівництво російської соціал-демократії. Цей факт засвідчує значимість нетривалого, але важливого досвіду роботи Української соціал-демократичної спілки для інших організацій РСДРП. У документі не зазначали, який саме досвід Спілки мав значення, але очевидно, що це стосувалося згаданої роботи серед селян і сільськогосподарських робітників. Адже до початку Першої російської революції в РСДРП скептично ставилися до революційних можливостей сільських трудівників.

Врешті, конференція Української соціал-демократичної спілки РСДРП, без

указівки на її установчий характер, відбулася в Києві лише 27 березня 1907 р. У її роботі взяли участь 9 делегатів, хоча планувалась присутність 14. Порядок денний передбачав розгляд шести питань: перші три – про думську, травневу та страйкову кампанії; 4) обласні організації; 5) залізничні страйки і 6) воєнна організація. Проте, внаслідок стеження таємної поліції на приватній конспіративній квартирі розглянули лише чотири питання. Перші три стосувалися поточної роботи Української Спілки і лише четверте, запропоноване для обговорення ЦК РСДРП, торкалося принципових проблем партійного будівництва і передбачало зростання ролі обласних організацій, подібних до УСДС, які мали працювати на основі виробленого статуту, затвердженого ЦК [364, арк. 202-205 зв.; 459, арк. 183-184]. Отже, Українська соціал-демократична спілка, як обласний партійний союз цілком уписувалася в ту схему партійного будівництва, що пропонувалась керівництвом російської соціал-демократії.

Таким чином, намір керівників УСДС здійснити свою «партійну легітимацію» шляхом скликання установчого форуму реалізувався лише навесні 1907 р., коли, по суті, потреби в цьому вже не було. На той час Спілка та її ГК завдяки успішній роботі набули значного авторитету в РСДРП. Найбільше значення для РСДРП мав досвід праці серед селян і сільських робітників. Водночас, підготовка до проведення Установчої конференції сприяла пожвавленню діяльності спілчан, під час якої зміцнювалися соціал-демократичні організації, здійснювався самоаналіз їхнього становища, визначалися оптимальні форми партійного будівництва та роботи.

Важливе підґрунтя успішної діяльності Української соціал-демократичної спілки складали її фінанси. У цій сфері потреби в коштах та можливості забезпечити їх надходження дещо, (інколи суттєво) не збігалися. Зазначене питання вимагає докладнішого з’ясування, оскільки твердження А. Ріша, що «бюджет Головного комітету не перевищував 200-300 рублів на місяць» [1160, 64], вимагають суттєвого уточнення. По-перше, названа цифра, очевидно, відноситься до того часу, коли А. Ріш входив до складу керівного органу – останніх місяців революції. По-друге, консолідований бюджет УСДС включав бюджети ГК і місцевих соціал-демократичних організацій, тому доцільно розглянути питання фінансової основи

діяльності Української соціал-демократичної спілки.

Джерела доходів УСДС були такими: сплачування членських внесків – обов'язкова вимога перебування в партії, отримання прибутків від функціонування партійних підприємств. Серед останніх називалися друкарні, продукція яких передавалася в організації за мінімальною ціною, що покривала друкарські витрати [451, арк. 1 зв.], книжкові склади, клуби, чайні та ін. У джерелах знаходимо непоодинокі згадки про проведення збору коштів серед членів партії та співчуваючих її діяльності людей. Статут передбачав, що прибутки місцевих сільських, містечкових, міських союзів відраховуються так: 10 % – в повітовий комітет, 10 – в губернський та 15 – в Головний комітет УСДС [15, арк. 23]. Згодом, у процесі діяльності, склалася практика відрахування районними комітетами на користь ГК від 10 до 20 % свого щомісячного прибутку [464, арк. 38; 460, 174-174 зв.]. Проте фінансові питання постійно перебували в полі зору партійних комітетів, оскільки завжди відчувався брак коштів.

У 1906 р. у директивному листі № 2 Головного комітету та Південного провінційного бюро до організацій повідомляли про відсутність коштів у партійній касі та пропонували негайно організувати збір грошей [96, арк. 220 зв.]. Проте ситуація не покращилася й наприкінці червня об'єднаний керівний орган закликав організації повернути кошти за надані в кредит книги, а також за виготовлені паспорти, печатки, за проїзд товаришів та інше [96, арк. 221]. Натомість, самі провідники Спілки змушені були виконувати фінансові зобов'язання перед видавництвами.

ГК, навіть за умови нелегальної діяльності УСДС, проявляв відкритість у питаннях фінансової звітності, про що засвідчували його справоздання. Так, видрукуваний звіт за 10–28 листопада 1906 р. засвідчив бездефіцитний бюджет ГК у розмірі 499 руб. Найбільші надходження в партійну касу надійшли від «співчуваючої опозиції» – 200 руб., декілька пожертв від студентів – загалом 155 руб., частина гонорару за брошуру Юрія Ларіна «Широкая рабочая партия и рабочий съезд» – 104 руб. [24, арк. 116 зв.]. Дві перших позиції вказували на те, що діяльність Спілки мала підтримку опозиційно налаштованих громадян та студентства, які надавали їй грошову допомогу. З отриманих коштів керівний орган витратив близько 200 руб. на агітаційно-

пропагандистську роботу, 74 руб. – на утримання організації та конспіративні витрати, 60 руб. на проходження цензурних правил, 22 руб. на роботу друкарень та 20 руб. на допомогу Південно-західному вузловому бюро РСДРП, решта – на поїздки, листування й інше [24, арк. 116]. Попри доволі жвавий «грошовий обіг», керівний орган бив тривогу; у зв'язку з виборами до II Думи, на грудень 1906 р. – «найважливіший для підготовки виборів» – було потрібно 2000 руб., за наявних у касі 200. Решту мали покрити пожертви та збори, що надходили «вкрай туго». Відтак ГК наголошував, що «обов'язок усіх членів партії і всіх співчуваючих» для належного проведення виборчої кампанії представники районних партійних організацій повинні надати йому потрібні грошові суми [24, арк. 116]. На заклик керівного органу відгукнулась Летичівська організація УСДС, яка в листопаді 1906 р. передала в ГК шість рублів і обіцяла за першої можливості надіслати ще. Водночас, летичівські спілчани просили визначити їм ту суму, яку вони повинні щомісячно вносити в касу Головного комітету [451, арк. 1 зв.].

В іншому фінансовому звіті ГК, за період із 10 листопада по 10 грудня 1906 р., який дещо пересікався у часі з попереднім, загальні надходження склали 795 руб. і 70 коп., а витрати 1000 руб. 40 коп. Під час виборів до Державної думи головну статтю витрат складали відрядження агітаторів керівного органу до губерній; загалом витрачено 882 руб. Існуючий дефіцит ГК Спілки сподівався покрити за рахунок обіцяної допомоги в сумі 275 руб. Київського комітету, якому і всій Київській організації, «висловлював глибоку вдячність» [462, арк. 2].

Звіт із 18 січня по 28 лютого 1907 р. засвідчує, що найбільші здобутки в поповненні бюджету мала фінансова комісія при керівному органі УСДС, яка «нашкрябала» 324 із 604 руб. надходжень [24, арк. 421]. Однак, зазначені у справозданні цифри складали лише верхівку «фінансового айсберга Спілки». У поясненні до документу ГК повідомляв: «У цей звіт не ввійшли витрати на виборчу кампанію, які досягли значної цифри 3000 р[уб.]» [24, арк. 421-421 зв.].

ГК УСД Спілки не пояснював, звідки він отримав кошти на невраховані витрати, проте згадки про «безпартійну опозицію», «співчуваючу опозицію», про «пожертви» та «збори» наштовхують на думку, що ці витрати покривалися за рахунок надходжень

від «буржуазних верств суспільства». На підтвердження цієї гіпотези наведемо слова з листа члена керівного органу Спілки Г. Довженка в ЦК РСДРП. Він зазначав, якщо відряджений ними представник в «ГК буде мати важну зовнішність і вести відносини з «вершками» суспільства, то фінансовий бік справи накульгувати не буде» [105, арк. 1 зв.]. Отже, Спілка мала своїх сав морозових, шмідтів, які готові були пожертвувати частину своїх прибутків, капіталів на справу революції.

Водночас, такі неймовірні великі витрати загострили проблему фінансування Української соціал-демократичної спілки та виявили її «вузькі місця». Головний комітет зазначав, що «в теперішній час нестача [коштів] відчувається більше, ніж в будь-який інший час» і називав пріоритети першочергових витрат: постановка нової друкарської техніки (13 лютого 1907 р. жандарми захопили спілчанську друкарню), видрук у великій кількості листків про Державну думу та сільськогосподарські польові роботи, іншої літератури, розпочати випуск обласної партійної газети і т. д. [24, арк. 421 зв.] Між тим, керівний орган повідомляв, що за 38 звітних дні (з 18 січня по 28 лютого) «жодна організація не вислала нам жодної копійки». Більше того, навіть частину своїх витрат, «наприклад, переїзд працівників із однієї організацію в іншу», вони перекладали на обласний керівний орган. Таку ситуацію ГК вважав ненормальною і пропонував відраховувати встановлені проценти в його касу та не направляти до нього товаришів без грошей і письмових рекомендацій організацій; таких осіб обіцяли не приймати і матеріальної допомоги не надавати [24, арк. 421 зв.]. У процесі складання звіту виявилися деякі непорозуміння, а можливо, і зловживання; представники Васильківської та Фастівської спілчанських організацій зробили до ГК запити, чому останній, «отримавши гроші, не виконав тих або інших доручень». Діячі керівного органу категорично заявили, «що ніяких грошей ні від кого за останній місяць не отримували» й пропонували негайно повідомити: «коли, через кого та для яких цілей передані гроші?» [24, арк. 421 зв.]. Звісно, це був «крик душі» керівних працівників Української соціал-демократичної спілки, які не бачили іншого способу навести лад у фінансовій сфері, крім запровадження жорстких заходів.

Зауважимо, що звернення ГК не завжди знаходило розуміння в низових партійних комітетах, про що свідчить лист у Білу Церкву, написаний через місяць, у

середині березня 1907 р. Білоцерківським спілчанам нагадували, що кожна партійна громада повинна відраховувати в касу центральної установи (ГК – О. Ф.) від 10 до 20 %, проте вони законних відрахувань не здійснюють. «Ви ж від нас вимагаєте зворотного, – обурювалася секретар ГК «Р.» (Р. Рабінович). – Ми послали вам товариша і гроші, надіслали літературу, тобто, робили все що могли. Ви нам ніякої допомоги не надавали, на жаль. Людей тепер у нас немає. Грошей – ні гроша» [459, арк. 174-174 зв.]. Представник ГК запевняв білоцерківців, що все цілком залежить від них самих, і пропонував розвивати самодіяльність: «Візьміться енергійно, без няньок, за роботу, вимагайте від членів вашої організації зробити членські внески, влаштуйте збір [коштів], реферат, і у вас будуть гроші». В рядках листа звучав докір: «Якщо ж члени вашої організації не хочуть робити членських внесків, то які ж це члени, організовані…». Товаришам із Білої Церкви нагадували, що вони мають винайти кошти на організацію конференції та 150 руб. для надсилання делегата на V з'їзд партії. Надалі наводилися прості розрахунки: «У вас є близько 200 організованих. Якщо обкласти їх по 10 коп., то набереться 20 рублів, ось вам і гроші на влаштування конференції. Обкладіть ще по 20 коп. і у вас буде 40 руб. на делегата. Рублів 50-60 дасть вам інша частина вашого району (Сквира, Васильків), а решту ГК постарається достати» [459, арк. 174].

В інших організаціях району діяльності Сквирсько-Васильківського повітового комітету УСДС справа збору грошей була поставлена краще; наприкінці квітня 1907 р. представники сільських комітетів прибували по паролях на явочну квартиру та отримували блок-книжки з печатками комітету для збору грошей [463, арк. 122 зв.]. У затриманого діяча Конотопської організації РСДРП І.-Н. Ярмоненка в кишені пальта виявили «квитанційну книжку № 2 для збирання грошей» з відтиском печатки організації, в якій на відірваних «корінцях квитанцій позначені суми отриманих… грошей» [245, арк. 2-3].

Спілка тісно співпрацювала з Бундом у справі поповнення фінансів. Про означене свідчить лист, який надійшов у бундівський Бердичівський комітет із Києва з «пропозицією влаштувати концерт на користь соц[іал-]дем[ократичної] організації і Бунду» [35, 3 зв.], проте, як зазначав член ГК Г. Довженко, зібрані на місцях членські

внески там і витрачалися на партійні потреби [105, арк. 1 зв.]. Тому керівний орган УСДС вимушений був постійно працювати над питанням фінансового забезпечення.

Про структуру бюджету місцевих організацій УСДС свідчать три фінансових звіти Конотопської організації РСДРП. Це були відносно невеликі, але досить функціональні бюджети: з 5 квітня по 5 травня 1906 р. надходження першого склали 143 руб. і 75 коп., а витрати – 152 руб. і 91 коп.; другого, з 5 травня по 4 червня, відповідно 150 руб. і 50 коп. та 99 руб. і 81 коп. [245, арк. 65-66]. Наведемо дані про надходження та витрати за першим звітом. Кошти надходили від вокзальних робітників та від трьох пожертвувачів: «Ч-к» – 15, «П-ка» – 15 та «К-го» – 10 руб. Із отриманих грошей понад 50 руб. витратили на друкарню, майже 22 руб. – на літературу, 15 – на утримання «професіонала» (професійного партійного працівника) та майже 10 руб. на поїздки [245, арк. 65]. У короткому третьому звіті конотопських спілчан звертає на себе увагу запис: на «Б. Д.» (бойову дружину) – 10 руб. [245, арк. 67].

Місцеві партійні організації виділяли гроші ГК Спілки, який, обслуговуючи їх, виконував певні замовлення. Так, наприкінці січня 1907 р. черкаським спілчанам повідомляли про те, як використані отримані від них 1200 руб. Зазначалося, що 100 руб передали в Головний комітет, на 800 закупили 40 револьверів і передали їх у Черкаси, а 300 руб спрямували на організовану Карпом (І. Сорокером – О. Ф.) з дозволу ГК крупну експропріацію, яка, втім, не вдалася [271, арк. 258-258 зв.]. Остання інформація засвідчувала, що спілчани не гребували можливістю поповнювати фінанси в такий спосіб – шляхом проведення експропріацій.

Важливе значення для з’ясування впливовості тієї чи іншої політичної організації має проблема чисельності її членів. Означена теза повною мірою стосується Української соціал-демократичної спілки РСДРП, однак у спробі дослідити це питання існує низка перешкод. Найперше, політичні партії в Російській імперії всього лівого спектру, з кадетами включно, діяли як нелегальні організації, тому офіційної статистики, яку б вони подавали до органів державної влади, немає.

По-друге, у функціонуванні зазначених політичних партій, у тому числі РСДРП, самодержавство вбачало загрозу своєму існуванню і тому перманентно

проводило репресії проти учасників. Унаслідок цього кількість партійних осередків і чисельність партійців постійно змінювалася. Особливо зменшувалися активність і склад організацій після проведення таємною поліцією масових ліквідацій.

По-третє, статут РСДРП та місцевих осередків УСДС лише загально визначав критерії партійного членства: визнання програми партії, сплачування членських унесків і особиста участь у роботі партійної організації. Проте, хоча партійці й визнавали програму російської соціал-демократії, на практиці траплялося, що членські внески не сплачувалися або сплачувалися нерегулярно, а участь у діяльності партійних осередків, залежно від різних чинників, могла здійснюватися спорадично. Наприклад, у грудні 1906 р. ГК надсилав листи до партійних організацій з вимогою проведення звітів до Установчої конференції. В обрахунку чисельності спілчан рекомендувалося розрізняти такі дві категорії: 1) організовані соціал-демократи – члени партії та 2) організовані напівсвідомі демократи. Критерієм для перших визначалося членство в партії, а для других – участь у гуртках і членські внески. Окремо просили повідомити про кількість співчуваючих [459, арк. 25]. Зауважимо, що різниця між першими та другими була дуже умовною та залежала від суб’єктивних оцінок. Тому, залежно від критеріїв обчислення кількості членів організації, в один і той самий час самі соціал-демократи подавали різні дані про чисельність тієї чи іншої громади. Проілюструємо це на прикладі однієї з найпотужніших в Українській соціал-демократичній спілці РСДРП Конотопської організації. Маємо два хронологічно майже одночасних джерельних свідчення від різних осіб, соціал-демократів, про її чисельність. Наприкінці лютого 1907 р. вони повідомляли, в одному випадку, про 500 [109, арк. 19], в іншому, – про 1 000 організованих членів [461, арк. 2]. Вважаємо, що причиною таких розбіжностей були нечіткі критерії партійного членства.

По-четверте, конспіративна діяльність організацій УСДС зумовлювала те, що списки членів не велися, і лише зрідка в практиці роботи були посвідки (мандати) про приналежність до певної партійної організації. Так, у спілчанського діяча з посаду Клинці І. Корженевича під час обшуку 26 січня 1907 р. знайдено «квиток, який засвідчував приналежність особи до Клинцівської організації СДРП» [365, арк. 98-

98 зв.]. У процесі підготовки до Установчої конференції, ГК вважав за необхідне запровадити сувору реєстрацію організованих членів соціал-демократичної Спілки. Відтак, у листі за підписом члена ГК Грицька, партійним комітетам пропонувалося використати для цього квитанційні книги; «причому номер видається члену» партії (своєрідний замінник партійного квитка), «а на корінчику пишеться село» [459, арк. 25]. Член ГК обґрунтовував реєстрацію членства потребою здійснювати підрахунок сил, для організації виборів на з'їзд і тим, що це «має науковий інтерес для нашої роботи» [459, арк. 225-27]. Однак, джерела не містять інформації, що таку партійну реєстрацію вдалося реалізувати.

П'яте міркування стосується винятково Спілки; в підрахунку чисельності членів слід мати на увазі те, що, починаючи з часу об'єднання з ППБ у березні 1906 р., до її складу приєднувалися інші соціал-демократичні організації: у листопаді 1906 р. – Полтавський союз РСДРП; наприкінці 1906 р. – організації Першого чернігівського бюро РСДРП п'яти північних повітів Чернігівської губернії та Гомельська організація РСДРП, які утворили Новозибківсько-клинцівський та Гомельський райони Української соціал-демократичної спілки; останнім великим набуттям УСДС став Чернігівський комітет РСДРП, який увійшов до її складу наприкінці травні 1907 р. І лише осередки Херсонщини відійшли від Спілки влітку 1906 р. та ввійшли до складу ХГКСО РСДРП.

Усі зазначені вище чинники не дозволяють достеменно з'ясувати кількість партійців у складі Української Спілки, саме тому в науковій літературі немає одностайності у зазначеному питанні. Водночас, наявні історичні джерела та наукова література дозволяють визначити орієнтовні цифри чисельності як окремих спілчанських організацій, так і загалом УСДС на різних періодах її історії.

У виявлених таємною поліцією 17 жовтня 1906 р. в С. Завадського та Й. Сорокера матеріалах містилися уривки звітів про мережу та кількість членів спілчанських громад. Щодо Чернігівщини подано такі дані про чисельність організацій: Ніжин – 30, Ічня – 40, Конотоп – 300, Бахмач – 70. Значно потужнішою виявилася спілчанська мережа на Київщині; позначена цифра з дужкою, на наш погляд, означала певний район. У 1) Васильківсько-Сквирському районі

нараховувалося 500-600 соціал-демократів, зокрема, 70 у Василькові, 70 у Білій Церкві, 20 у Сквирі, 40 у Паволочі та 300-400 у Фастові. У 2) Ржищеві, Кагарлику, Ольшаниці та Миронівці разом було 100 спілчан. У 3) Каневі нараховувалося 100 соціал-демократів. Більш потужною виглядала 4) Черкаська районна організація, в якій налічувалося 780 партійців, у тому числі по 250 у Черкасах і Смілі, 200 – у Городищі, 100 – у Златополі, 30 – у Шполі та в одному населеному пункті, назву якого жандарми не змогли прочитати, – 50. В 5) Умані та Погребищах нараховувалося, відповідно 300 і 20 соціал-демократів. 6) Макарів і Бородянка разом налічували 50 спілчан, а 7) «Задніпровський» район нараховував 100 членів партії [27, арк. 448 зв.]. Звертає на себе увагу те, що у Васильківсько-Сквирському районі називали орієнтовні дані про 500-600 партійців, що, очевидно, залежало від жорсткості критерію оцінки. Загалом у семи названих районах Київщини на жовтень 1906 р. нараховувалося 1950 – 2050 спілчан. Ці дані, очевидно, подані організаціями на виконання прохання ГК, який надіслав «опитувальний листок» з метою з'ясувати становище організацій напередодні Установчої конференції УСДС. Подані матеріали про громади мали друкувати в газеті, яку планували видавати [440, арк. 54 зв.]. Водночас, наведені цифри є неповними, оскільки про низку організацій не згадується. Наприклад, приблизно в той самий час, 25-26 вересня 1906 р., на Південноросійській конференції представник УСД Спілки О. Скоропис-Йолтуховський повідомляв, що «в Таращанському повіті, де… нічого не було, а тепер маємо декілька сільських комітетів в різних кінцях повіту і масу зв'язків» [442, арк. 22]. Отже, частина членів спілчанських осередків у наведених вище підрахунках не врахована, оскільки комітети, в яких вони перебували, лише нещодавно сформувалися. Тому можна однозначно стверджувати, що на середину жовтня 1906 р. в партійних осередках Спілки на Київщині налічувалося понад 2000 соціал-демократів.

Найбільшою достовірністю характеризуються дані про загальну чисельність організацій Української соціал-демократичної спілки РСДРП, які виходили від її керівного органу – Головного комітету. Член ГК О. Скоропис-Йолтуховський у доповіді на Південно-російській конференції повідомляв, що в березні 1906 р. у виборах на IV (Об'єднавчий) з'їзд партії брали участь 1337 членів. Через пів-року, у

вересні 1906 р., але «при більш строгому критерії», організації УСД Спілки нараховували 5 700 членів партії [442, арк. 24].

Після арешту С. Завадського та Й. Сорокера, з другої половини жовтня 1906 р., охранка проводила труси, арешти, заслання, які призводили до певного скорочення чисельності членів спілчанських організацій. У січні та червні 1907 р. відбулися жандармські ліквідації, проте, попри масові обшуки, кількість заарештованих осіб виявилася невеликою. Більшої шкоди спілчанським громадам завдавала дезорганізація, до якої призводили такі акції охранки. Під тиском репресій частина соціал-демократів покидали партійні осередки.

Уплив і чисельність організацій Української соціал-демократичної спілки РСДРП на різних територіях її області був неоднаковим. Це пояснюється, зокрема, тим, що в українських губерніях Російської імперії тоді діяли інші політичні партії, які гостро конкурували з російськими соціал-демократами. Наприклад, найслабші позиції УСДС мала у Волинській губернії. У цьому регіоні в 1905–1907 рр. активно працював Волинський союз Партії соціалістів-революціонерів [1287, арк. 177-180], а починаючи з серпня 1906 р., розгорнув активну роботу консервативно-монархічний Почаївський відділ «Союза русского народа» [1251, с. 532–536]. Із соціал-демократичних організацій найактивнішу діяльність під час виборів до II Державної думи розгорнув єврейський соціал-демократичний Бунд, організації якого, не враховуючи Житомира, налічували 1440 членів. Водночас, за словами бундівського діяча Йосипа, Спілка нараховувала на середину грудня 1906 р. лише 210 партійців [44, арк. 3 зв.]. Отже, волинські спілчани були вкрай нечисельними, щоб суттєво впливати на події в губернії.

За окремими організаціями, які на початку 1907 р. входили до складу Української соціал-демократичної спілки, можна простежити як репресії позначилися на їхній чисельності. Продемонструємо це на приклад соціал-демократичних організацій північних повітів Чернігівської губернії. У цьому регіоні з кінця 1905 по кінець 1906 рр. функціонувало регіональне партійне об’єднання меншовицького спрямування – Перше Чернігівське районне бюро РСДРП, якому підпорядковувалися соціал-демократичні організації п’яти повітів Чернігівської губернії –

Новозибківського, Новгород-Сіверського, Стародубського, Суразького, Мглинського [991, с. 80; 1283, с. 8-9; 358, арк. 13]. До складу зазначених міських і містечкових організацій наприкінці серпня 1906 р. входило 535 соціал-демократів, а якщо врахувати членів сільських осередків, то близько 800 [991, с. 75; 1315, с. 156-157]. Однак, після виявлення матеріалів про його діяльність таємна поліція здійснювала систематичні репресії, арешти та заслання партійців. Частина соціал-демократів вимушено покинули роботу в цьому регіоні. Наприкінці 1906 р. організації Першого чернігівського районного бюро увійшли до складу УСДС і склали в ній Клинцівсько-Новозибківський район. До рук ДП потрапив звіт зазначеної організації від 18 січня 1907 р. за підписом «Секретар Клинцівської організації Володимир» [459, арк. 51-52 зв.]. У ньому детально описано стан соціал-демократичного руху в районі та наведено дані про чисельність організації. За півроку кількість членів міських і містечкових організацій у п’яти повітах скоротилася на 105 осіб і склала 430 соціал-демократів. Чисельність сільських організацій зменшилася більш ніж удвічі; на середину січня 1907 р. у чотирьох сільських комітетах перебувало 133 селян [459, арк. 51-52 зв.]. Отже, загальне скорочення чисельності членів соціал-демократичних організацій на півночі Чернігівщини склало 30 %.

Зауважимо, що така тенденція в той час не була домінуючою. Переважна більшість організацій УСДС у період виборів до II Державної думи та напередодні V з’їзду РСДРП зростала. Наприклад, за п’ять місяців, з жовтня 1906 р. і до середини березня 1907 р., Білоцерківська спілчанська організація виросла майже втричі і нараховувала 200 соціал-демократів [27, арк. 448 зв.; 459, арк. 174 зв.]. Уже після виборів до II Думи в Кролевецький повіт Чернігівщини прибуло декілька партійних працівників, які створили повітовий комітет Спілки, до складу якого увійшли Алтинівська, Вишенська (цукровий завод), Воронезька (цукровий завод), Коропська, Райгородська, Билківська (винокурний завод) організації [628, арк. 8]. До кінця революції це спостерігалося в переважній більшості громад Української соціал-демократичної спілки.

Активізація роботи партійних організацій та комітетів УСДС у період виборів до II Державної думи призвела до зростання чисельності її партійних організацій. І

хоча достовірної статистики партійного членства не існувало, проте на початку лютого 1907 р. досвідчений і обізнаний у справах Спілки член її керівного органу Юрій Ларін орієнтовно визначав чисельність організацій, які входили до її складу, в 10 000 осіб. У листі в ЦК він зазначав: «Про з'їзд нічого не знаємо (йшлося про скликання V з'їзду РСДРП – О. Ф.). Послати 20 делегатів, на яких Спілка має право, вона не зможе із-за повної відсутності засобів, все витрачено на виб[орчу] кампанію і взяти немає звідки» [474, арк. 92 зв.]. Отже, найпростіші підрахунки ґрунтуються на тому, що один делегат обирався від 500 членів партії. Якщо названа Юрієм Ларіним кількість депутатів достовірна, то вираховуємо число 10 000 спілчан. Про таку ж чисельність членів УСДС у 1906 р. вказував інший відомий її провідник М. Меленевський у листі в Організаційний комітет РСДРП у 1912 р. [518, арк. 102] Однак, зазначену цифру не можна вважати статистично вивіреною, все ж, вона названа «на око», без «чіткого критерію» оцінки членства в партії.

Найбільшої чисельності громади Української соціал-демократичної спілки РСДРП досягнули на час V (Лондонського) з'їзду РСДРП, коли спілчани обрали дванадцять делегатів. Враховуючи запропоноване представництво, можна визначити, що вони репрезентували 6 000 членів партії. Проте, зазначена цифра є неповною, оскільки частина організацій не змогла взяти участі у виборах делегатів з'їзду через нелегальні та конспіративні умови діяльності. До цього числа не ввійшли члени низки сільських соціал-демократичних комітетів, розпорошених по області УСДС. Тут також не враховані члени Гомельської організації, що перебувала в її складі. Вже після з'їзду в Спілку ввійшов Чернігівський комітет РСДРП. Зважаючи на зазначене, можна стверджувати, що наприкінці революції 1905–1907 рр. Українська соціал-демократична спілка РСДРП нараховувала орієнтовно 7 000 членів.

У контексті чисельності спілчанських організацій розглянемо таке важливе питань взаємин Спілки з УСДРП як перехід членів національної марксистської партії до спілчанських організацій. В історичних джерелах і науковій літературі зазначається про входження українських соціал-демократів до складу УСДС і немає даних про перехід спілчан до лав УСДРП. Сучасний дослідник С. Наумов стверджує, що відомий факт переходу кількох членів Лубенського комітету УСДРП до РСДРП

«був найпомітнішим успіхом Спілки» та зазначає, що принаймні «її лідери пізніше не змогли навести подібних, виграшних для них фактів» [1099, с. 112]. Проте маємо свідчення представників самої УСДРП. Один із провідних українських соціал-демократів Л. Юркевич нагадував, як у березні 1906 р. звернулися із заявою до ЦК партії п'ять її членів, четверо з яких, у тому числі й він сам, перебували у Київській в'язниці. Вони стверджували «про припинення роботи і масовий перехід членів [УСДРП] в РСДРП». І хоча Л. Юркевич, коментуючи заяву, зазначав, що таке твердження було «безперечною пересадою», тобто перебільшенням, проте визнавав, що А. Грінченко разом із двома товаришами перейшла до РСДРП [706, с. 355-358; 1384, с. 206]. Про такі тенденції у взаєминах українських соціал-демократів і спілчан зазначали також інші автори праць, зокрема чинні та колишні члени УСДРП О. Гермайзе, В. Дорошенко, А. Жук та інші науковці [785, с. 282; 842, с. 285-289; 882, с. 32-33; 993, с. 344]. Про це свідчать історичні джерела [107, арк. 241-245 зв.; 474, арк. 91 зв.]. Щоправда з'ясувати масштабність цього процесу та вплив на зростання чисельності громад УСДС складно через зазначені вище чинники.

Важливе значення для з'ясування типу партійної соціал-демократичної організації, на наш погляд, має склад її членів. Національні марксистські партії складалися переважно з представників тієї національності, ім'я якої містилося в її назві. Інтернаціональні марксистські політичні організації були переважно полінаціональними. Ця тенденція знаходить підтвердження під час аналізу складу організацій Української соціал-демократичної спілки РСДРП.

Із початком об'єднання спілчанських організацій з осередками ППБ став формуватися своєрідний етносоціальний склад Української соціал-демократичної спілки РСДРП, який можна означити як «інтернаціональний сандвіч Спілки». Умовно в ньому можна виділити три складових: 1) Керівну верхівку УСДС утворював, як ми уже з'ясували, інтернаціональний за складом учасників ГК, 2) другий пласт складали члени комітетів та організації міст і містечок спілчанської області, які мали поліетнічний характер, за відносно великої частки євреїв та 3) третю частку сандвічу складали члени низових партійних осередків, серед яких переважали українці. Використовуючи історичні джерела, охарактеризуємо контингент двох останніх

складових «сандвічу». Зауважимо, що в офіційних російських джерелах щодо спілчан часто використовувався термін «русские», до яких зараховували українців, які складали переважну більшість населення регіону, а також і росіян, яких була меншість. Часто самі спілчани, вочевидь, будучи українцями, заявляли про свою приналежність до «русской народности». Зазначене свідчить, що частині членів УСДС виявилися чужими українські «національні сентименти».

Використовуючи історичні джерела, проілюструємо наші спостереження. У справі про діяльність Української соціал-демократичної спілки, порушеній при ГЖУ 5 жовтня 1906 р., міститься інформація про національний і соціальний склад активістів місцевих партійних осередків, які діяли в 42 населених пунктах: 6 містах, 15 містечках і 21 селі [24, арк. 7-10]. У цьому списку, складеного жандармами, часто біля прізвищ осіб містилася позначка «селянин» або «міщанин», яка дозволяла з більшою упевненістю розгледіти за зазначеним прізвищем українця або єврея. Звісно, наведені дані в жодному випадку не можна вважати статистичними і такими, що точно відбивають склад партійних організацій. Окрім того, жандарми могли помилятись, зараховуючи певну особу до членів УСДС. Попри зазначене, на наш погляд, вони все ж є достатньо репрезентативними.

Аналіз уміщених прізвищ дає підстави стверджувати, що в спілчанських міських і містечкових організаціях Київщини серед активістів існувала незначна чисельна перевага українців (29) над євреями (26) (тут і далі – підрахунки наші – О. Ф.). Водночас, етносоціальний склад сільських активістів УСДС, відзначених жандармами, виявився однорідніщим, там фігурували 25 спілчан-українців. Найчисельнішу соціальну групу серед них склали селяни – 16, два активісти були нижчими церковнослужителями, а один – студентом. Звертає на себе увагу значна кількість представників учительства у складі спілчанських активістів Київської губернії. Ця інформація підтверджується іншим даними: начальник Київського ГЖУ підполковник Крітський зазначав, що діяльність цієї організації зосереджується на роботі серед сільського населення і «головними помічниками такої є народні вчителі та вчительки» [26, арк. 232-232 зв.].

Про склад спілчанських організацій у місті Василькові та однойменному повіті

Київської губернії свідчили результати обшуків у січні 1907 р. Із 21 переліченого активіста 18 або 85 % виявилися євреями [26, арк. 374]. У звіті помічника начальника Київського ГЖУ від 17 вересня 1907 р. про політичну ситуацію в Черкаському повіті за попереднє півріччя називалися імена найактивніших спілчан – шести євреїв і трьох «русских» [1986, арк. 170-173]. Тим же жандармським чином восени 1907 р. проведено труси в низці населених пунктів повіту в чотирнадцяти активістів УСД Спілки, у тому числі в шести євреїв та восьми «русских» [135, арк. 28]. Загалом Черкаська організація Спілки була багатонаціональною; у ній, поряд із місцевими євреями та українцями, активно працювали великороси: 30-річний потомственний дворянин К. Семенов із м. Ковно й уродженець с. Торжановка Бузулукського повіту Самарської губернії, слюсар цукрового заводу В. Маліков та 29-річний литовець і римо-католик О. Чернявський із с. Вержовка Віленського повіту Віленської губернії [25, арк. 319; 47, арк. 4-6]. Важко сказати, які обставини сприяли появі цих людей у Середньому Подніпров'ї – пошук кваліфікованої роботи чи партійна ротація в РСДРП.

У повідомленні начальника Чернігівського ГЖУ про результати ліквідації членів організації Української соціал-демократичної спілки в середині червня 1907 р. у губернії названо імена 48 затриманих осіб, у тому числі 20 євреїв[464, арк. 28, 28 об., 29]. Подібні дані про склад міських, містечкових і сільських спілчанських осередків містять інші жандармські документи [459, арк. 51; 27, арк. 143-143 зв.; 53, арк 43; 55, арк. 20-20 зв.].

Підтвердження багатонаціонального складу спілчанських громад знаходимо у спогадах М. Галагана, який наприкінці 1905 та до 1 травня 1906 р. працював в Умані як «районний організатор» УСДС під ім'ям міщанина Василя Петровича Волгіна. Мемуарист згадував, що тоді він на практиці побачив, як можна вести працю, «не насилуючи одних і не денаціоналізуючи других». Уманські спілчани видавали прокламації російською та українською мовами, а в партійних «організаціях були об'єднані українці, росіяни і жиди» [743, с. 120].

Отже, наведені дані засвідчують, що склад громад Української соціал-демократичної спілки РСДРП мав інтернаціональний характер. У ГК працювали

переважно українці та євреї, у міських і містечкових організаціях діяли представники різних національностей, але найбільше – євреї. Сільські спілчанські осередки складалися переважно з українських селян.

Таким чином, період із квітня 1906 по червень 1907 р. виявився часом успішної діяльності Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Вона провадилася під керівництвом Головного комітету, обраного в листопаді 1905 р. на об'єднаній конференції УСДС та ППБ у складі п'яти осіб. Згодом керівний орган поповнювався шляхом кооптації. За національним складом він був інтернаціональним і до нього входили переважно українці та євреї. У зазначений час відбулася зміна структури УСДС; замість поділу соціал-демократичної громади за тодішнім адміністративно-територіальним устроєм українських губерній романівської імперії, область Спілки стала поділятись на невеликі райони з подібним соціально-економічним розвитком і та зручним транспортним сполученням. Це дозволило, значною мірою, подолати розрізненість партійних організацій, покращити керівництво соціал-демократичною роботою. Більшовицьке Вузлове бюро Південно-Західної залізниці функціонувало автономно, але визнавало ідейний провід меншовицьких Спілки та Київського комітету РСДРП. Попри невдалу спробу об'єднання організацій Спілки та Бунду, останні тісно взаємодіяли в процесі діяльності. Функціонування УСДС спиралося на досить міцну фінансову основу; попри наявність матеріальних труднощів, бюджет ГК у період виборів до II Думи нараховував декілька тисяч рублів. Кошти надходили завдяки членським внескам, від продажу книг, проведення грошових зборів, концертів та завдяки пожертвам «співчуваючої опозиції». Значними сумами оперували регіональні партійні організації Спілки – Сквирсько-Васильківська, Конотопська, Черкаська та ін. Склад соціал-демократичних осередків був інтернаціональним. У ньому можна виділити «трьохшаровий сандвіч Спілки»; ГК, який складався переважно з українців і євреїв, багатонаціональні міські та містечкові осередки з відносною більшістю в них євреїв і сільські спілчанські осередки, в яких переважали українські селяни. Щодо чисельності партійної громади УСДС, то внаслідок низки чинників неможливо її встановити достеменно, проте зроблені нами підрахунки дозволяють стверджувати, що найбільшої чисельності та впливу вона досягла наприкінці Першої

російської революції; тоді спілчанські осередки налічували орієнтовно 7 000 соціал-демократів.

4.2. Спілка на чолі революційних виступів селянства та робітників

Українська соціал-демократична спілка як громада РСДРП спрямовувала свою діяльність на поширення впливу головним чином серед робітничого класу, селянства, а також на роботу в армії та в студентському середовищі. Заявляючи себе пролетарською партією, російські соціал-демократи проводили активну агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу насамперед серед робітництва. Її метою було обстоювання його політичних і соціально-економічних інтересів в умовах чинного суспільного ладу та, водночас, підготовка збройного повстання проти царського самодержавного режиму. Зауважимо, оскільки спілчани працювали в аграрно-індустріальному регіоні українських губерній Російської імперії, то головним об’єктом їхньої праці стали сільськогосподарські робітники та селяни.

У роботі серед селянства Українська соціал-демократична спілка РСДРП досягла помітних успіхів. Ця діяльність провадилася під керівництвом Головного та районних комітетів УСДС з використанням доцільних форм і методів. Останні можна поділити на два напрями: 1) організаційна та 2) ідейна агітаційно-пропагандистська (хоча, звісно, вони були пов’язані між собою). Перший напрям передбачав проведення технічної роботи з друку спілчанських видань, створення соціал-демократичних партійних осередків у селах і містечках області Спілки; заснування селянських страйкових комітетів, робітничих союзів та ін. організацій для керівництва планомірною боротьбою хліборобів за свої економічні інтереси. Другий напрям охоплював підготовку до видання та друк соціал-демократичних публікацій, у яких викладалися програмні вимоги російських соціал-демократів, особливо з аграрного питання, та описувалася схема організації боротьби хліборобів за свої інтереси; доставка брошур і листівок у місцеві партійні організації та поширення їх серед селян і сільських робітників; проведення усної агітації серед гречкосіїв. Приглянемося уважніше до цієї багатоаспектної роботи спілчан.

Для характеристики агітаційно-пропагандистської діяльності політичних

партій наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідники, як правило, обмежуються викладом змісту партійних видань і наведенням окремих фактів їхнього розповсюдження серед різних соціальних верств, проте вже в період першої російської революції влада та суспільство спостерігали прояви масованого впливу політичних партій, який став можливим завдяки використанню ними сучасного друкарського обладнання та наявності розгалуженої мережі партійних організацій із численними активістами. Цей вплив не поступався, а подекуди виявлявся ефективнішим, ніж діяльність державних установ, громадських організацій, церкви, приватних осіб, які підтримували існування чинного суспільного ладу.

Про раціональність зазначеної вище тези найкраще засвідчує досвід Української соціал-демократичної спілки РСДРП, потужна видавнича та агітаційно-пропагандистська діяльність якої стала одним із важливих складових її успіху. Зазначений аспект знайшов висвітлення в праці сучасного українського вченого І. Михальського. Він здійснив велику дослідницьку роботу для з'ясування видавничої роботи, зокрема УСДРП (РУП) і Спілки [1075, с. 25; 1076, с. 214-227; 1099, с. 114-122]. Здійснивши підрахунки видрукуваних листівок, зазначений історик відзначає потужнішу працю українських соціал-демократів. Проте, на наш погляд, С. Михальський допустився методологічної помилки, оскільки враховував видання лише тих спілчанських організацій, на яких містилася їхня назва – Українська соціал-демократична спілка РСДРП. Насправді ж, як ми з'ясували (див. підрозділ 2.3.), до складу регіонального союзу РСДРП, яким була Спілка, входили всі організації російських соціал-демократів п'яти українських губерній (за винятком Київського комітету РСДРП), білоруської Гомельщини й деякі громади Бессарабської губернії. Організації РСДРП зазначених територій не завжди зазначали про приналежність до Спілки. Окрім того, активну видавничу діяльність здійснювали керівні органи російських соціал-демократів, їхні організації в тих регіонах Наддніпрянщини, в яких спілчани не працювали, та в російських губерніях. Ці видання також використовувалися в агітаційно-пропагандистській діяльності РСДРП в українських губерніях. Для з'ясування цього напряму роботи мають значення дані про наклади видань, які в УСДС зазвичай були більшими. Не врахування зазначених чинників

складе хибне уявлення про суттєву перевагу в цьому компоненті роботи українських соціал-демократів над російськими марксистами в Наддніпрянській Україні.

Перейдемо до характеристики видавничої діяльності УСДС. Одночасно в її області діяла низка різних за рівнем оснащення та потужності друкарень. Ці видавничі центри належали Головному та місцевим партійним комітетам. Крім того, у регіон надсилалися і розповсюджувалися видання ЦК, Південно-технічного бюро, інших регіональних організацій РСДРП [464, арк. 13-13 зв.; 24, арк. 343-343 зв.; 40, арк. 13-19]. Видрукувані та розповсюджені в «область Спілки» газети, брошури та листівки, адресовані до різних категорій населення, з позицій революційної соціал-демократії пояснювали поточні події та підштовхували до боротьби за соціальні та політичні права. Керівний орган УСДС забезпечував друкованою продукцією місцеві організації, проте закликав останні «до акуратного внесення грошей за видання листків революційного напрямку до робітників» [72, арк. 92 зв.].

У різний час у підпорядкуванні Української соціал-демократичної спілки перебували добре оснащені друкарні. Як уже зазначалося, на початку свого існування у Львові вона налагодила випуск газети «Правда», брошур і листівок, які переправляла до Російської імперії. За даними А. Ріша, з літа 1905 р. спілчанська друкарня діяла в Одесі. У ній видрукували російською мовою один номер газети «Правда» та прокламації для селян Бессарабії [1160, с. 17]. Щоправда, наприкінці літа газету припинили видавати.

На початку січня 1906 р. спілчани заходилися відновити роботу друкарні та випуск газети. Якась партійна діячка повідомляла про це М. Цедербаум, сестрі Ю. Мартова, в Санкт-Петербург. «Тепер вони (провідники Спілки – О. Ф.) вирішили знову поставити газету, але немає техніки; переговори з нашими, чи не можна їм допомогти: неважливо, де вона буде, – будуть возити», – писала вона [437, арк. 67]. Проте, про результати цієї ініціативи нічого невідомо.

Значно покращилося становище Української соціал-демократичної спілки після об’єднання з Південним провінційним бюро. Особливо велика видавнича та агітаційно пропагандистська робота УСДС спостерігалась під час підготовки та проведення виборів до II Державної думи. На повну потужність працювала друкарня

ГК на початку грудня 1906 р.; про проблеми та успіхи партійного підприємства повідомляв член ГК Юрій Ларін: «В двох словах, зроблене наступне: листки до селян надруковані з помилками і спалені. Влаштована власна техніка ГК і надруковано декілька десятків тисяч листків (цих)» [459, арк. 2]. Через кілька днів, 8 грудня 1906 р., той же діяч нагадував ЦК про його обіцянку надати субсидію в 150 руб., якщо Спілка налагодить роботу власної друкарні. «Готова, – писав він, – дає вона п'ять тис[яч] в день (по совісті кажучи – 4, але з обох боків). Надсилайте гроші» [459, арк. 7 зв.].

Начальник Київського охоронного відділення М. Кулябко разом зі своїми підлеглими прикладали максимум зусиль для того, щоб перешкодити роботі вищезазначеного партійного підприємства. І ось 23 грудня 1906 р., як засвідчує його телеграма директору Департаменту поліції, по вулиці Фундуклєєвській, 76, затримано сходку соціал-демократів за участю 13 осіб. Жандарми виявили у приміщенні також друкарню ГК УСДС; це були два великі кошики, в яких містилися три каси та до п'яти пудів шрифту. Тут же знайшли понад п'ять тисяч видрукуваних листівок «Кого выбирать в Государственную Думу» та величезний запас картонного паперу [440, арк. 151-151 зв.]. Однак, попри успіх охранки, видавнича та агітаційно пропагандистська діяльність Спілки не збменшувала обертів.

Минуло півтора місяці, і 13 лютого 1907 р. жандарми виявили ще одну потужну друкарню ГК Спілки [459, арк. 104-128 зв.]. У доповіді в ДП вони повідомляли: «Обшуком квартири будинку №2 по Мало-Володимирській вулиці виявлена розкішно обладнана друкарня вищезгаданого союзу «Спілки», що виразилося у великому прокатному друкарському верстаті з усім приладдям для друкування, чотири каси, близько 15 пудів друкарського шрифту, три набори прокламацій і до десяти тисяч щойно видрукуваних відозв під заголовком «О земле», чистий папір, запасні частини друкарні, листування та звіт про утримання друкарні» [459, арк. 106]. Такому обладнанню могли б позаздрити представники будь-якої губернської державної установи. Воно могло забезпечити потреби всіх спілчанських організацій. Жандарми заарештували також шість осіб, причетних до роботи цього партійного підприємства [459, арк. 106 зв.]. Звісно, ми не знаємо, скільки «революційної

продукції» виготовили зазначені друкарні, але якість обладнання та вилучені прокламації засвідчують їхні великі потенційні можливості.

Зазначимо, що спілчанські провідники не могли собі дозволити «призупинити» роботу своєї соціал-демократичної громади під час виборчої кампанії в Думу. Член ГК УСД Спілки Ніколай (М. Ткаченко) писав у листі в Санкт-Петербург іншому її провіднику І. Кирієнку: «Листок написаний і днями буде надісланий вам у СПб для надрукування, а також і листок про Думу, якщо не зможемо видрукувати тут (техніка К[иївського] к[омітету] сіла» [462, арк. 8].

Через деякий час ГК налагодив роботу нової друкарні. У листі від 29 квітня 1907 р. одного члена керівного органу до іншого, М. Ткаченка до М. Меленевського, містилися красномовні дані про нові видавничі потужності Спілки. За 22 дні свого існування вона видрукувала: дві відозви про польові роботи накладом, відповідно, 20 000 і 45 000 екземплярів, «думський листок» – 30 000 та до 1 травня – 55 000. Повідомлялося, що через п’ять днів виготовлять ще 80 000 екз. вимог селян і сільськогосподарських робітників [470, арк. 3; 457, арк. 142].

Отже, видавнича діяльність Головного комітету Української соціал-демократичної спілки забезпечувала інформаційний супровід усіх політичних кампаній, які вона проводила. Попри те, що час від часу підпільні друкарні заарештовувалися таємною поліцією, спілчанські керівники налаштовували інші.

Видавничі потужності окремих місцевих організацій часом виглядали не набагато слабшими. ГК Спілки турбувався про налагодження роботи друкарень у регіонах. Так, «секретар Марина» 30 квітня 1906 р. цікавилася в немирівських спілчан (Подільська губернія), скільки буде коштувати утримання друкарні на місяць і додавала: «проектується встановити друкарню, спільну для наступних організацій: Бердичів, Ровно, Вінниця, Житомир» [100, арк. 37]. Однак, видавництво Черкаської організації, яка згодом стала однією з найактивніших у Спілці, виявилося доволі примітивним. Про це стало відомо увечері 26 квітня 1906 р., коли поліція затримала в Черкасах набірника Л. Бєлявського за роботою на примітивному верстаті. Там само виявили кілька десятків свіжовидрукуваних листівок черкаської спілчанської організації, датовані квітнем 1906 р. [255, арк. 2-2 зв.]. У червні 1906 р. поліція

захопила друкарню РСДРП у Кам'янці-Подільському, яка розташовувалась на квартирі сестер Прушинських. Там знайшли друкарський верстат, шрифт, гектограф, хімікати для друку, велику кількість нелегальної літератури та зброю [1091, с. 28-29; 906, с. 44-45; 396, арк. 150-151 зв.].

У 1906 р. наполегливо встановлювали свої друкарні діячі Уманської організації РСДРП і з такою ж методичністю жандарми викривали їхнє існування. Перше таке підприємство таємна поліція викрила 7 січня, проте вже з лютого соціал-демократи облаштували нове [13, арк. 857]. У ніч з 9 на 10 квітня, як засвідчує телеграма помічника начальника Київського ГЖУ в Уманському повіті, знову заарештована таємну друкарню уманських соціал-демократів, набори двох прокламацій, одна з яких українською мовою, «До селян» у кількості 2000 екз., рукописи, печатку, штемпель, бібліотеку комітету, а також двох працюючих на обладнанні осіб – А. Піонтковського та С. Гуменюка [11, арк. 54-54 зв.; 13, арк. 854]. 24 серпня 1906 р. у м. Умань жандарми виявили нове видавниче підприємство уманських спілчан із великою кількістю видрукуваних прокламацій, у тому числі 1066 екз. листівок «Манифест ко всему российскому крестьянству», револьвер та листування, яке свідчило про активну діяльність соціал-демократів. Таємна поліція затримала причетних до роботи друкарів, здійснила низку інших арештів [229, арк. 2].

Наприкінці грудня 1906 р. Бердичівська організація Спілки розпочала «встановлення таємної друкарні для друку прокламацій із передвиборної агітації». Унаслідок проведеної «ліквідації» жандарми заарештували учительку та безпосереднього організатора друкарні Р.-Г. Фукс, на квартирі якої вилучили обладнання для друкарні, касира організації Ф. Магазаник, в якої знайшли мішок із 1110 друкованими на єврейській мові прокламаціями з приводу виборів до Державної думи, та інших, всього – дванадцять осіб [457, арк. 13].

Добре обладнаною виявилася друкарня міцної Конотопської організації РСДРП, яку разом зі штатом працівників у складі міщан Ф. Сесекіна, О. Попкова та селян С. та Г. Мешиків 13 січня 1907 р. заарештував жандармський ротмістр Бакуринський. У приміщенні знайдено також 1109 екз. видрукуваних прокламацій «Товарищи – рабочие и все избиратели!» [264, арк. 1-3]. У Глухівському районі

Спілки члени останньої разом із бундівцями встановили у квітні 1907 р. друкарню. У листі в ГК вони запитували: «Наближається 1 травня і ми не знаємо як бути: випустити нам свій листок чи буде загальний». Вони просили надіслати хоча б по одному екземпляру, який готові перевидати [464, арк. 13 зв.]. Як ми вже знаємо, ГК видрукував травневі відозви. Надзвичайно продуктивною, якщо вірити вказаному на листівці накладу, виявилася друкарня Першої Подільської районної організації УСДС; її прокламація «Кого выбирать в Государственную Думу» надрукована в листопаді 1906 р. накладом 60 000 екз. [210, арк. 188].

Отже, Українська соціал-демократична спілка мала в своєму розпорядженні низку друкарень, які були партійними підприємствами Головного та місцевих комітетів. Окрім того, Спілка поширювала видання ЦК, Південно-технічного бюро ЦК, інших соціал-демократичних організацій. Завдяки цьому, населення спілчанської області було повністю забезпечене виданнями, в яких викладались теоретичні засади та практичні цілі російських марксистів. Зазначені видруки завдяки партійній мережі УСДС, розповсюджувалися серед різних верств суспільства та забезпечували мобілізацію сил для досягнення тактичних і стратегічних завдань.

Головну увагу Українська соціал-демократична спілка РСДРП надавала агітаційно-пропагандистській праці серед сільськогосподарських робітників і селян. Використовуючи мережу своїх організацій, вона прагнула влаштувати планомірну страйкову боротьбу сільських трударів за їхні економічні інтереси: покращення умов найму в поміщицьких економіях і на плантаціях цукрових буряків, які належали синдикатним об’єднанням цукрозаводчиків. У спілчанських виданнях висувалися вимоги підвищення заробітної плати, скорочення тривалості робочого дня, покращення умов праці. Домогтися виконання зазначених домагань передбачали за допомогою солідарних страйків за участі різних категорій селян та сільських робітників і під керівництвом виборних селянських страйкових комітетів, робітничих спілок [1263, с. 143-145]. Такі вимоги проголошували в прокламаціях УСДС, опублікованих у 1906–1907 рр.: «Готовтесь» [349, арк. 326], «Ко всемь сельским рабочим» [310, арк. 1-1 зв.], «Буряки» [413, арк. 3], «К рабочим на сахарных заводах» [320, арк. 1-1 зв.], «К селянам» [318, арк. 1-1 зв.] та інших. Зазначені видання набули

масових тиражів і розповсюдження в області Спілки.

Типовим спілчанським видруком була прокламація «Буряки», видана 14-тисячним накладом Головним комітетом Української Спілки у вересні 1906 р. [413, арк. 1-2]. У ній сільськогосподарських робітників, які працюють на копанні буряків, закликали до створення сильного робітничого союзу, страйкових комітетів. У кожному селі пропонували створити виборні страйкові робітничі комітети, члени яких повинні обрати по одному представнику та створювати спільний комітет для всього округу. «В цьому робітничому союзі вся наша сила», – зазначалось у листівці. Встановлювали також конкретні вимоги страйкарів: за мірницю (не більше 50 пудів) – 1 руб. і 50 коп., за пуд – 3 коп., поденному робітнику платити 1 руб. у день, 8 годин праці в день, добрі хазяйські харчі, прикажчики не панські, а виборні від робітників. Робітники рекомендували дружно та наполегливо триматись цих вимог [413, арк. 3]. Зміст листівки націлював сільськогосподарських робітників і селян на організовану боротьбу під керівництвом селянських страйкових комітетів за їхні безпосередні інтереси. УСДС виступала організатором цієї боротьби.

Починаючи з весни 1906 р. ГК Спілки та, рідше, ЦК РСДРП надсилали поштою листи з керівними настановами та посилки з соціал-демократичними виданнями в спілчанські громади. Такі кореспонденції набули регулярного характеру. Один із перших листів керівного органу був надісланий наприкінці квітня 1906 р. у Немирів Подільської губернії. Секретар ГК Марина обіцяла надіслати літературу, як тільки з’являться гроші. Вона інформувала: «У нас є Ленін «До сільської бідноти». Загалом тепер є маса гарної літератури» [100, арк. 37]. Отже, спілчани поширювали також більшовицькі видання. Інша співробітниця керівної установи, Циганка, у листі від 16 травня 1906 р. до жмеринських товаришів з просила повідомити «адресу для пересилки газет по селах» [212, арк. 403].

Практика надсилання спілчанських видань на адреси місцевих комітетів стала постійною. Про те, що ГК Спілки підтримує зв’язки з місцевими осередками на Київщині, ДП із застереженням «довірливо» повідомляв тамтешнього начальника ГЖУ в листі від 2 листопада 1906 р. і вказував адреси в Умані, Черкасах, Смілій і Ржищеві [24, арк. 60]. У схожому листі від 19 березня 1907 р., але на ім’я начальника

Київського охоронного відділення, називалося шість адрес у Київській та Полтавській губерніях. Секретар ГК Р. Рабінович повідомляла, що центральна явка провалилася й тому надсилають нову. Вона також зазначала: «На стару людей просимо не присилати, оскільки їх там приймати не будуть» [133, арк. 31-31 зв.].

«Провали» адрес для листів, посилок і явок траплялися через порушення правил конспірації спілчанами або ж завдяки успішній перлюстрації кореспонденції УСДС охранкою; тоді ГК чи місцеві комітети визначали нові [459, арк. 174]. Траплялося, що керівна установа Спілки запрошувала партійні організації відрядити до нього довірену особу. 15 квітня 1907 р. ГК повідомляв у Немирів Подільської губернії, що «посилкою та залізницею надсилати [нелегальну літературу] не можна», тому потрібно послати людину, оскільки «19-го квітня будуть у нас травневі листки. Зараз маємо деяку іншу літературу». Зазначений кур'єр міг забрати літературу для Немирова, Тульчина, Брацлава, «а також підвезти в Жмеринку для Жмеринки, Браїлова, Вінниці, Бара та інших організацій» [459, арк. 202].

Центральні партійні установи РСДРП також відправляли літературу в організації області Спілки. 31 січня 1907 р. на адресу зубного лікаря Л. Кричевського у Конотопі Чернігівської губернії надійшла посилка із Санкт-Петербурга з соціал-демократичними виданнями: книгами «Протоколы объединительного съезда Рос[сийской] Соц[иал-] Дем[ократической] партии», «Избирательные соглашения», «Спутник избирателя», брошурами «Рабочие нужды и Правительство», «Что делать в Государственной Думе» та ін. виданнями [459, арк. 101-101 зв.]. Значна частина цих видань призначалась для поширення.

Свій уплив у меншовицькій організації УСДС прагнули поширити більшовики. З цією метою вони надсилали свої видання, ще й на пільгових умовах. Про це повідомляв на початку 1907 р. Юрій Ларін у Санкт-Петербург. «Тут необхідна література, – зазначав він. – Більшовики надсилають безплатно «Простые речи» (соціал-демократична газета – О. Ф.), навіть без спеціального прохання. Слід надсилати побільше того, що виходить замість «Невского Вестника» (соціал-демократична газета – О. Ф.)» [459, арк. 92 зв.]. Отже, більшовики не відмовлялися від роботи в «області Спілки».

Надіслані видруки розповсюджувалися серед населення на територіях, де працювала Українська соціал-демократична спілка РСДРП. Однак, враховуючи розміри накладів спілчанських видань і кількість зафіксованих поліцією та жандармами фактів їхнього розповсюдження, можемо стверджувати: переважна більшість соціал-демократичних листівок і брошур потрапляла до адресатів. Спроби дослідників здійснити підрахунки фактів розповсюдження видань різних політичних партій, у тому числі соціал-демократів [996, с. 264-306], зіштовхуються з низкою проблем джерелознавчого та методологічного характеру. Найперше, рівень збереженості історичних джерел, які містяться в архівних установах України, дуже неоднаковий. Фонди правоохоронних органів, судових установ, у яких зосереджуються такі джерела, по-різному збереглися внаслідок невблаганності людей і часу; війни та пожежі знищили значну частину Національного архівного фонду. Друге, зафіксовані жандармами та поліцією факти розповсюдження революційних видань лише певною мірою відбивають ефективність роботи правоохоронців і невдачі революціонерів. Переважна більшість випадків поширення залишилася поза увагою представників держави та дійшла до «широких народних мас». Зауважимо, що розповсюдження революційних прокламацій стало частиною повсякденного життя соціуму, на яке не завжди реагували як правоохоронці, так і ті, на кого вони спрямовувалися – робітники, селяни, військові, студенти та інші верстви суспільства. Третє міркування стосується методологічних і гносеологічних аспектів проблеми; зазначені вище чинники зумовлюють те, що ми можемо стверджувати про більш чи менш адекватне пізнання минулого.

Зважаючи на висловлені міркування, ми можемо все ж говорити про те, що агітаційно-пропагандистська діяльність під керівництвом Української соціал-демократичної спілки РСДРП набула системного характеру. Про зазначене засвідчує вже згадана потужна видавнича діяльність УСДС, а також аналіз історичних джерел, зроблений на прикладі Подільської губернії – типовому «спілчанському регіоні». Рівень збереження архівних матеріалів дозволяє більш наочно проілюструвати цей напрям роботи соціал-демократів. Отже, на Поділлі у 1906–1907 рр. розповсюджували видруки УСДС та інших соціал-демократичних організацій,

зокрема й місцевих. Ця робота спрямовувалася переважно на селянство регіону. Агітаційно-пропагандистська діяльність соціал-демократів Подільської губернії з 16 травня по 25 грудня 1906 р. охопила щонайменше 44 сіл, містечок і міст одинадцяти з дванадцяти, крім Ямпільського, повітів Подільської губернії. Загалом у зазначений час зафіксовано близько 60 фактів поширення видань РСДРП. Правоохоронці найчастіше виявляли листівки та брошури російських соціал-демократів у Кам'янецькому, Брацлавському та Вінницькому повітах. Завзято проводилася ця робота під час жнив, у липні-серпні, та в період копання буряків, у вересні-жовтні [396, арк. 125 зв.; 407, арк. 1; 412, арк. 2-4; 413, арк. 1-2; 415, арк. 2]. У містечку Городок Кам'янецького повіту соціал-демократичні видання набули систематичного розповсюдження; жандарми та поліція виявляли їх [210, арк. 87, 87 зв.]. Це стало можливим завдяки діяльності прихильників соціал-демократичної доктрини, які у жовтні 1906 р. утворили Городоцьку групу РСДРП. Отже, розповсюдження спілчанських видань набуло регулярного та інтенсивного характеру.

Українська соціал-демократична спілка РСДРП розгорнула діяльність з формування партійної мережі в селах, містечках і містах на території своєї діяльності. Ці спілчанські осередки виконували різну роботу серед населення українських губерній. Найкраще вона розгорталася на Київщині.

Для ведення соціал-демократичної агітації та пропаганди селян та сільськогосподарських робітників в громадах УСДС діяли професійні партійні працівники, які на цьому спеціалізувалися. З проханнями про надсилання таких працівників до місцевих партійних громад постійно зверталися в ГК [464, арк. 13-14 зв.]. Маючи належну теоретичну підготовку та досвід практичної роботи, вони добивалися помітних результатів. Одним із численних спілчанських професіоналів був М. Галаган, який розпочав революційну діяльність у складі РУП. Тоді він набув навиок роботи серед селянства і створив сільські рупівські громади в Остерському повіті Чернігівської та Переяславському повіті Полтавської губерній; центральна рупівська організація перебувала в с. Оглав, а осередки – у сс. Требухів, Красилівка, Перечуд, Стариця, Димерка, Русанова, Бобрик та ін. В осередках запроваджено виборність представників у гуртках, членські внески та зв'язок з організатором –

М. Галаганом [743, с. 97-102]. Восени 1905 р. цей діяч увійшов до складу Спілки і продовжував діяти в згаданих селах та інших населених пунктах уже як спілчанин (Бориспіль, Семиполки, Броварі) [743, с. 115-118]. З осені 1905 та до травня 1906 р. М. Галаган, під ім'ям міщанина В. Волгіна, став працювати як «районний організатор» у м. Умані (насправді, тоді в УСДС ще не існувало поділу на райони; це була робота в Уманській організації РСДРП, яка поширювала свій вплив на повіт і прилеглі населені пункти). На той час соціал-демократичні організації існували в Умані, Тальному, Христинівці й Торговиці, де діяв організований ремісничий і залізничний пролетаріат. «Звідси розходились зв'язки з сільськими організаціями, в яких були об'єднані бідніші селянські й напівпролетарські елементи», – згадував М. Галаган [743, с. 120]. Він також писав про успішну роботу нелегальної друкарні під керівництвом присланої з Києва Люби К-р. Партійне підприємство друкувало листівки російською та українською мовами. Автором останніх був сам «районний організатор», проте М. Галаган зауважував, що «ті товариші, що поширювали по селах книжки й прокламації, переказували, що мої «твори» в образі прокламацій, писаних українською мовою, мали безперечно більший успіх, ніж російська соціалістична література» [743, с. 120]. Схожою організацією роботи УСДС характеризувалися інші громади.

Однією з перших міцних регіональних організацій Української соціал-демократичної спілки РСДРП був Сквирсько-Васильківський повітовий комітет Українського союзу (СВПКУС). Уже в 1905 р., як зазначалося (підрозділи 2.2, 2.3 і 4.1 – О. Ф.), у Сквирському, Васильківському та Таращанському повітах Київщини розгорнулася активна організаторська й агітаційно-пропагандистська діяльність УСДС. Відомо, що представники Сквири та Василькова брали участь у її Листопадовій конференції.

Перші документальні підтвердження діяльності СВПКУС відносяться у часі до початку 1906 р. Як засвідчує гектографована прокламація, наприкінці січня в якомусь містечку Київської губернії, яке з конспіративних міркувань не називалося, відбувся з'їзд, скликаний зазначеним Сквирсько-Васильківським комітетом. З цього приводу останній видрукував відозву, яка закликала селян гуртуватись, об'єднуватись і

готуватись до «збройного повстання за волю, за щастя усього народу!». На цьому форумі селянам пропонували об'єднатись, сформувати план роботи й по всій околиці підняти «червоне знамення боротьби за Учредительне собраніє!» [27, арк. 452]. У цій прокламації СВПКУС ще відчувався рішучий настрій доби найвищого піднесення революційного руху.

Дані Київського ГЖУ теж свідчили, що СВПКУС утворився у Фастові на початку 1906 р. і діяв під керівництвом 20-річного дантиста А. Цейтліна, квартира якого слугувала комітетською канцелярією. До складу Сквирсько-Васильківського комітету тоді входили Олександр (студент В. Козяр), прикажчик Г. Шапіра, домовласник М.-Г. Капніс, робітник ливарного заводу Брандта у Фастові В. Крохмальний, слюсар Т. Карельштейн, брати Малярові, Лонський, Шийко та ін. Керівні настанови СВПКУС отримував із ГК УСДС, який надсилав розпорядження та соціал-демократичну літературу. Цей комітет «обслуговував весь район Сквирського та Васильківського повітів» (жандарми уточнювали, що вся Київська губернія поділена на кілька таких районів) і в його компетенцію входило «керівництво діяльністю сільських комітетів» [459, арк. 121-121 зв.]. Жандарми називали села, в яких діяли комітети та їхніх активістів: у с. Ольшаниця – селяни І. Павліченко та К. Бабич, с. Дідівщина учитель церковно-парафіяльної школи Д. Колбасюк (голова), селяни М. Кужель (скарбник), Давиденко (бібліотекар), у якого зберігався гектограф, та члени – Г. Бондарчук, А. Томашенко, О. Хоменко і єврей І. Пилиповецький [459, арк. 121-122]. Отже, окремі сільські спілчанські комітети, як засвідчує останній факт, були самоврядними організаціями з чітким розподілом обов'язків.

Таємна поліція з'ясувала зміст діяльності СВПКУС – розповсюдження нелегальної літератури через своїх членів сільських соціал-демократичних комітетів, збір за посередництва останніх грошей на революційні цілі, скликання сходок і районних конференцій, надсилання ораторів у села району і «зберігання бібліотеки систематично підібраних книг, зміст яких складає програмне Російської соціал-демократичної робітничої партії вчення з різних питань суспільного і державного характеру» [459, арк. 121 зв].

Про роботу СВПКУС та перебіг широкого страйкового руху селян і сільських

робітників у Сквирському, Васильківському та Таращанському повітах досить розлого описав у своїх спогадах член Головного комітету О. Скоропис-Йолтуховський, який особисто працював там у березні – липні 1906 р. [769, с. 507-528]. Про успіхи спілчан цей діяч доповідав на Південно-російській конференції РСДРП, делегатом якої він був [442, арк. 22-27]. Діяльність СВПКУС описана в науковій літературі [1263, с. 174-177]. В основі структури, яка підпорядковувалася Сквирсько-Васильківському комітету з місцем перебування у Фастові, були міські (Васильків, Сквира та Тараща), містечкові та сільські соціал-демократичні організації. Велика соціал-демократична організація діяла в містечку Біла Церква, яке за своїм соціально-економічним розвитком перевищувало згадані вище міста. Найвпливовіші сільські осередки діяли в сс. Дідівщина, Жидівці, Корнин, Криве, Романівка та ін. Соціал-демократи організовували партійні конференції, на яких виробляли план страйкової боротьби та вимоги страйкуючих. З їхньої ініціативи створювалися селянські страйкові комітети, більшість у яких складали селяни-спілчани; цим забезпечувалася керівна роль організації УСДС [769, с. 507-528]. Зазначені соціал-демократичні організації організовували та очолювали широкий страйковий рух селян і сільських робітників.

Активну агітаційно-пропагандистську роботу в районі СВПКУС здійснювали селяни. Одним із них був уродженець с. Жидовець і житель с. Ставище Сквирського повіту П. Биченко, який «займався агітацією та поширенням прокламацій між селянами цього (Ставище – О. Ф.) села». Він часто їздив у Жидівці, брав участь у зборах агітаторів і в нього під час обшуку виявили велику кількість видань РСДРП, зокрема спілчанську листівку «Що робити заробітчанам» [83, арк. 1-1 зв.].

У 1907 р. продовжилась діяльність Сквирсько-Васильківського комітету. Тоді його провідником залишався А. Цейтлін, квартира якого слугувала явкою для «делегатів і інших членів [партії] по паролях». На його адресу керівний орган Української Спілки надсилав необхідні видруки, зокрема, 25 квітня надійшов «транспорт нелегальної літератури». На квартирі А. Цейтліна спілчани отримували цю «літературу для розноски по районах (сільським комітетам)», однак частина цих видань, завдяки діяльності агентів, потрапляла до рук поліцейського пристава. Факти

отримування партійцями нелегальних видань зафіксовані також 28 квітня та 5 травня [60, арк. 133-134]. Жандармам стало відомо, що листування СВПКУС велося також через робітника заводу чавуноливарного заводу В. Крохмальченка [60, арк. 57-58].

Спілчанські організації Сквирсько-Васильківського району велику увагу приділяли організації страйкового руху селян і сільськогосподарських робітників. Так, на четвертий день Великодня, 25 квітня 1907 р., у місті Фастові передбачалося скликання з'їзду делегатів Спілки Васильківського, Сквирського, Київського та Таращанського повітів. Метою зібрання, за даними Васильківського повітового справника, було «обговорення та вироблення плану ходу страйків сільських робітників в поміщицьких економіях». Означений план мали вручити агітаторам для ознайомлення з ним селян і реалізації в указаних повітах [53, арк. 45; 460, арк. 221-221 зв.], проте, з якихось причин у той день з'їзд не відбувся [460, арк. 222].

28 квітня за Фастовом, у лісі, відбулася конференція за участі шістнадцяти осіб зі Сквирського та Васильківського повітів, окремих із яких ідентифікували (А. Цейтлін, В. Козяр, Г. Шапіра, Т. Карельштейн, брати Малярові, Лонський та ін.). «Керував усім ходом конференції та ораторствував» В. Козяр, і на ній обговорювалося питання організації сільськогосподарського страйку в зазначених повітах. Однак, учасники форуму помітили за собою стеження поліції і, не закінчивши обговорення усіх питань порядку денного, розійшлись [460, арк. 222 зв.]. Представникам сільських комітетів роздали «по об'ємистому пакетові нелегальних видань» із соціал-демократичними виданнями, зокрема й видрукувані ГК УСДС [460, арк. 222]. У відозві «Товарищи сельские рабочие и крестьяне» сільських трударів закликали до проведення організованих сільськогосподарських страйків [460, арк. 222 зв.; 315, арк. 1]. Зазначимо, що конференцію через дії правоохоронців, визнали такою, що не відбулася. Лише через тиждень, 5 травня таке засідання все ж здійснилося [60, арк. 134]. Завдяки належній конспіративності, мережа УСДС у Сквирсько-Васильківському районі набула значного розвитку і продовжувала функціонувати в добу реакції [53, арк. 43; 55, арк. 20-20 зв.].

10 травня 1907 р. міщанка Е. Уманська та селянин А. Лога влаштували велику сходку в містечку Кам'янка Чигиринського повіту Київської губернії, на якій

роздавали брошури та прокламації. Нам відомий персональний, національний і соціальний склад, очевидно, окружної Кам'янської спілчанської організації. Її провідником була Е. Уманська, а до неї входили службовець синагоги Б. Файншрауб, Г. Гольденберг, прикажчик Липовецький, якийсь швець «Мітька», робітник цукрового заводу «Альошка», кочегар парового млина Василь, столяр О. Соллогуб і кам'янський волосний старшина (прізвище не з'ясоване, хоча встановити його було не важко). До неї входили також голови сільських комітетів УСДС із навколишніх сіл: с. Томашівки – столяр Г. Кочмар, с. Юрчихи – лісник місцевого поміщика Григорій (прізвище не з'ясовано), с. Баладіна – селянин швець і кравець Лук'яненко, с. Жаботина – селянин В. Тарасюк, с. Хляровки – селянин Волошин і колишній поліцейський стражник і казенної винної крамниці Лонгінський. До Кам'янської організації «примикав» колишній депутат II Державної думи, робітник місцевого цукрового заводу Красилюк [298, арк. 2-6]. Отже, Українська соціал-демократична спілка охоплювала своїм впливом низку населених пунктів Чигиринщини. До складу її осередків входили українські селяни та євреї-ремісники.

Агітаційно-пропагандистська діяльність УСДС реалізовувалася також у Бердичівському [15, арк. 3-20], Радомишльського [42, арк. 28-34] та ін. повітах Київської губернії [30, арк. 5-10]. У 1907 р. на Київщині вона набула системного характеру. Про це свідчить виявлений 3 червня жандармами серед паперів секретаріату керівного органу Спілки «Список розподілу агентів по пунктах пропаганди». Начальник Київського ГЖУ інформував ДП, начальник Київського охоронного відділення особисто просив його «про негайне проведення обшуків та безумовний арешт всіх перерахованих у цьому списку [осіб]». Для виконання цього розпорядження було спрямовано 24 агенти в усі дванадцять повітів губернії. Однак, проведені труси в більшості випадків, завдяки конспіративній діяльності спілчан, не дали бажаних жандармам результатів [72, арк. 120]. Отже, агітаційно-пропагандистська та організаторська діяльність УСДС у Київській губернії здійснювалася під загальним керівництвом ГК і набула масштабного характеру.

Така ж робота велася в Подільській губернії, особливо в її східній частині. У Вінницькому повіті ще з 1905 р. діяли дві потужні організації Спілки – Вінницька та

Жмеринська (див. підрозділ 2.2 – О. Ф.). З вересня 1906 р. ці та ін. громади східної частини губернії створили Першу Подільську районну організацію УСДС (див. підрозділ 4.1 – О. Ф.). У доповіді помічника начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті повідомлялось у березні 1907 р., що Українська Спілка, поряд із Бундом, є найсильнішою організацією у ввіреному йому районі. Окрім того, він інформував, що соціал-демократи, бундівці та, переважно, соціалісти-революціонери створили «Позапартійну бойову дружину». Остання відзначилася терористичними актами – убивствами діловода О. Куцика, тюремного наглядача С. Меняковського та міщанина Копитя, збройному опорі при спробі арешту в будинку міщанки Є. Пустовойт, унаслідок якого одного городового убили та двох поранили [177, арк. 21]. Отже, на місцях спілчани вступали в угоди з іншими соціалістичними партіями, створюючи збройні загони для боротьби з владою. І хоча керівні органи РСДРП не схвалювали такої ініціативи, місцеві соціал-демократи брали участь у терористичних актах.

У Вінницькому повіті з 1905 р. діяли сільські спілчанські організації у сс. Байківка, Голяки, Корделівка, Писарівка, Станіславчик та містечку Яневі [392, арк. 384; 378, арк 7-12213, арк. 849-852]. Не всі названі осередки чітко дотримувалися соціал-демократичної програми. Ідейно-політична орієнтація цих гуртків формувалася під упливом її фундаторів. Однак, за умови, що часто самі організатори перебували в стані самовизначення, то й члени осередків знаходилися в пошуку власної ідейно-політичної ідентичності. Так, наприклад, на районному з’їзді сільських діячів, що відбувався у Немирові – Чукові в середині серпня 1905 р., частина селян надавала перевагу есерівській аграрній програмі, а інші – програмі соціал-демократів [906, с. 106-110; 213, арк. 852].

Активіст Жмеринської спілчанської організації Михайло 6 червня 1906 р. інформував секретаря ГК Циганку про роботу свого «товариша», який «не раз за своєю ініціативою подорожував селами та вів агітацію. Тепер, коли він зв’язався зі мною, – інформував Михайло, – я його посилаю розносити літературу по селах, налагоджувати зв’язки і т. п.». Спілчанський активіст також повідомляв, що найближчим часом він зробить спробу зібрати всі зв’язки з найближчими селами [212, арк. 441-442].

Практична діяльність агітаторів УСДС у Вінницькому повіті зафіксована у сс. Носківка та Олексіївка [380, арк. 33; 387, арк. 14-15 зв.; 389, арк. 154], Хомутинці [389, арк. 394], на Гніваньському цукровому заводі поблизу селища Гнівань [389, арк. 158; 387, арк. 17]. Отже, і спілчанські організації на Поділлі поєднували агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу серед селянства.

Дві потужні громади, Тульчинська та Немирівська, Першої Подільської районної організації Української соціал-демократичної спілки РСДРП діяли в Брацлавському повіті Подільської губернії. Вони здійснювали жваву агітацію в селах повіту [407, арк. 4-8; 413, арк. 1-2; 373, арк. 267-272]. Тульчинська організація проявила себе в період виборів до II Державної думи. Очолював її земський лікар О. Тисяцький-Памочко, а діячами були В. Розенфельд, В. Шаргородський, І. Шток, С. Рабінович та інші, загалом – 21 особа. У В. Розенфельда знайдено блокнот, у якому були відтиски печатки Тульчинського осередку, а також записи про запрошення ораторів, звіт організації про проведені страйки, роботу у військах, усну пропаганду, надходження та витрати грошових коштів організації з 11 червня 1906 по 1 січня 1907 р., про співробітництво з Бундом та видання Головного комітету Спілки (фінансовий звіт, відозви). У спілчанина виявили також посвідчення секретаря для збору грошей із зазначенням прізвища та відтиском печатки Тульчинської організації. І. Печерський розповсюджував прокламацій цієї громади [213, арк. 1070-1070 зв; 384, арк. 70-71 зв.].

Про діяльність Немирівського комітету Української соціал-демократичної спілки в 1907 р. повідомляв дослідник А. Зекцер. Спілчанську громаду очолював тоді гімназист Г. Натансон. У листі ГК з Києва в Немирів від 15 квітня 1907 р. згадувалося, що там відбувалася конференція місцевих осередків Спілки (очевидно, Першого Подільського району). Також немирівським діячам пропонували об’єднатись і разом з Тульчинською організацією приїхати за нелегальною літературою для себе, а також для Жмеринської, Браїлівської, Вінницької, Барської та ін. організацій [906, с. 51; 459, арк. 202; 213, арк. 291].

Активним діячем Немирівського комітету УСДС був гімназист старшого класу гімназії М. Фредро. Син поміщика с. Торків ще 25 грудня 1905 р. закликав хліборобів

села, в якому розміщувався батьків маєток, до захоплення поміщицьких земель [213, арк. 1127]. У травні 1906 р. М. Фредро агітував серед селян с. Петрашівці Брацлавського повіту й поліція вилучила у нього нелегальну літературу, переважно спілчанську [396, арк. 132; 373, арк. 276]. Пізніше він неодноразово бував у Подільській «Просвіті», і, як згадував подільський діяч В. Приходько, не зважаючи на своє дворянське походження та приналежність до польської національності, вважав себе українцем і захищав права простих селян, а тому агітував проти власного батька, за що «вся рідня від нього відцуралася» [764, с. 205].

У с. Стрельчинці Брацлавського повіту на початку червня 1906 р. діяв сільський осередок УСД Спілки, який іменувався в офіційних документах «революційна бойова дружина». За даними Брацлавського повітового справника, його організував і очолив учитель С. Тинянський, який листувався з представником Немирівської бойової дружини К. Тираном. Справник повідомляв також, що учитель «вів пропаганду серед селян до революції». У С. Тинянського поліція вилучила прокламацію «До селян Подольчан», відозву РСДРП «К народным учителям», організаційний статут Союзу народних учителів Подільської губернії [396, арк. 125; 373, арк. 395 зв.]. Ймовірно, що спілчанин С. Тинянський мав відношення до створення згаданого учительського союзу.

Спілчанські осередки функціонували в Могилів-Подільському повіті в 1906-1907 рр. Могилівська міщанка С. Шац, як свідчать архівні джерела, листувалася з ЦК РСДРП у партійних справах [237, арк. 292-294]. У жандармських рапортах неодноразово зазначалося про арешти членів Могилівської групи соціал-демократів [396, арк. 176]. З вересня 1906 по вересень 1907 рр. простежується діяльність Барської групи УСДС [212, арк. 546].

Українська соціал-демократична спілка РСДРП активно працювала в Літинському повіті Подільської губернії. Про зазначене свідчить регулярне поширення спілчанських видань [401, арк. 21; 385, арк. 78-78 зв.; 379, арк. 447-448]. У містечку Новоконстянтинів цього повіту в середині 1906–1907 рр. діяла спілчанська група [212, арк. 506-509]. Її активіст Арон повідомляв 11 квітня 1907 р. про приїзд товариша з районного комітету, разом із яким влаштували масовку в селян

та послали наказ у соціал-демократичну фракцію Державної думи. Окрім того, спілчанин інформував, що в п'ятницю ходив із чоловіком у с. Свічна Літинського повіту, в якому теж провів масовку [212, арк. 118-119]. У травні 1907 р. члени цієї групи (М. та Х. Коновали, А. Бєліковський, Л. Гросман та Л. Ройтман) розповсюдили у містечку Стара Синява та с. Нова Синява, Чехи, Заставці 19 екз. прокламацій УСДС «1 мая» та 65 екз. прокламацій без назви. Під час обшуку в згаданих осіб знайдено цю та іншу соціал-демократичну літературу [427, арк. 88-90 зв.].

Діяльність Летичівської громади УСДС ускладнювалася протиборством із чорносотенними організаціями. «Союз «істинно-російських людей» устиг так глибоко пустити своє коріння, що плоди його вже проявились», – інформувалося в листі за підписом «Ша-ми-сь» від 26 листопада 1906 р. на адресу Зуболікувальної школи Жука, якою користувався ГК Спілки. Автор повідомляв про певну відчуженість, яка існувала між євреями та українцями: «Майже всі наші діячі євреї, – і населення російське до них ставиться з підозрою, будь-яка спроба вести пропаганду серед росіян нам не вдається». Адресант інформував також про надзвичайну обережність летичівських спілчан-євреїв – вони працюють лише там, де робота не має небезпеки. У зв'язку з цим, соціал-демократ висловлював побоювання за результати виборів до II Державної думи, «що в депутати з нашого повіту потраплять зовсім не свідомі селяни, нездатні відстоювати свої інтереси». Водночас, він уважав, що ситуацію можна виправити; для цього «слід негайно взятися за агітацію по селах». Із цією метою автор листа просив відрядити «товариша», обов'язково «росіянина» [451, арк. 1-1 зв.]. Останні побажання свідчили про антиєврейську налаштованість частини населення, що відбулося, без сумніву, під впливом чорносотенної агітації. Невідомо, чи вдалося соціал-демократам посилити агітаційно-пропагандистську роботу на Летичівщині, проте УСДС від Поділля не змогла обрати жодного депутата у Думу.

Менш активно працювали спілчани в західній частині Подільської губернії. У жовтні 1906 р. Городоцька група РСДРП Кам'янецького повіту Подільської губернії розпочала роботу, що простежувалася за історичними джерелами до кінця наступного року. Городоцькі соціал-демократи друкували прокламації та розповсюджували їх. Поліція виявила наприкінці року листівки цієї групи під назвою «Российская социал-

демократическая рабочая партия» з відтиском власної печатки на них, а наступного року – видані гектографічним способом відозви «Ко всем крестьянам», «Товарищи крестьяне и рабочие», остання – українською, російською та польською мовами. Під упливом цього соціал-демократичного осередку відбувалися страйки на Левадському та Городоцькому цукрових заводах. Незважаючи на присутність військ, робота на першому призупинилась на 6 днів, з 5 по 12 жовтня 1906 р., і керівництво змушене було збільшити платню на 20%. У листопаді того ж року прокламації роздавали в Городку робітникам чавуноливарного заводу. На середину – кінець 1907 р. припав пік практичної діяльності городоцьких соціал-демократів, які, крім містечка, поширили вплив на навколишні села Кам'янецького та Проскурівського повітів. Так, на початку серпня 1907 р. прокламації цієї групи «Готовтесь!» розповсюджували у сс. Остапківці, Кузьмин, Слобідка Кузьминецька та Бедриківці Проскурівського повіту. У ній селян закликали до сільськогосподарських страйків з метою підвищення платні за копання буряків. Ще на початку 1907 р. городоцька група РСДРП створила бойову організацію, до складу якої входили Р. Браєр, М. Куявський, Ф. Олійник та брати Цебіни. Соціал-демократичні бойовики підкидали прокламації під назвою «Бойова дружина» немісцевим робітникам Городоцького цукрового заводу з погрозами розправитись із ними за перешкоджання страйку. Коли це не допомогло, у вересні 1907 р., для залякування штрейкбрехерів, вони підірвали бомбу, проте від її вибуху ніхто не постраждав. До складу Городоцької соціал-демократичної групи входили українці, євреї та поляки. Головний діяч групи М. Бялковський відзначався громадською активністю ще в 1905 р., про що повідомляв Подільський губернатор О. Ейлер [157, арк. 425-425 зв.]. Він, за даними жандармського унтер-офіцера Ф. Заруцького, очолював осередок і «користувався великим авторитетом та повагою серед … молоді цього містечка, навколишніх селян і робітників заводів, розташованих поблизу». Окрім того, відомо, що він входив до Подільського товариства «Просвіта». В активістів групи М. Куявинського та Р. Браєра знайшли елементи для бомб і схеми їх виготовлення. До складу групи належали: міщани зубний лікар М. Оксман, його дочка Л. Осман, Ш. Хаскельберг, вільнопрактикуючий лікар В. Храмой, селяни П. Ковальський, І. Баран, брати Світани, Ф. Олійник, рільник

із Остапковець Й. Корженевський (розповсюджував прокламації), В. Почасик («агітував між селянами та робітниками» в с. Баламутівка Проскурівського повіту), селянин с. Ерудик М. Овсяк та інші – загалом 20 осіб [1091, с. 32; 177, арк. 31-31 зв.; 179, арк. 27-27 зв.; 210, арк. 87-88 зв.; 227, арк. 27; 423, арк. 94-94 зв.; 384, арк. 302-305; 385, арк. 1-2 зв.]. Отже, Городоцька соціал-демократична виявилася інтернаціональною за складом і змістом діяльності й однією з найактивніших спілчанських громад у Подільській губернії.

Українська соціал-демократична спілка РСДРП активно діяла на Чернігівщині. Високо оцінював рівень соціал-демократичної роботи в Глухівському повіті один із очільників УСДС Юрій Ларін, який писав: «Із повітів (Чернігівської губернії – О. Ф.) найкраще всього Глухівський, там 650 організов[аних] на ділі, не рахуючи тих, хто на словах» [459, арк. 1-2 зв.]. Детальніше про стан справ у Глухівському повіті повідомлялося у директивному листі № 12 ГК Спілки від 1 грудня 1906 р. У ньому зазначалося, що 26 листопада там відбулася селянська конференція. Повідомлялося, що в регіоні діють 15 селянських комітетів, часто відбуваються їхні зібрання, селяни охоче читають літературу, про панівні суспільні настрої зауважено: «віра в Царя пропала». Високий рівень соціал-демократичної свідомості засвідчувало те, що конференція прийняла директиву всім організаціям, відповідну до настанов ГК, із засудженням аграрного терору. «Аграрний терор не може призвести до більш-менш значних поступок ні з боку поміщиків, ні з боку Уряду, – зазначалось у ній. – Він спричинить репресії, які руйнують селянські організації та гайнують наші сили замість їх нагромадження». Через це спілчани закликали енергійно виступати проти вбивств із помсти, розгромів тощо і «роз’яснювати селянам шкоду від таких проявів для них особисто і для справи загалом» [442, арк. 146 зв.]. Ситуація не змінилася й у першій половині 1907 р., про що свідчить лист з Глухова Чернігівської губернії; спілчанин Яша повідомляв про отримання відозв «1 Мая» та відзначав: «Спілка працює на всю [потужність]» [464, арк. 20]. У Північночернігівському районі УСДС на початку січня 1907 р. були зв’язки з дванадцятьма селами, а в чотирьох діяли сільські організації з виборними комітетами. Організованих хліборобів у них нараховувалося «66 – 35 – 17 – 15 – [загалом] 133 особи» [459, арк. 51 зв.].

УСД Спілка працювала в низці населених пунктів Полтавщини. Так, 4 серпня 1906 р. у містечку Срібне Прилуцького повіту поліція затримала козака П. Бойка. У нього вилучили 61 екз. «Виборгської відозви», видрукуваної Бундом, і рекомендований лист до Улі (У. Соломахіної) з проханням «познайомити подавача «спілчанця» з якимось Олексієм для сумісної з ним роботи» [27, арк. 196-197].

З осені 1906 р. у Роменському районі Спілки, що охоплював декілька повітів Полтавській губернії, продовжив свою діяльність згаданий М. Галаган, якого відрядив туди Головний комітет УСДС. Спілчанський активіст пригадував, що на Полтавщині це був «той самий тип організації, що… раніше в Умані, і той самий характер членства». Головними центрами були Ромни, Гадяч і Зіньків; звідки йшли зв'язки у села [743, с. 122]. Схожа система агітаційно-пропагандистської роботи функціонувала в інших спілчанських громадах.

Найменший, порівняно з іншими губерніями, вплив УСДС мала у Волинській губернії. Причини цього вбачаємо в активній антиреволюційній позиції Почаївської Успенської лаври та волинського духовенства. Останні діяли під керівництвом архієпископа Антонія (Храповицького), який мав непохитний авторитет у краї. З ініціативи почаївських ченців засновано Почаївський «Союз русского народа», який здійснював потужну діяльність, спрямовану проти соціалістичних партій [574; 709; 711]. Слабкість позицій спілчанських організацій пов'язана також із тим, що значну активність у регіоні проявляли конкуренти соціал-демократів – соціалісти-революціонери. Волинський губернський союз ПСР здійснював активну агітаційно-пропагандистську роботу і мав підтримку серед селян і робітників [1287, с. 177–180]. Можливо, саме цим пояснюється той факт, що на Волині зустрічаємся з непоодинокими фактами одночасного поширення спілчанських видань разом із есерівськими [347, арк. 309-311; 348, арк. 15-15 зв., 21, 33, 40 зв.; 353, арк. 20-20 зв.].

Водночас, і у Волинській губернії УСДС мала мережу організацій, які активно працювали. У газеті «Правда», яку видавав Л. Троцький, зазначалося, що на Волині в добу революції «майже в усіх повітах, на всіх заводах і фабриках, та й у багатьох селах установились соціал-демократичні групи». Зазначалось, що декілька разів з'їжджались виборні з міст на районні конференції, а саму губернію, для зручності

роботи, розділили на два райони. Кореспондент згадував, як поширювались спілчанські видання, проводились зібрання в містах і селах, створювались професійні спілки [619]. Ця інформація підтверджується іншими джерелами, наприклад, ДП повідомляв начальника Волинського ГЖУ про революційну роботу у м. Ковелі та повіті (щоправда, не зазначалося, що здійснювала її саме УСДС). Із змісту листа соціал-демократки Ніни студенту третього курсу Київського університету П. Завадському стає відомо, що робота ведеться серед селян, солдат і залізничників у Ковелі та на сусідніх станціях. Інформувалося, що серед селян розповсюджується література і в 4-5 селах існують гуртки [440, арк. 1]. Серед сільськогосподарських робітників і селян Волині влітку 1906 р. поширювались видання, що націлювали на організовану страйкову боротьбу за власні економічні інтереси [257, арк. 2-2 зв.; 258, арк. 3; 349, арк. 326-331].

Отже, в спілчанській області організовували соціал-демократичні комітети, що перетворювалися на безпосередніх провідників політики Української соціал-демократичної спілки РСДРП у селах; вони здійснювали агітаційно-пропагандистську роботу шляхом поширення видань та усної агітації. Вагомим результатом діяльності УСДС став масовий страйковий рух селян і сільськогосподарських робітників під керівництвом створених нею селянських страйкових комітетів, рад селянських депутатів у поміщицьких економіях і на цукрових заводах. Спілка вела також активну роботу серед членів безпартійного Всеросійського селянського союзу [788, с. 207; 1176, с. 152; 1263, с. 91-92, 137-145, 163-168; 1257, с. 114-120; 1294, с. 196]. Зазначені виступи дозволили покращити становище сільських трудівників. У 1907 р. Київська та Волинська губернії, поряд із Харківською, вели перед у страйковому русі міських робітників [1205, с. 50], у чому була заслуга й спілчан.

Діяльність УСДС серед сільськогосподарських робітників і селян досягла значних успіхів. Один із очільників Української Спілки, О. Скоропис-Йолтуховський, пояснював це специфікою соціальної структури населення. Характеризуючи склад селянства регіону, він зазначав, що 60 % його складає сільськогосподарський пролетаріат, тому в зазначеному районі соціальний рух мав

характер не селянський; «правильніше його назвати тут рухом сільського пролетаріату в самому справжньому значенні цього слова» [442, арк. 23]. О. Скоропис-Йолтуховський стверджував, що для хліборобів цього регіону не притаманне «пристрасне бажання прирізки землі», навколо якого крутяться всі головні думки селянина. Спілчанин зауважував, що притаманні селянському рухові анархістські тенденції, аграрний терор у цьому регіоні відсутні. «У той час, як селянство прагне насамперед заволодіти землею і з цією метою палить поміщика, ріже його худобу і загалом всіляко викурює його, – зазначав О. Скоропис-Йолтуховський, – тут сільськогосподарські робітники свідомо не ставлять собі такої мети. Навпаки, вони рішуче проти розгрому фільварків» [442, арк. 23]. Називаючи питомі риси руху сільськогосподарського пролетаріату, він вказував на наявність «професійних спілок сільських робітників», організацію страйків із метою підвищення заробітної плати, скорочення тривалості робочого дня та покращення умов праці в економіях. Водночас, у період загострення боротьби, як стверджував один із провідників Спілки, траплялися ексцеси, проте й вони мали інший характер: «Селяни ламають машини (жатки), якими поміщики хочуть замінити батраків. Але заволодіти майном і землею економії – таких тенденцій немає» [442, арк. 23]. О. Скоропис-Йолтуховський переказував бачення соціальних перетворень після перемоги революції, яке мали сільськогосподарські робітники. Вони не висловлювалися за захоплення землі, організація ведення сільського господарства уявлялася їм такою: «щоб економії залишити і господарство вести на них капіталістичним шляхом, але землі ці у власників забрати та передати в руки громад» [442, арк. 23]. Спілчанин-меншовик зауважував, що таким чином сільські робітники інтерпретують програму муніципалізації землі. Цікаві картини майбутнього соціального ладу малювалися в уяві селян, які, за словами О. Скоропис-Йолтуховського, суспільне господарство в економіях вбачали вже без батраків і підприємців; «і самі селяни люблять говорити про те, що добре було б усі хати зруйнувати і побудувати один великий палац» [442, арк. 23].

Зазначені характеристики світогляду сільськогосподарських робітників спілчанської області, як зазначив О. Скоропис-Йолтуховський, притаманні для так

званих «свідомих селян». Суспільно-політична свідомість останніх формувалася під впливом потужної соціал-демократичної пропаганди. Один із керманичів Спілки особисто докладав до цього значних зусиль як практичний працівник і мав змогу спостерігати результати цієї роботи. Водночас, на наш погляд, спілчанський провідник дещо ідеалізовано інформував присутніх про суспільно-політичні погляди цієї групи хліборобів.

Суттєву корекцію образу «свідомих селян» отримаємо, коли розглянемо конкретний випадок суспільно-політичних поглядів гречкосіїв. Маємо важливе історичне джерело, що дозволяє охарактеризувати світогляд селян с. Спічинець Сквирського повітів Київської губернії. Увага до селян зазначеного поселення зумовлена двома обставинами: по-перше, у цьому селі функціонував міцний сільський соціал-демократичний комітет, який належав до регіону діяльності згаданого вже Сквирсько-Васильківського комітету УСДС. По-друге, факти діяльності Спілки та її результати знайшли відображення в історичних джерелах. Якщо до того ж додати, що останні є діловодною документацією поліцейських, жандармських і судових установ, то важко уявити, що правоохоронці займалися ідеалізацією світогляду селянства. Наша увага до цієї проблеми пояснюється тим, що сьогодні дослідники, які вивчають селянську ментальність, приділяють недостатньо уваги політичним упливам на неї, зокрема й УСДС. Відтак, важливо уважніше придивитися до світогляду селян, який виявився своєрідним органічним синтезом селянської ментальності та результатів агітаційно-пропагандистської діяльності марксистів-спілчан. Для цього ми скористаємося методом мікроаналізу.

Про настрої селян с. Спічинці Сквирського повіту Київської губернії свідчив рапорт поліцейського урядника Г. Синявського. Останній діяв як агент Сквирського повітового справника і за дорученням останнього, під виглядом селянина Т. Севериненка, члена соціал-демократичної партії, відвідав це «революційне гніздо», про що доповів 23 квітня 1907 р. Зазначене джерело надзвичайно цінне для оцінки впливів агітаційно-пропагандистської роботи Української соціал-демократичної спілки на селянство. Сільський псаломщик с. Спічинець у відповідь на слова поліцейського агента, який через недосвідченість заявив, що ввійшов до соціал-

демократичної партії тому, що «не вистачає коштів для прохарчування себе й сімейства», зауважив, що такі як він вважаються ненадійними членами соціал-демократичної партії, оскільки «потрібно діяти не з особистої вигоди, а за ідею, хоча б навіть довелось пожертвувати собою». А ви людина така, – вів далі псаломщик, що якщо ваш побут покращити, «то ви готові відмовитися від усього і примкнути до так званих правих» [55, арк. 3]. Далі поліцейського агента спрямували до трьох рідних братів, селян Никифора, Івана та Семена Касьянчуків, які, за словами псаломщика, «люди ці в селі самі передові» [55, арк. 3]. Характеризуючи останніх, він зазначав, що вони дадуть притулок, нагодують і можуть зібрати осіб з 20, з якими можна багато про що поговорити. Вони не зобидять, якщо прибулий справжній соціал-демократ і, як аргумент на користь останнього, повідомив, що в село «недавно з'явився один із партії анархістів і його не чіпали» [55, арк. 3]. Отже, передові селяни виявилися добре поінформованими про політичні партії.

Характеризуючи настрої у с. Спічинці, Н. Касьянчук зазначив, «що в них майже всі належать до партії соціал-демократів за винятком лише тих, які служать у поміщика Маршицького, але їх дуже мало…»[55, арк. 3]. Відомо, що УСДС пропонувала організований страйковий рух, без погромів і насильств, як головну форму боротьби селян і сільських робітників. Однак, навіть серед «передових» Спічинських селян панували анархічні настрої. Так, Н. Касьянчук говорив про намір «в одну ніч бомбами зірвати будинок [поміщика] Маршицького» та про те, що нещодавно повибивали в його домі вікна та побили «глибоко відданого поміщику та поліції» селянина С. Мосейка[55, арк. 4]. Такі ж побажання висловлювали й інші селяни, які стверджували, що «в їхньому селі всі селяни проти поміщика озброєні добре, залишається лише в одну ніч підірвати бомбами його дім і спалити його майно, щоб він не мав можливості вести господарство й тоді [він] поневолі піде [з села], а земля залишиться в їхньому користуванні». Співрозмовники лише висловлювали жаль, «що немає можливості дістати бомби» [55, арк. 4, 4 зв.]. Подібні міркування висловлював Антон, який перебував на посаді волосного судді та церковного попечителя й через це перебував поза підозрою поліції, але, за словами «передових селян», «працював як і вони». Він зазначав, що «якщо б у багатьох селах були такі

селяни, як в Спічинцях, і мали б з бомби та зброю, то можна було б розорити поміщиків, знищити поліцію і тоді земля перейшла б в їхнє користування» [55, арк. 4 зв.]. Отже, попри соціал-демократичну агітацію, головною метою боротьби селянства залишалася земля, задля якої вони готові були вдатися до збройної боротьби та актів аграрного терору.

Розмови агента з спічинськими селянами засвідчували, що серед них переважали противладні настрої, особливо щодо уряду та поліції. Згадуваний уже Антон зазначав: «Урядовий лад тепер поганий, порядку немає, а міністри, користуючись випадком, наживають капітали і всіх бідних пригнічують». Він також говорив, що, через клятий уряд і міністрів, люди не можуть досягнути бажаної мети, та й «злощасна поліція» в усьому перешкоджає. Він вважав, що для боротьби з владою потрібні бомби та зброя[55, арк. 4 зв.]. Інші співрозмовники в с. Спічинцях висловлювали міркування, що «якби в них були бомби і зброя, то поліція в них не довго б існувала» [55, арк. 4]. Водночас, щодо Державної думи селяни висловлювалися позитивно, оскільки з нею пов’язували надії на отримання землі. Так, якийсь Терентій заявив, що «в них усі селяни проти уряду та поміщиків взялися дуже добре, тільки міністри не дають свободи членам Державної думи, які бажають відібрати в поміщиків землю і роздати селянам». Окрім того, він звинувачував уряд у сприянні хуліганам в «погромі та пограбуванню євреїв» [55, арк. 2].

Модернізаційні процеси, діяльність політичних партій, зокрема й УСДС, уплинули на секуляризацію свідомості спічинських селян. Поліцейський агент зафіксував роздуми згадуваного Антона про духовенство, Бога, гріхи та чорта. Той стверджував, що «Бога, гріхів, пекла, раю та чорта не існує», оскільки ніхто їх не бачив, а «в духовенстві стільки ж шахрайства, як і в російському уряді» [55, арк. 5].

Отже, серед «свідомих селян» с. Спічинець переважала прихильність до соціал-демократичних ідей, проте їхні погляди ґрунтувалися на фундаменті віками сформованих ментальних настанов. Наші спостереження знаходять підтвердження і в іншому випадку, який розглянув у своїй статті історик-аграрник В. Лозовий. Він на основі соціокультурного підходу дослідив результати агітаційно-пропагандистської діяльності УСДС у с. Ольшаниця Васильківського повіту Київської губернії [1037].

Усупереч офіційній пропаганді, серед хліборобів переважали антивладні переконання проти уряду та поліції. Попри настанови УСДС про доцільність використання страйків для відстоювання своїх інтересів, вони висловлювалися також за анархічну боротьбу з поміщиками, щоб примусити останніх, за допомогою бомб та озброєння, відмовитися від землі, яка тоді безоплатно перейде в їхнє користування. Окрім того, власне страйк виступав засобом боротьби за землю. Із владних інститутів хлібороби висловлювалися позитивно лише щодо Державної думи, з якою поки-що пов'язували надії на отримання землі. У хліборобів були помітні також антицерковні та антирелігійні настрої.

Результатом відносно тривалої та систематичної роботи Української соціал-демократичної спілки серед селянства стала поява в її лавах групи працівників – селян соціал-демократів. Представники цієї відносно невеликої соціально-політичної групи, або близькі до них народні учителі, селяни за походженням, утворили на селах новий тип – «свідомих селян». Ці спілчанські активісти опанували на певному рівні марксистську теорію та брали активну участь у діяльності соціал-демократичних осередків, виступили регіональними партійними лідерами. Саме про такий тип активістів повідомляв О. Скоропис-Йолтуховський, делегат УСДС на Південно-російській конференції РСДРП, у вересні 1906 р.: «Серед селян виділяється багато свідомих соціал-демократів, які нічим не відрізняються від типу міських робітників. Товариші з Головного Комітету обіцяли показати на конференції справжніх партійних товаришів у свитках і з малоросійською говіркою» [442, арк. 24].

Один із таких «свідомих селян», Петро Зема (Дзема) працював в сільському соціал-демократичному комітеті с. Криве Сквирського повіту Київської губернії. За даними таємної поліції, цей «росту середнього, блондин світлий із маленькими вусиками» мав великий вплив на односельчан, а також «далеко за межами свого села» й був обраний на V всеросійський (Лондонський) з'їзд РСДРП [459, арк. 53; 53, арк. 42, зв.]. Щоправда, в протоколах зазначеного з'їзду не знайдено підтвердження його присутності на форумі.

Активістом УСДС на Поділлі був селянський син, учитель церковно-парафіяльної школи с. Чечелівка Гайсинського повіту П. Ксендзюк. Він народився в

цьому селі 5 жовтня 1875 р. у «малодостатній» родині хліборобів. Спілчанський активіст закінчив двокласну церковно-парафіяльну школу і, ставши народним учителем, цікавився поточними суспільно-політичними подіями. Під час арешту П. Ксендзюка поліція виявила 72 екз. публікацій різних політичних партій, але найбільше – соціал-демократичних: брошури «Об Учредительном собрании», «Виборзьку відозву», спілчанські відозви «Разгон Государственной Думы», «До селян Подольчан» Немирівського комітету УСДС та ін. [208, арк. 8-13; 209, арк. 8-10 зв.]. У слідчому дізнанні зберігся цікавий документ, який засвідчував роль народного учителя П. Ксендзюка у житті хліборобів Чечелівки. У листі від імені дев'яти селян до заарештованого, підписаному його братом Євтихієм, було прохання повідомити про своє здоров'я та становище («где вы находитеся в клетке или на воли») та про те, «как нам здесь жить и что нам делать что мы не имеем наставника теперь как овцы без пастыря» [208, арк. 9-9 зв.]. Означене послання без розділових знаків виразно засвідчує, що П. Ксендзюк виступав напутником неосвічених селян Чечелівки, та був, очевидно, керівником спілчанського осередку. У спілчанина знайшли також «відбиток із «Хлібороба»» з запрошенням взяти участь в роботі Українського селянського з'їзду [209, арк. 8-10 зв.]. Одним із організаторів останнього та ініціатором створення Української селянської спілки наприкінці 1905 та на початку 1906 р. був провідний діяч Української демократично-радикальної партії С. Єфремов. В останнього залишилися дуже гнітючі враження про зустріч із П. Ксендзюком. Останнього, разом із якимось селянином із Чечелівки, громада відрядила на з'їзд, щоб заявити про свої земельні потреби, проте, внаслідок поліцейських заборон, з'їзд не відбувся. Посланці перебували в розпачі та сподівались на допомогу «панів» із редакції «Громадської думки», зокрема, С. Єфремова. Український громадсько-політичний діяч намагався пояснити селянам, що землі можна добитись лише об'єднавшись у спільній боротьбі, для чого скликається з'їзд і створюється Селянська спілка. Для виправдання перед громадою П. Ксензюку та його супутнику в редакції видали «папір з печаткою», якому ті були раді [748, с. 617-619]. С. Єфремов та інші очевидці розмови були неприємно здивовані вкрай низьким рівнем освіти та політичної свідомості зазначених представників

українського селянства. Якщо взяти до уваги, що учитель П. Ксендзюк був спілчанським активістом, то зрозуміло, що не можна переоцінювати рівень соціал-демократичної свідомості селян-членів Спілки.

Отже, агітаційно-пропагандистська та організаторська діяльність Української соціал-демократичної спілки призвела до створення розгалуженої мережі її організацій та поширення марксистських ідей серед широких верст сільськогосподарських робітників і селян. Завдяки УСДС сформувалася відносно чисельна група «свідомих селян», соціал-демократів. Попри те, що вони опанували на певному рівні марксистські ідеї та прагнули діяти за пропонованими спілчанськими провідниками вказівками, їхньому світогляду залишилися притаманними глибокі настанови традиційної селянської ментальності.

4.3. Українська соціал-демократична спілка в думській кампанії та в підготовці збройного повстання

Українська соціал-демократична спілка РСДРП була частиною Російської соціал-демократичної робітничої партії, тому її участь у думських виборах слід розглядати в контексті позиції меншовицької фракції російських марксистів. Зазначимо, що меншовики у 1905–1907 рр. не намагалися перетворити партію в організацію парламентського типу. Вони розглядали біжучу революцію як буржуазну та свідомо віддавали провідну роль у ній і Державній думі лібералам. Новостворений державний орган, у якому більшість складали конституційні демократи, вони розглядали як «центр об’єднання народних сил». Водночас, меншовики не припиняли революційної діяльності та продовжували підготовку до збройного повстання, за допомогою якого сподівалися знищити самодержавство та запровадити демократичну республіку.

Чи могла Державна дума стати альтернативою революції в 1905–1907 рр.? Представники правлячого режиму на чолі з Миколою II розглядали Думу як вимушену поступку, але й не думали перетворювати її в повноправний парламент. Провідна ліберальна Партія народної свободи (конституційно-демократична) чітко бачила недоліки новоствореного представницького органу, але сподівалася що

згодом він перетвориться на повноцінний парламент. Вони були переконані, що парламентська монархія найкраще відповідає традиціям російської державності. Лідери конституційних демократів вважали за можливе співпрацювати з урядом на основі певної політичної програми. Октябристи сприймали запровадження Державної думи як результат доброї волі імператора, тому виступали з підтримкою уряду П. Столипіна, зокрема, в питанні рішучої боротьби з революційним рухом. Спостерігалося несприйняття Думи з боку російських націоналістичних партій і союзів; останні вважали самодержавство найкращим політичним вибором для Російської імперії. Соціалістичні політичні партії не мали ілюзій щодо можливостей Державної думи й прагнули використовувати думську трибуну для критики царського уряду та популяризації власних програмних вимог. Водночас, соціалісти прагнули за допомогою революційного тиску народних мас перетворити Думу на повноправний законодавчий орган – Всенародні Установчі збори. Отже, більшість політичних сил не вірили в можливості Державної думи та використовувала її в своїх цілях.

Соціалістичні політичні партії та спілки, серед яких своєю потужністю вирізнялася РСДРП, не вірили в можливість оновлення країни правлячим режимом і виступали за революційні перетворення. Спочатку вони виступали з тактикою бойкоту виборів і діяльності І Державної думи та продовження революційної боротьби. Однак, переважна більшість населення країни вірила в можливість проведення суспільних змін за допомогою представництва парламентського типу, тому соціалістичні партії відмовилися від тактики бойкоту та взяли участь у виборах і діяльності Думи. Водночас, вони продовжували виступати за заміну Державної думи Установчими зборами й досягнути цього сподівалися за допомогою повсталого народу. Відтак, беручи участь у виборчій кампанії та роботі ІІ Державної думи, соціал-демократи не припиняли підготовки до збройного повстання.

РСДРП бойкотувала вибори до І Державної думи та викривала її «антинародний характер». Російські соціал-демократи закликали натомість до збройного повстання та виборів Всенародних Установчих зборів на основі загальних, прямих, рівних і таємних виборів [362, арк. 280], проте російські марксисти прагнули використовувати

будь-які приводи для посилення революційних антисамодержавних настроїв у суспільстві. Такою подією став розпуск І Державної думи. Головний комітет УСДС з цього приводу виготовив листівку «Разгон Государственной думы» [407, арк. 4-8]. Водночас, російські соціал-демократи змушені визнати, що переважна більшість населення країни не підтримала ідею бойкоту. Усвідомлення цього спонукало їх взяти участь у виборах до ІІ Державної думи.

На IV з'їзді РСДРП розглядали питання про участь партії у виборах до ІІ Державної думи. Після гострої дискусії була прийнята меншовицька резолюція, яка стверджувала, що Дума є фактором конфлікту між урядом і суспільством, потенційним знаряддям революції, яке слід використати для посилення революційного руху. Резолюція визнала за можливе створення соціал-демократичної фракції, що стане центром об'єднання усіх революційних сил. Фракція мала посилювати конфлікт між урядом і Державною думою та підштовхувати буржуазні партії до більш рішучої опозиції владі [1234, с. 171]. Питання виборчої кампанії розглядалося також в листопаді 1906 р. на партійній конференції в Тамерфорсі. Виступаючи на ній, представник Спілки М. Меленевський висловлював міркування щодо майбутньої організації роботи соціал-демократичної фракції в Державній думі [497, арк. 6]. Отже, російські соціал-демократи сподівалися використати виборчу кампанію до Думи та сам законодавчий орган для революційних цілей.

Свою позицію щодо участі у виборах до Державної думи Українська соціал-демократична спілка РСДРП озвучила на конференції південно-російських організацій РСДРП, яка відбувалася 25-26 вересня 1906 р. у Харкові [783, с. 113-115]. Характеризуючи настрої, які панували на території її діяльності, спілчанський делегат О. Скоропис-Йолтуховський зазначав, що «всі стоять за необхідність участі в виборах» до ІІ Думи і що така робота вже почалася. Створювалися агітаційні комітети, які найближчим часом мали перетворюватися у виборчі комітети. «Головний Комітет Спілки, – читаємо у стенограмі виступ делегата, – переконливо просить потурбуватися виготовленням листівок, які б популяризували нашу програму і, особливо, аграрну програму, а також знайомили з програмами і тактикою інших партій» [497, арк. 26]. Така визначеність у цьому питанні дозволяла спілчанам

своєчасно розпочати підготовку до виборів.

Загальне керівництво роботою соціал-демократичних організацій щодо виборів до II Державної думи вів ЦК РСДРП. З цією метою він створив Центральну виборчу комісію. Про це керівний орган російських марксистів у циркулярному листі від 16 жовтня 1906 р. повідомляв місцеві партійні комітети та націлював останні на негайне створення дільничних виборчих комісій. 30 жовтня було оприлюднено проект виборчої платформи РСДРП на виборах до II Думи [552, с. 225-230]. Надалі провідники РСДРП неодноразово надсилали до Спілки керівні настанови та агітаційну літературу, а спілчанські очільники інформували про перебіг виборчої кампанії в області [450, арк. 46-50, 53-58].

Між керівництвом РСДРП, Головним та іншими комітетами УСДС велося регулярне листування з думської проблематики. Так, у середині січня 1907 р. «секретар ЦК РСДРП Олександр» надіслав листа Юрію Ларіну, який засвідчував, що керівний орган російської марксистської партії вникає в деталі передвиборчої кампанії Спілки. Маючи інформацію про роботу інших партійних організацій і можливість порівняти, Олександр зазначав: «робота вашого району вигідно вирізняється від усієї Росії, де повсюдно відчувається сильна дезорганізація усього партійного механізму і, в кожному листі, проглядається нотка зневіри, невпевненості» [25, арк. 112]. Він також інформував про те, що переважна більшість губернських і міських конференцій висловлюються за укладання передвиборчих угод із революційними та опозиційними партіями до кадетів включно. Перемовини про це відбувалися по всій Росії. Адресант висловлював несміливі сподівання на створення опозиційної Думи, анонсував надсилання «днями» виборчої платформи РСДРП, грошей «і, при першій можливості – працівників». Натомість, Олександр просив писати частіше, повідомляти про свої потреби та вимоги, плани на майбутнє, звіти і т. д. [25, арк. 112].

Головний комітет Української соціал-демократичної спілки здійснював безпосереднє керівництво всіма заходами соціал-демократів у регіоні під час виборчої кампанії до II Державної думи. У директивному листі керівного органу № 12 ГК роз’яснював, що на ньому «як на обласному центрі лежить обов’язок контролю

над особистостями виборщиків і умовами угоди» (йшлося про угоди з соціалістичними та ліберальними партіями – О. Ф.) [440, арк. 146]. Керівний орган Спілки організовував видання та поширення передвиборчої літератури, надсилав інструктивні матеріали в соціал-демократичні організації, забезпечував відрядження кадрів партійних працівників для керування кампанією на місцях. На кожному етапі виборчого процесу ГК прагнув забезпечити успіх УСДС. Саме в цей час, у другій половині жовтня 1906 р., до роботи в спілчанському керівному органі долучився відомий партійний діяч РСДРП Юрій Ларін [752; с. 482]. На його відповідальність випало загальне керівництво роботою ГК, укладання директивних листів та передвиборчих угод [459, арк. 7-7зв.]. Його багатогранна та активна діяльність стала однією з важливих складових успішної діяльності Спілки та головним болем для адміністративної влади та таємної поліції.

25 жовтня 1906 р. відбулася розширена нарада УСДС за участю членів Головного комітету та представників найвпливовіших організацій, на якій обговорювали питання про вибори до Державної думи [440, арк. 88]. Важливе значення для організації виборчої кампанії мали директивні листи ГК, які відігравали роль методичних рекомендацій у справах виборів для недосвідчених у цих справах спілчанських активістів. Так, наприкінці жовтня 1906 р. керівний орган надіслав в організації директивний лист № 7, присвячений майбутній виборній кампанії. У ньому були рекомендації щодо практичного ведення виборів в усіх чотирьох куріях. Спілчанські громади скеровували на максимальну мобілізацію тих груп виборців, які потенційно могли підтримати соціал-демократів, насамперед робітників і селян; розглядали питання про можливе укладення угод із різними політичними силами [1219]. ГК рекомендував залучати до передвиборчої роботи представників Бунду «як товаришів наших по партії». Разом із їхнім районним комітетом (РК) мали спільно висувати соціал-демократичних кандидатів на виборах, а в випадку блоку з іншими соціалістами – узгоджувати з ними розподіл місць [440, арк. 90]. Щодо інших політичних партій спілчанські провідники рекомендували не поспішати з укладенням угод і лише надсилати інформацію для вироблення тактики загальноросійською конференцією РСДРП [440, арк. 90 зв.]. Провідні діячі Спілки оголошували

«недопустимим принципово та непотрібним фактично» йти на угоду з кадетами. Якщо в якомусь окрузі й існувала небезпека перемоги «правих», то ГК вважав за краще зовсім не виставляти свого кандидата, ніж голосувати за кадетів [440, арк. 91]. І хоча згодом керівники УСДС переглянули свою позицію та повернулися до питання про укладення угод із ліберальною опозицією, проте, врешті, переговори між ними закінчилися безрезультатно [449, арк. 44]. Прикметно, що ретроспективно, через багато років, Юрій Ларін назвав помилкою відмову Української Спілки від блокування з кадетами [752, с. 482].

ГК розглядав можливість проведення «в певних районах» міської курії соціал-демократичних кандидатів (спілчан і бундівців) «на всі місця губернських виборщиків від дільниці» [442, арк. 90 зв.], проте про переоцінку власних можливостей свідчила ініціатива провідників УСДС питання щодо виборів по робітничій курії. Вони вважали абсолютно непотрібними угоди «з іншими, навіть соціал[істичними] партіями» та необхідним висунення винятково соціал-демократичних кандидатів. Для роботи серед залізничників рекомендувалося налагодити відносини з організаціями, підпорядкованими Вузловому бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, представник якого входив до складу ГК [442, арк. 93 зв.]. Попри невеликі сподівання по курії землевласників, рекомендували добитись обрання виборщиками «хоча б в деяких повітах» не чорносотенних дворян, а демократично налаштованих селян (хоча й безпартійних). Щодо селянської курії було передбачено надіслати окремий лист із рекомендаціями, а поки що запропоновано скористатися наданою законодавством можливістю переобирати сільських посадових осіб, які могли безпосередньо потрапляти на волосні виборчі зібрання. Звісно, на сільські виборні посади сподівався провести соціал-демократів [442, арк. 93 зв.-94]. Отже, аналізований лист ГК засвідчує, що спілчани на виборах тісно співпрацювали з бундівцями, вважали можливими угоди з іншими соціалістичними партіями, але недопустимими з кадетами (хоча надалі в цьому питанні керівний орган Спілки пом’якшив свою позицію). У робітничій курії, на думку очільників УСДС, соціал-демократи мали тверді позиції, тому могли діяти самостійно, але спілчанські керівники вважали за потрібне протистояти «правій небезпеці». Загалом, ГК дещо переоцінював виборчі можливості та перспективи

соціал-демократів.

Юрій Ларін на початку грудня 1906 р. повідомляв ЦК РСДРП про укладення угоди між УСДС та Бундом, «яка й проводиться на місцях» [459, арк. 2]. Спільні рішення ГК Спілки та РК Бунду щодо виборчої кампанії оприлюднили в директивному листі № 12 «До всіх організацій РСДРП області» від 1 грудня 1906 р. У ньому рекомендували партійним організаціям «питання про угоду з буржуазною опозицією на виборах» у кожному місті обговорювати на партійній конференції або в інший спосіб. Спільні списки соціал-демократів і «буржуазії» визнано доцільним опублікувати за чотири тижні до виборів (орієнтовно – 15-20 грудня), щоб населення могло з ними ознайомитися. Однак, рішення місцевої організації про угоду набувало чинності лише після затвердження на спільному засіданні ГК Спілки та РК Бунду [442, арк. 146; 459, арк. 2 зв.].

Передвиборчу кампанію обговорювали на губернських і районних конференціях та реалізовували під керівництвом спілчанських соціал-демократичних комітетів. ГК інформував партійні громади, що в першій половині грудня 1906 р. планується обговорення перебігу виборів на конференціях УСДС: Київській, Волинській, Подільській, Полтавській губернських, Південночернігівській та Північночернігівській районних, а також по місту Києву, де організація РСДРП діяла автономно [442, арк. 146].

У директивному листі № 14 ГК УСДС була інформація про роботу та резолюції Полтавської губернської конференції, яка відбулася 18-19 грудня. Керівники Спілки рекомендували використовувати її рішення в практичній роботі. Полтавські соціал-демократи були переконані, що для боротьби з існуючою чорносотенною небезпекою слід укладати виборчі угоди з різними політичними силами «не правіше кадетів». Виборчі угоди з «буржуазною опозицією» (лібералами) мали певні умови. Список кандидатів до Думи від кадетів і соціал-демократів було рекомендовано складати «пропорційно до кількості виборщиків, які тяжіють до тієї чи іншої партії». Оскільки соціал-демократи не могли відкрито висувати своїх кандидатів, то можна було це робити через представництво від робітничої курії, або як «популярних особистостей», а об’єднаний список не повинен був містити партійної назви, а номінуватись, на

кшталт, «об'єднаний список груп робочих і прогресивних виборців». У разі відмови «буржуазної опозиції» від угоди, соціал-демократи мали подавати список власних кандидатів. Якщо ж десь соціал-демократи не змогли б «зібрати скільки-небудь достойної для гідності нашої організації кількості голосів хоча б для одного кандидата», там рекомендували узагалі не висувати своїх представників. Соціал-демократична конференція рекомендувала не пізніше 5 січня 1907 р. опублікувати спільні списки кандидатів від «буржуазної опозиції» та «наших». Після цього мала розпочатися «подвірна» агітаціях шляхом обходу виборців [91, арк. 69-69 зв.].

На початку виборчих перегонів спілчани були налаштовані оптимістично. Так, 8 грудня 1906 р., Юрій Ларін у листі до Санкт-Петербургу ділився міркуваннями: «Якщо в якихось губерніях, не рахуючи Кавказу, можуть пройти с[оціал-]д[емократи], то, звичайно, насамперед тут. Чоловіків десять від нашого району проведем, якщо, звичайно, будуть прикладені якісь зусилля» [459, арк. 7]. Водночас, він скептично оцінював занадто оптимістичні перспективи, про які повідав інший член ГК, М. Меленевський: «Кажуть, Басок обіцяв вам 40 (депутатів – О. Ф.). Вважайте це за жарт» [459, арк. 7]. Для реалізації зазначених планів, Юрій Ларін просив надіслати до Спілки професіоналів, які могли б здійснювати керівництво виборчою кампанією, та агітаційно-пропагандистську літературу по виборах до Думи. Окрім того, він просив надсилати гроші та, із деяким цинізмом, зазначав: «Кожні 500 рублів, які надішлете – один депутат у Думі» [459, арк. 7 зв.].

В іншому листі, складеному в першій половині грудня, Юрій Ларін розглядав виборчі перспективи в регіональному розрізі. Оцінюючи ситуацію на Київщині, він писав: «Від деяких волостей безперечно пройдуть наші, по повітах Уманському, Канівському, Таращанському, Чигиринському, Сквирському, Київському, можливо, Радомишльському, Звенигородському. По Бердичівському немає даних по селян[ській] курії – ще не доставляли». Обережні прогнози діяча УСДС по міській та селянській куріях у Київській губернії передбачали обрання 5 Спілчанських депутатів. На Чернігівщині відносно кращі очікування стосувалися міської курії; сподівалися на добрі результати «в Чернігові, Ніжині, можливо, Глухові, і ще де-не-де, загалом небагато..» Із повітів краща ситуація була в Глухівському. Водночас, він

повідомляв, що найгірше організована робота на Волині [459, арк. 2]. Оптимістичні прогнози щодо виборів виказували й інші спілчанські діячі, про що засвідчують листи Г. Довженка [459, арк. 27-27 зв.] та ще якогось «члена ГК» [449, арк. 58]. Отже, очільники Української Спілки сподівалися отримати значне соціал-демократичне представництво від «своїх» губерній у Державній думі.

Запланована систематична робота на місцях потребувала працівників, яких не вистачало, тому ГК оголосив на початку грудня 1906 р. «спілчанський призив» активістів для праці на виборах. Керівники УСДС звернулися до партійних комітетів з розрахунком залучити до цієї справи місцевих партійців. Вони пояснювали однопартійцям, що вкрай не вистачає людей для відрядження в організації. Тому, якщо є бажаючі взяти участь у виборчій кампанії серед селян або міщан протягом трьох-чотирьох тижнів, нехай напишуть про це листом і прибудуть на київську явку [451, арк. 1]. Чи багато осіб відгукнулися на цей заклик – невідомо, проте надалі спілчанські провідники активніше спрямовували партійних працівників до різних громад.

Для посилення виборчої кампанії на місцях члени ГК самі найактивніше долучилися до роботи та направляли в місцеві соціал-демократичні організації працівників. Юрій Ларін інформував, що здійснено об’їзд Волинської губернії, яка посилена декількома працівниками, в тому числі Баском. По Київській губернії відряджено декілька осіб, переважно молоді. Сили спілчан на Чернігівщині зміцнилися «деким, (у тому числі Петром…» (членом ГК І. Кирієнком – О. Ф.). Г. Довженко «їде по Півночі Чернігівської губернії або по Полтавщині» [459, арк. 2-2 зв.]. У Чернігів із Конотопа, за даними Особливого відділу ДП, 3-6 лютого 1907 р. очікувався приїзд спілчанина Михайла для керівництва виборщиками [459, арк. 67].

Активну роботу на виборах здійснювали місцеві спілчанські активісти. Про це свідчили вилучені в них під час трусів агітаційні видання. У соціал-демократок із Житомира К. Бистрицької та Б. Трайвас у січні 1907 р. внаслідок обшуку виявили декілька екземплярів «Избирательной платформы РСДРП», брошуру «Про подати» та журнал «Социал-демократ» [235, арк. 9 зв.]. На адресу учня реального училища З. Зінгаренка, вісімнадцятирічного діяча УСДС із Ржищева Київської губернії, надсилали видання «в дусі програми РСДРП». У спілчанина вилучили соціал-

демократичну брошуру «Спутник избирателя» та додаток до неї – «Избирательная платформа РСДРП» [237, арк. 177-180]. У спілчанської активістки з Умані І. Маркман виявили видруки ГУ УСДС «Кого выбирать в Государственную Думу», «Избирательные требования» та власні рукописи революційного змісту [24, арк. 328-329]. Звісно, зазначені видання регіональні спілчанські діячі використовували для проведення передвиборчої агітації.

ГК постійно цікавився перебігом передвиборчої боротьби в районах. У період виборів діяли технічна та агітаційна групи в Черкаській організації УСДС [449, арк. 12]. Член спілчанського керівництва Г. Довженко цікавився їхньою роботою та запитував, чи не потрібні черкаським товаришам працівники і якщо так, то які [459, арк. 27]. Згодом він переймався перебігом кампанії в селах, діяльністю інших політичних партій та очікуваними результатами. Грицько просив повідомляти про це детальніше [459, арк. 25].

Керівний орган також здійснював моніторинг перебігу виборів. «Всюдисущий» Юрій Ларін 9 лютого 1907 р. інформував у Санкт-Петербург, що вибори в Київській губернії відбулися «відповідно до наших очікувань». Він підкреслював і власну роль у кампанії; перебуваючи під арештом, 5 лютого він надіслав селянським виборщикам листа, в якому дав вказівку замість безпартійного хлібороба обрати соціал-демократа, селянина М. Вовчинського, що й було виконано. Автор характеризував також спілчанських послів: В. Сахно – «каменяр, толковий с[оціал-]д[емократ]»; І. Кирієнко – з інтелігентів, один із засновників і постійних керівників Спілки; учитель Фастівського училища Г. Федоров – «місцевий працівник, не особливо інтелігентний, але кращого не було». Адресант повідомляв про обрання в Черкасах «двох наших, обидва [працюють] в партійних організаціях». Юрій Ларін охарактеризував також обраного від Чернігівської губернії робітника П. Приходька: «толковий (справжній) с[оціал-]д[емократ]». Водночас, у листі йшлося і про поразки. Наприклад, не вдалося повною мірою скористатися результатами роботи в Канівському та Сквирському повітах, де влада застосувала адміністративний ресурс і скасувала вибори. Тому, замість селян соціал-демократів, «у список довелось поставити людей значно менш придатних», проте спілчани продовжували кампанію. «В Полтавській вибори 10-го.

Зараз я їду туди» [459, арк. 92], – інформував Юрій Ларін.

Згадана потужна видавнича діяльність ГК та регіональних комітетів Української соціал-демократичної спілки РСДРП (див. підрозділ 4.2 – О. Ф.) стала важливим фактором успіху на виборах до II Державної думи. Якраз напередодні, в жовтні–листопаді 1906 р. ГК УСДС вдалося поставити друкарню для масового видавництва різних листів і літератури [1160, с. 58]. Спеціально до виборів керівний орган Спілки видав прокламації «Наказ рабочим, крестьянским и городским выборщикам в Государственную Думу», «Избирателям от социал-демократов» та «О земле» [459, арк. 115, 126-126 а, 128]. Зазначені видруки містили виклад найближчих політичних і соціально-економічних вимог РСДРП, а також указували на стратегічну програмну мету партії – досягнення «всенародного щастя – соціалізму». Державну думу соціал-демократи розглядали як «засіб об’єднати розрізнені сили народу» для боротьби із самодержавним урядом. Дума, за задумом спілчан, мала стати справжнім законодавчим органом, який затвердить постанову про «скликання повноправних Установчих зборів із виборних від усього народу, і народ своєю силою повинен добитися його скликання» [313, арк. 1 зв.]. Робітникам і селянам пропонували згуртуватися в Російській соціал-демократичній робітничій партії «і навколо неї», а виборців – голосувати за соціал-демократів [313, арк. 1]. Відозва «О земле» містила короткий виклад аграрних програм основних політичних партій: РСДРП, ПСР, кадетів, правих організацій і уряду. Спілчани відзначали недоліки аграрних програм своїх конкурентів і вказували на переваги вимог соціал-демократів. УСДС закликала селян разом із робітниками підтримувати на виборах до Державної думи ту партію, вимоги якої їм ближчі – РСДРП. Хліборобам соціал-демократи пропонували складати присуди про їхні земельні вимоги і надсилати «вашим виборщикам і депутатам в Державну Думу» [314, арк. 1].

Отже, у виданнях Української соціал-демократичної спілки РСДРП подавались стратегічні (побудова соціалістичного ладу) і найближчі політичні та соціально-економічні вимоги. Вони відображали головні потреби переважно селян і сільськогосподарських робітників, промислового пролетаріату, а вимоги демократичних прав і свобод – загалом населення українських губерній. Зазначені та

інші відозви ГК [311, арк. 1-2 зв.], передвиборчі видання місцевих спілчанських комітетів, інколи – спільно з Бундом, видавали великими накладами та поширювали серед жителів [457, арк. 14-16; 459, арк. 70 зв.; 381, арк. 47; 389, арк. 246-248; 410, арк. 5-6 зв.; 24, арк. 329; 347, арк. 275-275 зв.; 353, арк. 16-20; 360, арк. 3-3 зв.]. Це дозволило Українській Спілці донести зміст своїх домагань до людності регіону та забезпечити інформаційний супровід передвиборчої кампанії. Власне, саме інтенсивна передвиборча агітація спілчан стала приводом до проведення першої масової ліквідації 18 січня 1907 р. [24, 172-176]

Рішення про прийняття Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії до складу РСДРП, прийняли на IV з'їзді останньої, було конкретизоване постановою ЦК російських марксистів, а також схвалене бундівськими з'їздом і ЦК. Це створило передумови для співпраці російських та єврейських соціал-демократів на місцях. Попри труднощі, які виникли в процесі об'єднання на територіях українських губерній (див. підрозділ 4.1 – О. Ф.), ГК Спілки та РК Бунду тісно взаємодіяли в процесі виборів до II Державної думи. Водночас, бундівці залишалися автономними в питаннях роботи серед єврейських робітників, зокрема й під час виборчої кампанії.

У період виборів Українська Спілка і Бунд створили обласне виборче бюро, яке обслуговувало соціал-демократичні організації п'яти губерній та прилеглих територій, у яких працювали спілчани та бундівці. Метою діяльності цих бюро, за даними начальника Київської охранки Кулябка, було надання юридичних порад і довідок, видання відповідної легальної літератури [449, арк. 1]. «Виборчі бюро» спілчан і бундівців створювалися на рівні губерній, повітів і міст [108, арк. 69 зв.; 360, арк. 6-6 зв.]. Подекуди до зазначених органів входили представники національної Української соціал-демократичної робітничої партії. Для інформування та координації діяльності соціалістичних партій, з ініціативи ГК УСДС, створювалися обласне та місцеві соціалістичні інформаційні бюро в складі російських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, сіоністів-соціалістів, єврейських соціалістів і українських соціал-демократів [1160, с. 58].

Під час підготовки до виборів між керівниками УСДС і Бунду, за словами

одного з провідників єврейських марксистів Міхаіла, існували «деякі принципові розбіжності» щодо тактики ведення кампанії. Найперше, очільники УСДС вважали, що соціал-демократи мають значні шанси провести своїх кандидатів до Думи, і тому метою виборів є реалізація зазначених можливостей. Бундівські провідники, очевидно, не сподівалися на такий успіх, тому вважали, що марксисти повинні використати виборчу кампанію для зміцнення партійних організацій та здійснення агітації для поширення соціал-демократичних ідей у суспільстві. Друга незгода стосувалася угод із ліберальною опозицією. Керівники УСДС схилялися до якнайшвидшого укладання угод із лібералами на губернському рівні та виступали за негайне формування з нею спільних списків. Бундівці вважали за доцільне обговорити це питання на загальноміських конференціях, після чого затверджувати їх керівними органами – ГК і РК [449, арк. 7]. Отже, бундівці займали лівішу позицію, ніж спілчани, й вона призводила до зволікання при укладенні угод із лібералами. Попри це, як засвідчує спільне рішення ГК Спілки та РК Бунду, опубліковане у вже згаданому директивному листі № 12, перемогла точка зору єврейських соціал-демократів.

Для остаточного вироблення умов угоди з кадетами й єврейськими організаціями та з питань, що стосувалися практичного проведення виборів до Державної думи 17 грудня 1906 р. в Києві зібралася губернська соціал-демократична конференція за участі Бунду [31, арк. 211], проте на зібрання несподівано прийшли жандарми, які заарештували його учасників. Попри те, що правоохоронці не виявили ніяких компрометуючих матеріалів, соціал-демократів спочатку ув’язнили на три місяці, після чого вислали в адміністративному порядку під особливий нагляд поліції [31, арк. 211; 32].

Тим часом Бунд автономно розгортав передвиборчу діяльність серед юдейського населення. На початку виборчої кампанії бундівський районний комітет надіслав до місцевих організацій гектографовані відозви, в яких охарактеризував становище та роль різних соціально-політичних сил у єврейській спільноті. Єврейські соціал-демократи, як засвідчує прокламація, претендували на політичне представництво єврейського пролетаріату, що оцінювався ними, як «найбільш

експлуатований та пригнічений клас». Бундівці закликали широкі маси згуртуватися навколо революційної Думи в союзі та під керівництвом пролетаріату [449, арк. 19]. Отже, під час виборів Бунд претендував на провідну роль в єврейському суспільстві.

Окремо бундівці видрукували відозву до виборців «Граждане избиратели!», в якій охарактеризували суспільно-політичну ситуацію в імперії, виклали вимоги політичного, національного та соціального змісту, позиціонували себе як представників інтересів єврейського робітництва та закликали голосувати за соціал-демократів та членів Бунду [449, арк. 128-32 зв.]. Для роботи бундівських агітаторів «група ораторів при центральному бюро південного району» підготувала популярний виклад політичної платформи для роботи з «непролетарськими виборцями» [449, арк. 41-41 зв.]. Зазначений матеріал мав допомогти в агітації непролетарських груп виборців-юдеїв.

Бунд розпочав передвиборну діяльність уже в листопаді 1906 р., про що свідчить лист їхнього діяча Ніколая. Він повідомляв, що вони «зараз страшенно зайняті роботою в Київській губернії», де мають «багато шансів на виборах». Він націлював партійних товаришів із Глухова Чернігівської губернії покладатися головним чином на власні сили та давав практичні настанови щодо проведення виборчої кампанії. Адресант наголошував на необхідності об’єднатися з виборчим комітетом РСДРП. Як національна соціал-демократична організація, Бунд був націлений на відстоювання національних прав юдеїв. «Ми, звичайно, повсюди виставляємо нашу національну програму і випускаємо також листки від нашого імені», – повідомляв Ніколай. Водночас, лист свідчить про співпрацю єврейських і українських національних соціал-демократій; бундівцям із Глухова рекомендували укласти угоду з «Українською рев[олюційною] партією» (УСДРП – О. Ф.) – «обидві сторони повинні загалом старатися дійти згоди» [449, арк. 6-6 зв.]. Отже, розпочавши передвиборчу кампанію, Бунд використовував різні форми роботи. Свої зусилля бундівці об’єднували з організаціями РСДРП. Прикметно, що провідники єврейських соціал-демократів націлювали однопартійців на укладання угод і тісну взаємодію з національною УСДРП.

У Київській та Волинській губерніях, як повідомляв бундівець Іосіф своєму

керівництву у Варшаву, єврейські соціал-демократи створили губернські виборчі бюро. На Київщині створили також регіональні бюро в містах і містечках краю: Бердичеві, Білій Церкві, Василькові, Радомишлі та Черкасах (в останньому випадку – разом зі спілчанами й українськими соціал-демократами). Проте, бундівець визнавав, що існують вони номінально, оскільки, через нестачу людей, не здатні працювати. Окрім згаданих населених пунктів, як уважав Іосіф, шанси на перемогу були в Смілій, Богуславі, Ставищах і Ходоркові[44, арк. 2]. Немає сумніву, що в усіх згаданих у листі поселеннях Бунд розраховував на підтримку існуючих там спілчанських організацій.

У Волинській губернії, за інформацією згаданого Іосіфа, у бундівських організаціях було 1440 осіб, не враховуючи Житомира. Вони також проявляли більшу активність, ніж на Київщині. Однак, ситуація на Волині виявилася набагато гіршою. Єврейський соціал-демократ пояснював це кількома чинниками: по-перше, давався взнаки значний уплив Почаївської лаври, яка «наповнює губернію листками й агітаторами»; по-друге, єврейські робітники Волині, очевидно, під тиском чорносотенної пропаганди, ставилися до виборчої кампанії «з крайнім індиферентизмом»; по-третє, однопартійна Українська Спілка, за його словами, «нічого немає»; всього – 210 соціал-демократів [1064, с. 316-325]. Бундівські провідники оцінювали шанси соціал-демократів на перемогу у виборчій кампанії на Волині як дуже незначні. Однією з причин цього була слабкість спілчанських організацій.

Під час виборів виникали суперечності між юдеями-членами УСД Спілки та прибічниками єврейського національного проекту. Про зазначене свідчить наступний факт. 19 січня 1907 р. із Канева Київської губернії якийсь «С», єврей за національністю та спілчанський діяч, повідомляв, що в місті відбулося «явище дуже небажане та сумне». У минулу суботу він виступав «при величезній юрбі» юдеїв і висловлював погляд на Державну думу, проте прихильник сіонізму пан Мілявський у грубій формі заявив, «що самолюбство не повинно дозволити вибирати не єврея». Опонент спілчанина перейшов на особистості та став переконувати присутніх, «що лише він достойний бути виборщиком від єврейського населення». Автор повідомляв, що відбувся «страшний розкол»: частка населення була налаштована категорично

проти Мілявського, «а інша частина, ремісники, кравці, шевці готові підтримати його [459, арк. 57]. Виходячи із соціального складу прихильників останнього, можна припустити, що він належав до однієї із сіоністсько-соціалістичних партій. Отже, євреїв-спілчан на виборах до Державної думи критикували опоненти з соціалістичних сіоністських організацій.

Українська соціал-демократична спілка співпрацювала з іншими соціалістичними партіями. Відомо, що наприкінці 1906 р. ще тривали переговори між ГК УСДС та ЦК УСДРП про входження українських соціал-демократів до складу РСДРП [459, арк. 7-7 зв.]. У частині спілчанських громад існували настрої на підтримку ідеї об'єднання з українськими соціал-демократами. Так, полтавська губернська конференція визнавала за бажане входження УСДРП до складу РСДРП, але, зважаючи на те, що воно поки-що не відбулося, вважала, що останні не можуть входити до виборчих комітетів РСДРП, а лише до складу координаційних і технічних виборчих бюро [108, арк. 70]. Як свідчать історичні джерела, між інтернаціональним союзом РСДРП – Спілкою та організаціями українських національних соціал-демократів спостерігалася співпраця під час думської кампанії.

Настрої на співпрацю усіх соціал-демократичних партій панували в УСДРП. Український соціал-демократ С. Петлюра наводив ухвалу їхньої конференції про передвиборчу політику партії. Вона націлювала на те, «щоб на всіх стадіях виборчої боротьби, по всім виборчим куріям всі соціал-демократичні партії, без ріжниці національности, виступали спільно» [673, с. 32-33]. Подібні постанови прийняли повітові та краєві конференції українських соціал-демократів у Пирятині, Прилуках та Золотоноші на Полтавщині, в Острозі на Волині, в Козелецькому повіті на Чернігівщині [673, с. 33]. С. Петлюра зазначав, що інформаційне бюро для передвиборчої кампанії українські соціал-демократи склали разом із Спілкою та Бундом у Полтаві та Києві (в останньому до них приєдналися центральне бюро київських професійних спілок) [673, с. 33-34].

Архівні джерела також підтверджують тісну співпрацю УСДС, УСДРП і Бунду. На виборах у м. Лубнах Полтавської губернії УСДС виставила кандидатуру відомого більшовика, діяча Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці О. Шліхтера,

але останній опинився під судом і через це втратив виборчі права, про що на початку 1907 р. листовно повідомив Юрія Ларіна. Для того, щоб врятувати ситуацію, лідер Спілки вимушено пропонував (дослівно: «в виду этого приходится» – О. Ф.) висунути кандидатуру лідера УСДРП М. Порша [459, арк. 41].

Як уже згадувалось, у Черкасах Спілка створила спільне виборче бюро разом із Бундом та УСДРП, проте, за словами якогось єврейського соціал-демократа, воно майже не працювало через відсутність людей [449, арк. 25 зв.]. У місті відбувся розподіл місць виборщиків між партіями та безпартійною групою. Про зазначене свідчить лист спілчанського діяча, який повідомляв про створення там технічної та агітаційної груп для проведення виборчої кампанії. На засіданнях коаліційної ради соціал-демократів «прийняли рішення розпочати переговори із «буржуазією»» (так у документі – О. Ф.). Унаслідок розподілу місць, із п’яти виборщиків два віддавали лібералам, два «українцям» (УСДРП – О. Ф.), або одне «українцям», а одне російським соціал-демократам. На п’яте, спірне місце, претендувала якась «безпартійна російська група» («кадети, або, можливо, лівіше»). Проте, якщо б останні не змогли забезпечити велику кількість голосів, то це місце мало перейти до спілчан [449, арк. 12]. Отже, в Черкасах Спілка тісно взаємодіяла на виборах із Бундом і УСДРП. Велися також переговори з лібералами з приводу розподілу місць по міській курії.

Подібний альянс утворився в Ніжині Чернігівської губернії, де було створено «Бюро передвиборної кампанії при Ніжинських організаціях Російської соціал-демократичної робітничої партії, Бунду та Української соціал-демократичної робітничої партії» [265, арк. 2]. У спільній відозві зазначені громади закликали добиватися такої Думи, яку вибере весь народ на основі прямих виборів і яка називатиметься «Всенародні Установчі Збори». Вона «поставить народний уряд і дасть народу всю землю і волю та встановить у Росії порядок…». Соціал-демократи закликали обирати «наших представників», які скасують військовий стан і проголосять «повну амністію тим, які постраждали за народ» [265, арк. 2-2 зв.]. Друга відозва «До громадян», видрукувана українською мовою від імені РСДРП і УСДРП, спрямовувалася проти «Союза русского народа» [265, арк. 2-2 зв.]. Отже, в період

виборів спостерігалася консолідація інтернаціональної Української соціал-демократичної спілки РСДРП і національних соціал-демократичних партій – Бунду та УСДРП.

Неонародницька Партія соціалістів-революціонерів мала потужні організації в українських губерніях Російської імперії [1360; 1362]. Есери виступали конкурентами російських марксистів у боротьбі за впливи серед робітників і селянства. Попри це, на виборах спостерігалася співпраця Української соціал-демократичної спілки РСДРП із соціалістами-революціонерами. Прикладом удалого використання спілчанами угоди з есерами на виборах до ІІ Державної думи може слугувати Подільська губернія. Діяльність членів Вінницького осередку УСДС пожвавилася наприкінці 1906 р. із приїздом професійного партійного діяча, «товариша Юрія» (К. Семенова), який відправив двох агітаторів у села. У листі згаданого партійця, який потрапив до рук правоохоронців, до «товариша Александрова» в Немирів повідомлялося про те, що він вів переговори з соціалістами-революціонерами й досяг усної згоди. За домовленістю, есери, «не торкаючись виборчої платформи, будуть агітувати за наших (Спілки – О. Ф.) кандидатів по Вінницькому повіту», а члени Спілки віддають взамін Балтський повіт. Наприкінці листа було пропоновано провести спільну конференцію для остаточного узгодження справи [375, арк. 2; 381, арк. 48]. Якщо взяти до уваги, що УСДС мала слабкі позиції у Балтському повіті, то агітація есерів на її користь могла дати позитивні результати.

Про реалізацію планів співпраці Української Спілки з соціалістами-революціонерами свідчили інші факти. Так, діяч ПСР Є. Седлецький у м. Могилів-Подільський разом з есерівською літературою мав 11 екземплярів спілчанських відозв «Кого избирать в Государственную Думу» [210, арк. 15-15 зв.; 408, арк. 86; 382, арк. 9-13; 381, арк. 48]. Проте, зазначена співпраця спілчан з есерами не дала бажаних результатів. Серед кандидатів від Спілки по Вінницькому повіту справник називав П. Вікула, С. Іппу й І. Ружицького. Насправді, як стверджує історик А. Глушковецький, перший із зазначених осіб був есером, а двоє наступних – кадетами [848, с. 43-44, 71, 226, 260].

У Києві, в інших губернських і повітових центрах велися переговори між

соціал-демократами, Партією народної свободи (конституційно-демократичною) та єврейськими прогресистами про укладення угоди з розподілу місць виборщиків. В адміністративному центрі Південно-Західного краю діяв обласний комітет кадетів, який об'єднував 1400 членів партії [1331, с. 23]. Конституційно-демократична партія стала потужною політичною силою лібералів у регіоні. Про складнощі у переговорах спілчан із кадетами та «нахабство» останніх повідомляв якийсь соціал-демократ «С». Він зазначав, що із 80 місць ліберали віддають лише 23, зокрема, 16 – ідейно близькому Союзу досягнення рівноправ'я євреїв, «і всього 6 об'єднаним соціалістам». «Що з цього вийде – побачимо», – писав адресант [449, арк. 20]. Якийсь соціал-демократ із Полтавщини в листі без підпису, адресованому Петру або Грицьку (І. Кирієнку або Г. Довженку) інформував про сформований список від губернії. У ньому значилися три кадети, два безпартійних євреї, один інтелігент соціал-демократ, один робітник соціал-демократ і п'ять селян. Водночас, соціал-демократам давали карт-бланш щодо хліборобів – хай хоч усі вони будуть їхніми представниками. Проте, адресант інформував, що вони хочуть собі забезпечити ще одного інтелігента соціал-демократа, а решта чотири місця нехай залишаться за селянами [453, арк. 10]. Як згодом з'ясувалося, виборчі плани соціал-демократів на Полтавщині не реалізувалися.

Посвячений у виборчі справи соціал-демократів Пепа з Василькова Київської губернії повідомляв 12 грудня, що в місті був Натан, який вів переговори з кадетами. Останні «погодились дати місце одному с[оціал-]д[емократичному] кандидату». Проте, очевидно, васильківські ліберали не дотримувались умови угоди, тому потрібен був ще один приїзд Натана, «необхідно вплинути на буржуазію» [449, арк. 17]. Щоправда, автор листа не називав можливі засоби впливу.

Російські соціал-демократи в Чернігівській губернії не мали єдиної організації; там діяли спілчанські громади та, як самостійна структура, Чернігівський комітет. На початку виборчої кампанії, за даними добре поінформованого начальника ГЖУ генерал-майора М. Рудова, Партія народної свободи спочатку відмовилася від блокування з лівими партіями для проведення своїх діячів у члени Думи [360, арк. 16]. За його ж інформацією, соціал-демократи діяли спільно з бундівцями та за

підтримки соціалістів-революціонерів і соціалістів-сіоністів [360, арк. 16 зв.]. На перебіг виборчої кампанії на Чернігівщині впливав місцевий казенний рабин Турін, який, за даними жандармів, належав до меншовицької фракції російських соціал-демократів. У передвиборчу боротьбу вступило також Товариство для досягнення повноправності євреїв [360, арк. 37-37 зв.]. Отже, в Чернігівській губернії передвиборчі пасьянси складали заплутаний клубок партійних і національних проектів. Члени Чернігівського комітету РСДРП, який тоді залишався поза Спілкою, та спілчани прагнули впливати на передвиборчі процеси.

Врешті, «ліві» політичні партії та спілки ліберального та соціалістичного напряму, дійшли згоди на Чернігівщині. Начальник Чернігівського ГЖУ відзначав, що напередодні губернського виборчого зібрання, яке відбулося 6 і 7 лютого 1907 р., вони провели нараду, на якій узгодили кандидатів у депутати. Про те, що учасниками угоди були соціал-демократи, засвідчували результати виборів у м. Чернігові. Там обрали виборщиками двох кадетів – О. Свєчіна та В. Хижнякова і соціал-демократа С. Балабанова. Зауважимо, що губернська влада використала адміністративний ресурс і скасувала вибори в тих містах, де явно перемогли «ліві» – в Чернігові, Городні та Стародубі [360, арк. 99-99 зв.], унаслідок чого вибрані особи не потрапили в губернські виборщики. У результаті виборів до Державної думи від губернії все одно обрали переважно представників «лівих» партій. Із 10 обраних депутатів Чернігівщини виявилися по три кадети та трудовики, по одному представнику від «Союза 17 октября», народних соціалістів, есерів і соціал-демократів [991, с. 191]. РСДРП репрезентував член Конотопської спілчанської організації 28-річний залізничник П. Приходько, вибраний з’їздом уповноважених від робітників. Прикметно, що за кількістю голосів, отриманих під час балотування, спілчанин виявився серед чернігівських послів на першому місці [360, арк. 83, 97, 101].

Важливе значення ЦК РСДРП надавав виборам по робітничій курії, про що зазначав у зверненні «До всіх партійних організацій». Оскільки російські марксисти вважали себе єдиною насправді пролетарською партією, вони повідомляли соціал-демократичні громади, що «вибори по робітничій курії повинні, крім іншого, відіграти важливу роль показника впливу соціал-демократичних ідей в робітничих

масах і ступінь їхньої свідомості, організованості та дисциплінованості» [237, арк. 2 а.]. Це цілком усвідомлювали керівники УСДС, які приділяли значну увагу виборам по робітничій курії. Міський пролетаріат у регіоні діяльності Спілки був нечисельний. Ще менше пролетарів, згідно з виборчим законодавством, мали право голосувати [875, с. 26-27], а тому відомостей про перебіг виборів маємо небагато.

Активна агітаційно-пропагандистська передвиборча робота проводилася у Конотопі. Під час виборчої кампанії Конотопський комітет РСДРП видрукував 20-тисячним тиражем відозву «Товарищи рабочие! Все избиратели!» (передрук із газети «Пролетарий»). У ній соціал-демократи пояснювали, чому РСДРП бойкотувала вибори, а тепер вирішила взяти в них участь. Зазначалося на необхідності боротися за владу та за допомогою повстання повалити царський уряд, заснувати республіку, скликати тимчасовий революційний уряд і Всенародні установчі збори на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування. Наприкінці видруку містився заклик голосувати під час виборів за кандидатів від РСДРП [264, арк. 18]. Отже, попри участь у виборах, російські соціал-демократи не знімали з порядку денного питання про збройне повстання проти самодержавства.

Про перебіг виборчої кампанії повідомляли спілчани з посаду Клинці Чернігівської губернії. Там існувала соціал-демократична партійна виборча комісія у складі п’яти осіб. Інформувалося, що «двоє наших» входили у виборчий комітет «Союзу повноправства» – міжпартійної єврейської організації. Клинцівські соціал-демократи доповідали також, що робота проводиться, але не повсюдно, оскільки не вистачає працівників. Спілчани влаштували нараду уповноважених. Про гостроту протистоянь під час виборів, зокрема, про використання соціал-демократами непарламентських методів боротьби, засвідчує наступний уривок зі звіту: «На фабриках виступали самостійно і побили с[оціалістів-]р[еволюціонерів] і чорносотенців». Повідомлялося про скасування виборів на одному з підприємств, де пройшов соціал-демократ; причиною цього стало те, що останній працював на підприємстві лише два місяці. Характеризуючи ситуацію в самих Клинцях, спілчани зазначали, що там пройдуть три кадети, оскільки вони не мають власного кандидата. Ситуація в селах району складалася неоднаково: в одній волості пройшли соціал-

демократичні кандидати і їх сподівалися провести до Державної думи, проте інші дали неблагополучні результати, «оскільки не вистачало сил навідати їх хоча б один раз» [459, арк. 52].

Головні надії провідники Української соціал-демократичної спілки покладали на селянську курію, оскільки хлібороби складали переважну більшість електорату регіону, а спілчани встигли завоювати серед них певну популярність. Про перебіг передвиборчої роботи у Сквирсько-Васильківському районі Спілки, як згадував учасник подій – селянин с. Спічинці, український соціал-демократ М. Вовчинський. Він повідомив про створення виборчого комітету, до складу якого ввійшли від спілчанських організацій с. Дідовщини – В. Сахно, від містечка Фастів – учитель Г. Федоров, від с. Кривого – П. Дзема та Пантелеймон і від спичинецького комітету – сам М. Вовчинський. «Завдання «комітету», – читаємо у споминах, – полягали в керівництві передвиборчою кампанією. Комітет виробив план, як вести кампанію, й встановив також, кому які райони об'їжджати». Результатом роботи в районі стало те, зазначав М. Вовчинський, що на повітовий з'їзд, який відбувся у м. Сквирі, з'їхалось 321 уповноважений, переважно члени Спілки, есери та трудовики [784, с. 83]. Отже, виборча активність спілчан почала давати результати.

Починаючи з другої половини 1906 р., посилився чорносотенний рух в українських губерніях Російської імперії; члени консервативно-монархічних організацій здійснювали потужну антиреволюційну пропаганду, звинувачуючи в «крамолі» «інородців» – представників євреїв, а також поляків, вірмен та ін., які брали активну участь у революційному та визвольному демократичному русі. Частина людності українських губерній підтримувала чорносотенців [1263, с. 126-128]. Діяльність російських націоналістів мала негативні наслідки для Української Спілки, активними учасниками якої були євреї. Про це свідчить лист спілчанського діяча з Летичева Подільської губернії в ГК. Він повідомляв, що «союз «істинно-російських людей» встиг так глибоко пустити своє коріння, що плоди його вже з'явились». Відтак, адресант інформував, що місцеві соціал-демократи «слабко працюють». «Майже всі наші діячі євреї, – і населення російське (єврей-спілчанин тут і далі вживав термін «російський», хоча насправді – йшлося про українців – О. Ф.) до них

ставиться з підозрою; всяка спроба вести пропаганду серед росіян нам не вдається» [441, арк. 146 зв.]. Соціал-демократ висловлював побоювання про результати виборів до Державної думи в Летичівському повіті і припускав, що замість свідомих селян туди можуть потрапити «чорносотенно налаштовані». Для того, щоб запобігти цьому, він просив прислати товариша, обов'язково «росіянина», «який міг би деякий час агітувати в селі» [451, арк. 1 зв.].

Попри несприятливу політичну кон'юнктуру, у Волинській губернії спілчани не байдикували. У листі соціал-демократки Тоні з Ровно в Одесу йшлося про те, що єврейський губернський комітет планує укласти угоду навіть із поміщиками, на шкоду селянам, і зазначено, що це прекрасний «агітаційний матеріал» для критики названого комітету. У цьому контексті згадувалося ім'я відомого сіоністського діяча В. Жаботинського. Тоня інформувала також про плани соціал-демократів «провести одного видного бундівця, наміченого депутатом» [448, арк. 4].

Українська соціал-демократична спілка РСДРП прагнула працювати навіть по курії землевласників, де шанси досягнути успіху були невеликими. ГК Спілки рекомендував полтавським спілчанам знайти «пристойного виду» людину, яка змогла б «пробратися» в казенну палату. Метою цієї акції було з'ясування прізвищ осіб, які користувалися виборчим правом по курії землевласників. Володіння зазначеною інформацією, за переконанням спілчанських очільників, матиме велике значення та дозволить «повести найенергійнішу агітацію і серед саме таких верств населення». Задля досягнення цієї мети спілчанські провідники висловлювали готовність до використання незаконних методів; вони рекомендували: «якщо буде потреба підкупу та хабаря, то перед цим не потрібно зупинятися» [449, арк. 5-5 зв.].

Українська соціал-демократична спілка не лише проводила агітаційно-пропагандистську роботу серед населення, але й опікала своїх виборщиків. Відомо, що спілчанські діячі давали письмові настанови, проводили різні наради, на яких спрямовували діяльність своїх виборців. УСДС також опікала виборців соціал-демократів та «співчуваючих» при їхньому приїзді на губернське виборче зібрання. Так, секретар Конотопського комітету Спілки Дмітрій просив попередити чернігівських соціал-демократів, щоб останні «приготувались зустріти наших

виборщиків, які приїдуть за день до виборів». Вони інформували ГК, що в їхньому районі вибрали чотирьох партійних і двох співчуваючих [449, арк. 60]. Подібна робота проводилася з виборщиками, робітниками та селянами від Київщини [271, арк. 261-261 зв.]. ГК УСДС дбав про селян-виборщиків від Київської губернії, які прибули на губернський з'їзд. Їх поселили в готелі «Россия», за що спілчани заплатили, як засвідчує фінансовий звіт керівного органу, величезну суму – 200 рублів [24, арк. 421].

Загалом виборча кампанія Української соціал-демократичної Спілки РСДРП виявилася успішною [884, с. 67; 850, с. 49; 852, с. 83; 1068, с. 80-82, 334-335]. Від Київщини у депутати обрано чотирьох спілчан: селянина В. Сахна, робітника цукрового заводу І. Гуменка, учителя Г. Федорова та члена Головного комітету І. Кирієнка. Завдяки підтримці Спілки від Київщини потрапив у Думу український соціал-демократ М. Вовчинський [459, арк. 132 зв.]. Останній увійшов у думську соціал-демократичну фракцію. Від Чернігівської губернії пройшов спілчанський кандидат – робітник конотопських залізничних майстерень П. Приходько, проте у Полтавській, Волинській та Подільській губерніях результати були погані. «По Волинській повний провал. По Подільській пройшло 13 рядових селян, не наші», – повідомлялося у директивному листі ГК Спілки. – По Полтавській пройшов селянин Сайко, який вагається між с[оціал-]д[емократами] і с[оціалістами]-р[еволюціонерами]» [24, арк. 412 зв.]. Отже, спілчани відчували себе водночас тріумфаторами та нещасливцями. Вони зуміли провести до Державної думи півдесятка своїх представників, але їхні амбітні плани залишились загалом нереалізованими.

20 лютого 1907 р. очікувалося відкриття засідань Державної Думи [970, с. 20]. Проводи депутатів-спілчан до Санкт-Петербургу перетворювалися на революційні маніфестації. Саме з такої нагоди 13 лютого 1907 р. зібралися селяни с. Великі Голяки Сквирського повіту. Перед від'їздом для роботи в у Державній думі уродженця с. Дідівщина депутата В. Сахна хлібороби склали приговор. Він був списаний сільським писарем із готового зразка, який містив, зокрема, «вимоги політичного характеру аж до надання [права] населенню самому собі обирати правителів». Під

указаним документом селяни підписувалися, а сільський староста, на їхню вимогу, «приклав» до «наказу-приговору» печатку [296, арк. 94-94 зв.].

Київський губернатор детально інформував генерал-губернатора про подальший перебіг подій. 14 лютого у с. Дідівщина селяни просили свого депутата «добитися землі, свободи і волі», а вихованець місцевої церковно-парафіяльної школи, за наказом учителя, крикнув В. Сахну: «Дядечку, просіть для нас школи». Один із виступаючих на мітингу закликав селян захищати свого обранця, а «також говорив щось про свободу, землю і волю». Потім натовп провів В. Сахна до залізничної станції Фастів, що розташовувалася за 12 верст від села [296, арк. 94-94 зв.]. Того ж дня проводжали до столиці іншого депутата-спілчанина, вчителя з містечка Фастів Г. Федорова. Проводи переросли в революційний мітинг. Біля чавуноливарного заводу робітники заспівали «Марсельєзу», а ораторка Х. Куцин вилізла на паркан і кричала: «Чаша переповнилась. Геть війська. Геть поліцію. Геть государя. Вони кровопивці…» [296, арк. 94 зв.]. Отже, все вказувало на те, що між виборцями та їхніми депутатами-спілчанами існував тісний зв’язок, який і надалі буде підтриманий.

Депутати-спілчани ввійшли до складу соціал-демократичної фракції, яка на кінець роботи нараховувала 64 члени [1374, с. 572]. 32 члени фракції були меншовиками, ще троє – близькими до них [1374, с. 572-573]. Найактивнішими у думській діяльності були І. Кирієнко (член комісій з державного розпису прибутків і витрат, про свободу віросповідання та аграрної; він неодноразово виступав з думської трибуни), В. Сахно (член комісії з народної освіти, виступав з аграрного питання) та Г. Федоров (член комісій з державного розпису прибутків і витрат та з народної освіти). Двоє депутатів-спілчан були рядовими послами і якоїсь видимої активності у Думі не проявляли [1374, с. 93, 153, 250, 499, 550; 981].

Водночас, діяльність депутатів-членів УСДС не обмежувалася стінами Таврійського палацу, в якому засідала Державна дума. Значно комфортніше вони почували себе в позадумській роботі, зокрема у спілкуванні зі своїми виборцями. Депутати-спілчани І. Кирієнко, В. Сахно, Г. Федоров, П. Приходько та український соціал-демократ М. Вовчинський надсилали в українські губернії відозви «Ко всем

сельским рабочим и крестьянам от Членов Государственной Думы». Вони закликали своїх виборців підтримувати вимоги членів соціал-демократичної фракції, до якої вони належали, та надсилати в Санкт-Петербург ходаків і накази «для постійного спілкування і ознайомлення з діяльністю депутатів Думи» [102, арк. 89]. В іншій відозві соціал-демократичної фракції, надісланій у березні 1907 р. у Васильківський повіт, зазначалося, «що Дума безсильна звільнити борців за свободу, які знемагають в ув'язненні та на засланні, і що лише народ, звільняючи себе, може розкрити двері тюрем перед бранцями Уряду» [102, арк. 90]. Безсумнівно, такі відозви знаходили відгук і посилювали революційні настрої серед населення українських губерній.

Про надсилання присудів сільських сходів до соціал-демократичної фракції Державної думи засвідчують джерела. Часто ініціаторами таких дій виступали спілчани, про що свідчить ухвала селян с. П'ятовське Стародубського повіту Чернігівської губернії. Останній був «покритий численними підписами» та містив вимоги примусового відчуження церковних, монастирських, кабінетських, удільних і поміщицьких земель, реорганізації всього суспільного ладу та запровадження демократичної республіки [464, арк. 14-15].

Яскравий приклад взаємозв'язку спілчанських послів і їх виборців маємо у с. Велика Снітинка Васильківського повіту Київської губернії. За даними київського губернатора, у лютому 1907 р. селяни К. Ганджа, І. Єгоров, Й. Свириденко, Т. Герасименко, К. Герасименко й А. Петрашенко розповсюджували антиурядові прокламації, а також «підбурювали місцеве селянське населення до складання «наказу» обраному в члени Державної думи учителю Федорову, з викладенням у ньому вимог революційного характеру» [491, арк. 19]. Цей наказ був складений 17 лютого. Після проведеного трусу названих гречкосіїв заарештували. Однак селянський натовп чисельністю 400 осіб спробував силою звільнити заарештованих. У відповідь поліція застосувала зброю, внаслідок чого – дев'ять убитих, двоє померло від ран, двоє поранених доправлено в лікарню [491, арк. 14]. Згаданий інцидент не став непоміченим депутатами від Київської губернії спілчанами Г. Федоровим, І. Кирієнком і уездеком М. Вовчинським. Вони звернулися з телеграмою до міністра внутрішніх справ П. Столипіна з вимогою вжити невідкладних заходів з метою

припинення розстрілу мирних селян. За наказом міністра було здійснено розслідування вказаної справи [491, арк. 14; 41, арк. 1-2, 7-7 зв.]. Слідство, проведене Київським губернатором, показало, що місцеві селяни проводили активну агітаційно-пропагандистську діяльність і «підбурювали» односельчан до складання «наказу» революційного змісту для надсилання депутату Державної думи Г. Федорову. Зазначені події набули широкого суспільного розголосу [491, арк. 20]. Вищенаведений епізод засвідчив, що депутати-спілчани підтримували найтісніші контакти з своїми виборцями в українських губерніях. Вони заохочували їхню громадсько-політичну активність, а в випадку революційного виступу підтримували селян всіма засобами.

Провідні діячі УСДС неодноразово демонстрували вміння системно розв'язувати різні завдання партійної роботи. Такий підхід вони продемонстрували у взаєминах населення їхньої області зі спілчанськими депутатами та загалом соціал-демократичною фракцією Державної думи. На конференції УСДС 27 березня 1907 р. соціал-демократи прийняли резолюцію по думській кампанії. Спілчани прагнули «зв'язати Думу з народом» і з цією метою мали створити мережу гуртків для інформування селян про роботу в Державній думі. Очолювати зазначені гуртки мали вихованці середніх навчальних закладів, які роз'їжджалися на канікули. На них же покладалася справа ведення протиурядової агітації. У гуртках передбачався збір коштів на літературу. До зазначених осередків, з метою їхньої матеріальної підтримки, повинні були залучити «буржуазний клас». Для об'єднання усіх гуртків планували створити «Центральне бюро на п'ять південних губерній» при ГК. Керівний орган УСДС мав опікуватися забезпеченням для цих осередків різною літературою [459, арк. 183 зв.]. Отже, зазначені гуртки могли об'єднувати ширші верстви суспільства спілчанської області, на які керівники Спілки сподівалися здійснювати вплив. Щоправда, до кінця революції реалізувати цей проект не вдалося.

Перерва в роботі Державної думи настала на Великдень 1907 р., який святкували в останній декаді квітня. Депутати-члени УСДС скористалися паузою для прибуття в Україну та спілкування зі своїми виборцями. Приїзд депутатів супроводжувався організацією мітингів із революційними промовами. Найбільше

відзначився в цьому член ГК УСДС і депутат І. Кирієнко [296, арк. 82-87].

На випадок розпуску ІІ Державної думи, РСДРП готувалася до акцій на підтримку останньої. За даними таємної поліції, ЦК партії вживав заходи, спрямовані на організацію страйків і аграрних безладів [50, арк. 21]. Водночас, органи самодержавної влади також готувалися до протистояння. У день розпуску Думи начальник Київського охоронного відділення отримав декілька телеграм директора ДП з вимогою затримати депутатів соціал-демократів М. Вовчинського, І. Гуменка, В. Сахна, Г. Федорова та І. Кирієнка та надсилав їхні фото. Поява зазначених осіб у районі мала розглядатися, як «намір заховатися від переслідування», тому «пропонувалось» встановити за ними спостереження та заарештувати [121, арк. 33-39]. 12 червня Київський губернатор інформував «начальника краю» про арешти колишніх депутатів, спілчан І. Гуменка 4 червня в Черкасах і В. Сахна 9 червня в Сквирі [296, арк. 101]. Згодом заарештували й решту депутатів-спілчан. Відомо, що через рік, 7 липня 1908 р., невідомі зловмисники планували здійснити напад на поїзд №16 і звільнити невказаного арештанта, що перебував в окремому вагоні, а також «засудженого до 6 або 8 років каторжних робіт» І. Кирієнка, який у цей вагон «передавався з місцевої повітової тюрми». Отримавши таку інформацію, правоохоронці суттєво посилили охорону зазначеного поїзда [197, арк. 290-291]. Можливо, акцію з вивільнення ув’язнених готували товариші-спілчани, проте ужиті заходи безпеки попередили напад.

Розпуск Державної думи відбувався одночасно з арештами низки провідних діячів Української Спілки. Відтак, ГК не зумів відразу прореагувати на цю політичну подію, однак окремі спілчанські комітети видали з цього приводу прокламації. Так, Бердичівська організація РСДРП виготовила листівку «О разгоне второй Государственной Думы». Бердичівські соціал-демократи повідомляли про розпуск царем законодавчого органу та зміну закону про вибори, щоб до нової Думи пройшло більше чорносотенців. Громадян закликали до рішучої боротьби з самодержавством [121, арк. 47].

Про необхідність реагувати на третьочервневий переворот висловлювалися члени громад УСДС. Спілчанський активіст із Васильківського повіту Ш. Шпільман,

який переховувався від жандармів, 11 червня 1907 р. просив районний комітет надіслати йому соціал-демократичну літературу, зокрема «листки про розпуск Думи» [60, арк. 61]. Відомо, що 26 червня член ГК Павло запрошував у Київ представників місцевих організацій за листками з приводу розпуску Державної думи [459, арк. 62]. Очевидно, що спілчани могли лише поширити зазначені відозви, проте якихось масштабних заходів проти дій самодержавства Українська соціал-демократична спілка РСДРП організувати не змогла.

Українська соціал-демократична спілка РСДРП виступала послідовним прихильником меншовицької стратегії та тактики боротьби. Радянська історико-партійна наука, керуючись більшовицькими ідейними настановами, докладала чимало зусиль для доведення опортунізму лідерів «м'яких» і членів їхніх партійних організацій, але неупереджений аналіз історичних джерел, зокрема тих, що стосуються Спілки, вказує на революційний характер меншовизму. Меншовики були революційною соціал-демократичною фракцією РСДРП, теорія та практика діяльності якої передбачала насильницьке повалення самодержавства, руйнування капіталістичного ладу та побудову соціалізму. Існуючі відмінності між меншовиками та більшовиками не виходили за межі революційно-соціалістичної парадигми. Свідченням останнього було те, що «м'які» не покладали особливих надій на парламентські форми боротьби. Одним із аргументів на користь цієї тези може слугувати націленість спілчан на збройні методи боротьби та підготовку до збройного повстання проти царизму.

У 1905 та на початку 1906 р. меншовики українських губерній готувались до збройних акцій, зазвичай, кустарним способом. Про це свідчив трагічний випадок, який стався у м. Конотоп Чернігівської губернії 24 лютого 1906 р. Того дня учні парафіяльного Конотопського Гоголівського училища, 11-річний П. Зимовець і 12-річний П. Ігнатенко, о 3-й годині дня, на вулиці Загородній знайшли важку, запаяну з обох боків чавуну трубку, яка виявилася саморобним снарядом. Після нанесення підлітками ударів трубка вибухнула, покалічивши першого та поранивши другого. Розслідування інциденту привело жандармів у Конотопську організацію РСДРП (на той час остання перебувала в складі ППБ і разом з ним об'єднувалася зі Спілкою).

З'ясувалося, що члени названого співтовариства, робітники залізничних майстерень М. Слизький, М. Губенко та Д. Павленко, у грудні 1905 р. замовили десять таких трубок на чавуноливарному заводі [242, арк. 2-3]. Звісно, зазначені снаряди готувалися на випадок збройних сутичок із військами та поліцією.

Після IV з'їзду РСДРП на території Російської імперії відбулася низка форумів, на яких делегати звітували про його роботу та розглядали питання практичної діяльності. Серед останніх опрацьовували різні аспекти підготовки збройного повстання проти самодержавства. Департаменту поліції стало відомо, що з 15 червня 1906 р. упродовж тижня у м. Балті Подільської губернії працюватиме «з'їзд південно-російських організацій «Искры» для обговорення питань про селянське збройне повстання» та про наявні сили для боротьби з урядом [280, арк. 477]. І справді, з 15 по 22 червня 1906 р., як засвідчує жандармський звіт, відбувався «південно-російський з'їзд у м. Балті» Подільської губернії. У його роботі взяли участь 18 делегатів від організацій російських соціал-демократів Бессарабської, Київської, Подільської, Полтавської та Херсонської губерній і член ЦК РСДРП, меншовик Д. Рязанов [212, арк. 489]. Останній доповідав про роботу IV з'їзду російської соціал-демократії. Делегати прозвітували про діяльність технічних організацій соціал-демократів. Єдину організацію Спілки, Васильківську Київської губернії, представляв Н. Твєрской. Він повідомив, що організація не має друкарні, проте «робота йде добре; селянський рух у них сильно розвинутий, але відчувається брак літератури». Спілчани мали до 250 револьверів та організували лабораторію для приготування бомб, однак вона через поліцейські утиски закрилась. Зазначалось також, що в місті працює декілька професійних спілок [212, арк. 489 зв.].

Д. Рязанов зачитав доповідь ЦК про збройне повстання. Доповідач відзначав, що «в теперішній час неможливо підняти повстання через його непідготовленість», і пропонував підтримувати кадетське міністерство, «під час [роботи] якого можна підготуватися до збройного повстання». З цього приводу прийняли резолюцію і вирішили випустити прокламацію [212, арк. 490]. На зазначеному з'їзді вирішувалися також практичні питання підготовки до збройного повстання; ввечері 19 червня Антон прочитав делегатам лекцію про устрій і технологію виготовлення бомб [212,

арк. 490 зв.]. Звісно, що отриманні знання соціал-демократи мали реалізувати на практиці.

В одного спілчанського діяча, Д. Міяковського, виявили брошуру «Тактика уличного боя». Її зміст засвідчував, що соціал-демократи готувалися до збройної боротьби в містах. У виданні містилися детально розроблені та викладені плани дій повсталих при вчинені спротиву урядовими військами [34, арк. 80]. Проте, діячі УСДС не лише теоретично готувалися до збройного повстання.

Очільники Української соціал-демократичної спілки, як засвідчує спільний лист ГК та Південного провінційного бюро від 25 червня 1906 р., коли ще працювала І Державна дума, готувалися до озброєного виступу та вважали, що основою такої підготовки повинна стати «організація мас». Майбутнє повстання спілчани розглядали як «боротьбу не на життя, а на смерть між віджилим режимом і народними силами» [96, арк. 219]. У цьому контексті піднімалося питання про озброєння; партійним організаціям пропонували відмовитись від кустарництва та потурбуватися про правильні набуття та розподіл зброї. З цією метою рекомендували призначити відповідальних працівників, негайно зосередити усі наявні кошти, зібрані для купівлі зброї, і доставити їх якомога швидше в Головний Комітет» [96, арк. 219 зв.]. Придбанням озброєння мала займатися «спеціальна група товаришів» під контролем ГК. Повідомлялось, що є можливість придбати гвинтівки та револьвери (днями вже отримали декілька револьверів «Наган» та пістолетів системи «Маузера»). Партійцям рекомендовано замовляти бомби, оскільки потреба в них «існує кругом», проте застережено про необхідність доручати ці небезпечні предмети підготовленим товаришам. «…Бажано, щоб усяка організація, яка має потрібних людей, – зазначалось у листі місцевим партійним групам, – запаслася хоча б декількома штуками» [96, арк. 220]. Спілка додавала лист Групи технічного бюро ЦК, в якому повідомлялися якісні параметри бомб та їхня ціна: 2-х фунтові вражали газами на відстані 20-30 кроків і коштували 3 руб., а 4-х фунтові начинені шрапнеллю (залізними кульками), діяли на відстані 100-150 кроків тому їх можна було кидати лише з-за укриття. Їхня ціна складала 5 руб. Повідомлялось, що на складі вже є достатня кількість зазначених смертоносних снарядів. Представники Групи

технічного бюро ЦК квапили з вишукуванням коштів та придбанням бомб «в цей момент, коли не сьогодні-завтра можна очікувати відкритого виступу» [96, арк. 220 зв.]. За означених обставин нагадування авторів листа про застереження IV (Об'єднавчого) з'їзду проти партизанських виступів виглядали непереконливими.

Майже одночасно представник ГК, «секретар Циганка», вела перемовини через жмеринських спілчан про закупівлі браунінгів; йшлося про особу, яка товаришу Михайлу пропонувала 50 одиниць зброї за ціною 36 руб за штуку. Циганка торгувалася: «Ми (Спілка) можемо взяти все, тільки не зразу, але не дорожче 20 руб». Вона просила якнайшвидше з'ясувати інформацію і негайно повідомити про це [212, арк. 403].

Під час виборчої кампанії до II Державної думи спілчанські організації продовжували готуватися до відкритого протистояння з самодержавством. Приблизно до цього часу відноситься спроба, описана М. Галаганом у споминах, членів УСДС разом із діячами вірменської революційної партії «Дашнакцутюн» за допомогою своїх людей в армії забрати з військових складів у м. Ровно зброю. Спілчани мали отримати від «дашнаків» кошти на партійні потреби, проте зазначена оборудка зірвалася [743, арк. 124]. У той же час, але успішніше, діяли черкаські спілчани, які наприкінці січня 1907 р. за допомогою ГК на 800 руб закупила 40 револьверів [271, арк. 258-260]. Керівний орган Спілки переймався закупівлею зброї і в добу реакції [460, арк. 193].

У низці документів згадувалося про існування бойових організацій соціал-демократичної партії. Так, за даними тимчасово виконувача обов'язків начальника Київського ГЖУ, при Уманській організації РСДРП існувала бойова дружина. Протягом 1906 та 1907 рр. її члени збиралися в саду «Софіївка», що належав училищу садівництва та землеробства. У зібраннях соціал-демократичних бойовиків інколи брали участь до 200 осіб, зокрема й значна кількість учнів училища. На таких зборах виступали оратори, які закликали до повалення чинного суспільного ладу шляхом збройного повстання. Після цього відбувалися показові напади з киданням бомб і стрільбами в мішені з револьверів. За інформацією свідків встановлено, що бойова дружина поділялась на десятки. Функції начальника дружини виконував М. Шібіка

(партійне псевдо – «товариш Михайло»), який «займав в організації видатне становище керівника». Називалися прізвища десяти десятських – учнів училища та селян низки сіл Київської та Полтавської губерній, а також 10 уманських міщан – членів дружини. Повідомлялося також, що вказані особи в Умані та навколишніх селах організовували мітинги та вели агітацію та пропаганду [43, арк. 61-62 зв.].

У Північночернігівському районі УСДС існувала розгалужена мережа партійних організацій у містах, містечках та селах. 24 січня 1907 р. Департамент поліції повідомляв про це начальника Чернігівського ГЖУ. Особливо турбувала віце-директора установи О. Васільєва інформація про наявність у Клинцівської організації «п'ятнадцяти бойовиків, револьверів, кинджалів, дев'яти бомб, двадцяти піроксилінових шашок, друкарського верстата та більше трьох пудів шрифту». При бойовій дружині існував також санітарний загін із дівчат, який мав у своєму розпорядженні запас вати та інших перев'язувальних матеріалів [364, арк. 32]. Зазначена бойова дружина нараховувала близько 15 членів і здійснила політичне убивство помічника голови СРН Вєтковського. Але вона була ліквідована 20 квітня 1907 р., про що повідомляв помічник начальника Чернігівського ГЖУ [358, арк. 77-78]. Київський губернатор інформував, що в с. Грушківці та містечку Медведівка Чигиринського повіту Київщини 19 та 23 липня затримані селяни Д. Юрченко, Д. Строгєцький, І. Бондар та міщанин А. Френкель за підозрою в приналежності до бойової дружини [294, арк. 1].

Отже, «парламентські ілюзії» виявилися непритаманними для меншовицької УСДС, яка використовувала партійні кошти на революційні заходи; придбана зброя готувалась для збройної боротьби з владою. З цією ж метою спілчани створювали бойові дружини.

Таким чином, Українська соціал-демократична спілка РСДРП брала активну участь у виборах до ІІ Державної думи. Загальне керівництво виборчою кампанією здійснював Центральний комітет РСДРП, а безпосередньо в спілчанській області вона велася під керівництвом Головного комітету. Провідну роль у керівній установі УСДС відігравав Юрій Ларін. ГК підготував низку прокламацій, директивних настанов щодо ведення виборчої діяльності у різних виборчих куріях, укладання

передвиборчих угод. Члени спілчанського керівництва особисто брали участь у роботі в регіонах, мобілізовували партійців на вибори. УСДС найтісніше взаємодіяла із Загальним єврейським робітничим союзом у Литві, Польщі та Росії (Бундом), з яким створила спільні виборчі бюро, виробляла виборчу тактику. Разом з іншими соціалістичними партіями спілчани створили інформаційні бюро. Помітна співпраця Спілки та Бунду з УСДРП. На Поділлі спілчани взаємодіяли з Партією соціалістів-революціонерів. Активно діяли соціал-демократи серед робітничого класу та селянства. У процесі виборчої кампанії в Української Спілки виникли деякі проблеми. Потужна діяльність «Союза русского народа» в регіоні ускладнила роботу інтернаціональних за складом, з великою питомою вагою євреїв, спілчанських осередків. Унаслідок виборів спілчанам вдалося обрати п’ять депутатів (селянин В. Сахно, робітник цукрового заводу І. Гуменко, дворянин член ГК І. Кирієнко, робітник-залізничник П. Приходько, учитель Г. Федоров). Завдяки підтримці Спілки від Київщини був обраний у депутати український соціал-демократ М. Вовчинський. Усі вони увійшли у соціал-демократичну фракцію Державної думи. Депутати-спілчани активно підтримували зв’язок із своїми виборцями, націлювали останніх на революційну боротьбу з самодержавством. Селяни надсилали в Думу свої накази, присуди. Приїзд депутатів в Україну супроводжувався активними зустрічами з виборцями, на яких останніх закликали підтримувати зв’язок із соціал-демократичною фракцією, Державною думою та вести революційну боротьбу. Для налагодження постійного зв’язку між депутатами соціал-демократами та населенням українських губерній ГК УСДС хотіли створити мережу гуртків і Бюро, що об’єднувало б гуртки п’яти губерній. Підготовка до закриття та розпуск Державної думи відбувалася одночасно з наступом правоохоронних органів на спілчанські громади. Здійснювалися арешти провідників УСДС, депутатів-спілчан. Українська Спілка не зуміла протистояти владі. Лише окремі організації випустили листівки з приводу розгону Думи.

З’ясовано, що УСДС брала участь у виборах і роботі Державної думи, проте вона продовжувала підготовку збройного протистояння з самодержавством. На революційний характер діяльності спілчан-меншовиків вказувала теоретична і

практична робота керівних партійних органів та місцевих соціал-демократичних громад; вони займалися ідейною підготовкою населення, здійснювали заготівлю зброї, вибухових снарядів. При Головному комітеті існувала глибоко законспірована військова комісія, що курувала роботу бойових і військових організацій. Джерела вказують на існування бойових дружин у складі спілчанських організацій.

РОЗДІЛ 5
ДІЯЛЬНІСТЬ УСДС У ДОБУ РЕАКЦІЇ ТА ЇЇ ЗАНЕПАД

5.1. Українська Спілка в протистоянні з правоохоронними органами (червень 1907 – червень 1908 рр.)

Розпуск ІІ Державної думи та оголошення, без її схвалення, нового закону, на основі якого мали відбуватися наступні вибори до представницького зібрання, ознаменували собою початок доби реакції. Микола ІІ та представники правлячого режиму, готуючись до розпуску Думи, очікували від представників соціалістичних і ліберальних партій рішучої реакції. Для попередження масових політичних протестів, правоохоронні органи вдалися до широкомасштабних ліквідацій. Обшуки та арешти зачіпали різні політичні партії. У цьому підрозділі ми розглянемо становище УСДС РСДРП протягом першого року реакції – з початку червня 1907 р. до початку червня 1908 р. Остання хронологічна межа зумовлена не лише тим, що протягом цього часу означилися головні тенденції в розвитку Спілки. Вона пояснюється також тією обставиною, що 2 (15) червня 1908 р. було публічно оголошено про роботу з видання органу УСДС газети «Правда», що мало покласти початок відродженню спілчанських організацій.

У добу реакції Українська Спілка продовжувала функціонувати в структурі РСДРП. 21-23 липня 1907 р. у м. Котка (Фінляндія) відбулася Друга загальнопартійна конференція російських марксистів, яка, всупереч більшовикам-бойкотистам, ухвалила рішення про участь партії у виборах до ІІІ Державної думи [1242, с. 385-387]. Представника від УСДС на цьому форумі з невідомих причин не було [460, арк. 206]. Восени розпочалася підготовка до Третьої загальноросійської конференції РСДРП (5-13 листопада 1907 р.) [1242, с. 387]. На цей форум один делегат обирався від 5 000 членів партії, однак більшовики поставили під сумнів наявність у Спілці такої кількості членів. Вони аргументували це тим, що ГК надіслав листа, в якому для вибору делегата пропонував УСДС об’єднатися з Київським комітетом РСДРП. Відтак, спілчанське керівництво мало довести, що громада має потрібну кількість соціал-демократів і складе окремий округ, або ж вона повинна об’єднатися з Північно-Західним союзом партії. Окрім того, з’ясувалося, що згідно з мандатами

загальна кількість партійців, які брали участь у виборах на V з'їзд РСДРП, складала лише 4376 осіб [460, арк. 206]. Джерела не дозволяють з'ясувати, як розв'язали цю ситуацію, однак відомо, що делегат Української Спілки брав участь у роботі зазначеної конференції [1203, с. 164].

Лідери меншовиків украй негативно оцінювали становище в цій фракції, як і загалом в РСДРП. Ф. Дан стверджував, що меншовизм як організація практично відсутній, і в ньому відбувається процес розкладання. Він помітив це в бажанні відмовитися від будь-якої підпільної діяльності і зосередитися на легальній роботі (відкриті товариства і спілки, думська праця). Меншовицький діяч зазначав, що для значної частини товаришів всі колишні прогресивні гасла «м'яких» стали лазівкою, щоб відмовитися не лише від загальнопартійної, але й від будь-якої політичної роботи [1234, с. 219-220]. Подібні оцінки становища давали інші меншовицькі лідери [1243, с. 52-53, 65-66]. В середовищі російських марксистів, особливо серед меншовиків, утворилося декілька течій, груп. Найбільше критиці піддавалися так звані «ліквідатори», що пропонували боротися за розширення всіляких легальних і відкритих можливостей у діяльності [1243, с. 67]. Більшість російських марксистів відкидали цей шлях, яким пішла західноєвропейська соціал-демократія, звинувачуючи товаришів по партії в опортунізмі.

Для подолання партійної кризи ЦК РСДРП уживав заходів. На його засіданні 7 січня 1908 р. (за н. с.) прийнято рішення організувати обласні центри в чотирьох пунктах: Кримський союз, Північно-Західний союз, Поволжя та Південь. З цією метою партійним працівникам пропонувалося здійснити низку об'їздів. У кожний із зазначених центів мали організувати надсилання людей та призначити кореспондентів [493, арк. 4]. Щоправда, намічені заходи не дали очікуваних результатів.

Українська соціал-демократична спілка на початку доби реакції залишалася впливовою регіональною організацією колись найпотужнішої соціалістичної партії – РСДРП, тому слідчі дії проти неї провадилися дуже ретельно. У середині – другій половині 1907 р. охранка двічі провела ліквідації членів комітетів і організацій Української Спілки: в першій половині червня та 29 жовтня – 1 листопада (останню

«приурочили» до обласної наради УСДС) [138, арк. 53, 69; 48, арк. 43], а окремі труси та арешти здійснювалися перманентно.

Про масштаби слідчих дій охранки в Київській губернії свідчить складений напередодні розпуску II Державної думи у Київському ГЖУ «Список осіб, які входять до складу Українського союзу «Спілки» Російської соц[іал]-демок[ратичної] роб[ітничої] партії, які по агентурних даних підлягають ліквідації» [60, арк. 189-198]. У цьому документі містилася інформація про щонайменше 242 особи, які проживали в одинадцяти повітах Київщини, найбільше – у Васильківському та Сквирському [60, арк. 191]. У Канівському повіті Київської губернії підлягали обшукам і трусам 38 спілчан, зокрема, 21 єврей та 17 українців. Серед намічених до проведення оперативних заходів українців виявилися шість учителів, які на той час працювали, і колишніх, звільнених із посад за революційну діяльність [58, арк. 2-2 зв.]. У ньому зазначалося прізвище, ім’я, по батькові та (або) псевдо особи, місце її проживання, зміст слідчих дій та наявні агентурні дані про соціал-демократа.

Розпуск Думи став сигналом для жандармів і поліції до проведення ліквідації в Київській губернії. Зокрема, 3 та 4 червня 1907 р. обшуки та арешти здійснили в Сквирсько-Васильківському районі УСДС [60, арк. 79, 90 б]. Під час слідчих дій на Поділлі у вінницької міщанки Б. Паукман виявили директивні та інші листи Головного комітету Спілки, 152 брошури та низку прокламацій [72, арк. 92-92 зв.]. У Чернігівській губернії в середині червня проведено 48 обшуків у членів УСДС в усіх дванадцяти повітах. Однак набуті спілчанами навички конспіративної роботи зумовили те, що на Чернігівщині жандармською «ліквідацією не досягнуто достатніх даних для притягнення кого-небудь… до формального дізнання», тому начальник Чернігівського ГЖУ порушив клопотання перед губернатором про виселення за межі губернії очільників соціал-демократів В. Полуботок і О. Ларченка [474, арк. 28-28 зв.; 464, арк. 33]. Обшуки та арешти зачепили також інші громади Української соціал-демократичної спілки РСДРП.

Оцінюючи результати слідчих дій правоохоронців із червня до середини вересня 1907 р., помічник начальника Чернігівського ГЖУ в Стародубському повіті, в зоні відповідальності якого перебував Північно-Чернігівський район УСДС, 19

вересня доповідав: «Бувші в великій кількості за звітний період обшуки, арешти і висилки нанесли великий удар революційним організаціям усіх відтінків, агітаційна діяльність, хоча й мала місце, але в дуже обмеженому вигляді і при дуже обмеженій кількості послідовників, не помічалось ні масовок, ні відкритої агітації, ні великого поширення злочинних прокламацій». Жандармський ротмістр інформував також про відсутність осіб, здатних вести агітаційну роботу, розчарування населення в революційному русі і навіть про опір населення агітаторам [358, арк. 77]. Подібна ситуація склалася і в інших регіонах спілчанської області.

У боротьбі з УСДС в період реакції охранка стала успішніше використовувати таємних агентів, які працювали в її складі та в організаціях інших політичних партій [120, арк. 300-301, 313-314, 336 зв.; 138, арк. 26-26 зв., 43-43 зв.]. В Уманській організації РСДРП наприкінці 1907 та на початку 1908 р. діяли агенти Брюнет і Уманський [125, арк. 352-353, 358-358 зв., 363-363 зв.]. Провали в її роботі, зокрема, арешт у ніч з 24 на 25 січня 1908 р. керівного «колективу» указував на провокаторську діяльність «товариша Івана». Про це уманські спілчани повідомляли очільників УСДС. Останні, натомість, інформували, що зазначену особу свого часу обрали від Уманського району на жовтневу 1907 р. нараду Спілки. Діяльність цього товариша пов’язували також з провалами Фастівсько-Васильківського району та Черкаської організації [138, арк. 88-91]. Представники Кременчуцького комітету Української Спілки РСДРП 28 червня 1908 р. повідомляли товаришів про викриття у провокаторстві Сергія на прізвище Решетніков і повідомляли його зовнішні прикмети [568, с. 10]. Помічник начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті ротмістр Рубан рапортував у листопаді–грудні 1907 р. про наявних секретних співробітників, ще й усупереч відомчим інструкціям, називав їхні імена. Серед інших агентів він згадав акушерку Кофман, яка працювала в Спілці за винагороду в 20 руб. на місяць [213, арк. 168]. У соціал-демократичній організації в Летичеві Подільської губернії діяв секретний співробітник Чумак [139, арк. 28 зв.]. Про секретну агентуру станом на лютий 1908 р. у Волинському та Київському ГЖУ доповідав чиновник для особливих доручень Зелєнцов. Він інформував про стан партійних організацій у регіоні та наявність у їхньому складі агентів. Чиновник відзначав добре організовану

роботу з секретними співробітниками у Бердичеві в Бунді, Спілці та ПСР, однак указував на їхню відсутність у складі осередків «анархістів-грабіжників» [218, арк. 85-90]. У Черкасах працювали окремі соціал-демократи, «але співробітника по цій партії немає» [218, арк. 236-237]. Останній факт став причиною слабкої поінформованості жандармів про роботу Черкаської спілчанської громади. Агенти різних жандармських і поліцейських установ діяли в Гомельському районі [366, арк. 334-334 зв.]. Завдяки діяльності секретних агентів, цінну інформацію про діяльність УСДС, зокрема її керівного органу, надавав начальник Чернігівського ГЖУ [114, арк. 156, 161-162, 201-202, 209-211; 364, арк. 358; 464, арк. 55]. Подані секретними агентами матеріали мали велике значення для роботи охранки в справі поборення Спілки.

Зміна загальної атмосфери в суспільстві призвела до зламу в настроях робітників і селян, серед яких активно працювали спілчани; їх охопили розгубленість, розчарування й апатія. Інформуючи про атмосферу в Глухівському районі УСДС наприкінці липня 1907 р., партійний працівник В. Голубов повідомляв у Київ: «Широкі кола робітників перебувають в якомусь вичікувальному стані, чогось чекають в селі». Настрої загалу він характеризував словами «пасивність», «безнадійність». Серед організованої меншості спостерігались бойкотистські настрої щодо Думи; вони гарячкували, розмірковували про збройне повстання, максималізм [460, арк. 99]. Очевидно, саме на ґрунті таких віянь посилилися радикальні тенденції в соціал-демократичних громадах.

За агентурними даними, що хронологічно відносяться до 1908 р., полтавські соціал-демократи вирішили не облаштовувати друкарню, оскільки не мали надії зібрати кошти на неї; робітники залізничних майстерень Південних доріг категорично відмовилися здійснювати збір грошей на організацію. Щоправда, спілчани не опускали рук і ухвалили видати листівку до 1 травня на гектографі [117, арк. 108]. Водночас, на одному із зібрань членів РСДРП, як засвідчував таємний співробітник охранки, партієць Новак радив не падати духом і продовжувати свою справу. «Не думайте, що революція закінчилась, – зазначав він, – ні, вона лише тільки розпочинається і соціал-демократи доведуть розпочату справу до кінця» [117,

арк. 99]. Припинила функціонування «організація гуртків» серед залізничників головних Крюковських вагонних майстерень, увірвався їхній зв'язок із соціал-демократами. «Пропаганда та економічна агітація, які велися раніше серед майстрових, цілком припинилась», – повідомляли агенти. Така ситуація пояснювалася тим, що робітники побоювалися звільнень в умовах триденної роботи підприємства на тиждень у період економічної депресії [117, арк. 140-140 зв.]. Отже, навіть серед політично досвідченого залізничного робітничого класу соціал-демократи втрачали підтримку в умовах реакції.

У добу реакції спостерігалася ідейна та організаційна криза в організаціях РСДРП. Вона знайшла вияв у залишенні соціал-демократами партійних лав і переході в інші соціалістичні організації, насамперед в есерівські та анархістські. Ще однією ознакою кризи стало захоплення соціал-демократів терористичними методами боротьби; вони здійснювали терористичні акти, акції аграрного терору та експропріації.

Зазначені тенденції стали помітними ще наприкінці революції. Про них зазначав на V з'їзді партії один із лідерів меншовиків О. Мартинов. Оцінюючи поточний момент та роль різних класів і партій в революції, він стверджував, що численні «бастіони соціал-демократії переходять тепер у руки есерів». Він констатував, що серед пролетаріату набувають усе більшого поширення терористичні та анархістські методи боротьби [556, с. 382]. Подібна ситуація спостерігалася в області УСДС, і про неї вказував Г. Довженко в своєму листі в ЦК РСДРП. Він писав про «втечу робітників із партії до с[оціалістів]-р[еволюціонерів]», проте, якщо перший пояснював цю тенденцію тим, що робітники ще цілком не порвали зв'язок із землею, з селом, і піддавалися агітації неонародників [556, с. 381-382], то другий пов'язував її з негараздами в самій російській соціал-демократичній партії. Для останньої, на його думку, притаманна така негативна риса, як несхильність визнавати свою відповідальність за допущені помилки та прорахунки [556, с. 381-382]. Очевидно, що раціональне зерно було присутнє у висловах обох діячів. Окрім того, частина революційно налаштованих робітників і селян, які перебували в лавах РСДРП і сподівалися за рецептами соціал-демократів досягнути поставленої мети,

розчарувалася в їхній стратегії та тактиці. Відтак, вони стали переходити до радикальніших партійних організацій, соціалістів-революціонерів і анархістів та використовували їхній арсенал методів боротьби, зокрема, революційний терор та експропріації.

В історичних джерелах є дані про зміну соціал-демократами своєї партійної приналежності. Так, наприкінці серпня 1907 р. таємний агент охранки, що працював у Канівській організації ПСР під ім'ям Леонтій, інформував про зустріч із якимось Віктором (згодом під час арешту назвався В. Чернишевичем). Останній прийшов до інформатора на квартиру та повідомив йому: «уявіть собі, колишній соціал-демократ, меншовик, тепер – анархіст». При цьому він передав Леонтію свій нелегальний паспорт. Наступні дані, повідомлені агентом, засвідчували, що означений Віктор займався придбанням зброї для проведення експропріації, контактував з анархістом Л. Гербертом та членом Київського комітету РСДРП Л. Слуцьким. Новоявлений анархіст пред'явив Леонтію партійний мандат (посвідчення особистості» з печаткою згаданого вище комітету) з підписом «Кирилл» [138, арк. 26-26 зв., 43-44]. Отже, перехід соціал-демократа в анархістську організацію та підготовка ним експропріації засвідчували радикалізацію настроїв серед членів РСДРП.

Такі ідеї стали поширюватись серед рядових спілчан. Про це засвідчують дані Київського ГЖУ. Так, спілчанські активісти з с. Личі Сквирського повіту Г. Мельник і Ф. Бойко зібрали в середині серпня 1907 р. масовку селян, на якій висловлювали незадоволення соціал-демократичною програмою і з «великим запалом» агітували за терористичну діяльність, підбурюючи своїх односельців здобувати зброю, за допомогою якого старатися знищити, насамперед, представників адміністративної влади та поліцію. На іншій масовці, наприкінці того ж місяця, зазначені хлібороби виступили «з непримиримою проповіддю кровавих терористичних виступів» проти поміщиків, за допомогою яких «можна буде добитися захоплення «всієї землі»» [138, арк. 68].

Для боротьби з поміщиками та поліцією спілчани стали використовувати терористичні методи. Прикметно, що до таких дій вдавалися хлібороби, члени УСДС. Відомо, наприклад, що члени спілчанської організації в с. Дідівщина Сквирського

повіту здійснили підпал економії Хоєцького [60, арк. 3 зв.]. Таку ж акцію здійснили селяни с. Медвина Канівського повіту проти пристава 2 стану Пісного. Він постраждав за свою боротьбу з революціонерами; пристав постійно отримував листи з погрозами, а 8 жовтня, о 2 годині ночі, поліцейському підпалили сарай, в якому згоріли корова, теля та майно на 300 руб. [58, арк. 91].

У звіті Уманської спілчанської громади (жовтень 1907 р.) повідомлялося, що в Івангороді, де організація нараховувала 50 осіб і 30 прихильників, партійці здійснювали терористичні акти та експропріації (напади на підводи з хлібом). Селяни керувалися власними світоглядними настановами, зокрема принципом справедливості, «пояснюючи це тим, що працювали по 20 копійок і їм це по справедливості належить». У цьому ж документі зазначалося про існування течії на користь створення бойової дружини, особливо в середовищі профспілок для боротьби з власниками [460, арк. 252]. Отже, спілчани – селяни та робітники – порушували настанови керівництва РСДРП і діяли згідно зі своїми ментальними уявленнями про справедливість. Натомість, спілчанські провідники рішуче виступали проти «такого способу дій селян» і закликали провадити усну агітацію та поширювати «серед населення особливі «листки»» [60, арк. 3 зв.].

Наприкінці революції та на початку доби реакції в області Української соціал-демократичної спілки стала посилювати вплив Партія соціалістів-революціонерів [1263, с. 148]. Поряд із Сквирсько-Васильківським комітетом УСДС у Фастові стала діяти група соціалістів-революціонерів. Жандармам стало відомо, що 13 серпня 1907 р. на квартирі якогось Хаіма відбулося спільне зібрання спілчан та есерів. Останні якраз видрукували листівку, в якій закликали хліборобів навколишніх сіл до сільськогосподарського страйку та просили очільника СВПКУС Є. Гацкевича «прикласти до цього документа печатку комітету». Очевидно, новоутворена та нечисельна група ПСР сподівалася скористатися авторитетом спілчанського комітету в своїй діяльності, проте Є. Гацкевич, не маючи принципових зауважень до змісту відозви, відмовився це зробити, «щоб не підірвати авторитету соціал-демократії» [138, арк. 57-57 зв.].

У добу революції в с. Ольшаниця Васильківського повіту діяла сільська

організація УСДС і її члени брали активну участь у роботі ВСС. Загалом, селяни проявляли високий рівень соціал-демократичної свідомості, яка дивно поєднувалася з архетипними настановами традиційної ментальності [1037]. У період реакції окремі ольшаницькі спілчани перейшли в підпорядкування «Білоцерківської порайонної організації ПСР». Вони перебували у складі «гуртка грабіжників» і здійснювали експропріації. Активним учасником зазначеного гуртка виступав колишній член УСДС У. Скрипка. Відомо, що за свою попередню діяльність він перебував у Васильківській тюрмі, де його обрали «старостою комуни політичних», і звідки він утік разом із 4-5 есерами-максималістами. Есерівське співтовариство мало різний склад: Савка (С. Янчук) – «сектант-старообрядець», Михайло (він же Василь) – «начитаний літературою (він влітку в Медвині збирав селян і підбурював їх до повстання)»; Федір – «малоінтелігентний»; Самійло інтелігент, розвинутий, закінчив 4-5 класів гімназії; якийсь невідомий – проста людина, грамотний. У. Скрипка та К. Бабич мали сумнівне знайомство з професійним злодієм Логвином і навіть позичили тому пістолет [138; арк. 125 зв., 129 зв., 133 зв.-134 зв.]. Зазначені особи здійснювали грабунки казенних винних крамниць; на початку серпня 1907 р. в Ольшаниці, 14 грудня 1907 р. у с. Троцьке Васильківського повіту, де експропріювали 174 руб. 74 коп., а 11 січня 1908 р. у с. Міровці Київського повіту [138; арк. 127-129, 131-132 зв.]. Секретний співробітник охранки відмовив експропріаторів від грабунку церкви с. Панське Полтавської губернії, наголошуючи на тому, що це матиме негативні наслідки для есерів – призведе до обурення людей. Він же наводив дані, які засвідчували зв’язок есерівських неофітів із УСДС. Так, настанови експропріаторам давав учитель Бобринецького залізничного училища В. Бахір, який раніше активно діяв у Спілці. Інший учасник зазначеного «гуртка грабіжників» К. Бабич перебував у маєтку поміщиці Меленевської, що в 7 верстах від Таращі. Від дочки управляючого маєтком таємний агент дізнався, що син Меленевської і, як ми знаємо, один із очільників УСДС «перебуває в тісній дружбі з Бабичем» [138, арк. 136; 48, арк. 43]. Отже, соціал-демократичні переконання колишніх спілчан виявилися неглибокими; вони увійшли в партію есерів і вдавалися до експропріацій, які розглядали як «агітацію дією». Очевидно, що така діяльність

виявилася світоглядно близькою для хліборобів.

Наприкінці Першої російської революції подібні тенденції відбувалися у Північно-Чернігівському районі УСДС. Відомо, що соціал-демократи цього регіону мали чималий досвід роботи у складі Поліського комітету та Першого Чернігівського бюро РСДРП, однак навесні 1907 р. вони стали використовувати непритаманну до цього часу терористичну тактику. Це й увело в оману ротмістра Протопопова, який доповідав, що у ніч на 20 квітня 1907 р. він здійснив «ліквідацію місцевої «бойової демократичної дружини соціал-демократичної робітничої партії», як вони самі себе називали, але насправді максималістів» [358, арк. 77 зв.]. Проте, факти вказували на приналежність терористів до соціал-демократичної партії. Описуючи діяльність соціал-демократичних бойовиків, Протопопов інформував, що до складу їхньої «злочинної зграї» входило до 15 осіб, добре озброєних револьверами останніх систем і гвинтівками. Вони використовували тактику партизанських нападів. «Головною керівницею цієї групи» жандармський ротмістр називав С. Ліфшиць. Надалі, після її арешту, бойову дружину очолював О. Савицький, а серед членів називалися Ф. Щекотнов, П. Подласов, І. Довбенко, П. Блохін, М. Бібіков та ін. Учасники злочинної групи для кращої конспірації розбились на групи по 2-3 особи. Вони здійснювали терористичні акти та експропріації на територіях Новозибківського, Суражського, Стародубського та Мглинського повітів. На їхньому рахунку були вбивства товаришів голови Клинцівського відділу «Союза русского народа» Ришкова і Вєтковського, земського начальника Дублянського, городового Бадарики, стражника Королькевича, напади на Почепське волосне правління та звільнення заарештованих, на поштові відділення, на поміщицю Т. Рубець у с. Бобки, на хутір Гулівка. За твердженням жандарма, терористи успішно діяли завдяки страху, що посіяли серед населення, а також і «співчуття останнього, яке приховувало та постачало провізією» [358, арк. 77 зв.-78]. Така діяльність соціал-демократів-терористів переходила межу політичних акцій і перетворювалася в кримінальні злочини. На основі різноманітних, переважно агентурних даних, жандарми простежували дії «зграї Савицького» протягом наступних років [137, арк. 44, 91-92 зв.,201-202 зв., 214-214 зв., 216 зв., 237-237 зв.; 234, арк. 2-2 зв.].

Терористична діяльність, експропріації стали свідченням ідейної кризи в РСДРП і перетворилися на складну проблему для організації. Керівництво УСДС засуджувало такі акції рядових спілчан. Про те, що анархічні тенденції набули великого розмаху, засвідчувала пропозиція розглянути проблему «боротьба з анархізмом і чорною сотнею» на обласній нараді УСДС у жовтні 1907 р. [460, арк. 239 зв.]. Сама постановка питання засвідчувала, що ці крайні течії керівництво Спілки вважає однаково чужими для її організацій. Питання про анархістські тенденції та боротьбу з ними розглядалося на конференції Клинцівсько-Новозибківського району 8 вересня 1907 р. Північночернігівські соціал-демократи заявляли, що під прикриттям анархізму-комунізму та максималізму «приховується нахабний і безсовісний грабунок». Вони закликали всіляко викривати такі виступи та вказувати на його згубний вплив на революційний рух в Росії» [464, арк. 47 зв.-48]. Про осуд анархічних тенденцій у соціал-демократичному русі заявила в своїй резолюції також Уманська організація РСДРП і закликала вести з ними ідейну боротьбу [460, арк. 253].

У період реакції ускладнилася діяльність керівного органу Української соціал-демократичної спілки. Улітку 1907 р. Г. Довженко міг з повним правом заявити: «Головний комітет – це я». Проте, такий статус його мало тішив; Грицько залишився єдиним працюючим керівником, крім нього, трудилося ще дві-три людини, або, як він висловився, – «декілька (2-3) добровольців тягнуть лямку» [464, арк. 37-38 зв.]. Г. Довженко пояснював, що члени керівного органу неодноразово зверталися до регіональних партійних працівників, до ЦК і повідомляли, що «не під силу нам така маса роботи, як обслуговування 5 губерній». Проте, зазначені звернення не мали наслідків. Він інформував, що за таких складних обставин очільники області не отримують допомоги від місцевих організацій; жодна з них «не дає нам не лише грошей і людей, але не дає навіть необхідних даних». Водночас, він повідомляв: «І ми, все ж, духом не падаємо. Працюємо, скільки вистачає сил, засобів, умінь, а більше – не осудіть» [464, арк. 37]. Як і раніше, траплялися арешти діячів УСДС. Один із найбільших «провалів» стався 10 серпня, коли на квартирі директора Південно-промислового банку М. Рашевського, що тісно співпрацював із спілчанами, надаючи їм фінансову підтримку, заарештували десять діячів УСДС, у тому числі Грицька

[460, арк. 124]. Із згаданих нових працівників, яких залучили до роботи в керівній установі УСДС, був М. Галаган. Під ім'ям Левка він виконував обов'язки секретаря ГК [744, с. 130-131]. З цього часу секретарями керівного органу працювали також Е. Уманська (Надя) та О. Гуков (Роман, Анатолій) [460, арк. 165-166]. Однак, нечисельні спілчанські провідники, звісно, не могли належним чином забезпечити потреб величезної області.

Керівництво Спілки на початках доби реакції не зуміло адекватно оцінити ситуацію та продовжувало розвивати наступальну тактику партійної роботи. Про це, зокрема, свідчать настанови директивних листів в організації. Так, у листі № 6 констатовано, що загальний стан в країні характеризується надзвичайною складністю, заплутаністю та неясністю політики та економічних умов. Це пояснювали підпільним існуванням організацій, що зумовило їхню «замкнутість, відірваність від місцевого і загального центрів, слабкою поінформованістю, урешті, нестачею сил і засобів та недосконалістю власне організаційного механізму». Для подолання цих недоліків, ГК уважав за потрібне пристосувати організаційний механізм до нових умов: залучення до праці нових сил, зміна методів та змісту роботи, встановлення тісних, живих безпосередніх зв'язків периферії з оновленим центром. Розв'язання цих проблем пов'язувалося зі скликанням з'їзду спілчанської області. Керівники УСДС визначали найближчі завдання та порядок денний з'їзду: зміцнення існуючих і створення нових організацій; організація профспілкових організацій, кооперативів, літературних, технічних та інших легальних товариств; створення бірж праці, статистичних інформаційних комітетів. Провідники Спілки націлювали соціал-демократів на зміцнення ідейних зв'язків із профспілками, узгодження з останніми виступів. У практичну площину спрямовувалося питання про скликання обласного з'їзду профспілок. Передбачалася організація рекрутської кампанії, роботи в армії та організації товариства військовослужбовців, бурякової кампанії, виборів до III Державної думи. Видання обласної газети та літератури, об'єднання з соціал-демократичними організаціями Києва та Харкова [60, арк 11-11 зв.].

В умовах реакції ГК УСДС прагнув усіляко використовувати можливості для легальної роботи. Професійні спілки, кооперативні та просвітні організації, створені

в установленому законами порядку, могли стати осередками легальної партійної діяльності. Настанови в цьому напрямі містив директивний лист № 7 [60, арк 12-12 зв.]. Для забезпечення цієї роботи при ГК утворили юридичне бюро, в якому «всі товариші по різних справах можуть тепер отримувати у нас безкоштовно юридичну допомогу». Керівний орган Спілки рекомендував районним комітетам створити подібні бюро [464, арк. 38 зв.].

З метою організаційного зміцнення Української соціал-демократичної спілки РСДРП, ГК ініціював підготовку нового статуту громади [1160; 60, арк. 9-9 зв.; 364, арк. 346-348]. 18 липня 1907 р. його проект розглядали на засіданні керівного органу та запропонували деякі новації. У ньому окреслювалися 13 районів УСДС, які охоплювали п’ять українських губерній та Гомельщину. Очевидно, велися перемовини про входження в Спілку соціал-демократичних організацій Києва та Харківської губернії; про останнє засвідчують рядки, що стосувалися цих територій «якщо пройде злиття до з’їзду (йдеться про з’їзд УСДС – О. Ф.). Проект намічав створення розширеного складу ГК з шістнадцяти осіб; тринадцять мали діяти в районах, а три – виконувати центральну роботу. Серед членів керівного органу передбачалася ротація; вони мали по черзі працювати в різних районах і в центрі, що дозволяло їм бути добре обізнаними зі станом в окремих організаціях і загалом в області. У зв’язку з труднощами в скликанні форумів в умовах нелегальної діяльності, більшість спілчанських діячів пропонували за краще делегувати в ГК представників від районних конференцій. Однак, існували побоювання, що члени ГК відстоюватимуть насамперед інтереси свого району й розквітне партійний партикуляризм [60, арк. 9]. Представники керівного органу, звертаючись до членів місцевих організацій, пояснювали свою позицію: повна реорганізація виборів до керівної установи має на меті залучити до керівної установи виключно шляхом виборів осіб, які знають стан справ у районах і створити «працездатний, компетентний і авторитетний орган» [364, арк. 360]. У проекті статуту, замість раніше означених і невиразних «десятків», запроваджувався чіткий термін «партійний осередок»: «Основним осередком партійної організації є сільська, заводська, міська, залізнична, цехова, воєнна секція з 10-15 особами з виборними представниками на

чолі» [60, арк. 9]. Отже, запропонований статут чіткіше окреслював структуру соціал-демократичних організацій УСДС, формулював повноваження її Головного та районних комітетів, запроваджував засадничі структурні одиниці – секція та партійний осередок.

Зауважимо, що Головний і районні комітети часто демонстрували нездатність повною мірою виконувати свої функції. Причиною цього стала кадрова криза в Українській Спілці – відсутність необхідної кількості партійних працівників. На численні звернення місцевих спілчанських громад з проханням надіслати професіонала ГК здебільшого відповідав відмовами [464, арк. 30; 459, арк. 17; 460, арк. 174]. «Повинні сказати, – писав Г. Довженко, – що добрих працівників у найближчому майбутньому не передбачається. Надходження інтелігентних сил у партію немає». Він рекомендував організувати роботу так, «щоб працівники виходили з робочої маси», і додавав: це буде надійніше, ніж очікувати професіоналів [464, арк. 37-38 зв.]. Принагідно, зазначимо, що на той час подібна ситуація загалом склалася в РСДРП. Так, на прохання конотопських спілчан про відрядження до них працівника із Центрального комітету 24 вересня 1907 р. повідомляли, що тепер в усіх великих міст існує потреба в людях, «яких тепер страшно мало». Такий стан вони пояснювали тим, що частина колишніх працівників загалом відійшла від партійної роботи, інші – зосередились на праці в профспілкових, кооперативних, просвітницьких організаціях. Відтак, «за секретаря Островський» повідомляв про неможливість виконати прохання конотопських товаришів і рекомендував звернутися по допомогу в одне з найближчих міст – у Київ (або в Полтаву, або в Харків) [464, арк. 44]. Отже, в умовах кризи керівники РСДРП і Спілки націлювали соціал-демократичні організації на розвиток ініціативи, формування місцевих кадрів партійних працівників.

Вкрай важким було фінансове становище ГК УСДС, що ускладнювало виконання завдання обслуговування місцевих громад. З боку регіональних спілчанських працівників лунала критика роботи керівного органу та його секретаріату [460, арк. 83-90]. Фінансовий стан місцевих соціал-демократичних громад теж був скрутним. Про це повідомляв районний провідник Віктор

(В. Голубов) із Глухівського району [460, арк. 34]. Доходи Черкаської організації УСДС станом на початок жовтня не перевищували мізерних 15-20 руб. на місяць, але, оскільки за ГК «висів» борг перед черкаською організацією, то представники останньої просили в його рахунок надсилати літературу та утримувати належні їм 10 % надходжень громади [460, арк. 222 зв.]. Зрозуміло, що в умовах кризи фінансів пропозиція проведення подібних операцій нагадувала рекомендації з торгівлі повітрям.

У таких складних обставинах керівний орган все одно провадив діяльність. Відомо, що завдяки його зусиллям відновила роботу друкарня. 28 липня 1907 р. керівники УСДС повідомляли конотопським соціал-демократам, що готові надрукувати їм листок і просили надіслати його текст або повідомити, якого він має бути змісту [460, арк. 96]. На початку серпня Г. Довженко повідомляв, що вже тижні зо два, як надруковані відозви до робітників цукрових заводів та до селян. Планувалося, що через тиждень, а то й раніше, видрукують 30 000 передвиборних прокламацій «О земле», 50 000 «К селянам», 50 000 спілчанської передвиборної платформи «О Думе и выборах», низку інших листівок і директивних листів. Через півтора тижня очікувався вихід обласного друкованого органу «Рабочая жизнь». Для його видання ГК надіслав в організації підписні листи з метою збору коштів [460, арк. 191], проте видрукувані прокламації «маринувалися» на складах через відсутність грошей і неможливість відправити посилки. Люди з районів за ними не їхали або не забирали з різних причин (про стан місцевих організацій – далі – О. Ф.) [464, арк. 38-38 зв.; 364, арк. 446, 494 а].

Влітку 1907 р. Головний комітет спрямовував зусилля на організацію обласного з’їзду УСДС. На форумі було заплановано обговорити поточну ситуацію, підготувати план подальшої діяльності та обрати працездатний керівний орган. Спочатку проведення з’їзду запланували на 5 липня 1907 р., однак згодом відклали у зв’язку з скликанням загальнопартійної конференції [464, арк. 25]. Згодом початок роботи з’їзду перенесли на 10 вересня [460, арк. 207 зв.; 364, арк. 494]. Про організацію спілчанами форуму стало відомо Київському охоронному відділенню, яке наказало підлеглим чинам встановити імена делегатів, здійснювати спостереження за ними та

супровід під час поїздки до Києва [53, арк. 97; 364, арк. 311].

Не зважаючи на вжиті заходи, вже на початку вересня стало очевидним, що соціал-демократичний з'їзд спілчанської області скликати не вдасться. Секретар ГК Е. Уманська 4 вересня визнала, що хоча директивні листи про скликання форуму давно розіслані, проте на них «організації відгукнулись досить слабко», тому керівний орган рекомендував здійснити екстрений обхід і об'їзд районів, після чого скликати обласну нараду для обговорення питання про виборчу кампанію та про з'їзд УСДС [364, арк. 193]. Отже, замість обласного з'їзду спілчанським організаціям пропонували провести нараду.

Про це йшлося в директивному листі Головного комітету № 11, надісланому в спілчанські громади в жовтні 1907 р. На той час керівництво РСДРП і Спілки усвідомило те, що в Російській імперії настав час глибокої реакції та кризи в революційному та визвольному русі. У листі давалася загальна негативна оцінка ситуації та визнавалося, що пролетаріат Російської імперії веде ар'єргардні бої, а праця соціал-демократії «значною мірою пішла знову в підпілля». Очільники УСДС бачили, що там, де раніше нараховувалося по 300-400 організованих членів партії, зараз знайдуться хіба що одиниці. «Так створився критичний момент у житті всієї партії і кризу переживаємо ми, Спілка». На нараду були запрошені представники районів. Метою зібрання проголошено з'ясування напередодні загальнопартійної конференції «точного стану справ в області». Крім звітів делегатів і ГК, порядок денний передбачав: остаточно визначити час і спосіб обрання делегатів на спілчанський з'їзд, провести тимчасове поповнення керівного органу, з'ясувати питання про профспілковий рух, боротьбу з анархізмом і чорною сотнею, кооперативний рух та деякі ін.[364, арк. 615].

Проведення обласної наради УСДС запланували на 29 жовтня 1907 р., проте з міркувань безпеки перенесли на наступний день. Для проведення зібрання спілчани орендували приміщення поблизу залізничної станції Ірпінь. Обрання місця зустрічі зумовлювалося конспіративними причинами; як згодом інформував начальник Київського охоронного відділення ДП, там «арештувати її, за відсутності на місці чинів поліції, не виявилося можливим» [460, арк. 265]. Згодом жандарми встановили,

що нарада мала відбутися на дачі Тучапських. При обстеженні з'ясувалося, що напередодні її поспіхом покинули, залишивши відчиненими двері. Речі в кімнатах виявилися розкиданими, а «в кухні на плиті стояли каструлі та посуд недовареного обіду осіб на 15-18» [460, арк. 264-264 зв.]. 30 жовтня 1907 р. філери охоронного відділення на станції заарештували секретарів ГК А. Гукова та Е. Уманську, частину делегатів [460, арк. 248-248 зв.]. Інші члени ГК «вимушені були негайно залишити Київ» [474, арк. 28]. Власне, йшлося про «останнього могікана» керівного органу – М. Меленевського, який вимушено покинув працю в ГК Української соціал-демократичної спілки.

Постійні стеження, перманентні арешти, ув'язнення та заслання вкрай ускладнили роботу Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Уже на початку осені 1907 р. стало очевидним, що ГК УСДС не здатний виконувати своїх функцій. За таких обставин останні працюючі на той час члени цієї партійної установи, Басок (М. Меленевський) і Грицько (Г. Довженко), опублікували «Лист до всіх організацій Українського Союзу Спілки РСДРП». У листі спілчанські очільники заявляли: «Головний комітет Спілки, обраний на листопадовій конференції 1905 р., повідомляє усім товаришам, що з незалежних від нього обставин він вимушений скласти свої повноваження» [474, арк. 28]. Водночас, усвідомлюючи необхідність існування головного керівного органу області, автори листа передавали тимчасове повноваження утвореній ними центральній групі. Надалі ця установа отримала назву «Центральна група Спілки» (ЦГС). Одним із найважливіших завдань, яке вона мала розв'язати, було скликання обласної конференції або з'їзду для виборів нового Головного комітету. Уже колишні спілчанські керівники висловлювали впевненість, що закладена за їхньої участі основа «робітничого руху в українській області нерозруйна, життєва та невичерпно багата» [474, арк. 285]. Очевидно, спілчанські провідники сподівалися наприкінці жовтня 1907 р. поповнити ЦГС кадрами місцевих працівників.

До складу Центральної групи Спілки увійшла частина соціал-демократів, які до цього працювали в керівному органі та окремі представники районів, які прибули на обласну нараду УСДС [131, арк. 8]. Таким чином, наприкінці жовтня 1907 р.

сформувалася ЦГС, яка стала правонаступником ГК і взяла на себе зобов'язання з керівництва соціал-демократичною роботою спілчанської області. Важливим завданням, яке покладалося на ЦГС, було відновлення повноправного Головного комітету Української Спілки.

До складу ЦГС увійшла низка соціал-демократів: студенти А. Френкель (Констянтин), Наум (Л. Гольденфарб), які ще в 1906 р. працювали в технічній групі та секретаріаті Спілки, Г. Дубянський та інші [1160, с. 91]. Важливу роль у керівництві УСДС належала невстановленому Павлу [213, арк. 965; 53, арк. 145]. Провідним членом тимчасового керівного органу став також Антип (Й. Барановський), що одночасно, як вже зазначалося, працював секретним співробітником Київського охоронного відділення. За даними А. Ріша, той виконував обов'язки секретаря ЦГС [1160, с. 91]. Про його перебування на цій посаді засвідчували декілька листів за підписом «З товариським привітом, секретар організаційного комітету – А.» [460, арк. 277-279]. Однак, якихось особливих ініціатив на цьому посту Антип не проявляв, а згодом самоусунувся від роботи під тим приводом, що перебував під постійним наглядом шпигунів і мусів зникнути деякий час з їхнього поля зору. Про зазначене він писав 29 листопада 1907 р. у листі в Кролевець Чернігівської губернії, куди на початку грудня Й. Барановський перебрався «для роботи» [460, арк. 297].

Попри несприятливі обставини, Центральна група УСДС розпочала заходи з відновлення керівництва соціал-демократичною роботою. Це стало відомо 8 грудня 1907 р. під час арешту її члена Г. Дубнянського, в якого виявили оригінал рукописної прокламації – директивного листа «Дорогие товарищи» та друкарське приладдя [460, арк. 284]. Такі документи в першій декаді грудня 1907 р. надсилала в місцеві організації. У листі повідомлялось, що ЦГС розпочала діяльність із метою «попередити повне руйнування обласної організації». Вона інформувала про об'їзд громад для з'ясування стану справ у них (скільки членів у районі та свідомих активних працівників, матеріальне становище, стан техніки), про створення тимчасового секретарського бюро, якому доручено відновити зв'язки з соціал-демократичними громадами (адреси для явок і кореспонденцій). Організації

націлювали на налагодження контактів між собою; оголошували те, що вдалося придбати на вигідних умовах легальні бібліотечки і пропонувалося місцевим товаришам з'ясувати, скільки їх потрібно для кожного району. ЦГС також розпочала розв'язання головної організаційної проблеми – відновлення виборного ГК. Вона звернулася до місцевих організацій з пропозицією висловити думки щодо порядку формування керівного органу. ЦГС указувала на труднощі скликання обласної конференції в умовах розгрому громад і відсутності тісних зв'язків між ними, арешту багатьох активних працівників та «в зв'язку з сильним поширенням шпигунства та провокаторства». Керівництво УСДС уважало більш розумним вибрати від кожного району по одному делегату, «які, натомість, з свого середовища обрали би ГК». Однак, воно очікувало міркувань місцевих соціал-демократів із цього приводу [364, арк. 738; 114, арк. 156; 131, арк. 8]. Отже, ЦГС розпочала виконувати своє головне завдання з відновлення ГК.

У грудні 1907 – лютому 1908 рр. робота Центральної групи УСДС пожвавилася. Цьому сприяло зміцнення фінансового становища; за неповних два місяці надходження склали 278 руб. і 47 коп., а витрати – 292 руб. і 42 коп., а дефіцит каси виявився незначним [474, арк. 37-37 зв.]. Існуючий до цього брак коштів, зумовлював проблеми з організацією власної друкарні [364, арк. 801]. Тому Костянтин вів перемовини з Київським комітетом про друк останнім спілчанських видань [474, арк. 64]. Секретний агент інформував, що розглядалося також питання про видання відозв УСДС у Конотопі [366, арк. 2], однак завдяки грошовим надходженням ЦГС вдалося налагодити роботу власного підприємства та видрукувати прокламацію для селян «Как депутаты добывали землю и волю народу в Думах» [351, арк. 107-107 зв.; 364, арк. 738]. У ній була критика самодержавства, чорносотенців, а соціал-демократи змальовувалися, як справжні захисники інтересів селянства.

Центральна група видала за допомогою гектографа також резолюцію ЦК РСДРП про професійні спілки та націлювала членів УСДС на її реалізацію. Провідники Спілки рекомендували соціал-демократам інформувати їх про кожний випадок створення профспілок у місті. Ці настанови надсилалися до спілчанських громад області [131; арк. 23-24 зв.; 474, арк. 37-40; 479, арк. 1-3].

Зауважимо, що робота з відновлення комунікації між організаціями в нелегальних умовах реакції затягувалася в часі; у листі до Новоград-Волинської організації УСДС від 19 січня 1908 р. Костянтин інформував, що зв'язатися з ними вдалося за допомогою товариша Шайки. За посередництвом новоград-волинських спілчан, ЦГС сподівалася поновити контакти з громадами Ровно, Острога та інших населених пунктів; кияни пояснювали: «бо зв'язки в нас дуже старі і напевне провалені» [474, арк. 23].

11 лютого Костянтин інформував Гомельську громаду УСДС про готовий селянський листок (йшлося про прокламацію «Как депутаты добывали землю и волю народу в Думах») та наявні бібліотечки і пропонував комусь приїхати за ними [474, арк. 37]. Очевидно, гомельські соціал-демократи забрали й розповсюдили відозву, бо 12 березня запитували киян, чи залишився в них листок, випущений до провалу техніки [474, арк. 68].

Попри провали, з-поміж усіх організацій лише Кролевецька демонструвала поступальний розвиток соціал-демократичної роботи [478, арк. 6, 26, 35, 39, 43; 134, арк. 3-4, 9; 364, арк. 745, 763, 777; 366, арк. 81, 98]. Вона здійснювалася під керівництвом Й. Барановського та, без сумніву, завдяки протекції Київського охоронного відділення, вигідно відрізнялася від інших регіонів. Урешті, від діячів цієї громади надійшла ініціатива в ЦГС із виділення Кролевця, Шостки та Воронежа в окремий район. Попри відсутність принципових заперечень проти цього, ЦГС інформувала кролевецьких товаришів, що це зробити важко, оскільки не вдається скликати районну конференцію «внаслідок тимчасового припинення роботи в Конотопі та Глухові» (без них форум буде неповним). Окрім того, рішення про створення нових партійних районів належало до компетенції загальноспілчанської конференції або ЦК РСДРП [474, арк. 22]. Отже, попри те, що ініціатива кролевецьких соціал-демократів не знайшла підтримки, їхня діяльність під керівництвом Антипа засвідчувала можливість (насправді – примарну) успішно діяти в умовах реакції. На спілчанському горизонті за допомогою охранки «сходила зірка» нового керівника – Й. Барановського.

Унаслідок діяльності секретних співробітників, зокрема й Антипа, Київське охоронне відділення вирішило провести чергову ліквідацію УСДС. 4 березня 1908 р. під час спроби виїхати з Києва, на вокзалі жандарми заарештували секретаря ЦГС Костянтина. Водночас, таємна поліція заарештувала ще п'ятьох осіб. Унаслідок слідчих дій виявили печатку ЦГС УСДС, прокламації, чисті паспортні бланки і листування [474, арк. 35]. У квартирі заарештованої О. Кірпічнікової знайшли друкарню з технічним обладнанням, фарбою та 20 видрукуваними прокламаціями [86, арк. 90-90 зв.]. Отже, проіснувавши лише декілька місяців, Центральна група Спілки зуміла дещо пожвавити роботу соціал-демократичних організацій, однак, виконати головне завдання – створити повноцінний керівний орган, ГК, їй не вдалося. Після арешту її членів керівна робота в УСДС здійснювалася під проводом тимчасового Головного комітету. У документах охранки називається також ім'я секретаря цієї установи, учителя Ф. Яремчека [474, арк. 91 зв.]. Проте, крім цієї побіжної згадки, якихось детальніших даних про діяльність тимчасового ГК немає.

Отже, доба реакції розпочалася масовими репресіями правоохоронних органів проти діячів політичних організацій. Ліквідації ударили по спілчанських громадах і призвели до дезорганізації їхньої роботи. Жандарми почали отримувати більше інформації про діяльність УСДС завдяки секретним співробітникам, які працювали в її складі та в осередках інших політичних партій. Найціннішу інформацію про роботу керівництва Спілки та її місцевих організацій надавав Антип – Й. Барановський, який спочатку працював у низці спілчанських громад, а потім і в її керівництві. У середині – другій половині 1907 р. продовжували функціонувати Головний комітет і регіональна партійна мережа Української соціал-демократичної спілки, проте в їхній роботі відчувалися ознаки кризи, яка стала наслідком репресивних дій правоохоронних органів і потужного впливу консервативно-монархічних союзів. Вона знайшла вияв у «кадровому голоді» ГК, його важкому фінансовому становищі, зменшенні технічних можливостей, що призводило до згортання партійної роботи. Зростала автономізація місцевих соціал-демократичних громад, послабилася координація дій між ними. Зменшилися можливості ГК Української Спілки в забезпеченні організацій кадрами працівників, наданні технічної та фінансової

допомоги, в постачанні соціал-демократичних видань. У ГК УСДС улітку й на початку вересня працював лише Г. Довженко та декілька технічних помічників. З кінця вересня до роботи в керівному органі долучився М. Меленевський. Спроби спілчанських очільників скликати спочатку обласний з'їзд, а потім і обласну нараду закінчилися безрезультатно. Правонаступницею ГК стала Центральна група Спілки (кінець жовтня 1907 – початок березня 1908 р.), на яку покладалося завдання керівництва соціал-демократичною роботою області та обрання нового ГК, проте коротке пожвавлення праці перервалося новими арештами.

Криза спостерігалася в діяльності місцевих організацій УСДС; внаслідок проведених ліквідацій, роботи секретних співробітників охранки, розчарування частини соціал-демократів у марксистській доктрині скоротилася мережа та чисельність спілчанських громад, а низка з них припинила існування (Полтавський губернський союз, Чернігівський комітет та ін.). Більшість організацій опинилися в скрутному фінансовому становищі, перестали функціонувати місцеві спілчанські друкарні, відчувався повсюдний брак партійних працівників. Криза проявилася в радикалізації настроїв і дій членів спілчанських організацій, про що свідчило створення бойових дружин і проведення експропріацій. Зазначені непоодинокі вчинки вказували на те, що всупереч ідейним настановам, ухвалам партійних форумів РСДРП, спілчани як представники українського селянства, унаслідок притаманним їм ментальним установкам, вносило анархічну складову в діяльність організацій Спілки.

5.2. Спілка у міжфракційній боротьбі в РСДРП і в міжпартійних відносинах (червень 1908–1912 рр.)

Станом на літо-осінь 1908 р. ситуація в РСДРП нагадувала становище початку XX ст. Очільники російських марксистів знову опинились в еміграції, а в країні існувала сукупність дезінтегрованих соціал-демократичних організацій. У самій партії знову-таки велися дискусії з важливих організаційних та ідейно-теоретичних питань. Власне, необхідно було все розпочинати майже спочатку. Проте, соціал-демократи мали в активі досвід минулого десятиліття, який їм підказував шлях виходу з кризи. Його сутність з'ясував ще на початку століття один із фундаторів

РСДРП, В. Ленін, який акцентував на важливості заснування газети, що виступатиме колективним агітатором і організатором мас.

Ініціатива відновлення керівництва та пожвавлення роботи Української соціал-демократичної спілки РСДРП виходила від тих спілчан, які внаслідок репресій емігрували за кордон. Важливим центром еміграції російських революціонерів стала Швейцарія [978]. Відомо, що окремі члени Спілки вже з серпня 1907 р. перебували в Женеві [474, арк. 46]. Унаслідок вимушеного, під тиском репресій, «великого переселення» революціонерів у цій країні, в Альпах, утворилася справжня колонія соціал-демократів. Опинившись в еміграції, провідні діячі УСДС констатували, що «організувати в Росії об'єднуючий центр, за сучасних поліцейських умов, неможливо», тому вони розпочали створення такого осередку за кордоном. Логічно, що місцем перебування об'єднувального центру УСДС стала Женева. На початку червня 1908 р. емігранти-спілчани створили Закордонну групу Спілки (ЗГС), до складу якої наприкінці року входило 24 особи [474, арк. 148-148 зв.]. Секретарем групи обрали Баска (М. Меленевського), а касиром – Антипа (Й. Барановського) [474, арк. 130]. Останній, як уже зазначалося, був провокатором, який інформував охранку про всі заходи ЗГС, спрямовані на відродження партійних організацій, а згодом виступав опонентом стратегічної лінії, запропонованої М. Меленевським.

Перший офіційний документ, який засвідчував існування ЗГС, з'явився рівно через рік після розпуску II Думи, 2 (15) червня 1908 р. У друкованому повідомленні інформували про створення емігрантами-спілчанами ЗГС та про відновлення видання газети «Правда», яку УСДС видавала в січні-серпні 1905 р. Зазначений документ, як засвідчує зміст повідомлення, мав стати друкованих органом великого регіонального союзу РСДРП. У ньому нагадували про особливості капіталістичних соціально-економічних відносин в області Спілки, наявність у регіоні потужного загону сільського пролетаріату, «могутня дворічна економічна боротьба якого визначила абсолютно нові для соціал-демократів, украй цікаві організаційні завдання і нові, надзвичайно багаті горизонти для соціалізму». Група осіб, які взялися за відновлення «Правди», вбачали своїм завданням допомогти «процесу дозрівання широких мас сільського пролетаріату в наші темні дні, з'ясування в найпопулярнішій формі його

професійних і загальних потреб і взаємозв'язку його боротьби з боротьбою всього пролетаріату». Вони повідомляли адресу для листування в Женеві та закликали також усіх співчуваючих УСДС надати їм грошову й іншу допомогу [474, арк. 80-80 зв.]. Власне, ініціатори відродження «Правди» брали на себе завдання ідейно обґрунтувати сучасні інтереси найширших пролетарських верств та сприяти організаційному відродженню діяльності Української соціал-демократичної спілки в наддніпрянських губерніях Російської імперії.

Зауважимо, що дослідники приписують ініціативу заснування цього друкованого органу відомому соціал-демократу Л. Троцькому, називаючи «Правду» «газетою Троцького» [1282, с. 257; 831, с. 92-106]. Зазначена теза ґрунтувалася насамперед на твердженні самого Л. Троцького, який у своїй «спробі автобіографії», що вперше опублікована в Берліні в 1930 р., писав: «У жовтні 1908 р. я почав видавати у Відні російську газету «Правда», що призначалася для широких робітничих кіл» [771, с. 216]. Однак, у цьому повідомленні були дві суттєві неточності. Насправді газета розпочала виходити не у Відні, а в Женеві, і в її титулятурі зазначалося, що вона є органом Українського союзу «Спілки» [568]. Мемуарист жодним словом не обмовився про співпрацю з УСДС; ймовірно, автор спогадів забув ці важливі деталі, а, можливо, не хотів нашкодити тим спілчанам, які перебували в СРСР. Зауважимо, що там нещадно піддавали репресіям не лише теперішніх, але й колишніх соратників Л. Троцького [1282, с. 9-10]. Окрім того, у сталінського вигнанця, можливо, залишився неприємне враження внаслідок невдалої співпраці зі Спілкою. Виявлені нами історичні документи дозволяють точніше відобразити події, які характеризували співробітництво діячів Спілки з Л. Троцьким.

У фонді віденської газети «Правда» зберігається лист М. Меленевського до Л. Троцького, датований 10 червня 1908 р. (за н. с.), який засвідчує, що випуск цього видання ініційований саме цим відомим спілчанським діячем. Один із засновників Спілки, звертаючись до Л. Троцького з пропозицією про співпрацю, наводив аргументи, які, на його думку, давали підстави для співробітництва. По-перше, він інформував адресата, що в добу революції половина складу ГК поділяла його концепцію перманентної революції. По-друге, розглядаючи питання фракційності,

М. Меленевський визнавав, що хоча «Спілка і вважається меншовицькою організацією», проте, як аргумент на користь співпраці із центристом-Троцьким, вона в партії «швидше займала болотисте становище і напр[иклад] делегація на Стокг[ольмському] з'їзді виступала оформл[еною], як «болото»» (тобто – займала центристську позицію – О. Ф.) [508, арк. 1]. Щоправда, обидва аргументи, наведені М. Меленевським, виглядали не дуже переконливими. По-перше, крім зазначеного твердження адресанта немає інших вагомих доказів захоплення членів спілчанського керівного органу теорією перманентної революції. Вони загалом діяли як соціал-демократи-практики та особливо не вдавалися в теоретичні пошуки. Другий аргумент теж виглядав непереконливим; на об'єднавчому з'їзді російських марксистів УСДС мала лише двох представників, одним із яких був сам М. Меленевський, і в їхній позиції важко помітити «болотистість». Проте, зазначені аргументи мали переконати Л. Троцького в доцільності його участі в роботі редколегії «Правди». Попри слабку аргументацію, поведінка М. Меленевського відображала прагнення частини членів УСДС і загалом місцевих організацій РСДРП подолати фракційність і консолідувати соціал-демократичний рух. Така позиція виглядала конструктивною та вкрай необхідною в умовах реакції та кризи, яку переживала партія.

Про те, що ініціювали видання «Правди» спілчани засвідчував і сам Л. Троцький. У листі до діяча СДКПіЛ Я. Тишки, написаному 27 липня 1908 р., він зазначав: «Цілком несподівано на мене звалилась велика робота. «Спілка» вирішила видавати за кордоном популярну робітничу газету і склала ред[акцію] з двох колишніх членів Головн[ого] Ком[ітету] та з мене» [507, арк. 8]. Отже, саме спілчани виступили ініціаторами видання газети «Правда» та залучили до цього проекту Л. Троцького.

Для продовження історичної оповіді доцільно лаконічно охарактеризувати постать цього російського марксиста. Ім'я Л. Троцького стало широко відомим у партії завдяки праці в «старій» «Искре», але найбільше симпатій він отримав під час роботи в санкт-петербурзькій раді робітничих депутатів. На відміну від багатьох провідних соціал-демократів із більшовицької та меншовицької фракцій, він став справжнім трибуном і лідером революційних мас. Рішенням санкт-петербурзької

судової палати за протидержавну діяльність Л. Троцького вдруге заслали до Сибіру, звідки він здійснив зухвалу втечу [1291, с. 50-70, 102-115]. Наприкінці революції він належав уже до знаних діячів РСДРП. «Поведінка Троцького в Першій російській революції, на суді, – писав російський історик Д. Волкогонов, – переконливо вказувала на те, що на сцені історії з'явилася ще одна видатна особистість, для якої революція – найвища цінність» [831, с. 85]. На час співпраці зі спілчанами «демон революції» вже встиг побувати і в стані меншовиків, і серед більшовиків, і залишався нефракційним соціал-демократом.

Отже, постає запитання: чому склався союз УСДС і Л. Троцького? Щоб відповісти на нього, необхідно з'ясувати відповідь на два інших питання. Чому спілчани обрали собі союзниками не лідерів меншовицької фракції РСДРП, під впливом якої до тих пір перебували, а зазначеного діяча? Чому Л. Троцький у своїй діяльності зупинив погляд на провінційній організації – Українській соціал-демократичній спілці РСДРП?

Отже, чому М. Меленевський та його прихильники звернули свої погляди в бік Л. Троцького? Діячі УСДС особисто познайомилися з ним наприкінці революції, на V з'їзді РСДРП. Делегація Української Спілки на форумі виявилася однією з найчисельніших [556]. Представники Спілки, спілчани-практики, брали участь у міжфракційних дискусіях на форумі й їхня точка зору в деяких важливих питаннях збігалися з позицією Л. Троцького. Так, останній, як і делегат УСДС Г. Довженко, висловив категоричну незгоду з позицією більшовицького делегата Г. Алєксінського про з'їзд як зібрання, скликане для обговорення теоретичних питань. Троцький, як і спілчани, прагнули до вирішення на форумі низки практичних питань у процесі політичної взаємодії [1282, с. 224]. У добу реакції Л. Троцький рішуче виступив із консолідаційною позицією, спрямованою на подолання партійного розколу. Відтак, соціал-демократи практики, якими були члени УСДС, у своїй повсякденній діяльності бачили згубні наслідки існування та боротьби фракцій і тому дії Л. Троцького знаходили серед них відгук. Загалом, ініціатива М. Меленевського, спрямована на підтримку консолідуючої позиції нефракційного марксиста, відповідала насущним інтересам соціал-демократичного руху. Залучення

Л. Троцького до складу редколегії «Правди» відразу надавало цьому проекту загальнопартійного значення; відродження діяльності спілчанських громад передбачалося в контексті консолідації РСДРП.

Відповідаючи на друге питання, можемо стверджувати, що пропозиція до співпраці надійшла Л. Троцькому своєчасно. Маючи нереалізовані лідерські амбіції, нефракційний соціал-демократ залишався в РСДРП, по суті, «генералом без армії»; він розійшовся з провідниками меншовиків і більшовиками-ленінцями і його не підтримувала жодна зі значних соціал-демократичних організацій [1282, с. 128-146, 223-231]. І тому, коли представник нещодавно надзвичайно впливової Спілки звернувся з пропозицією про співробітництво, це сприйнялося ним позитивно. Здавалося, створений альянс стане початком тріумфального опанування центристом і «об'єднувачем» Л. Троцьким партійних організацій РСДРП.

Проте, дуже швидко з'ясувалося, що його надії на авторитет УСДС не виправдилися. Причини цього приховувалися у вкрай скрутному становищі поруйнованих репресіями спілчанських організацій. Окрім того, більша частина членів меншовицької Спілки не сприйняла політичної лінії, запропонованої Л. Троцьким і М. Меленевським і міцно трималася чинної фракційної політики. Такі настрої використала таємна поліція – начальник Київського охоронного відділення М. Кулябко та підпорядковані йому чини. Завдяки набутим секретним співробітникам, які обіймали ключові посади в керівництві УСДС, вони всіляко підтримували політику розколу в цій партійній громаді та загалом РСДРП. Власне, тут ми підійшли до з'ясування питання про причин занепаду Української соціал-демократичної спілки.

Короткочасний період успішної діяльності Української соціал-демократичної спілки РСДРП у період Першої російської революції змінився добою її мужнього та драматичного протистояння з органами державної влади самодержавства в добу реакції. Відомо, що врешті УСДС припинила своє існування. У чому ж полягали причини краху цієї ще недавно потужної партійної організації РСДРП? Відповідаючи на це питання, відомий історик Т. Гунчак стверджував, що «Спілка переходячи на позиції класової боротьби, виключаючи елемент національного політичного

визволення, відділилася від українських мас і тим самим скоїла політичне самогубство». Учений зазначав, що арешти провідників цієї організації наприкінці 1907 р. лише прискорили смерть цієї «політичної формації», «яка не зуміла знайти опертя в широких колах українського населення» [868, с. 40-41]. Проте твердження відомого історика більше нагадує уявну конструкцію та не відповідає реальному історичному процесу.

Інтернаціоналістська соціал-демократична громада у складі РСДРП, як ми з'ясували, і справді головну увагу зосереджувала на організацію боротьби на захист соціальних інтересів переважно сільськогосподарського пролетаріату та біднішого селянства, а також нечисленного міського робітництва. Діяльність УСДС сприяла підвищенню заробітної плати й покращенню умов праці міських і сільських робітників, селян. Проте, як ми встановили, попри демонстративну підтримку соціал-демократичної партії та головних положень її аграрної програми, селяни сподівалися за допомогою насильницьких дій домогтися захоплення поміщицької землі. Останнє відбивало імператив української селянської ментальності – будь-що заволодіти землею для ведення власного господарства. Водночас, попри нечисленні факти поширення національної свідомості серед українських хліборобів, у них залишалось загалом слабким почуття національної ідентичності. Українська Спілка, як засвідчують історичні джерела, не була помічена у веденні будь-якої національної пропаганди і тому вона не прислужилася справі подолання національного невігластва. Та чи позначилося останнє на авторитеті УСДС серед широких верств сільських і міських трударів? Відповідь на це питання може бути лише негативною. Це пояснюється тим, що українське суспільство у своїй переважній більшості залишалось індиферентним до національних проблем. Сучасні українські вчені відзначають обмеженість соціальної бази українського національного руху [824, с. 40-41; 825, с. 384-385]. Отже, Українська Спілка не відчувала значного дискомфорту від своєї прихильності до інтернаціоналістських ідей; критика лунала лише з боку загалом нечисленних прихильників національних політичних партій, які вважали спілчан «заступниками централізаторського й антинаціонального напрямку в соціал-демократії» [582, с. 119-120; 609, с. 25-26]. Отже, насправді ніякого

«розриву» з «українським національним ґрунтом» не відбулося; Спілка досить активно відстоювала соціальні інтереси загалом національно індиферентного українського селянства та робітництва. У чому ж тоді полягали причини краху УСДС? Аналіз існуючих джерел однозначно вказує, що це стало наслідком успішної діяльності таємної поліції Російської імперії.

За внутрішньопартійною боротьбою фракцій всередині РСДРП уважно стежили діячі ДП МВС Російської імперії. На час реакції таємна поліція виробила досить ефективну систему заходів із протидії цій потужній революційній партії. У російській соціал-демократії діяла низка секретних агентів охранки, відомості яких дозволяли останній бути поінформованими про її партійні справи. Використовуючи увесь арсенал форм і методів оперативно-розшукової роботи, ДП прагнув не допустити консолідації соціал-демократичного руху. Таємна поліція, завдяки діяльності секретних співробітників, втручалася в боротьбу фракцій і прагнула досягнути посилення суперечностей між більшовиками та меншовиками [806, с. 228]. Зазначимо, що ДП, використовуючи свої специфічні методи роботи, зокрема діяльність секретних співробітників, не лише підтримував існуючий фракційний розкол РСДРП, але й використовував діяльність Л. Троцького, спрямовану на подолання фракційності та консолідацію партії, для поглиблення внутріпартійних суперечностей. Зазначені дії охранки проявилися під час взаємодії цього марксистського діяча та УСДС.

У науковій літературі вкрай негативно оцінюється ефективність діяльності Київського охоронного відділення, очолюваного М. Кулябком; такий цілком обґрунтований погляд зроблений на основі аналізу документів Департаменту поліції, особливо розслідування дій цієї установи у зв’язку з убивством П. Столипіна у вересні 1911 р. [1395] Ми відзначали недоліки в діяльності таємної поліції у зв’язку з її протистоянням зі Спілкою (див. підрозділ 3.2 – О. Ф.). Попри зазначене, у добу реакції в цьому напрямі М. Кулябко та його підлеглі досягли значних успіхів. Це відбулося, насамперед, завдяки належній агентурній роботі.

На середину 1908 р. Київське охоронне відділення зуміло набути низку важливих секретних співробітників у складі Української соціал-демократичної спілки

РСДРП. Ми виявили власноручний лист М. Кулябка до завідувача особливим відділом ДП Є. Клімовіча. Останній зарекомендував себе як фаховий співробітник охранки і був добре обізнаним у справах, які стосувалися революційних політичних партій. Він займався, зокрема питаннями роботи з секретною агентурою [1290]. Цілком таємне послання начальника Київського охоронного відділення теж стосувалося роботи з секретними співробітниками в організації УСДС. М. Кулябко, зокрема, просив прискорити розгляд листа за № 3053, надісланого ним 9 червня 1908 р. У ньому він «просив про легалізацію секретаря Головного комітету Спілки вчителя Ф. Яремченка, який виявив згоду бути співробітником за умови скасування йому заслання в Наримський край, звідки він утік і переховується». Обґрунтовуючи своє клопотання, посадовець зазначав, що вказана особа не погоджується працювати без легалізації, лише за грошове утримання. Начальник охоронного відділення наголошував на важливості розв'язання порушеного питання, оскільки, завдяки місцю Ф. Яремченка в організації, він був би «обізнаним у справах роботи партії (РСДРП – О. Ф.) по усіх 5 губ[ерніях] району, тобто Київській, Волинській, Полтавській, Подільській і Чернігівській» [474, арк. 91 зв.]. Відомо, наскільки ретельно оберігала охранка інформацію про секретних співробітників; в наявних джерелах немає даних про розв'язання порушеного М. Кулябком питання, однак аналіз архівних джерел засвідчує, що його вирішили позитивно – Київське охоронне відділення отримало нового секретного співробітника, який отримав агентурне ім'я Нікольський [474, арк. 87-88 зв., 117 зв, 122-124 зв., 127]. Надана ним інформація мала важливе значення для поборення Спілки. Окрім цього агента, Київське охоронне відділення користувалося також послугами секретних співробітників на агентурне ім'я Полєжаєв [474, арк. 89 зв.-98 зв., 114-119 зв.], Дем'янський [474, арк. 96], Сідоров [474, арк. 97 зв.], цінні відомості про діяльність соціал-демократичної еміграції, зокрема спілчан, надавав агент Алєнський [474, арк. 135 зв.-140 зв.].

Однак, сумнівна слава «спілчанського Азефа» належить Йосипу Барановському. Ймовірно, його перша персональна зустріч із правоохоронцями відбулася увечері 8 жовтня 1904 р. Саме тоді у Кролевецькому повіті Чернігівської губернії оголосили мобілізацію, а два молодих юдеї, 23-літній столяр І.-Л. Динін і 17-

річний аптекарський помічник Й. Барановський, розклеювали на будинках у м. Кролевці відозви РУП «До запасних» із закликом до боротьби з самодержавством. Проти затриманих порушили дізнання. Під час слідства недосвідчений Й. Барановський дав свідчення ще проти двох товаришів, однак після того, як І.-Л. Динін узяв всю провину на себе, – відмовився від раніше даних показів. Урешті, після низки розглядів чинами судових і адміністративних установ, через рік справа була припинена в зв'язку з амністією, оголошеною після 17 жовтня 1905 р. [240, арк. 2-103] Надалі Й. Барановський став соціал-демократичним активістом, який працював у громадах УСДС під партійним псевдонімом Антип. Як агент охранки він мав ім'я «Благовєщєнскій». У добу реакції, коли внаслідок арештів охранки лави спілчанських діячів поріділи, він висунувся на провідне місце в УСДС [1255]. Наприкінці 1907 р. Й. Барановський деякий час був секретарем ЦГС, а в 1908 р. брав участь у створенні в еміграції Закордонної групи УСДС, став секретарем зазначеної організації [546, с. 108-109, 256]. До того часу належать документальні свідчення про діяльність Антипа як секретного співробітника Київського охоронного відділення по організації Української соціал-демократичної спілки. Хоча можна погодитися з думкою А. Ріша, що таємна співпраця розпочалася раніше [1160, с. 91]. Завдяки тому, що Й. Барановський займав ключові посади в УСДС, його діяльність мала найбільш згубні наслідки для громади.

Секретні співробітники таємної поліції на цьому етапі роботи ДП МВС не лише інформували його про революційні партії, але й служили знаряддям у поглибленні суперечностей в їхніх лавах. Благовєщенський та інші згадані секретні співробітники також стали потужним і вмілим знаряддям у руках охранки по розколу в лавах партійного союзу та й загалом РСДРП, і, врешті, призвів до припинення діяльності УСДС. ЗГС, очолювана Й. Барановським, стала у рішучу опозицію до заходів М. Меленевського, спрямованих на союз із Л. Троцьким. Але про це – пізніше.

Для легітимації своєї діяльності від імені УСД Спілки М. Меленевський вирішив отримати мандат на видання «Правди» від низки її громад. Із цією метою в середині липня 1908 р. він здійснив блискавичний і несподіваний візит в українські губернії романівської монархії. Враховуючи, що в спілчанських організаціях діяли

агенти охранки, Басок не ставив до відома членів ЗГС і відвідав окремі громади в Правобережній Україні – Ольшаницьку та Бердичівську на Київщині, Ново-Чарторийську та Полонську на Волині, Вінницьку на Поділлі [474, арк. 132-132 зв.]. Здавалося, М. Меленевський вирішив формальну організаційну проблему й перед ним і його прихильниками відкривався шлях реалізації задуманого.

Редколегію газети склали два колишніх спілчанина Басок (М. Меленевський), Ігнат (Л. Мірлес) і «нефракційний соціал-демократ» Л. Троцький [474, арк. 130 зв.; 366, арк. 401]. Проте, за свідченням Баска, над створенням «Правды» трудився більший колектив [518, арк. 80]. Крім вищезазначених осіб, у фактичну редакцію входили С. Семковський, М. Скобєлєв, А. Іоффе, В. Копп. До роботи в газеті запросили і більшовиків, і меншовиків [509, арк. 1]. З газетою співпрацювали відомий діяч німецької та російської соціал-демократії, співавтор теорії перманентної революції і, водночас, давній товариш Л. Троцького Парвус (О. Гельфанд), колишній діяч Черкаської організації Спілки М. Урицький [1197, с. 480]. Погодилися подавати матеріал Д. Рязанов про профспілковий рух, діячка російської, польської та німецької соціал-демократії Р. Люксембург про питання міжнародної політики, один із провідників СДКПіЛ Я. Тишка про польський робітничий рух [507, арк. 11-11 зв.; 138, арк. 100 зв.]. Звичайно, визначальне значення для образу газети мала участь у проекті Л. Троцького; масштаб постаті, світогляд та амбіції останнього не дозволяв йому обмежитися розв’язанням проблем однієї, хоча й нещодавно значної соціал-демократичної організації – Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Тому ініційований спілчанами проект «Правди» із входженням до складу редакції цієї особистості набув загальнопартійного характеру.

Перший номер газети «Правда», попри різні проблеми, зокрема й фінансові труднощі [512, арк. 1], вийшов 3 (16) жовтня 1908 р. Якою була програма друкованого органу? У передовиці першого числа зазначалося, що «газета призначена для робітників міста і села» [696, с. 1]. У цьому ж номері стверджувалося, що в партії відбувається суттєві соціальні трансформації; у зв’язку з арештами, ув’язненнями та засланнями представників інтелігенції зі складу РСДРП до керівництва в партії приходять представники робітничого класу, які ідейно, політично та організаційно

виховані під час класової боротьби. Саме ці робітники здійснюють відродження нелегальних соціал-демократичних організацій. «Правда» вітала таке «переродження» партії та стверджувала, що внаслідок цього РСДРП позбудеться «організаційної та матеріально-фінансової залежності» від буржуазної інтелігенції і на чолі партії стануть «робітники-вожді». Власне, утверджувалася думка про відмову пролетарів у довір'ї чинним провідникам і запропоновано позбутися впливу більшовицьких і меншовицьких вождів-інтелігентів. Троцький і його нові союзники з УСДС брали на себе обов'язок не керувати пролетарським рухом, а служити йому. Цим вони підкреслювали, що їхня діяльність не спрямована на створення ще однієї фракції в партії. Члени редколегії наголошували на необхідності подолати існуючу роз'єднаність і перебороти фракційні розбіжності. ««Правда» в своїй діяльності буде стояти на тій точці зору, – зазначалося в її першому числі, – що над усіма розбіжностями думок і фракцій повинен завжди перебувати спільний і загальний для всіх принцип (закон): єдність класової боротьби» [658, с. 2].

Виходячи з окресленої принципової позиції, Л. Троцький відмовився подавати статті в більшовицьку газету «Пролетарий»; він уважав, що друкування в ній статей «означало б неприховану підтримку більшовицької фракції проти Партії» [507, арк. 24 зв.]. Ставши власне Центральним органом (ЦО) РСДРП і проводячи нефракційну політичну лінію, «Правда» неминуче ставала порушником спокою в партії й викликала на себе критику з боку обох фракцій. Це усвідомлювали члени редколегії. «ЦО повинен по суті свого існування бути нефракційним виданням, – писав Л. Троцький. – А втім обидві фракції в кожному позафракційному підприємстві бачать (і правильно бачать) загрозу своєму існуванню» [507, арк. 13 зв.]. Проте, керуючись ідеями класової боротьби та партійної єдності, вони стали реалізовувати започаткований проект.

Отже, члени редколегії газети поставили амбітне завдання подолати фракційний розкол і створити єдину РСДРП. Вони були впевнені, що лише об'єднана партія зможе очолити революційний рух. Під час реалізації цього плану мала відродити свої організації та зміцнити становище в партії Українська соціал-демократична спілка. Звісно, це була вимога часу. Реалізація цієї програми призвела

б до висунення на чільне місце в партії Л. Троцького, проте лідери існуючих фракцій жодним чином не погоджувалися віддати йому ініціативу, а у випадку успіху – лаври «об'єднувача партії».

Діяльність редколегії газети «Правда» знайшла відгук серед частини російських соціал-демократів на еміграції, зокрема й більшовиків. Про це засвідчувала праця марксистської групи в Парижі (18 осіб), секретар якої Ілля (більшовик) інформував про підтримку нефракційних ідей. Він зазначав, що група здійснює діяльність під гаслом: «через голови фракцій – до партії» [510, арк. 1-2]. Проте перед М. Меленевським і його прихильниками з числа спілчан, причетних до видання «Правды», стояло важливе завдання – донести свою позицію до рядових членів УСДС у межах Російської імперії і переконати їх у правильності обраної ідейно-політичної лінії. Зробити це було складно, адже сама РСДРП перебувала в стані гострої ідейної та організаційної кризи. Унаслідок репресій значна частина досвідчених спілчанських діячів і рядових партійців вибула зі складу громади. Оскільки приїзд у межі романівської імперії та ведення на місці роз'яснювальної роботи були неможливими, то Басок листовно, через відомі йому адреси, звертався до членів УСДС. ДП інформував, що його листи надійшли в Золотоношу Полтавської губернії, просив передати їхні копії в Черкаси, Кременчук, Лубни, Полтаву та в сусідні містечкові та сільські організації; в Полонне Волинської губернії з проханням передати в Понінку, Славуту, Новоград-Волинський, Ровно, Остріг та інші населенні пункти; у Новозибків Чернігівської губернії з подальшою передачею копій у Корюківку, Клинці, Стародуб, Гомель та інші найближчі організації; у Гомель із передачею в Сновськ, Новозибків, Клинці та інші сусідні організації [477, арк. 8-8 зв.]. Існуючі повтори засвідчували про невпевненість М. Меленевського в чинності адрес, на які надсилалися листи.

Про зміст надісланих епістол засвідчує одне з послань, датоване 6 жовтня 1908 р., що отримала активістка Черкаської організації Р. Браїлівська і яке потрапило до рук охранки. У ньому Басок анонсував вихід через чотири дні газети «Правда», з чим пов'язував оживлення соціал-демократичної роботи. Зазначаючи про ідейний напрям видання, він писав: «Виставляючи на своєму знамені об'єднання, а не

розколювання, єдину класову боротьбу за соціалізм, а не боротьбу за фракції всередині пролетарської партії, ми запропонували співробітничати в «Правде» літераторам обох фракцій, як більшовикам, так і меншовикам». Проте останні несподівано відмовилися від співпраці в газеті і цей «украй сумний» факт, на думку Баска, засвідчував, як вихід нефракційної газети зустріли «верхи» меншовицької фракції. Зазначений демарш суттєво затримав вихід газети. Більшовики хоча й не відмовилися від участі, «проте і з їхнього боку не можна очікувати діяльного співчуття». М. Меленевський підкреслював, яку політичну лінію впроваджує «Правда, це: 1) допомогти об'єднанню соціал-демократичних працівників, які провадять роботу після періоду реакції (видно, він уважав, що цей період уже закінчився) та 2) створити навколо останніх атмосферу співчуття в робітничих масах. Автор листа хоча й не заперечував наявності розбіжностей між більшовиками та меншовиками, але стверджував, що ці суперечності відносилися до того часу, коли інтелігенція відігравала провідну роль у партії. Водночас він зазначав, що «навіть при наявності політичних розбіжностей слід уміти підпорядкувати їх вищому принципу: єдності економічних і політичних виступів пролетаріату». Діяч УСДС наголошував на тому, що «Правда» «не ставить за мету боротися з існуючими фракціями і тим паче завдання створення третьої фракції» і прагне позбутися спадщини фракційної політики. Від організацій УСДС редколегія «Правды» очікувала «найсуворішої критики та найдружніших порад», надання грошової допомоги та надсилання кореспонденцій з фабрик, заводів, майстерень і сіл (бажано, щоб писали самі робітники), загалом про місцеве життя. Із практичних кроків М. Меленевський вважав за необхідне якнайшвидше скликати спілчанську обласну конференцію. Для цього він пропонував протягом півтора-два місяці: 1) зібрати районні конференції, відновити старі та встановити нові зв'язки; 2) товаришам з тимчасового Подільського районного комітету зв'язатися з Бердичівським і 1-м Волинським районним комітетом і взяти на себе ініціативу скликання загальноспілчанської конференції. Допомогу їм мав надати Київський технічний центр [138, арк. 100-103 зв.]. Послання М. Меленевського досить чітко з'ясовувало обставини видання «Правды», її ідейний напрям і завдання. Воно також окреслило першочергові завдання організацій УСДС з підтримки газети та відродження

спілчанських організацій.

Несподівано для членів редколегії проти видання «Правды» як друкованого органу УСДС виступила Закордонна група Спілки. До складу обраного керівного органу, бюро на той час входили Аркадій II (Фельдман), Новаковський (Гінзбург) та Антип (Й. Барановський) [474, арк. 119 зв., 133 зв.]. Останній став лідером цієї партійної інституції. Перебуваючи на службі охранки, він виступив знаряддям останньої в недопущенні реалізації Л. Троцьким і діячами Спілки планів із подолання фракційного розколу та консолідації РСДРП.

Для вияснення своєї нефракційної позиції представники редколегії «Правды» М. Меленевський і Л. Мірлес прибули на засідання ЗГС до Женеви. На ньому вони доповіли про склад редакції та зазначили, «що в газеті однакову участь прийматимуть і меншовики, і більшовики», проте після тривалої дискусії ЗГС вирішила «газету не визнавати своєю, оскільки вона не виражає думок всіх організацій області». Група вирішила бойкотувати «Правду», після чого меншовицькі автори Ф. Дан, Ю. Мартов, Б. Горєв відмовилися від співпраці з газетою. Наприкінці вересня 1908 р. ЗГС ще раз підтвердила своє негативне ставлення до «Правды» [474, арк. 132 зв.-133 зв.]. Таким чином, серед емігрантів-спілчан відбувся розкол; більшість зі складу Закордонної групи не підтримала діячів громади на чолі з М. Меленевським, які зайняли нефракційні позиції та співробітничали в редколегії газети.

Після цього ЗГС надіслала лист до членів організацій Української Спілки, в якому зазначалося, що вона «вирішила відмовити їй («Правде» – О. Ф.) як в ідейній, так і матеріальній допомозі». Члени Закордонної групи наводили аргументи на користь своєї позиції. Для обґрунтування свого несприйняття «Правды» вони стверджували, що «Українського Союзу як Обласної організації не існує», а залишились розбиті, між собою не зв’язані групи». Відтак, зазначали члени ЗГС, від імені Спілки можна було б виступати тоді, коли б повноваження надали «такі великі районні організації як Полтавська, Кременчуцька, Чернігівська, Клинцівська, Гомельська, Черкаська, Шполянська та інші», які не були опитані [474, арк. 132-132 зв.]. Проте автори листа не помічали алогізму в своїх розмірковуваннях: до кого тоді спрямовувався вказаний лист, якщо УСДС «не існує» і що становлять собою

перелічені організації? Більш переконливим виглядав другий аргумент, який стосувався ідейних засад видання та міг знайти підтримку в рядових членів організації УСДС. Члени ЗГС повідомляли, що «редакція фактично перебуває в руках товариша Троцького, принципові погляди якого були чужі організаціям області» [474, арк. 132 зв.]. Останнього вважали більшовиком, а редколегії приписували «більшовицьку фізіономію» [136, арк. 9 зв.]. Зазначене помилкове твердження зумовлювалося недостатньою поінформованістю спілчан про тодішні переконання Л. Троцького. Можливо, воно гуртувалося на тому факті, що в «Правде» відмовилися працювати лідери меншовиків, а більшовики висловили готовність надсилати статті в газету. Спілчани, як відомо, демонстрували прихильність до меншовицької стратегії та тактики. У листі запропоновано обговорити це питання на місцях і розпочати підготовку загальноспілчанської конференції [474, арк. 133 зв.].

У питанні про ставлення до «Правды» спілчанські організації розкололися. Редколегію газети підтримували члени Волинського та Подільського районних комітетів УСДС. Проте вінничани, які делегували повноваження М. Меленевському на видання часопису, були, за його ж словами, «досить нестійкими» [107, арк. 96 зв.]. Свою категоричну незгоду з позицією ЗГС висловив член Волинського районного комітету Спілки Герасимов у листі до редакції меншовицької газети «Голос социал-демократа». Цей лист написаний після січневої 1909 р. конференції УСДС. Він стверджував, що «крім усіх економічних та політичних негараздів, які гальмують розвиток нашої Партії», остання ще більшою мірою страждає від того, що «в ній панують такі елементи, які для досягнення своїх цілей, хоча б фракційних, не гидують ніякими засобами і не зупиняються перед явною брехнею, ні перед демагогією, ні перед дезорганізацією». Волинський спілчанин спростовував закиди, які ЗГС висувала проти ініціаторів видання «Правды». Що ж стосується самої газети, то автор епістоли стверджував, що ніщо з доступної робітникам літератури не може її замінити. Пролетарі зустріли її з «захопленням» «і один екземпляр «Правды» ходить по сотнях робітничих рук, поки від нього не залишаються лише шматки». Спілчанський активіст зазначав, що редакція газети «цілком правильно розуміє й оцінює сучасне становище в Росії загалом, і в області Спілки зокрема», і вона «може

і буде служити керівником і відмінним організатором нашої області» [520, арк. 1-2].

Члени Подільського районного комітету Спілки, очевидно, вагалися. Вони надіслали листа до ЗГС з проханням уточнити її точку зору. У відповідь подільські спілчани отримали послання, датоване 5 січня 1909 р. У ньому зазначалося, що ЗГС не має ніякого стосунку до видання «Правды». Повідомлялося також, що видавці газети присвоїли собі ім'я обласного спілчанського органу без відома організації. Автори листа висловлювали переконаність, що «уповноважена за таких умов редакція, явно для всіх працівників-спілчан, не відбиває думки області, не може і не повинна отримувати підтримку організації» [462, арк. 1]. Попри це, закордонці визнавали необхідність створення популярного друкованого органу, але зазначали, що «він має перебувати в надійних руках». Вихід із ситуації, що склалася, ЗГС вбачала в скликанні обласної конференції УСДС, яка довірить справу редагування газети особам, що відповідають зазначеним вимогам. Зі скликанням форуму пов'язувалися також надії «об'єднати розбиті організації». Вінницьким товаришам повідомляли, що в область Спілки ЗГС уже відрядила товариша Антипа, який «уповноважений нами для проведення в життя лінії, наміченої ЗГС» [462, арк. 1-1 зв.], попри це вінницькі соціал-демократи надалі все ж поділяли точку зору Баска і «Правды».

«Лінія ЗГС» полягала в реалізації низки заходів, спрямованих на відродження громад Спілки. Свою позицію вона активно висвітлювала на шпальтах «Голоса социал-демократа» [523, арк. 1-2]. Передбачалося об'їхати усі громади УСДС, скликати обласну конференцію, на якій прийняти відповідні ситуації рішення й обрати новий Головний комітет. Останній мав реалізувати першочергові заходи з відновлення роботи. Це був раціональний план. Однак проблема полягала в тому, що його реалізація здійснювалася значною мірою зусиллями Антипа (Й. Барановського). Останній, перебуваючи на службі в Київському охоронному відділенні, інформував М. Кулябка про плани спілчан і повністю узгоджував із ним свої дії. Таємна поліція використала діяльність Антипа для з'ясування існуючої мережі спілчанських організацій та остаточної ліквідації Спілки [136, арк. 104-104 зв.].

Позиція ЗГС несподівано для М. Меленевського знайшла підтримку більшості

діячів та членів спілчанських організацій. Це сталося через те, що Басок і його нечисельні прихильники в еміграції не змогли донести до соціал-демократів області власну позицію. Далося взнаки також кількарічне ідейне виховання членів УСДС у дусі меншовицької стратегії та тактики.

Про настрої серед діячів спілчанської області засвідчував розлогий лист колишнього члена Полтавського губернського союзу РСДРП, редактора газети «Полтавский рабочий», а згодом діяча ГК Спілки Віталія (Пєрєкрьостова) до ЗГС, який потрапив до рук охранки на початку грудня 1908 р. Віталій уважав Закордонну групу УСДС правонаступницею минулої обласної організації. Сьогодні спілчанські громади, за його словами, «перебувають у стані повного розпаду». Оцінюючи колишнє і теперішнє ідейне обличчя Спілки, адресант писав: «Вона роками, навіть такими як 05 і 06 рр., складалась однозначно як меншовицька і такою, за це можна ручатися, залишилась і тепер у масі своїх розпорошених і з організаціями у більшості не пов'язаних членів». Пєрєкрьостов висловлював міркування та давав деякі поради з питання відродження соціал-демократичного руху. Він мислив, що «авторитетному партійному органу знову доведеться зіграти роль збирача партії». Однак це видання соціал-демократичний діяч бачив однозначно меншовицьким [136, арк. 46-47 зв.].

Про позицію Гомельського окружного комітету РСДРП засвідчував лист Олександра (очевидно секретаря комітету – О. Ф.) до редакції «Голоса социал-демократа» від 28 жовтня (10 листопада) 1908 р. У ньому повідомлялося, що гомельські спілчани отримали листи редакції «Правды» та ЗГС, у яких містився виклад їхніх позицій із питання про ставлення до обласної газети. Ця тема розглядалася на двох засіданнях комітету. У прийнятій резолюції зазначалось: виходячи з того, що до складу редколегії входять більшовики, «тоді як район діяльності «Спілки» меншовицький, а тому «Правда» в такому складі редакції не може бути виразником думки Спілки». Пропонувалося утворити нову редакційну колегію, «яка складалась би з меншовиків» [522, арк. 1; 107, арк. 54-54 зв.]. Прикметно, що з приводу твердження про більшовицький склад редакції «Правды» Ф. Дан зробив таку помітку: «Нам здається, точніше було б виразитися «не меншовицький» [522, арк. 1].

Однак більшість членів УСДС сформували свою негативну позицію щодо «Правды» під упливом візиту Антипа (Й. Барановського) в їхні організації. Після приїзду в Наддніпрянщину з ініціативи останнього створили Організаційну комісію, що займалася поновленням зв'язків і підготовкою конференції Спілки [526, арк. 1]. Відтак розпочався об'їзд Антипом спілчанських громад, який тривав із кінця листопада 1908 р. і до часу проведення конференції 18 січня 1909 р. Начальник Київського охоронного відділення М. Кулябко забезпечив таємний супровід вояжу емісара ЗГС підпорядкованим йому штатом співробітників. 26 листопада 1908 р. він надіслав підлеглим цілком таємну телеграму за № 545, у якій повідомив про приїзд у спілчанську область «товариша Антипа». Начальник охранки наголошував, що, не заарештовуючи останнього, за ним «слід установити невідступне спостереження і при виїздах супроводжувати філерами». Встановлені внаслідок стеження зв'язки соціал-демократа належало «ретельно розробити, не ліквідовуючи без згоди району». Зазначене розпорядження М. Кулябко доводив до відома підлеглих, які мали використовувати його настанови у вчиненні оперативно-розшукових дій. Начальник охранки очікував від підпорядкованих чинів таємної поліції результатів розробки відомостей [366, арк. 417]. Більш детальні інструкції М. Кулябко надіслав начальникам ГЖУ 29 листопада та 1 грудня 1908 р. Він інформував, що найближчим часом передбачається скликання обласної конференції Спілки, делегати на яку обиратимуться на губернських форумах. Начальник Київської охранки констатував, що з попереднього досвіду «цілком зрозуміло, що широка діяльність організацій і успіх в справі залежав, головним чином, від керівного центру, який об'єднав всю роботу окремих груп і постачав провінційні громади партійною літературою». Із метою попередження зміцнення та розвитку організації, посилення зв'язків окремих осередків між собою, належало за допомогою агентури встановити уцілілих від арештів членів Спілки, найретельніше з'ясувати їхні зв'язки шляхом зовнішнього спостереження та встановити особи делегатів конференції, які «становлять кращі працюючі сили місцевих організацій і вилучення (арешт – О.Ф.) їх, безумовно, завдасть суттєвої шкоди подальшій діяльності Українського союзу» [366, арк. 420-420 зв.]. М. Кулябко застерігав підлеглих, що арешт губернських конференцій

можливий, якщо для нього немає агентурних перешкод (тобто, на них відсутні секретні співробітники охранки і, звісно, Антип). У циркулярному листі підкреслювалося, що за останнім «належить установити невідступне спостереження, супроводжувати філерами при всіх його переїздах, ні в якому випадку не заарештовуючи» [366, арк. 420 зв.-421].

Графік відвідин місцевих організацій Антипом, якому дали ім'я зовнішнього спостереження Тюльпанний, виявився дуже насиченим. З 26 листопада по 4 грудня 1908 р. він перебував у Полтаві і 30 листопада виступив із доповіддю перед членами організації. Звідти емісар привіз справжню історичну довідку про соціал-демократичну організацію з 1900 р. і до кінця 1908 р. [474, арк. 130 зв.-131 зв.] Щоденник зовнішнього спостереження засвідчував кожен крок, зроблений Антипом у Полтаві. Після цього Й. Барановський вибув до Києва [136, арк. 2-4, 31-36]. 19 грудня він приїхав до Вінниці, з 25 по 29 грудня перебував у Гомелі, Новозибкові та Клинцях, звідки виїхав до Києва, 6 січня 1909 р. рушив до Умані, де перебував до 10 січня, у той же день, 10 січня, виїхав до Харкова, звідки 11 січня ще раз відвідав Полтаву [136, арк. 2, 29, 67, 77, 93-94; 474, арк. 180-180 зв.]. Окремі організації, до яких Й. Барановський із певних міркувань не міг поїхати, об'їжджав М. Шефтель [474, арк. 118, 125]. У кожній поїздці Антипа супроводжували філери Київського охоронного відділення та місцевих жандармських установ. Місцеві жандарми отримували письмові застереження М. Кулябка про недопустимість арешту секретного співробітника [474, арк. 140].

Проілюструємо оперативно-розшукові заходи таємної поліції на прикладі першого дня перебування Й. Барановського в Гомелі Могилівської губернії. Тюльпанний прибув на станцію Гомель 26 грудня об 11 годині 20 хвилин і, взявши візника біля будинку № 15 по Троїцькій вулиці, рушив у місто. Проте, він зник з поля зору філерів. О 15 годині за Антипом відновили спостереження на Румянцевській вулиці, де він зайшов у кофейню Кагаловича. На цій же вулиці він зустрівся з Прикажчиком (місцева кличка). Там же вів розмову з багатьма гімназистами. О 16 годині 10 хвилин вийшов із кофейні й зайшов у будинок Бартновської, 14 по Олександрівській вулиці, звідки вийшов в 17 годин 50 хвилин, і повернувся в

кофейню, де побув до 20 години. Звідти він рушив у готель «Брістоль», де о 12 годині ночі залишений [366, арк. 430]. За результатами зовнішнього спостереження та розробки даних, пов'язаних із поїздками Й. Барановського до різних міст, таємна поліція встановила та уточнила численні адреси, імена та (або) псевдо персон (з детальним описом їхніх прикмет), пов'язаних із УСДС. Ліквідація зібраного масиву інформації шляхом обшуків і арештів залишалася питанням часу.

Важливим результатом поїздок Антипа стала підготовка та проведення виборів делегатів на конференцію Української соціал-демократичної спілки. Спілчани-члени регіональних організацій пов'язували з нею перспективи відновлення дієвого керівного центру та відродження широкого соціал-демократичного та революційного рухів. Безперечно, він використав спілкування з членами спілчанських громад для утвердження точки зору ЗГС на видання газети «Правда». Інші плани щодо конференції виношували в Київському охоронному відділенні; жандарми мали на меті з'ясувати та арештувати (якщо не заважатимуть агентурні обставини – викриття секретних співробітників) її делегатів і похоронити надії членів УСДС на відродження ГК та загалом обласної організації.

Конференція Спілки зібралася в Києві 18 січня 1909 р. Вона була скликана з ініціативи ЗГС і організована завдяки зусиллям насамперед Антипа, уся діяльність якого з першого та до останнього кроку узгоджувалася з начальником Київського охоронного відділення М. Кулябком. Останній пояснював у ДП, що, завдяки роботі секретної агентури, він цілком освідомлений про зібрання форуму, особи делегатів якого встановлені та супроводжувалися зовнішнім спостереженням. Таємна поліція допустила роботу конференції, проте з дозволу начальника Особливого відділу ДП Є. Клімовіча не заарештувала її учасників задля недопущення викриття особи секретного співробітника [484, арк. 1 зв.; 483, арк. 93].

Конференція УСДС зібралася вперше після закінчення революції 1905–1907 рр. і її результати мали двоїстий характер. Суперечливість цієї події запрограмована фактом найактивнішої участі таємної поліції та секретних співробітників в її організації та роботі. Водночас, під час підготовки форуму активізувалася діяльність місцевих спілчанських громад, активісти та рядові члени яких пов'язували з ним

відродження соціал-демократичного руху. Попри зовнішні формальні ознаки успішності роботи, свідченням чого стали досить великі протоколи форуму [549, с. 351-357; 483, арк. 28-33 зв.], насправді він виявився заходом, контрольованим таємною поліцією [226, арк. 60-61 зв.]. Проведені після конференції арешти значною мірою звели нанівець діяльність спілчан.

Але повернемося до засідань конференції. У них взяла участь невелика кількість делегатів – представники Гомельського району, Шостки та Воронежа, Кролевця з районом, Бердичева, Житомира, Новоград-Волинська та ЗГС. Помітивши стеження філерів, два делегати від Подільської губернії не змогли взяти участь у засіданнях. Проте жандарми з'ясували ім'я одного подільського соціал-демократа – І.-Г. Боркуна, в організації – Ніколая, якого обрали від Подільського районного комітету для участі в роботі конференції [488, арк. 9-11 зв]. М. Меленевський і його прихильники стверджували, що з місць прибуло лише 8 делегатів від 3-4 організацій, а низка міцних організацій не була представлена [520, арк. 2; 107, арк. 96]. Перед початком засідань делегатам коротко передали зміст двох листів колишніх членів ГК, у яких вони солідаризувалися з позицією ЗГС щодо «Правды»; у них стверджувалося, що очолювана Л. Троцьким газета не відображає меншовицької позиції спілчанських громад, а тому конференція повинна утворити редакцію органу УСДС, «який би користувався авторитетом усієї області» [484, арк. 28-28 зв.]. Після цього конференція затвердила мандати делегатів і ухвалила порядок денний, запропонований Організаційною комісією (ОК). Він передбачав розгляд дев'яти питань, зокрема: звіти ОК, Тимчасової групи Спілки (ТГС), ЗГС, а також про соціал-демократичну думську організацію, про загальноросійську конференцію РСДРП, доповідь представника редакції «Правды», про обласний орган і роботу на місцях, вибори ГК. Зазначимо, що оскільки представник «Правды» не прибув – це питання зняли з розгляду [484, арк. 28 зв.-29]. Представник ОК відзначив про об'їзд спілчанських організацій напередодні форуму та скликання загальноміських конференцій у Житомирі, Бердичеві, Вінниці, Гомелі, Новозибкові, Клинцях, Кролевці, Шостці, Воронежі та Умані, на яких повідомили про програму роботи обласної конференції та «виробляли мотивовані мандати» делегатам. Представник ЗГС інформував про створення своєї

групи, про перипетії з виданням «Правды» та причини негативного ставлення до неї. Він з'ясував, які завдання ЗГС поставила перед собою: 1) звернення до організацій про відновлення зруйнованих соціал-демократичних осередків і 2) скликання загальноспілчанської конференції. Звісно, делегати не могли негативно оцінити цю, на вигляд конструктивну роботу (хоча вони не знали, що зазначена діяльність завдяки провокаторській ролі Антипа відбувалася цілком під контролем таємної поліції). Секретар Тимчасової групи Спілки (ТГС) інформував, що остання отримала «правонаступність» від ЦГС, членів якої заарештували в лютому-березні 1908 р. ТГС разом із ЗГС створили ОК, яка займалася підготовкою конференції [484, арк. 29-29 зв.]. Питанню про думську соціал-демократичну фракцію, яке мало більше теоретичний, ніж практичний характер, що засвідчують протоколи, приділили найбільше уваги. Роботу фракції схвалили [484, арк. 29 зв.-31 зв.]. З питання про конференцію РСДРП назвали причини, чому УСДС не надіслала свого представника; запізнілість запрошення, зруйнований стан осередків і неможливість скликати обласну конференцію, відсутність в області 5000 організованих робітників, що дає право на посилку делегата [484, арк. 31 зв.]. Враховуючи соціально-політичні умови та становище соціал-демократичних організацій, з питання про роботу на місцях конференція визнала за доцільне поєднання нелегальних і легальних форм діяльності. Рекомендовано зосередитися на роботі в професійно-кооперативних і культурно-просвітницьких організаціях, у діяльності навколо Державної думи. Наголошено на необхідності провадити агітаційну роботу соціал-демократії, під час якої з марксистської точки зору висвітлювати питання робітничого та загальнополітичного життя в Російській імперії [484, арк. 32-32 зв.]. Чи не найважливішим у роботі конференції було питання про обласний орган УСДС. Перед його розглядом зачитали документи партійних організацій, надіслані ОК та подані делегатами. Усі вони відмовляли «Правде» у праві вважатися спілчанським виданням і пропонували доручити редакції меншовицького «Голоса социал-демократа» редагувати обласний орган УСДС. Більшістю голосів, при одному, що утримався, доручили вжити заходів щодо видання спілчанського друкованого органу [484, арк. 32 зв.-33]. Відразу після закінчення конференції щойно обраний ГК звернувся з листом «До всіх організацій

Українського Союзу (Спілки)». Він інформував, що соціал-демократичний форум доручив йому організувати видання обласного органу, навколо якого мала розпочатися робота. На першому засіданні керівного центру прийняли рішення звернутися в редакцію меншовицького «Голоса социал-демократа» з пропозицією, щоб той «виділив із свого середовища колегію для редагування [спілчанського] органу». ГК звертався до членів організацій УСДС з проханням про надання фінансової допомоги, оскільки видання газети потребувало «крупних затрат» [484, арк. 27]. Важливим морально-політичним успіхом ЗГС стало визнання форумом правомірними її дії «до скликання та після скликання конференції» [484, арк. 33]. Конференція засвідчила прихильність організацій, що були представлені на ній, до меншовицьких принципів у діяльності. Присутнім делегатам здавалося, що робота та рішення форуму стануть важливим імпульсом, який, врешті, переламає негативні тенденції в соціал-демократичному русі області.

Після завершення конференції детальний звіт про неї опублікував «Голос социал-демократа» [524, арк. 1-4], а її учасники виступили з доповідями в спілчанських організаціях про результати роботи [487, арк. 1-1 зв.]. З цією ж метою здійснював поїздки в громади (і в супроводі філерів) Й. Барановський [483, арк. 24, 50-57]. В організації розіслали протоколи форуму, що мало засвідчувати його плідну роботу. Здавалося, започатковується нове піднесення в діяльності Спілки.

Хоча проведення конференції та створення нового ГК відбувалося під патронатом закулісної діяльності охранки, проте робота спілчанських громад дещо пожвавилася. Це помітили в Санкт-Петербурзі, звідки 19 лютого 1909 р. надійшло розпорядження за підписом завідувача особливого відділу ДП полковника Є. Клімовіча з вимогою «вжити всі залежні заходи до найшвидшої ліквідації складу та зв’язків згаданої групи, оскільки, за наявними даними, організаційна діяльність «Спілки» починає проявлятися у надто широких розмірах» [483, арк. 35]. Використовуючи зібрані в результаті оперативно-розшукової діяльності дані, таємна поліція вдалася до ліквідації – масових обшуків і арештів [483, арк. 74].

Украй негативно до організованої Й. Барановським конференції та обраного ГК поставився М. Меленевський і його прихильники. У листі в Бердичів Басок указував

на недобросовісність організаторів форуму, від яких «не можна було нічого іншого очікувати – вони перейшли всі межі». Вони докоряли М. Меленевському за те, що повноваження на видання «Правды» йому надала лише незначна частина громад, проте на скликаному ЗГС форумі не було представників низки значних соціал-демократичних організацій (Полтави, Чернігова, Києва, Вузлового залізничного бюро). М. Меленевський стверджував, що організатори конференції у своїх діях керувалися «вузькофракційним принципом». І хоча він як нефракційний соціал-демократ, закликав представників Волинського районного комітету не вносити «фракційної озлобленості» в життя організації, проте одночасно пропонував ігнорувати «карикатурний ГК» і, здійснюючи роботу, вступати в зносини з тими громадами, які не були представлені на форумі. Через деякий час окреслював перспективи такої діяльності М. Меленевський, «коли робота просунеться вперед, організуєте з'їзд і таким чином скасується існуючий «керівний центр»» [107, арк. 96; 483, арк. 48-49 зв.]. Однак, пропонований Баском характер роботи засвідчував, що міжфракційна боротьба не припинялася; вона лише набувала іншого характеру.

М. Меленевський і його прихильники й не думали здаватися. До своєї діяльності він залучав також і більшовиків, які відкрито поділяли нефракційні погляди. У Подільську губернію в червні 1909 р. прибув посланець Баска більшовик Михайло (М. Менес) з метою організувати конференцію Подільського району [484, арк. 58]. Агент Благовєщєнський інформував 4 вересня, що у Вінницю та Бердичів приїжджав діяч ЗГС і прихильник Баска Валеріан. Він виступав перед партійцями з доповідями про погляди «Правды» та читав реферати [483, арк. 79-80]. Проте задумані М. Меленевським і його прихильниками консолідаційні заходи, співпраця з Л. Троцьким, виявилися знівельованими завдяки діяльності ЗГС та закулісною грою Київського охоронного відділення.

У липні 1909 р. за кордоном вийшов перший номер «Известий Украинского Союза», який значився органом ГК УСДС. Допомогу у виданні газети надали провідні діячі меншовиків. У газеті містилися статті меншовицьких авторів О. Мартинова про діяльність думської фракції РСДРП [650], Ф. Дана про робітниче законодавство [604], інформація про стан спілчанських громад на Київщині, в Житомирі, Лубнах та ін.

[570; 665; 725]. Це число газети виявилося єдиним, що видав новообраний ГК, проте через проблеми в роботі транспортної групи, переправлення соціал-демократичних видань, зокрема й «Известий», із-за кордону в межі Росії затримувалося до вересня місяця [484, арк. 74-85].

Спілчани зі складу редколегії «Правды», насамперед М. Меленевський, і члени Волинської та Подільської районних організацій не визнавали легітимності конференції та її рішень, зокрема й обраного ГК. У листі Й. Барановського з Женеви до Ф. Яремченка у Київ (прикметно, що обидва персонажі займали провідні місця в УСДС і водночас діяли як секретні співробітники Київського охоронного відділення) інформувалося, що здійснювана бердичівцями та подолянами кампанія проти ГК перенесена Баском на сторінки більшовицького «Социал-демократа» [483, арк. 81-81 зв.]. Згодом виник також конфлікт з приводу архіву УСДС. Прихильники більшості, що визнавали законними дії ЗГС і рішення форуму, прагнули закликати супротивників до дотримання партійної дисципліни. У листі секретаря ЗГС Новаковського (Гінзбурга) з Женеви в Київ від 13 вересня 1909 р. пропонувалося «зареєструвати» обраний ГК в ЦК РСДРП з'ясувати останньому суть справи та просити «вплинути» на «небажаючих» підкоритися партійній організації. Новаковський інформував, що на засіданні ЗГС прийняли рішення про передачу архіву та всього майна Спілки в розпорядження ГК [482, арк. 38-38 зв.]. Такими адміністративними заходами більшість сподівалася подолати опозицію М. Меленевського та його прихильників.

Очевидно, що внаслідок вжитих таємною поліцією заходів вдалося заарештувати членів обраного у січні ГК, провадилися арешти в регіонах [483, арк. 20]. Про зазначене свідчив лист Й. Барановського до Ф. Яремченка від 18 травня 1909 р.; Антип уважав, що вихід із теперішнього (очевидно – поганого – О. Ф.) становища «можна досягнути лише виборами ГК», а для цього слід «негайно заходитися підготовкою нової конференції». Він також висловлював міркування, що «цього року доведеться подумати про сільськогосподарські страйки і т. п.». Натякаючи на себе, адресант писав: «Хто здійснюватиме скликання та підготовку конференції ви здогадуєтесь» [483, арк. 101]. Дежавю [483, арк. 109-110, 132-133].

Попри те, що січнева (1909 р.) конференція відмовила «Правде» в праві виступати друкованим органом УСДС, представники останньої й надалі співробітничали в ній. Проте з третього номера у назві газети відсутня згадка про Спілку як видавця і вона стала нефракційним органом, власне «газетою Л. Троцького» [940, с. 148]. Один із фундаторів УСДС, М. Меленевський, більше року, до початку липня 1910 р., продовжував працювати в редколегії. З особистих мотивів (погане самопочуття) Басок вимушено покидав Відень і роботу в газеті. У листі до колег по редакції він повідомляв про це, зазначаючи, що «цілком залишається прихильником ідейно-політичного напряму «Правды». На той час було видрукувано 13 номерів газети. Басок зазначав, що бачить, як «велика частина ідей «Правды» – єдність партії – вже входить швидко в кров усієї нашої партії…» [518, арк. 79-79 зв.]. Проте, спілчанин лукавив. Газета й справді послужила справі консолідації російської соціал-демократії, однак загалом вона так і не зуміла досягнути поставленої мети – відновити єдність РСДРП.

Очевидно, були й інші мотиви відмови М. Меленевського від праці в «Правде». Колишні вихідці з РУП, увійшовши до складу РСДРП після перетворення Спілки в регіональний союз російської соціал-демократії, складали меншість в її керівництві. Попри те, що вони займали принципову інтернаціоналістську позицію в РСДРП, водночас, їхньому світогляду все ж притаманні українські національні почуття. Такий ідейний дуалізм спонукав спілчан до співпраці з українськими соціал-демократами. Слушність цієї думки засвідчують спроби налагодження контактів між представниками інтернаціональної УСДС і національної УСДРП (про це – далі).

Після виходу зі складу редакції М. Меленевський зосередився на відновленні Української Спілки, але не поривав відносин зі співробітниками «Правды». У листі до С. Семковського від 7 січня 1911 р. Басок у метафоричному стилі писав: «(хоча ми і дві держави – Ви «Правда», а я малесенька «Спілка»!), а.. шлях наш один і той же». М. Меленевський повідомляв про незмінність переконань і висловлював готовність і надалі підтримувати «Правду» та її починання. Щодо роботи над відновленням УСДС, то він порівняв себе з равликом, «який помаленьку їде». «У справі налагодження зв’язків зі Спілкою мною до цих пір майже нічого не зроблено», – писав

Басок [508, арк. 21].

Загальна криза РСДРП у добу реакції призвела до ослаблення централістичних тенденцій у ній. Зазначене мало несподівано позитивне значення для УСДС; її автономний статус самочинно розширився. Неформальний лідер організації М. Меленевський скористався ситуацією для здійснення практичних заходів для налагодження взаємин із національною УСДРП.

Перші публічні кроки з боку Спілки назустріч національній УСДРП Басок зробив наприкінці 1911 р. На той час він уже налагодив зв'язки з Провінційним бюро УСДС, яке діяло в Україні (див. підрозділ 5.3. – О. Ф.). О. Скоропис-Йолтуховський, утечу якого з Єнісейської губернії у Східному Сибіру фінансово готували спілчани [107, арк. 205], на деякий час дистанціювався від партійних справ [767, с. 194]. Водночас, він також захищав «національне реноме» УСДС перед українськими соціал-демократами, а згодом продовжив працю в цій громаді.

Перед спілчанами стояло завдання побороти надзвичайно критичне, якщо не сказати вороже, ставлення українських соціал-демократів до Спілки як репрезентанта РСДРП в українських губерніях. Про відповідну налаштованість в УСДРП засвідчують, зокрема, публікації в журналі «Наш голос», який почали друкувати з листопада 1910 р. У виданні були статті членів УСДРП, галицької УСДП, а також Спілки. Показовими були публікації одного з найяскравіших авторів національної соціал-демократії, члена ЦК Л. Рибалки (Л. Юркевича). У статті «До нашої націон[ально]-партійної псіхольогії», оцінюючи наслідки діяльності «нашого братнього антагоніста» РСДРП у добу революції 1905–1907 рр., він писав: «Наш пролєтаріат значно зденаціоналізований і цей сам факт творив серіозні перешкоди нашій городській роботі, але додайте сюди те, що денаціоналізацію робітництва санкціонувала РСДРП своєю антинаціональною практикою, що до неї, як до партії старої та досвідченої йшли всі кращі верстви пролєтаріату, що РСДРП мала проти нас спеціальну зброю в особі яничарської Спілки, що ми – молода партія – конкурували з нею в часи надзвичайного громадянського зворушення, котрим заправляла РСДРП, що ми тільки в революційні вже дні перейшли з села город, де головно відбувались революційні події, і стане зрозумілою та неможлива ситуація, в якій опинили ся ми»

[703, с. 39]. Розглядаючи питання про еволюцію Спілки, Л. Юркевич відзначав, що вона не мала ні національно-творчих завдань, ні національно-оборонних («як от наша автономія»). Перетворившись з національної в краєву (територіальну) організацію, слава її «канула в вечность» [703, с. 45-46].

Інший відомий український соціал-демократ, член ЦК партії Д. Донцов указував на характерні сумніви, які виказували російські соціал-демократи щодо існування української нації. Серед останніх публіцист неодноразово згадав і «т. Самойловича» (М. Меленевського) та його товаришів зі Спілки. Зокрема, Д. Донцов нагадував виступ Баска на Стокгольмському з'їзді партії, де той стверджував, що «украинский пролетариат совершенно обрусел» [618, с. 170–171, 182–183, 184]. Звісно, така позиція РСДРП і спілчан повністю суперечила національним поглядам української соціал-демократії.

Українські соціал-демократи, перейшовши добу реакції, на новому етапі історії ставили завдання в основу практичної роботи провадити економічну агітацію, підносячи одночасно гасло демократичної республіки, доповнюючи його національно-визвольними вимогами [707, с. 133]. Останнє зумовлювалося тим, що головною тенденцією державного та суспільного життя, на думку М. Порша, стала національна проблема [656, с. 3]. За таких обставин Л. Юркевич наголошував, що «для нації, котра лише починає відроджуватись, як от українська нація, боротьба за національне усвідомлення народних мас становить мало не єдине і головне національне завдання національних партій» [704, с. 227; 956, с. 303-304]. За домінування таких акцентів в ідейно-теоретичних статтях провідних діячів УСДРП [606, с. 72-75], якою бачили спілчани майбутню співпрацю з українськими соціал-демократами?

Позицію національно орієнтованих діячів Української соціал-демократичної спілки сформулював М. Меленевський у статті з промовистою назвою «До роботи через єднання», опублікованій наприкінці 1911 р. [87, арк. 109-109 зв.] Один із провідників Спілки стверджував, що всупереч закидам про її приналежність до російської соціал-демократії, вона насправді діяла як українська організація. Басок підкреслював революційні заслуги Спілки і відзначав, що вона поширила вплив на

більшу частину української території, вела завзяту боротьбу «проти буржуазно-українського шовінізму» та досягла «майже монопольного впливу на народні маси». «І носячи назву у к р а ї н с ь к о ї (тут і далі – розрядка автора – О. Ф.) та ведучи переважно агітаційну роботу на у к р а ї н с ь к і й мові, вона, крім соціяльно-політичного освідомлення несвідомих широких українських мас, підготовляла їх, н е г а л ь м у ю ч и т и м г о л о в н и х змагань революції, до освідомлення н а ц і о н а л ь н о г о» [579, с. 504-505; 769, с. 511]. Отже, за словами Баска, хоча вона й не проводила національної агітації, але готувала «народні маси» до її сприйняття. М. Меленевський зробив також політичний реверанс у бік національної української марксистської партії, підкреслюючи її «ролю теж не малу» у минулій революції. Якщо Спілка «була великою та кипучою народньою школою, то УСДРП відігравала ролю т е о р е т и ч н и х в и щ и х к у р с і в». Спілчанин назвав українську соціал-демократію «товариством пропаганди», яка часом велась «і перед широкою аудиторією». Водночас, Басок закликав «не торкатись взаємних хиб». Він уважав, що спілчани мають зважати на реальні умови і більше дбати про національні українські вимоги і, водночас, стверджував, що товариші з УСДРП «швидко очищаються від колишньої націоналістичної полови». Наприкінці М. Меленевський висловлював упевненість, що «спільними силами ми швидше поставимо так потрібну якраз тепер масову роботу та станемо справжньою…Українською Соціальдемократією» [769, с. 506-507]. У квітні 1912 р. Басок висловив надію, що недалеко той час, коли українська соціал-демократія «буде становити одне сильне ціле» [1005, арк. 97]. Отже, українські спілчани робили кроки в напрямі національної соціал-демократії, сподіваючись на спільну працю в майбутньому.

Перемовини М. Меленевського з українськими соціал-демократами негативно сприйняли його недавні товариші з РСДРП. Про це, а також про негативне ставлення до подібного «націоналізму» спілчан з боку російських соціал-демократів засвідчують наступні факти. Якийсь російський соціал-демократ, українець за походженням, що приховувався за ініціалами «А. Н.», звертаючись 17 квітня 1912 р. з листом до члена Провінційного бюро УСДС О. Росновського, повідомляв, що зараз нікому написати потрібну спілчанам листівку, а доручити це Баску «ми тепер не наважились би». Таку

недовіру автор листа пояснював тим, що М. Меленевський узявся за відродження Спілки і справу розпочав «з братання з австрійськими українськими сепаратистами (з тенденціями чеських сепаратистів). Вони підтримують нашу українську націоналістично налаштовану с[оціал]-д[емократію], колишню Революційну українську партію, з якою Спілка боролась через її націоналізм». Адресант повідомляв що Басок надрукував в органі австрійських українців «маніфестаційну статтю», в якій висловлюється за українську автономію (йшлося про статтю «До роботи через єднання», проте, як ми знаємо, у ній не говорилося про автономію України. – О. Ф.). Виходячи з таких хитких підстав, «А. Н.» уважав, що М. Меленевський «ідейно здає їм позиції» ще до того, як «це питання з'ясується у нас в партії та в самій Спілці» [87, арк. 96]. Інший російський марксист, колега М. Меленевського по праці в редакції «Правды» А. Іоффе (у листі – Павло Іванович – О. Ф.) писав 7 травня 1912 р. на адресу редколегії: «До слова, чи знаєте Ви, що Спілка зверталася в ОК (Організаційний комітет – О. Ф.), лист в дусі Б[аска], тобто з душком націоналізму…» [519, арк. 28]. Зазначені факти засвідчують, що діячі УСДС, які мали національні почуття, сприймалися російськими марксистами-централістами як «сепаратисти» та «націоналісти» й вони негативно ставилися до їхніх заходів щодо об'єднання з українськими соціал-демократами.

Втім, перемовини між представниками Спілки та УСДРП тривали. Про них М. Меленевський повідомляв на конференції організацій РСДРП у серпні 1912 р. [550, с. 891-895] Однак, внаслідок низки причин, вони закінчилися безрезультатно. По-перше, сама УСДРП, як переконливо показав знавець її історії В. Головченко, перебувала в стані організаційної стагнації [852, с. 99-124]. Тому для діячів національної української соціал-демократії поставало запитання: що вони отримають від об'єднання з Українською Спілкою для власного зміцнення? Коли для діячів УСДРП стало очевидним, що М. Меленевський на перемовинах представляє лише нечисленну групу спілчан, а від колишнього потужного союзу РСДРП залишилися лише розрізнені та незначні організації, то вони зрозуміли, що немає практичного сенсу об'єднуватися. По-друге, в УСДРП на час перемовин виразно окреслилася тенденція до посилення національної агітації серед українських трудящих мас, однак

інтернаціональні склад та ідейні переконання членів іще функціонуючих спілчанських громад викликали сумніви в можливості конструктивної співпраці.

По-третє, у самій УСДРП напередодні Першої світової війни тривала боротьба течій, представники яких по-різному оцінювали перспективи української соціал-демократії та України [885, с. 27-40; 852, с. 124-148; 847, с. 373–412]. Діячі молодоукраїнського і центристського напрямів в УСДРП (за класифікацією І. Гирича) все більше на перше місце ставили завдання національної консолідації. Про це свідчить листування українських соціал-демократів А. Жука, М. Стасюка, В. Степанківського та Л. Юркевича. Опоненти речника ортодоксального напрямку в УСДРП Л. Юркевича виступали проти ведення перемовин зі спілчанами (РСДРП) [754; 87, арк. 143 зв.]. Вони побоювалися, що входження останніх до складу української марксистської партії призведе до посилення ортодоксального напряму в ній.

По-четверте, українським спілчанам так і не вдалося засипати ту прірву недовіри та образ щодо УСДРП, яку вони вирили в попередню добу. Про зазначені чинники свідчить лист від 21 квітня 1912 р. одного з провідних українських соціал-демократів Д. Піщанського до Л. Юркевича (за підписом «Ц.» – першою буквою партійного псевдоніму Ціхоцький – О. Ф.). Д. Піщанський відзначав, що на той час практично не існувало, як він висловлювався, «корпусу партії», тобто партійної організації УСДРП і вважав, що слід працювати над його відновленням. З приводу перемовин із УСДС він висловився категорично проти. «Ти якось писав мені про Ваші заходи коло того, що б вступити в незаконну связь з Спілкою, – читаємо у листі. – Хто кого думає соблазнити я не знаю, але після всього, що я вище висловив (відсутність партійної організації УСДРП – О. Ф.), тобі стане ясним, що я до таких заходів поставлюся цілком негативно». Д. Піщанський протестував проти перемовин, оскільки не бачив у них «ні закономірности, ні раціональности». Він негативно ставився «до переговорів в даний момент, не тільки з Спілкою, – а з ким би то не було, не виключаючи й цілої р[осійської] с[оціал-] д[емократії]». Із легальної преси Д. Піщанському стало відомо, що в еміграції російські соціал-демократи ініціювали «рух в напрямку об’єднання усіх фракцій с[оціал-]д[емократії]». Проте він уважав, що це «з одного боку, плод праздної емігрантської фантазії, а, з другого, бажання

половити риби в мутній водиці». Підсумовуючи про своє ставлення щодо об'єднання, Д. Піщанський писав: «Після їхнього поводження з нами в часи, коли потреба в з'єднанні, можна сказати, болюче відчувалась, тепер, коли такої потреби немає, ми повинні з презирством одкинути їхні пропозиції про з'єднання» [87, арк. 156-157]. На листі містилася приписка А. Жука «Прочитав з задоволенням і становище Ц. цілком схвалюю» [87, арк. 157]. Таким чином, внаслідок низки причин перемовини про об'єднання між Спілкою та УСДРП закінчилися безуспішно.

Отже, в умовах постійних репресій проти спілчанських громад ініціативу відновлення керівного центру та соціал-демократичної організації області взяли на себе члени УСДС, які опинилися в еміграції. У червні 1908 р. вони утворили Закордонну групу Спілки, що ініціювала видання газети «Правда». М. Меленевський отримав від декількох спілчанських організацій мандат на друк часопису. До роботи в редакції він запросив нефракційного соціал-демократа Л. Троцького. Редколегія «Правды» поставила за мету провадити нефракційну ідейно-політичну лінію, спрямовану на подолання розколу в РСДРП і відновлення соціал-демократичного руху. Проте несподівано до заходів Баска виникла опозиція ЗГС, провідну роль у якій відігравав Антип (Й. Барановський). Останній перебував на службі таємної поліції і не лише інформував її про діяльність соціал-демократів, але й провадив лінію підтримання стану розколу в РСДРП. Антип і члени ЗГС закидали М. Меленевському, що той отримав повноваження від незначних організацій, що не погоджувалися з участю в проекті Л. Троцького, якого вважали більшовиком, тоді як УСДС залишалась меншовицькою громадою. У спілчанських організаціях відбувся розкол у питанні про ставлення до «Правды». М. Меленевського та його прихильників підтримували лише Волинський та Подільський районні комітети та ще деякі організації та члени Спілки. Завдяки приїзду Й. Барановського в межі Російської імперії та відвідин ним у листопаді 1908 – січні 1909 р. спілчанських організацій (ці поїздки відбувалися під кураторством начальника Київського охоронного відділення М. Кулябка та підлеглих жандармських чинів) вдалося переконати більшість членів громад УСДС у правильності позиції ЗГС і 18 січня 1909 р. скликати конференцію Спілки в Києві. Водночас, звіти Антипа про відвідини громад і результати

спостережень жандармів дозволили з'ясувати таємній поліції адреси для листування та явок організацій, імена та (або) псевдоніми соціал-демократів, які згодом використали для обшуків і арештів. Рішення конференції засвідчили поразку М. Меленевського та його прихильників; «Правду» визнано друкованим органом, який не має відношення до УСДС. Новообраному ГК доручили зв'язатися з редакцією меншовицького «Голоса социал-демократа» для створення нової редколегії та видання друкованого органу Спілки.

У липні 1910 р. М. Меленевський вийшов зі складу редколегії «Правди» «з особистих причин». Спілчанський провідник прагнув зосередитися на роботі в УСДС. Проте на той час він і його прихильники, які мали національні почуття, очевидно вже переконалися в неможливості досягнути поставленої ще на початках існування Спілки мети – використати міць РСДРП для соціального та національного звільнення трудящих мас українських губерній. Про це свідчили наступні дії М. Меленевського й інших спілчан, які з кінця 1911 р. і до серпня-вересня 1912 р. вели перемовини з УСДРП про об'єднання, проте вони закінчилися безрезультатно. Більшість українських соціал-демократів не бачили потреби об'єднуватися з Спілкою, яка на той час перебувала в стані дезорганізації. Окрім того, інтернаціональні переконання та склад існуючих громад УСДС могли створити проблеми у співпраці з національною УСДРП. Важило й те, що українські марксисти не змогли пробачити спілчанам її колишніх акцій, що часто спрямовувалися проти них.

5.3. Спроби відновити громаду УСДС та очолити виступи широких суспільних верств і вибори до Державної думи. Занепад Української Спілки

З боку меншовицьких діячів практично не здійснювалося керівництво соціал-демократичною роботою Української Спілки. Частково це відбулося через те, що М. Меленевський і його прихильники фактично вийшли з їхнього підпорядкування і разом із Л. Троцьким провадили лінію на подолання фракційного розколу. Окрім того сама меншовицька фракція перебувала в стані ідейно-організаційної кризи. За таких обставин діячі УСДС були змушені самостійно розв'язувати проблеми власної громади.

Керівництво соціал-демократичною роботою в українських губерніях порушилось унаслідок перманентних обшуків і арештів. І хоча в другій половині 1908 р. існував керівний центр УСДС – Тимчасова група Спілки (ТГС) [483, арк. 28 зв.-29], яку діячі таємної поліції за звичкою продовжували іменувати Головним комітетом [474, арк. 91 зв.], проте його роль виявилася малопомітною. Таємна поліція отримала агентурним шляхом листа, який засвідчував, що адреси для листування та явки керівного органу перебували в Боярці [474, арк. 113]. Таке місце розташування одного з центрів комунікації пояснювалося, з одного боку, поліцейськими умовами в Києві та, з другого боку, близькістю до міста та зручним залізничним сполученням. Одночасно з ТГС, як свідчать листи М. Меленевського, у жовтні 1908 р. діяв Київський технічний центр, який надавав різнопланову допомогу організаціям у відновленні їхньої роботи [477, арк. 8; 138, арк. 103], проте існувала необхідність створення нової керівної партійної структури. Це зумовлювалося умовами реакції, зокрема провокаціями, які охопили чинні спілчанські органи та громади.

На вересень 1909 р. жодна з соціал-демократичних організацій у Києві, у тому числі спілчанська, не працювали. Про це інформував таємний співробітник Жилянський. Ці дані підтверджував інший агент, Нікольський. Останній повідомляв, що створений січневою 1909 р. конференцією ГК із трьох осіб не проявляв активності; «він нічого не робить, тільки знає що він є і всі чогось чекають». Відсутні кошти, література, а про агітаційну роботу ніхто й не думає [484, арк. 82-83].

Фінансовий стан УСДС виявився важким. Він міг покращитися завдяки приїзду до Києва дочки заарештованого члена ГК та депутата Державної думи І. Кирієнка Олександри, яка, за даними начальника Санкт-Петербурзького охоронного відділення, мала передати в організацію 2000 руб. 5 травня 1909 р. О. Кирієнко виїхала із Санкт-Петербурга до станції Бориспіль. Начальнику Київського охоронного відділення повідомили прикмети кур’єра [474, арк. 88-90]. Однак, або інформація виявилася неправдивою, або ж зазначена акція зазнала невдачі, матеріальний стан Спілки не покращився, бо на початку вересня в спілчан, як стверджував добре поінформований агент, «грошей немає ні копійки» [484, арк. 80].

Імпульси до пожвавлення роботи УСДС надходили з-за кордону. Після січневої

невдачі М. Меленевський не опустив рук. Одним із таких знаків стало відновлення контрабанди соціал-демократичної літератури. Використовуючи таємні шляхи транспортування, революціонери доставляли літературу в межі Російської імперії, проте з надсиланням «Правды» та інших видань виникла затримка через брак коштів. Урешті це питання вдалося розв'язати завдяки використанню каналів доставки видань меншовицького «Голосу социал-демократа» [483, арк. 133-136 зв.]. Справою доправлення газети займався, зокрема, представник УСДС Ігнат (Л. Мірлес), який 11 грудня 1908 р. прибув до Києва. Охранці стало відомо, що газети «Правда», «Голос социал-демократа», брошура «Тернии без роз» мали переправлятися ним через прикордонне українське місто в Австро-Угорській імперії Броди до Києва та Харкова. З Харкова видання мали постачатися далі в Москву та Нижній Новгород, а з Києва – в губернії Південно-Західного краю [483, арк. 122 зв.]. Приблизно тоді ж, як повідомляв секретний агент Благовєщєнскій, у Києві вирішили організувати бюро, яке мало постачати літературою всю Росію [483, арк. 124 зв.].

Проте, в контрабандній доставці літератури траплялися перебої. Так, невдачею завершилася спроба переправити чотири пуди видань через Волинь у ніч з 14 на 15 серпня 1908 р. Жандарми затримали транспорт, в якому містилися праці К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова, В. Засулич, меншовицький «Голос социал-демократа», більшовицький «Пролетарий» та інші видання [471, арк. 9]. Подібні невдачі при перевезенні марксистських видань траплялися регулярно. Член редколегії «Правды» М. Меленевський повідомляв про провали в транспортній групі «Голоса социал-демократа», яка переправляла перший та другий номери цієї газети [107, 96 зв.]. Про те, що два транспорти затримані й відчувається брак соціал-демократичної літератури, секретар УСДС Анатолій інформував гомельських товаришів 1 березня 1909 р. [107, 137] Причини зазначених провалів бували різними, проте часто вони відбувалися завдяки роботі секретних співробітників охранки.

Газета «Правда» та додатки до неї надходили також поштою в губернії, що складали область Спілки. У травні 1909 р. начальник Південно-Західного охоронного відділення інформував, що «в деякі пункти району в теперішній час надсилають номери газета «Правда»» із Відня [483, арк. 98]. У січні 1910 р., як свідчила секретна

агентура, у Вінницю надіслано декілька екземплярів № 5 газети «Правда» та 50 примірників № 6, у лютому отримані в обмеженій кількості № 7 і 8 [139, арк. 35-36, 61 зв.]. Проте й цим шляхом видруки не завжди потрапляли до адресата. Так, 25 березня з редакції газети «Правда» у Відні на адресу Я. Завадського в редколегію газети «Волынь» у Житомирі надійшов лист з виборчою платформою РСДРП до IV Державної думи, проте послання вилучили, а начальник Волинського ГЖУ повідомляв, що зазначена особа вже більше восьми місяців перебувала у тюрмі [87, арк. 70–72]. Попри невдачі, соціал-демократичні видання все ж потрапляли до спілчан, які розповсюджували їх серед населення регіону.

Поразка революції, постійні репресії з боку таємної поліції та наявність провокаторів у лавах РСДРП зумовили ідейну та організаційну кризу в партії, розчарування й апатію серед соціал-демократів. Скорочувалася чисельність партійних осередків, зменшувалася підтримка з боку населення. У партійних громадах панувала атмосфера непевності. Соціал-демократична діячка Клара (очевидно, К. Бистрицька) інформувала редакцію «Голоса социал-демократа» про ситуацію в Київській меншовицькій організації: «У Києві порожнісінько. Ні людей, ні настрою. Повсюдно темрява та зневіра. Зустріла старих робітників і декого зі старих працівників, інтелігентів. У тих та інших пригнічений настрій». Вона також зазначала, що старі осередки «тріщать» і там нічого не можна зробити, «оскільки панує тотальна недовіра один до одного». Викриття провокаторів у лавах соціалістичних партій В. Бурцевим, за словами Клари, «набувають страхітливої форми і вносять паніку і недовіру» [521, арк. 2]. Важкі думки супроводжували діяльність вінницької активістки УСДС П. Шрайберг. Відповідаючи на її лист, якийсь друг із Могилева-Подільського з розумінням поставився до цього. «Я вважаю Ваш настрій законним і цілком відповідним оточуючим нас умовам», – писав він [107, арк. 9].

Одним із наслідків такого становища стали численні самогубства серед революціонерів, у тому числі й соціал-демократів [713]. Газета УСДС «Правда» вважала, що експропріації також є різновидом самогубства, оскільки неминуче ведуть учасників акцій до смерті від рук катів. Тому видання закликало об’єднуватись

навколо великої ідеї «боротьби за всезагальне щастя, за соціалістичне братство». Лише це може врятувати робітників соціал-демократів від безглуздих смертей [713]. Зазначена публікація віддзеркалювала кризові явища в середовищі революціонерів, що набули значного поширення.

Проте діяльність експропріаторів із числа колишніх соціал-демократів не припинялася. У північних повітах Чернігівщини у 1908 р. продовжувала орудувати бойова дружина О. Савицького, вчинки членів якої все більше нагадували звичайну кримінальну діяльність. Бойовики мали таємні квартири для переховування у низці населених пунктів Чернігівської та Могилівської губерній. За спогадами сучасника, учасники банди експропрійовували поміщицьке майно та роздавали селянам, закликаючи останніх до боротьби з поміщиками та попами [435, арк. 2]. Для того, щоб заручитися симпатіями хліборобів, О. Савицький говорив їм, що подібні «зграї» діють по всій Росії, тепер вони відбирають гроші в поміщиків, а потім займуться конфіскацією їхніх земель [526, арк. 2]. Розрахунок виявився правильним. За повідомленням газети «Голос социал-демократа», «селяни зі співчуттям ставляться до цього авантюриста і у всьому допомагають» [526, арк. 2-3]. Окрім того, як повідомляв секретний співробітник Чернігівського ГЖУ, в деяких поселеннях розбійники мали платних агентів – «частково співчуваючих їм за великі гроші» [137, арк. 201 зв.]. Попри очевидну кримінальну складову, діяльність «зграї О. Савицького» здобувала все більшу підтримку населення.

5 січня 1909 р. поліції вдалося затримати трьох учасників збройного нападу в Білошицькій Слободці Сосницького повіту на селян братів Зубенків. У нападників вилучили револьвери, й вони зізнались у скоєному. Окрім того, учасник нальоту, селянин с. Радомки Новгород-Сіверського повіту М. Осадчий, зізнався в участі в банді О. Савицького. Він повідомив також, що брав участь у пограбуванні контори в с. Орлівка в ніч на 22 жовтня 1908 р. Після цієї події один зі співучасників на ім’я Пилип (П. Филонов) «за приховування частини награбованих там грошей був розстріляний в лісі в хаті, спаленій на межі Сосницького та Новгородсіверського повітів». Труп цього розбійника виявили 7 січня 1909 р. Покази М. Осадчого дали можливість заарештувати трьох приховувачів злочинної «зграї». Завдяки роботі

секретної агентури й інформації, отриманій від захоплених членів банди, таємна поліція з'ясувала місця перебування, зв'язки, склад (називались нові імена грабіжників: брати Кіндрат і Денис Василенки, І. Шевчик, І. Шарапа) і особисті прикмети ватажка. Останні дозволяли безпомилково його ідентифікувати: «Зросту вище середнього, худорлявий, шатен, років 23-х, немає двох зубів у верхній щелепі спереду, на щоці є значний рубець, останнім часом був одягнутий пристойно – довге пальто з чорного драпу та чорна смушева шапка з переломом (пирогом)» [137, арк. 201-202 зв.; 234, арк. 2-2 зв.]. Правоохоронцям стали відомі також плани членів банди – напасти на контору цукрового заводу братів Терещенків у містечку Воронежі Глухівського повіту та на контору винокурного заводу поблизу с. Алтинівка Кролевецького повіту [137, арк. 237-237 зв.]. Питання ліквідації банди О. Савицького ставало лише питанням часу. Про діяльність інших озброєних партійних угрупувань на Чернігівщині йдеться у дослідженні О. Кривобока [991, с. 135]. Водночас, архівні дані свідчили про діяльність інших злочинних угрупувань у цьому регіоні [137, арк. 44-44 зв., 91 зв.-92 зв., 214-214 зв.], щоправда в них не зазначалося про минулі або сучасні політичні погляди їхніх учасників.

Занепадницькі настрої зумовили те, що значна частина представників революційних партій, зокрема й соціал-демократичних, розчарувавшись у революційних рецептах досягнення суспільного прогресу, відійшла від конспіративної роботи й долучилася до праці в легальних відкритих установах, зокрема в органах місцевого самоврядування, у профспілках і кооперації, в культурно-освітніх товариствах. Відомо, що зазначений напрям у РСДРП отримав назву «ліквідаторства» (прихильники ліквідації нелегальних партійних установ) і його прибічників усіляко таврували. Зазначена кампанія наочно демонструвала різницю між європейськими та російською соціал-демократичними партіями; на відміну від перших, друга переважно з презирством ставилися до різноманітних «малих справ». Усякі бюрократичні підозри та поліцейський контроль з боку державних органів царизму до будь-якої самодіяльності громадськості часто знову підштовхував означених «легалістів» до революційної роботи.

Серед членів УСДС у добу реакції також поширювалася тенденція до згортання

підпільної роботи та участь у легальних організаціях. Представник транспортної групи меншовиків, який у вересні 1909 р. «об'їхав головні центри Півдня Росії», інформував, що «повсюди спостерігається ліквідаторська течія, тобто комітети припинили своє існування і таких немає, а є лише окремі особистості» [484, арк. 32]. Тоді спостерігалося стрімке зростання різних форм кооперації, посилилася консолідація кооперативного руху; відбувалися наради, з'їзди, створювалися регіональні самоправні органи [829, с. 116–131; 1134; 1247, с. 34–89]. «Сільський кооперативний рух у районі Спілки досягнув величезних розмірів, – про що її діяч повідомляв в редакцію «Голоса социал-демократа» (квітень 1909 р.). – Майже в кожному селі є споживча крамниця». Спілчани не могли ігнорувати це вагоме суспільне явище, й у багатьох місцях крамниці засновувалися з ініціативи її комітетів. У Подільському районі вони працювали переважно серед селянства; «робота полягає в організації споживчих товариств і проведенні партійних кандидатів в органи місцевого самоврядування». Щоправда, спроба створення у місті (очевидно, Вінниці) легальних професійних спілок закінчилась безрезультатно. Попри фактичну відсутність громад УСДС у Київській губернії, її діячі займалися створенням у селах кооперативів і проведенням своїх симпатиків в органи сільського самоврядування (на посади десятських, писарів, старост). У багатьох населених пунктах, як засвідчує історичне джерело, цим займалися «передові селяни»; можемо припустити, що серед останніх бували колишні спілчани, які в попередньому періоді набули навичок громадської роботи. Кооперація стала полем змагань різних політичних партій. В окремих місцях Поділля та Чернігівщини правління споживчих крамниць перебувало в руках соціал-демократів. На Київщині організації СРН прагнули контролювати кооперативи, що стало підґрунтям для конфліктів із хліборобами. Проте на Волині кооперативний рух цілком перебував під упливом чорносотенців [526, арк. 5; 1251]. Працюючи в легальних установах, члени Спілки не відкривали своєї партійної належності, оскільки це могло стати підставою для їхнього переслідування правоохоронними органами. Проте, головним у діяльності спілчан залишалася конспіративна революційна робота.

Попри складні обставини, в яких опинилися члени соціал-демократичних

громад УСДС, вони продовжувати революційну діяльність. У серпні 1909 р. були спроби відновити соціал-демократичну мережу за допомогою районних комітетів, оскільки в міських відбувалися постійні провали [484, арк. 74-75]. Проте така зміна тактики не дала помітних результатів.

Спілчани працювали в Київській губернії, про що свідчить кореспонденція для газети «Рабочее знамя», яку жандарми отримали агентурним шляхом. Автор статті інформував про роботу в губернії трьох партійних організацій: Київського комітету РСДРП, Південного вузлового бюро Південно-Західної залізниці та Української Спілки. Він зазначав, що замість ГК «після низки провалів» «центр «Спілки» перебуває на тимчасовому становищі, якщо там взагалі є якийсь центр». Попри це кореспондент повідомляв, що «де-не-де робота ведеться, але зрозуміло, що не з колишньою силою і не в тому обсязі» [473, арк. 32]. Зазначену інформацію підтверджують також інші архівні матеріали.

У містечку Златополі та навколишніх селах Турія, Капітонівка, Розлива Чигиринського повіту Київської губернії продовжували працювати колишні соціал-демократи. Революційну літературу вони отримували з Києва. Щоправда, повідомлення секретного співробітника від 20 грудня 1908 р. засвідчувало про ідейну кризу організації. Він інформував, що «колишні члени місцевої організації РСДРП виробляють нову програму роботи серед селян [навколишніх сіл], а також у самому Златополі, проте програма ця певного напрямку поки що не має…» [125, арк. 458-459 зв.]. У колишньому потужному центрі діяльності Спілки, Сквирі, як інформував секретний співробітник по партії есерів Федір після спілкування з місцевими активістами РСДРП, «нині соціал-демократичні організації майже не працюють» [125, арк. 294-294 зв.]. Кращим, як свідчать агентурні дані, було становище громад УСДС у Канівському, Черкаському та Звенигородському повітах Київщини. Агент охранки інформував, що в с. Моринці «існує цілком правильна організація» Спілки, до якої належали вчителі та декілька селян. Громада мала в своєму розпорядженні літературу та підтримувала контакти з керівним центром у Києві. 6 вересня 1908 р. секретний співробітник брав участь у сходці біля школи за участі учителів і приблизно 25 селян. Такі зібрання відбувалися регулярно – щонеділі і в святкові дні

[125, арк. 482-484 зв.]. У жовтні 1908 р. у Корсуні Канівського повіту спілчани планували провести конференцію за участі представників Богуслава, Медвина, Селища, Таганчі, Шендерівки Канівського, Журжинець і Моринець Звенигородського, містечка Городище та с. Мельниківка Черкаського повіту [125, арк. 231-231 зв.]. Щоправда, нам не вдалося виявлити даних про те, що цей форум відбувся.

В Умані, як свідчать агентурні дані, станом на початок січня 1909 р. «правильної роботи організація Українського союзу «Спілки» не веде і є лише окремі члени партії, які ведуть працю кожний на свій ризик і страх». Повідомлялося також про невідомо де закопану в землю друкарську техніку. Про жевріння соціал-демократичної роботи свідчило листування з іногородніми групами, але охранка знала конспіративну адресу уманських спілчан: Умань, Миколаївська вулиця, будинок Зайдмана, «для Жені» [136, арк. 91-92].

У Подільській губернії, за даними Південно-Західного охоронного відділення, у серпні-вересні 1908 р. спостерігалася більш-менш інтенсивна діяльність спілчанських організацій поблизу Немирова, Тульчина та Вінниці. Слабше працювали соціал-демократи в Барі, Могилеві-Подільському, Кам’янці-Подільському та Проскурові. Фінансове становище громад було важким, а по селах зрідка розповсюджувалися нелегальні видання [369, арк. 1-1 зв.; 132, арк. 30]. Зазначену інформацію правоохоронців підтверджують соціал-демократичні джерела. Окрім того, останні повідомляють про ведення легальної роботи: відкриття крамниць споживчих товариств і проведення партійців в органи місцевого самоврядування [526, арк. 5]. Жмеринська група РСДРП перебувала в структурі залізничних організацій російських соціал-демократів. У середині серпня 1908 р. немирівські спілчани ініціювали скликання районної конференції для консолідації громад і налагодження зв’язків між ними та центром. Орієнтовним місцем її проведення називалися Немирів або Вінниця, оскільки в зазначених районах ще діяли сільські організації, які могли відрядити уповноважених на цей форум [132, арк. 30].

Провідниками Вінницької організації УСДС були приватний учитель – Г. Боркун, зубний лікар В. Гельтман і П. Шрайберг. Із отриманих охранкою

агентурним шляхом листів відомо, що вінницька спілчанська громада підтримувала зв'язки з редакцією газети «Правда», її примірники розповсюджувався у Вінниці та надсилалися в Бердичів. Вінничани діяли активно, але поширювали свій уплив лише на східну частину Поділля. Про це свідчить їхнє прохання до бердичівських спілчан надати їм зв'язки (якщо такі є) з Кам'янцем-Подільським, Проскуровом та іншими найближчими територіями. Вінницькі діячі УСДС у квітні 1909 р. організували конференцію сільських організацій, у якій взяли участь 15 осіб. На ній обрали Подільський районний комітет [484, арк. 96-97; 486, арк. 4-9; 488, арк. 1-11;107, арк. 105]. У липні до Вінниці прибув із-за кордону прихильник М. Меленевського вінничанин М. Менес для відродження місцевої громади [484, арк. 71].

Діяльність Подільського районного комітету викликала занепокоєння ДП, тому протягом 1909 р. жандарми тричі (20 квітня, 26 серпня та 16 листопада) здійснювали «ліквідації» членів згаданого комітету. Проте виявити які-небудь дані, які б викривали його, не вдалося [486, арк. 9; 484, арк. 87-87 зв.; 368, арк. 1].

Наприкінці 1908 р. із більших громад Спілки у Волинській губернії діяли лише Житомирська та Новоград-волинська групи. У Житомирі функціонувало чотири гуртки (два – в залізничному, та по одному – в міському та заводському районах) та соціал-демократичні групи в семінарії, фельдшерському училищі та гімназіях. Серед населення поширювали легальні та нелегальні соціал-демократичні видання. Перед січневою 1909 р. конференцією у місті провели загальноміський форум з обговоренням порядку денного Новоград-Волинська спілчанська група діяла винятково серед солдатів місцевого гарнізону [526, арк. 1-4]. До складу соціал-демократичної групи в містечку Полонне Новоград-Волинського повіту, як видно з доповіді в ДП від 30 листопада 1908 р., належали Б. Гітман, П. Пекер, І. Штерн, Л. Гольдфарб, Ш. Кестліхер та інші особи. Жандарми встановили, що полонські спілчани підтримували зв'язок з київським центром УСДС через учня технічних курсів Д. Пальчука [471, арк. 45-45 зв., 53 зв.-54]. У середині квітня 1909 р. члени Житомирської групи повідомляли ГК, що отримали «найдостовірніші дані про наявність у нашому середовищі провокатора та, маючи інші факти неминучого провалу», оголосили про саморозпуск. Щоправда, вони прийняли заходи для

збереження зв'язків і відродження організації [484, арк. 48].

Навесні 1909 р. пожвавилася робота Волинського та Подільського районних комітетів УСДС, зміцніла співпраця між ними. На наш погляд, заходи з консолідації зусиль цих спілчанських громад відбувалися під упливом М. Меленевського і його прихильників. Про зазначене свідчить листування між редакцією «Правды», Баском і волинськими та подільськими діячами. Окрім того, посланці М. Меленевського відвідували зазначені організації.

У квітні 1909 р. Волинський і Подільський районний комітети спільними зусиллями видрукували відозву «Что делать сельским рабочим?» [1160, 98]. Це видання виконане в «фірмовому стилі» Баска; в ньому з'ясовували причини важкого становища сільськогосподарських робітників і закликали створювати «міцну постійну професійну організацію» для відстоювання власних інтересів. Спілчани закликали виробити колективні вимоги підвищення заробітної плати та покращення умов праці, «селу з селом міцно зв'язатися через виборні сільські комітети» та за допомогою солідарного страйку добитися їхнього виконання [486, арк. 2-3]. Щоправда, обставини доби реакції заважали реалізувати рекомендації цієї відозви.

У середині травня 1909 р. розпочалася підготовка до проведення спільної спілчанської конференції Волинського та Подільського районів. З цією метою у Бердичів приїжджав представник керівництва УСДС, якийсь Захаренко, що зустрічався з Д. Бродським. Місцем проведення форуму названо спочатку Ровно, а потім, у зв'язку з арештами в цьому місті, – Володимир-Волинський. Начальнику Київського охоронного відділення М. Кулябку стало відомо, що для участі в його роботі виїхав член ЗГС М. Менес, відомий як прихильник М. Меленевського [484, арк. 52-53].

У руки таємної поліції потрапило листування соціал-демократів, яке свідчило про підготовку конференції. Із нього стало відомо, що зібрання («ярмарка») мало відбутися в червні у Володимир-Волинському, а кількість делегатів («купців») з технічних причин не мала перевищувати п'ятнадцять осіб. Очікувався приїзд із-за кордону «головного представника закордонної фірми» (можливо – Баска) [107, арк. 98-99, 105-105 зв., 109-109 зв., 113-127 зв., 190]. Щоправда, історичні джерела не

повідомляють, що така конференція все ж відбулася.

Погане становище громад Спілки в Чернігівській губерній дописувач «Голоса социал-демократа» пов'язував із діяльністю «зграї Савицького» та активними діями правоохоронців [526, арк. 2]. Проте, як засвідчують джерела, й там не припинялася праця спілчан. Наприкінці серпня 1908 р., у лісі, поблизу станції Сновськ Чернігівської губернії, відбувалися «зібрання членів товариства Спілка». Організатором збірок був вихованець Санкт-Петербурзького комерційного училища Сільзман, а учасниками – син начальника станції Зальманов, помічники машиніста Кірєєв і Дацко, колишній технік Губін. Спілчани планували встановити друкарню та отримувати зі Швейцарії газету «Правда» [481, арк. 2-5]. У м. Новозибкові «у зв'язку з неможливістю створити міцну організацію соціал-демократів» окремі особи під керівництвом Н. Бірбраєр у вересні 1908 р. організували «технічно-агітаційний гурток». Мета діяльності останнього полягала в залученні нових членів, проведенні гурткових занять, поширенні соціал-демократичних видань і зборі коштів для роботи гуртка та придбання друкарні [114, арк. 209-209 зв.; 137, арк. 186-187 зв.].

Діячка УСДС П. Лиса, як засвідчили знайдені в неї під час обшуку на початку грудня 1908 р. записи, планувала зустрітися в Дарниці Чернігівської губернії з членом редколегії «Правды» Ігнатом. Потім вона мала поїхати в Конотоп для зустрічі з дружиною лікаря Епштейна та порозмовляти про гроші (очевидно, на видання згаданої газети). Там само вона передбачала зустрітися з робітниками іконописної майстерні, щоб «поговорити про газету та збір грошей». У Клинцях активістка також сподівалася поспілкуватися «щодо грошей. Встановити зв'язки, кореспонденції» [366, арк. 400-401]. Після січневої 1909 р. конференції УСДС, як висловився дослідник партійно-політичного життя на Чернігівщині О. Кривобок, «виявляли ознаки життя» невеликі спілчанські організації у Новозибкові, Чернігові, Гродні, Сосниці, Кролевці, Сосницькому повіті, Мені. Вони поширювали легальну та нелегальну літературу, провадили зібрання. У Чернігові діяв гурток Спілки у фельдшерській школі та семінарії. Збори спілчан проводилися за Десною [991, с. 133-134]. Історик О. Кривобок назвав ще декілька фактів існування осередків УСДС у 1909 і 1910 рр., але цілком доречно вжив слова «згасла» та «пішла у небуття» щодо

регіональної спілчанської організації. З цього часу, на його думку, відродження соціал-демократичних осередків відбувалося безпосередньо під зверхністю РСДРП [991, с. 134].

8 серпня 1908 р. з Гомеля повідомляли в «Правду», що робота поступово налагоджується, є зв'язки з районом [577]. Наприкінці цього місяця, за даними секретної агентури, в гомельській громаді Спілки брали участь «якийсь Р. Вількен, бувший технік гомельських залізничних майстерень Губін та єврейка Утєвська» [481, арк. 1-1 зв.]. У листі в редакцію «Голоса социал-демократа» від 28 жовтня 1908 р. Олександр (очевидно, секретар організації – О. Ф.) інформував, що після тривалої перерви Гомельському окружному комітету РСДРП вдалося відновити районні зв'язки, проте широко розгорнути діяльність гомельським спілчанам не вдавалося через брак працівників і літератури. Повідомлялося про нові обшуки та арешти, проте вони слабко позначилися на роботі [522, арк. 1].

Керівники гомельської організації Спілки в очікуванні трусів та арештів на початку січня 1909 р. «випадково» знищили свою печатку. Проте, у них з'явилася «можливість отримати з Америки гроші» за умови надсилання листа, завіреного печаткою. Секретар Олександр просив представника ЗГС Антипа допомогти їм у цьому [482, арк. 13]. Проте, зазначений лист потрапив до рук ДП. Відомо, що на початку року в Гомелі діяла нелегальна профспілка палітурників та організовувалася профспілка слюсарів [526, арк. 4]. 1 березня 1909 р. секретар ГК Спілки Анатолій надіслав листа в гомельську організацію Спілки, із якого відомо, що та підтримувала контакти з клинцівською громадою, зокрема передавала їй номери «Голоса социал-демократа». Спілчанський провідник прохав надіслати обіцяні 10 руб. для видання газети [107, арк. 137]. Тут йшлося, очевидно, про видання «Известий Украинского Союза», який планував здійснити обраний на січневій конференції ГК. Агенти охранки повідомляли про діяльність гомельських соціал-демократів у серпні 1909 р. [484, арк. 74, 75].

Влітку 1908 р. у Полтаві та Кременчуці Полтавської губернії робили спроби відновити роботу соціал-демократичних організацій, однак провали слідували один за одним. Врешті Кременчуцький комітет припинив існування. Наприкінці жовтня у

Полтаві вибрали тимчасовий комітет із шести осіб, у тому числі трьох робітників. У листопаді полтавські спілчани видрукували листівку «К новобранцам». Вони створили три гуртки робітників по 15-18 осіб у кожному, один на Київському вокзалі та два в самому місті. Налагоджувалися зв'язки на Харківському вокзалі [474, арк. 131-134 зв.]. Тимчасова група УСДС існувала в Лубнах [474, арк. 134 зв.].

Навесні 1909 р. Полтавська організація РСДРП опинилася у вкрай складній ситуації – її секретар М. Манько виявився агентом таємної поліції, про що згодом повідомили «Известия Украинского Союза» [714]. Внаслідок цього партійний комітет склав свої повноваження, припинив гурткові заняття та розпустив громаду. Він також створив технічне бюро для виконання деяких організаційних функцій (збереження зв'язків і партійного майна). Ситуацію в місті ускладнило те, що влада здійснювала підготовчі заходи щодо організації «урочистостей» з приводу 200-ліття Полтавської битви. Очікувався приїзд високопоставлених гостей. Відтак, усякого, кого визнавали за «неблагонадійний елемент», зокрема й соціал-демократів, заарештовували та висилали за межі губернії [525, арк. 1-1 зв.]. За таких обставин Полтавський комітет РСДРП прийняв постанову про виїзд усіх соціал-демократів із міста до завершення святкувань [484, арк. 68 зв.].

Із почуттям тривоги спостерігали з Санкт-Петербурга за активізацією діяльності організацій УСДС. Відтак, «за пропозицією» Департаменту поліції Київське охоронне відділення у ніч на 8 травня 1909 р. провело ліквідацію; вона зачепила 31 особу, 11 з яких заарештували [484, арк. 108, 155-157]. Проведені обшуки та арешти спинили незначний ріст соціал-демократичної роботи.

Про діяльність УСДС, починаючи з другої половини 1909 р., маємо поодинокі відомості. Вони стосуються насамперед Подільської та Волинської губерній, організації яких підтримували через Баска зв'язок із «Правдой». Остання повідомляла у своєму п'ятому числі про спільне засідання подільського та волинського районних комітетів, що закликали редколегію притримуватися тієї ідейно-політичної лінії, яку вони означили в перших номерах. Бердичівські спілчани інформували редакцію газети про те, що робітники охоче підписуються на неї. Наприкінці 1909 р. члени УСДС Подільського району зробили невдалу спробу скликати конференцію [1160,

с. 101].

Заходи для відновлення соціал-демократичної роботи спостерігалися на Поділлі й у 1910 р. Наприкінці березня у губернський центр, Кам'янець-Подільський, приїхав студент Московського університету І. Ільницький. Секретний співробітник Савелій інформував, що останній – відомий працівник УСДС і добрий технік. Він планував перебувати у місті два-три тижні і за цей час налагодити зв'язки в Балтському, Кам'янецькому, Ушицькому, Проскурівському, Могилівському та Летичівському повітах для відновлення роботи Спілки та поновлення контактів з обласним керівним центром у Києві [139, арк. 79-79 зв.]. В останній декаді серпня 1910 р. лідер кам'янець-подільських соціал-демократів Лоєвецький виїжджав до Санкт-Петербургу для вступу в університет. У розмові зі студентом Маркевичем він рекомендував об'єднати місцевих марксистів у групу, яка мала б діяти під керівництвом однієї особи, а для збирання коштів – влаштовувати платні реферати. Він називав «добрих працівників» – Шарія, Захаржевську, Самулевича і Фольвашенка [139, арк. 162 зв.-163 зв.]. Вихованець Подільської духовної семінарії В. Садковський, за даними агента Миронича від 25 вересня 1910 р., мав намір створити соціал-демократичний гурток, для чого виробив його статут. В. Садковський зустрічався з прикажчиком М. Кацом, який дав йому № 15 газети «Правда» й обіцяв і надалі постачати для читання нелегальну літературу [139, арк. 176 зв.-177]. Проте, чим закінчилися вказані заходи – невідомо.

Після того, як провідники Подільського районного комітету у 1909 р. вибули з Вінниці, з тих соціал-демократів, які залишилися, ніхто не бажав «брати на себе організаційну діяльність» [139, арк. 54 зв., 61 зв.]. Проте вже 12 січня 1910 р. секретний співробітник Андрій повідомляв про роботу секретаря Подільського районного комітету Спілки РСДРП Тафловіча, який отримував і поширював газету «Правда» [139, арк. 35-36 зв.]. У травні 1910 р., як свідчив той же секретний співробітник, у Вінниці діяв соціал-демократичний гурток у складі п'яти осіб (А. Штейнберг, С. Драк, Ш. Савін, Л. Ляхтер, Маля). Гуртківці висловлювали думку, «що пора розпочати працювати». Вони вважали, що для спільної праці є «бажаним для початку з'єднатися хоча б з анархістами» [139, арк. 118]. Діяльність вінницьких

соціал-демократів засвідчувала про бажання будь-що розпочати роботу, а можливий союз із анархістами – про ідейну кризу марксистів і радикалізацію настроїв у їхньому середовищі.

У 1910 р. таємна поліція отримувала епізодичні дані про діяльність Української соціал-демократичної спілки РСДРП; здавалося, що як потужна політична сила вона перестала існувати. Цей рік виявився часом найбільшого занепаду громади. Прикметно, що того року спостерігався найбільший спад робітничого руху в українських губерніях [876, с. 52-53; 1041, с. 152-153]. Показовою була ситуація на Чернігівщині. Із листів П. Нахімова з Чернігова у редакцію «Правды», датованих груднем 1910 і січнем 1911 рр., зрозуміло, що громади там фактично не існувало і «з багатьох причин в межах Чернігівської губернії немає можливості влаштовувати різні конференції». Чернігівські соціал-демократи проявляли повну безпорадність і просили членів редколегії повідомити найближче місце, де таке зібрання можна було б провести та дати вказівки як діяти в майбутньому і, головне, як вести агітацію до майбутніх виборів у Державну думу [515, арк. 1-2].

Робота в організації УСДС, як стверджували самі спілчани, дещо активізувалась лише з кінця 1910 та у 1911 рр., «і те в дуже невеликих розмірах», лише в Волинському районі (Житомир, Бердичів і ін. населені пункти). Про це повідомлялося в листі «членів старого Головного комітету Спілки», який опублікували в № 3 «Листка Организационного комитета по созыву общепартийной конференции» від 6 (19) липня 1912 р. [87, арк. 115].

Очевидно, що до згаданого пожвавлення роботи був причетний М. Меленевський, який у січні 1911 р. окреслив своє бачення шляхів відродження УСДС. Він уважав за необхідне видавати «гарний керівний обласний орган» «по старому зразку «Известий Главного Комитета Спілки» (йшлося про видання 1906, а не 1909 р.), що зумовлюється специфічними українськими умовами. Він пояснював: «Зростає український націоналізм у найпотворніших формах і необхідно якнайшвидше дати зброю спілчанським працівникам для боротьби з ним». Водночас Басок пропонував друкувати «спілчанський професійний орган для сільських робітників». Обидва видання запропоновано видавати українською та російською

мовами [508, арк. 21-22]. Вважаємо, що інтернаціоналіст М. Меленевський перебільшував небезпеку націоналістичної загрози і, водночас, нічого не зауважував про небезпеку російського націоналізму, ідеї якого все більше побутували серед російських марксистів.

На початку лютого 1911 р., як свідчать дані ДП, відбулася нарада у складі декількох спілчанських працівників, які з'ясовували становище громад і окреслили перші кроки з відновлення соціал-демократичної роботи в області. Зазначена ініціатива виходила від діячів УСДС із Волині (А. Ріш називає імена відомого соціал-демократа Д. Бродського, а також студентів Університету Св. Володимира племінника Баска О. Росновського і колишнього секретаря житомирської групи Є. Маліновського) [1160, 101-102], які підтримували зв'язки з М. Меленевським і, не виключено, зініційована ним. Вони організували Провінційне бюро Української соціал-демократичної спілки та підготували план першочергових заходів. Останній передбачав: 1) створити більш-менш міцний центр, налагодити доставку літератури та збір коштів; 2) докласти максимум зусиль до відновлення 2-3 районів, для чого надіслати в місцевості, у яких є зв'язки, працівників; 3) зв'язатися з усіма осередками та відновити діяльність хоча б маленьких груп для розповсюдження літератури [489, арк. 1-1 зв.].

На той час на місцях діяли лише окремі спілчанські організації. Про становище у Волинській губернії наприкінці січня 1911 р. повідомляла «Правда». Вона інформувала про втрату колишнього впливу Почаївським «Союзом русского народа» та певне пожвавлення в суспільстві. Дописувач помітив прагнення робітників до об'єднання на професійному ґрунті та створення організацій. У замітці інформувалося про відновлення громад УСДС. Попри нечисельні партійні сили, окреслюються кроки в роботі серед робітників і селян. Відзначалося, що, як і раніше, волинські спілчани з довірою ставляться до «Правды» та планують провести її анкету. Обіцяли підтримати газету матеріально [682].

Діяльність Провінційного бюро УСДС набула реальних рис у 1912 р. У травні воно випустило прокламацію українською мовою «До всіх спілчан». У ній містився заклик об'єднуватися для боротьби з поміщиками і діяльності участі у виборах до 4-ї

Державної думи [489, арк. 1 зв.]. Проте цей заклик не був підтриманий через занепад соціал-демократичних організацій в колишній області Спілки. Зазначену тезу ілюструє вкрай низький стан соціал-демократичної роботи в Чернігові. За інформацією, опублікованою в «Правде» Л. Троцького у квітні 1912 р., у місті існував осередок у складі 15 осіб, які часом збиралися та обговорювали публікації в газеті про поточний стан, вибори до Державної думи. Члени гуртка передали 3 руб. Організаційному комітету зі скликання конференції [730]. Отже, спілчани не припиняли спроб відновити роботу своєї партійної громади, проте значних успіхів у цьому вони не досягли.

У 1912 р. політичне та фінансове становище Української соціал-демократичної спілки залишалося вкрай важким. Про це свідчить, зокрема, матеріальний стан самого М. Меленевського. Він спробував його покращити через співробітництво з більшовицькими і навіть ліберальними друкованими органами. Лідер спілчан перебував у Львові і з готелю та кав'ярні «Sans-Sousi» 9 липня 1912 р. у листі до Л. Троцького писав: «Мене настільки приперло до стінки, що я запропонував навіть більшовикам своє співробітництво в їхній легальній пресі, попереджуючи, що цим я ніскільки себе до них не прив'язую». Проте більшовики зволікали з відповіддю і Басок вважав, що причиною цього стало його категоричне застереження [518, арк. 82 зв.]. Згодом, у липні 1912 р., М. Меленевський надіслав статтю («винятково заради грошей») в київську ліберальну газету «Киевская мысль» (напевне він зробив це за рекомендацією Л. Троцького, який із цим виданням тісно співпрацював), проте відповіді з редакції до кінця місяця не отримав. «Вірогідно не прийняли, – писав Басок. – І не прийняли напевне тому, що стаття щодо українського руху по суті співчутлива, проте «К[иевская] М[ысль] займає русифікаторську позицію». «Чорт з ними!», – роздратовано зазначав спілчанин [518, арк. 83, 87 зв.]. На початку серпня в листі до того ж адресата М. Меленевський знову повідомляв про свій важкий матеріальний стан («заборгував за обіди та ін.») і прохав про позичку 50 крон; «м[ожливо] Матвій Іванович (М. Скобєлєв – О. Ф.) по старій пам'яті позиче». Гроші обіцяв повернути за три тижні [518, арк. 97 зв.]. Проте, більше ніж власне матеріальне становище, М. Меленевського турбував критичний стан фінансів УСДС.

Можливий шлях виходу з кризи лідер ЗКС М. Меленевський вбачав у зверненні до європейських соціал-демократичних партій про грошову підтримку. Зазначене свідчило про зростання автономії провідників УСДС в умовах ослаблення централізму в РСДРП. Лідер спілчан у листі до Л. Троцького писав: «Наш комітет (ЗКС – О.Ф.) звернувся до європейських партій з проханням про матеріальну допомогу» [518, арк. 82-82 зв.]. Узгодивши свої дії з київським Провінційним бюро УСДС, він надіслав листи до керівництва німецької, австрійської, шведської, датської, швейцарської і бельгійської соціал-демократичних партій. Про результати своєї акції М. Меленевський інформував Л. Троцького та ОК РСДРП, відповідно, на початку липня та на початку серпня 1912 р. Він повідомляв, що відповідь надійшла лише від тримачів (він уживав слово на партійному слензі – Varthand, відсутнє в німецькій мові – О. Ф.) грошей РСДРП зі складу Німецької соціал-демократичної партії. Varthand відповів, що зможе надати допомогу, проте не окремо Спілці, а всій РСДРП, якщо соціал-демократичні організації об’єднаються та звернуться разом. Шведські товариші повідомили, що зі своєї каси вони нічого асигнувати не можуть (європейські соціал-демократи діяли як легальна політична партія, відтак дотримувалися чинного в країні законодавства – О. Ф.). Проте вони обіцяли організувати спеціальні збори коштів, які «передадуть… для всієї нашої партії» [518, арк. 95]. Про це Басок у вересні 1912 р. повідомив Л. Троцького, який висловив думку, що в спільних інтересах є те, щоб не кожна соціал-демократична організація виступала перед німцями самостійно. Він запропонував передати справу ведення перемовин Організаційному комітету РСДРП. Представник ЗКС погодився, доручивши перемовини від імені партії ОК, однак він просив включити Спілку у список обласних і національних організацій партії, «від імені яких Ви відновлюєте перемовини з Varthand-ом» [518, арк. 102]. Проте, справа затягувалася.

Тим часом надходив час виборів до IV Державної думи. Ситуація в УСДС ускладнилася тим, що у 1912 р. Провінційне бюро УСДС знову пережило декілька провалів. У листі О. Росновського, племінника М. Меленевського, до дядька (надійшов десь у липні 1912 р.) той інформував, що «наших декілька осіб ґрунтовно провалилися». Разом із ними «провалився» новий набір листка, що загальмувало

роботу [518, арк. 87]. Щодо згаданого «листка», то, очевидно, йшлося про відозву «Більше плати (до всіх сільськогосподарських робітників» [87, арк. 112-113 зв.].

М. Меленевський у листі в ОК РСДРП, написаному наприкінці серпня або на початку вересня 1912 р., нагадував, що ЗКС вдалося видати шеститисячним накладом агітаційну виборчу брошуру українською мовою, проте через брак коштів 5000 примірників залишалися на складі за кордоном. За наявності грошей ці брошури можна було б спрямувати в межі Російської імперії і не лише в спілчанські організації, але й інші центри робітничого руху. Басок інформував ОК, що декілька досвідчених старих працівників погодилися знову працювати (зокрема, з-за кордону, через Львів, де без грошей і паспорта сидів «на голові» у нього, спрямовувався для роботи в Спілку колишній член ГК Арнольд (А. Ріш) [550, арк. 704]. За наявності коштів вони могли об'їхати міста та райони області УСДС, розвести агітаційну літературу, створити (де ще не пізно) передвиборчі установи та «оформити» місцеві соціал-демократичні організації. М. Меленевський інформував про інші плани…, та реалізувати їх можна було б за умови, «якби були гроші» [518, арк. 87 зв., 102-103].

Ще один аргумент, яким М. Меленевський обґрунтовував потребу в активізації роботи Спілки (ну і, звісно, виділення коштів для цього) – необхідність боротьби з українськими буржуазними партіями, «які встигли завдяки своєму напівлегальному існуванню за останні п'ять – шість років пустити глибоке коріння в народних масах і які підкопуються завдяки своєму демагогічному націоналізму під вплив нашої партії» [518, арк. 103]. Проте жупел «націоналістичної небезпеки» Басок прагнув використати з тактичних міркувань – добитися виділення коштів на потреби УСДС. При вирахуванні майбутньої частки для Спілки, на його думку, слід виходити не з того, чи може вона провести до Державної думи депутата чи ні (очевидно, що досвідчений працівник не мав ілюзій). Він пропонував враховувати чисельність громад станом на час проведення V (Лондонського) з'їзду РСДРП та перспектив розгортання соціал-демократичної роботи в майбутньому [518, арк. 103 зв.]. Звісно, реалізація такого підходу дозволяла спілчанам розраховувати на більшу частку при розподілі партійних грошей. Однак зазначені заходи так і не дали очікуваного результату.

Незважаючи на несприятливу кон'юнктуру та незрозумілі перспективи, спілчани готувалися до виборів у IV Державну думу. 12 травня М. Меленевський надіслав на ім'я Є. Маліновського листа з текстом написаного ним проекту відозви «До всіх спілчан» з підписом «Провінційне бюро Української соціал-демократичної спілки СДРПР, Київ, травень 1912 р.». «Якщо є бажання – проредагуйте і негайно висилайте разом із грошима», – писав Басок. У проекті відозви зазначалося, що, як і раніше, завданням УСДС є організація роботи серед фабричного та величезної маси сільськогосподарського пролетаріату на території України. «Великий простір для діяльності відкриває перед нами виборна кампанія до IV Думи», – писав укладач. Він уважав, що для зростання інтересу до виборів у селах необхідно займатися організацією масового протесту проти виборчого закону 3 червня 1907 р. і вимагати загального, рівного, прямого і таємного виборчого права, давати накази учасникам волосних сходів, складати протести проти беззаконня, агітувати на заводах, залізничних майстернях, на губернських виборчих зібраннях. У листівці висувалася вимога до влади дотримуватися демократичних прав і свобод – свободи спілок, страйків, зібрань, слова, преси і т. д. Наприкінці відозви містилося прохання до членів спілчанських організацій збирати кошти на видання листків і популярної літератури [87, арк. 66-66 зв.].

Для здійснення виборчої агітації до IV Державної думи в червні 1912 р. Закордонний комітет видрукував у Львові шеститисячним накладом брошуру «Геть закон 3-го юня!» (щоправда, місцем виданням на брошурі вказано Полтавське губернське правління). Унаслідок браку коштів у межі українських губерній Російської імперії переправили лише одну тисячу примірників. У брошурі містилися вимоги демократичних прав і свобод, а також захисту спеціальних робітничих прав. У процесі підготовки до виборів закликали створювати організації та приєднуватися до УСДС або інших організацій РСДРП. Прикметно, що у виданні значну вагу приділили національному питанню. Вперше з січня 1905 р. Спілка сформувала національні вимоги: «Нам конче потрібна національна воля на Україні, нам потрібне широке українське обласне самопорядкування (самоуправление), яке дасть спромогу приспособити і школи, і суд до потреб українського населення, – та в першу чергу

нам потрібна свобода союзів, воля збиратись і робити забастовки, більша плата та короткий робочий день». Спілчани вимагали впровадження української мови в роботу шкіл та державних установ, прийняття законів, які б зобов'язували чиновників давати відповіді на запити українською мовою [595]. Звісно, таке звернення спілчан до національних потреб українського суспільства відбулося під упливом перемовин з провідниками УСДРП.

Водночас, влітку 1912 р. діячі УСДС прагнули використати жнива для активізації діяльності громади. У червні Провінційне бюро мало намір видати відозву «Більше плати» («до всіх сільськогосподарських робітників»). Зазначена прокламація нагадувала за змістом подібні видруки доби революції 1905–1907 рр. із тією різницею, що вимагали збільшення плати під час жнив і покращення умов праці не лише від поміщиків, але й багатих селян. Останнє засвідчувало, що соціал-демократи враховували факт розвиток капіталізму в сільському господарстві та поступ столипінської аграрної реформи в українських губерніях на початку XX ст. [892, с. 40; 913, с. 151-152; 1299, с. 181-182] Як і раніше, сільським трударям пропонували об'єднуватися, створювати в селах таємні спілки, вибирати сільські комітети та влаштовувати страйки [489, арк. 2-2 зв.; 87, арк. 119-119 зв.]. Щоправда, начальники ГЖУ українських губерній спілчанської області повідомляли, що фактів поширення зазначених відозв та відродження революційного руху серед селян не зафіксовано [87, арк. 123-125]. Звісно, без належної організаційної роботи соціал-демократичних громад, які знаходились у стані дезорганізації, відсутності коштів для партійних справ відродити масовий організований селянський рух було вкрай складно.

Несприятливі суспільно-політичні умови, недемократичний, дискримінаційний закон 3 червня 1907 р., відсутність дієвих соціал-демократичних організацій і грошових коштів, попри незначну видавничу активність, не дала можливості Українській соціал-демократичній спілці стати активним учасником виборчого процесу до Державної думи. Не вдалося також відновити страйковий рух селян і сільськогосподарських робітників. Виїзди окремих спілчанських працівників до міст і містечок колишньої «області Спілки», про які згадував А. Ріш [1160, с. 105], не могли дати позитивного результату. Спроби діячів ЗКС і Провінційного бюро

відновити спілчанські громади та пожвавити їхню роботу під час виборів до IV Думи зазнали невдачі.

Паралельно із пошуком фінансів для УСДС і заходами до виборів у IV Думу М. Меленевський і його прихильники брали участь у підготовці конференції організацій РСДРП, якій ініціатори хотіли надати статус «загальнопартійної». Ця діяльність стала відповіддю на скликання більшовиками-ленінцями Всеросійської конференції в Празі у січні 1912 р. Ініціатори майбутнього форуму створили Організаційний комітет (ОК) і прагнули об'єднати всіх представників антиленінського напряму (Ю. Мартов, Л. Троцький, національні марксистські організації – єврейські (Бунд), грузинські, латиські та інші партійні групи) [790, с. 5; 1131, с. 238]. Оскільки цей форум зібрався у серпні 1912 р., то отримав у літературі назву Серпневий блок [1234, с. 258-260]. Зазначені події відбувалися в умовах нового економічного зростання та пожвавлення революційного руху.

Провідники УСДС, незважаючи на розбитий стан їхніх організацій, усе ж сподівалися отримати запрошення на конференцію, чим прагнули гарантувати собі місце у складі РСДРП у майбутньому. Натомість, організатори форуму намагались досягнути якнайширшого представництва соціал-демократичних організацій, щоб утвердити її як «загальнопартійну».

З початку 1912 р. у Львові діяв Закордонний комітет Спілки (ЗКС) у складі трьох осіб: Степана Івановича (О. Скоропис-Йолтуховського), П. Бензі (І. Розінька), Баска (М. Меленевського), останній із яких виступав рушієм його функціонування. У процесі підготовки до конференції ЗКС надсилав резолюції в ОК РСДРП [550, с. 686-687]. Водночас, М. Меленевський листувався з Провінційним бюро Спілки з приводу відрядження делегата на конференцію. Про це він постійно інформував Л. Троцького. Він писав, що вжив заходів для присутності на форумі «двох-одного» делегатів від УСДС і додавав: «Якщо арешти не завадять – вони будуть». Окрім того, Басок обіцяв таке ж представництво від ЗКС. Він інформував також про підготовку спілчанами декількох пропозицій, які «стосуватимуться спеціально Південної Росії». Під час форуму він пропонував улаштувати особливу нараду «делегатов-южан». Одна зі згаданих пропозицій передбачала видання, на противагу популярній ліберальній

«Киевской мысли», соціал-демократичного друкованого органу російською та українською мовами, в якому висвітлювалися би «місцеві інтереси Півдня» [518, арк. 87-87 зв., 96].

Проте, найгірші побоювання М. Меленевського збулися, про що він інформував Л. Троцького в листі від 9 серпня 1912 р. «З делегацією від «Спілки» справи погані, – писав Басок. – Днями знову були арешти й обшуки». З Києва повідомляли, що, вірогідно, не буде можливості кому-небудь приїхати. Попри це, М. Меленевський інформував адресата, що ЗКС готує п’ять резолюцій і вважає «вкрай необхідною присутність нашого представника на конференції». Він, звичайно, розумів, що підстави для запрошення вкрай хисткі (фактична відсутність організацій УСДС за наявності недієздатного Провінційного бюро в Києві та існування нечисельного ЗКС), тому зазначав: «якщо нас не запросять – ми внесемо ці резолюції через якусь іншу партійну групу» [518, арк. 97-97 зв.]. У наступному листі до Л. Троцького (15 серпня) Басок писав, що очікує згоди ОК «пустити мене як представника «Спілки» на конференцію». Він інформував, що між ЗКС і Провінційним бюро взаємини найтісніші і постійні. Тому ЗКС може представити доповідь від імені УСДС [550, с. 700].

Про запрошення представника Української Спілки на форум РСДРП партійці висловлювали вкрай неприємні, хоча й не безпідставні, твердження, що «Спілка – фікція». Тому М. Меленевський виказував додаткові аргументи на користь запрошення представника громади на форум. Він говорив про «більшовицьку загрозу» і нерішучість у діяльності Провінційного бюро УСДС пояснював наявністю у цій установі «ленінців». Другий аргумент стосувався необхідності роботи спілчан у зв’язку з ростом національного руху. Він нагадував також про той цінний для РСДРП досвід, який УСДС набула в 1905–1907 рр. у роботі серед селян і сільськогосподарських робітників. Басок уважав доцільним прийняти на конференції директиви з сільської роботи, – спілчани «могли би дати в цьому питанні дещо цінного всій партії» (підкреслення автора – О. Ф.). А слова про «фікцію» спілчанський діяч відкидав як смішні і дитячі, оскільки можна сказати, що «фікція вся сучасна підпільна організація [550, с. 701]. Врешті, Басок отримав запевнення від

Л. Троцького про затвердження мандата делегата Спілки на форумі [550, с. 699]. Безпосередньо напередодні конференції діячі УСДС надавали технічну допомогу її організаторам. Використовуючи власні таємні контрабандні шляхи, спілчани допомагали в організації нелегального перетину делегатами кордону і, після його закінчення, мали переправляти їх у межі романівської імперії [550, с. 699-700; 518, арк. 83-84, 98].

Конференція організацій РСДРП працювала з 13 по 20 серпня (26 серпня – 2 вересня) 1912 р. В її роботі брав участь із дорадчим голосом представник Закордонного комітету УСДС Басок (М. Меленевський) [550, с. 712-713, 721]. У протоколах засвідчена його участь у роботі форуму; зокрема, разом з іншими делегатами він виконував обов'язки секретаря [550, с. 723, 738, 750, 773, 779]. В обговоренні порядку денного М. Меленевський пропонував розглянути питання про перемовини, які велися між УСДС і УСДРП, про посилення роботи українською мовою, підготовку питання про переслідування українців. Проте, після обговорення його пропозиції більшістю голосів вирішили розглянути в «різному» [550, с. 717-718]. Це питання опрацювали на останньому, шістнадцятому засіданні конференції 20 серпня (2 вересня) й запропоновані резолюції, очевидно, підготовлені ЗКС, щодо перемовин між Спілкою і українськими соціал-демократами, а також про українську мову агітації в Україні схвалили [550, с. 891-892]. Конференція організацій РСДРП у серпні 1912 р. стала останнім форумом, на якому Українська соціал-демократична спілка була представлена.

Останнім офіційним документом, який засвідчував існування Української Спілки, стала спільна «Відозва українських соціал-демократичних партій Росії та Австрії до надзвичайного XIII міжнародного соціалістичного конгресу в Базель». Її підписали представники ЦК УСДРП Дм. Закопанець (Д. Донцов), Виконавчого комітету УСДП П. Буняк і В. Левинський і представник Закордонного комітету Української соціал-демократичної спілки РСДРП І. Басок (М. Меленевський) у листопаді 1912 р. [589; 549, с. 416-418] Конгрес зібрався в умовах загострення міжнародних відносин і небезпеки виникнення світового збройного конфлікту. Українські соціал-демократи подали свій голос проти війни й спільно задекларували

перед представницьким форумом соціалістичних партій пригноблене становище 30-мільйонного українського народу та його національні потреби. Вони заявили, що розв'язання українського питання не є приватною справою українців, а інтересом усієї європейської демократії, яка зацікавлена у поваленні російського самодержавства. Українські марксисти заявили, що у випадку збройного конфлікту між Австрією та Росією «нашим першим завданням буде бороти ся проти нашого відвічного ворога – російського царату» [589, с. 3]. Зазначена відозва важлива з огляду на те, що українські соціал-демократи ставили питання національного визволення перед міжнародною спільнотою. Прикметно, що в цьому документі Українська соціал-демократична спілка зарахована до українських соціал-демократичних «партій». Зазначений документ свідчить також про подальшу еволюцію поглядів спілчан із національними почуттями.

Отже, восени 1912 р. інтернаціоналістський проект під назвою «Українська соціал-демократична спілка РСДРП» завершився. І хоча пізніше, у серпні 1914 р., національноорієнтовані діячі цієї громади (М. Меленевський, О. Скорпис-Йолтуховський, І. Розінько) позиціонували себе діячами Спілки в щойно заснованому Союзі визволення України (СВУ) [1015-1017], проте це міжпартійне об'єднання діяло вже за історичних умов Великої війни 1914–1918 рр. і на цілком інших ідейних засадах, а колишні спілчани репрезентували лише себе, оскільки такої соціал-демократичної громади вже не існувало. Поряд із персональним зв'язком між обома організаціями, їх учасників поєднувала ненависть до російського самодержавства і те, що, як і діячі УСДС із національним світоглядом, так і члени СВУ сподівалися за допомогою зовнішніх політичних сил досягнути визволення України.

1917 р. колишні спілчани зустріли в різних політичних організаціях. Звичайно, простежити подальшу долю тисяч відомих і невідомих рядових соціал-демократів практично неможливо, проте, зважаючи на ту школу соціально-політичної боротьби, яку вони пройшли в лавах УСДС на початку XX ст., можемо припустити, що й надалі бувші спілчани виступали активними учасниками суспільного життя. Водночас, можемо з'ясувати найближчу ідейно-політичну еволюцію провідників УСДС і спілчанських активістів завдяки фундаментальному двотомнику документів

«Українська Центральна рада» та біографічному довіднику «Діячі Української Центральної Ради» (автори – В. Верстюк і Т. Осташко) [564; 565, с. 292]. Скориставшись ґрунтовним покажчиком імен цього видання та довідником, ми упевнились, що подальша політична доля колишніх членів Спілки виявилась різною. Значна їхня частина в 1917 р. перебувала в лавах УСДРП – це члени ГК УСДС Г. Довженко та М. Ткаченко [565, с. 364, 407; 824, с. 172-174], соціал-демократичний активіст, а на початку доби реакції – один із її очільників М. Галаган [565, с. 358; 824, с. 74-75]. Поширювач спілчанських видань Спілки на Поділлі у 1905 р. і, можливо, її симпатик С. Вікул постійно залишався українським соціал-демократом [565, с. 356; 824, с. 74-75]. Колишні члени ГК УСДС М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський перебували в СВУ [565, с. 385, 402] але надалі їхні життєві долі розійшлися [855, с. 107-108; 1356]. Водночас, чимало спілчан пов’язали своє політичне майбутнє з РСДРП. «Хрещений батько» Спілки І. Біск (Павлов) постійно залишався меншовиком і входив до Малої ради [565, с. 352, 372; 824, 233]. Члени ГК УСДС І. Кирієнко – меншовик, комісар Тимчасового уряду на Південно-Західному фронті [565, с. 372], а Юрій Ларін – у 1917 р. спочатку меншовик, а згодом більшовик, член Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів [565, с. 378], спілчанський публіцист О. Скриннiков також перебував у лавах «м’яких», був членом Української Центральної Ради і Київського губернського комітету РСДРП (м) [565, с. 402]. Меншовиком залишався А. Іоффе – член редколегії спілчанської «Правди», близький соратник Л. Троцького [565, с. 370]. У добу реакції на Волині був членом робітничого гуртка, пов’язаного з Спілкою, 17-річний О. Шумський, у майбутньому – український есер, боротьбист і більшовицький народний комісар освіти УСРР, знищений комуністичним режимом [1296, с. 39]. Наведені дані досить репрезентативні та засвідчують, що створена на межі 1904 і 1905 рр. унаслідок розколу Революційної української партії інтернаціональна Українська соціал-демократична спілка пройшла складну та суперечливу еволюцію в складі РСДРП. Вона перетворилася в міцну регіональну громаду, до складу якої входили представники різних національних груп, та очолювала виступи селян і сільськогосподарських робітників, міського пролетаріату переважно п’яти

українських губерній і суміжних з ними територій. Проте внаслідок цих змін ініціатори створення Спілки зі складу РУП, для світогляду яких характерні національні почуття, опинилися в меншості в цій організації. Під упливом репресій царського уряду УСДС зазнала втрат, внаслідок яких так і не змогла відновити свою діяльність. Згодом члени цієї громади, залежно від переконань і конкретних соціально-політичних обставин, увійшли до різних політичних партій і спілок.

Отже, починаючи з другої половини 1908 р. не припинялися спроби відновити роботу керівного центру та діяльність спілчанських організацій на місцях. Тимчасові керівні органи (Тимчасова група Спілки, Київський технічний центр) робили спроби налагодити працю, проте перманентні репресії, поширені провокації в лавах спілчан зводили нанівець ці зусилля та породжували в середовищі соціал-демократів розчарування та апатію. Серед них поширилися самогубства. Іншою крайністю стали експропріації, що не припинялися й набували кримінального забарвлення. На місцях діяли окремі громади УСДС, проте вони не проводили широкої партійно-масової роботи і знову повернулися до гуртківщини, слабко контактували між собою. Лише на Волині, Поділлі та Київщині робили спроби (подекуди – успішні) провести районні та місцеві конференції. Частина спілчан займалася легальною діяльністю, зокрема в кооперативному русі.

У лютому 1911 р. утворилася Провінційна група УСДС, а у 1912 р. Закордонний комітет Спілки у Львові, які активізували роботу, спрямовану на відродження громади. Сподіваючись отримати фінансову допомогу для розгортання праці, представник ЗКС М. Меленевський звертався з листами до керівних органів західноєвропейських соціал-демократичних партій (німецької, шведської, бельгійської та ін.). Спілчанські провідники сподівалися отримати частку грошей РСДРП, які утримували діячі німецької соціал-демократії. Однак зазначені звернення не дали бажаних результатів.

Діячі УСДС сподівалися використати жнива 1912 р. для розгортання страйкового руху сільськогосподарських робітників і селян з виставленням вимог до поміщиків і заможних селян. З цією метою вони підготували відозви від імені Провінційного бюро «До всіх спілчан» і «Більше плати (до всіх

сільськогосподарських робітників)». Проте без існування мережі міцних соціал-демократичних організацій зробити цього їм не вдалося. Це, а також несприятливі суспільні обставини, дискримінаційне виборче законодавство не дозволили спілчанам зіграти скільки-небудь помітну роль під час виборчої кампанії до IV Державної думи. Видана ними агітаційна брошура «Геть закон 3-го юня!» залишилася переважно нерозповсюдженою. Зазначене видання стало ще одним свідченням інтернаціоналістської позиції спілчан, але, водночас, вказувало на новації в їхній поглядах – виставлення національних вимог широкого самоврядування, використання української мови в школах і державних установах.

Представник УСДС М. Меленевський брав участь з дорадчим голосом у серпневій 1912 р. конференції організацій РСДРП, скликаній супротивниками більшовиків. На ній меншовики, троцькісти, Бунд та деякі національні соціал-демократи утворили так званий Серпневий блок. Форум взяв до відома інформацію про переговори Спілки з УСДРП і схвалив резолюцію про агітацію в Україні українською мовою. Це було останнє зібрання РСДРП, в якому брали участь представники УСДС. Відозва українських соціал-демократичних організацій Російської та Австро-Угорської імперій, у тому числі Спілки, до Базельського конгресу II Інтернаціоналу (листопад 1912 р.) стала останнім історичним документом, який засвідчував її діяльність. Після цього Українська соціал-демократична спілка РСДРП як політична громада перестала існувати.

ВИСНОВКИ

Дослідження умов діяльності, генезису ідейно-теоретичних і організаційних засад Української соціал-демократичної спілки РСДРП на початку XX ст. дозволяє зробити узагальнення та висновки.

З'ясовано, що вивчення історії Української соціал-демократичної спілки РСДРП відбувалося трьома періодами. У першому, дореволюційному, друкувалися переважно публіцистичні брошури та статті, у яких загалом характеризувалися ідейні та програмні засади, форми і методи роботи цієї громади. У радянську добу, з 1917 і до кінця 1980-х рр., найбільш плідними виявилися 1920-ті рр., коли вийшли праці з історії української соціал-демократії (О. Гермайзе, В. Дорошенко, А. Ріш), у яких з'ясовано також і роль УСДС у революційному русі. Починаючи з 1930-х і до початку 1960-х рр. історія Спілки в Радянській Україні практично не досліджувалась, проте на Заході вона розглядалась у працях Д. Дорошенка та П. Феденка. Найґрунтовніше, з використанням великої джерельної бази, історію української соціал-демократії, зокрема й УСДС, дослідив І. Курас. Однак, дати об'єктивну оцінку цій політичній громаді радянські вчені не зуміли через ідеологічну тенденційність. Певний поступ у дослідженні проблеми спостерігаємо на сучасному періоді. Завдяки працям українських істориків (В. Головченко, Ю. Лавров, С. Наумов та ін.) найбільш вивченими аспектами проблеми є діяльність Спілки, спрямована на організацію боротьби селян і сільських робітників у добу революції 1905–1907 рр. і роль у партійно-політичних відносинах початку XX ст. Водночас сьогодні є нез'ясованими важливі питання, пов'язані з виникненням і функціонуванням цієї громади, формуванням її ідейних підвалин і ролі в суспільному житті українських губерній Російської імперії. Усе це засвідчує, що потрібна узагальнююча комплексна праця з історії Української соціал-демократичної спілки.

Встановлено, що для дослідження історії Спілки використана велика та багатопланова джерельна база, яка містить законодавчі документи, діловодну документацію, пресу та агітаційно-пропагандистські матеріали, джерела особового походження. Усі джерела поділено на дві великих групи: 1) джерела партійного та 2) джерела непартійного походження. Застосований у дисертації комплексний підхід

до джерел дозволив виокремити в межах першої групи партійно-організаційні документи і матеріали, пропагандистсько-агітаційні джерела, мемуари й особисте листування. У складі другої групи інтегровано законодавчі документи, документи місцевих органів влади, матеріали судово-слідчих установ, публіцистику та джерела особового походження. Важливе значення має «актуалізована» інформація з Національного архівного фонду України та архівних установ Російської Федерації (понад 50 справ ДП МВС Російської імперії про політичні партії та спілки, які зберігаються в ДАРФ, та документи соціал-демократичних організацій у РДАСПІ). Усі зазначені джерела доволі репрезентативні та дозволяють об'єктивно дослідити історію Української соціал-демократичної спілки.

Відзначено, що модернізація в Російській імперії та її українських губерніях у другій половині XIX і на початку XX ст. виявилася в істотних трансформаціях усіх сфер суспільного життя. Робітничий клас був строкатою в національному та ідейному відношенні групою, яка вирізнялася високою соціально-політичною активністю. Частка кваліфікованих робітників залишалася невеликою, а майже половину індустріального пролетаріату Наддніпрянщини становили вчорашні селяни, що накладало відбиток на його світогляд. Найчисельнішу національну групу робітництва утворювали росіяни і зосереджувалися вони головно на Півдні України, а це формувало підстави для успішної діяльності РСДРП. Українців у складі фабрично-заводського пролетаріату було менше половини. Водночас, переважно вони утворювали найбільший «загін» сільськогосподарських робітників, що відбивало аграрно-індустріальний характер економіки українських губерній. Серед них працювали Українська Спілка та РУП-УСДРП. Єврейське робітництво зосереджувалося переважно на невеликих підприємствах ремісничо-кустарного та мануфактурного типу міст і містечок так званої «смуги єврейської осілості», до якої входила більшість українських губерній. У боротьбі за вплив на нього соціал-демократичний Бунд змагався із сіоністсько-соціалістичними організаціями. Марксистські партії та спілки ставили за мету революційним шляхом знищити капіталістичний лад, який ґрунтується на приватній власності, і побудувати безкласове комуністичне суспільство. Вони були провідними у роботі серед

пролетаріату, проте їхню чисельність та роль у суспільно-політичному житті українських губерній ще належить з'ясувати. Найближчим конкурентом соціал-демократів за уплив на робітників виступала неонародницька партія есерів. Ліберальні і консервативні політичні партії та союзи також працювали в робітничому середовищі.

Розроблено концепцію інтернаціональних та національних марксистських партій і спілок. Згідно з нею, попри єдину ідеологічну основу, інтернаціональні соціал-демократичні організації (РСДРП, СДКПіЛ, УСДС) виступали за пріоритет соціальних аспектів у революційній боротьбі та за побудову єдиної централізованої марксистської партії з автономними національними секціями. Національні марксистські партії та спілки (ППС, Бунд, РУП-УСДРП та ін.) поділяли принципи класової революційної боротьби, хоч водночас виступали на захист національних прав пригноблених націй і за забезпечення їхнього державно-правового статусу в майбутньому. У партійному будівництві національні марксистські організації видавалися прихильниками федеративного устрою РСДРП або ж обстоювали своє самостійне існування. Ця концепція стала однією з важливих теоретичних засад у вивченні історії Спілки.

Досліджено політичні події, пов'язані з розколом РУП і створенням УСДС, для чого використано методологічні засади «нової історичної біографії» – персональну або індивідуальну біографію. Встановлено, що І. Біск у 1904–1905 рр. очолював технічну групу, яка перебувала у Львові (Австро-Угорщина), і тісно співпрацював із діячами Закордонного комітету РУП і членами редакції її партійних видань, які поділяли інтернаціоналістські погляди меншовиків. Спільно вони здійснювали заходи, спрямовані на реалізацію планів з уведення РУП до складу РСДРП. Однак на II «невідбутому» з'їзді в грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н. с.) отримати більшість і прийняти рішення про входження в російську марксистську партію їм не вдалося. Тому 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р.) вони оголосили про вихід зі складу РУП і намітили заходи зі створення нової організації, що незабаром отримала назву «Українська соціал-демократична спілка».

З’ясовано, що Спілка через місяць після розколу, 2 (15) лютого 1905 р., увійшла на засадах автономії до складу меншовицької фракції РСДРП. Члени цієї групи мали подібні до російських марксистів (меншовиків) ідейні переконання і сподівалися за допомогою потужнішої РСДРП подолати соціальне та національне гноблення України. У Львові спілчани розгорнули значну видавничу роботу. Видання УСДС загалом ґрунтувалися на меншовицьких теоретичних підходах і в них містилися заклики до революційного повалення царизму, виборів Установчих зборів і створення демократичної республіки. Спілка перебувала на програмних засадах РСДРП щодо національного питання та поділяла її інтернаціоналістські погляди. Вона не приділяли уваги обстоюванню національно-культурних потреб українського народу, не йшлося і про автономію України. Проте важливе значення для агітаційно-пропагандистської роботи мало те, що газети, брошури, листівки УСДС видані українською мовою. Вони написані просто та доступно й тому були особливо популярними серед сільських і міських трудівників.

З’ясовано, що головним своїм завданням УСДС вбачала працю в українському селі. Спілчани виробили програму революційної боротьби сільськогосподарських робітників і селян за покращення їхнього соціального становища. Вже з березня 1905 р. хліборобам пропонували домагатися безоплатної передачі всієї землі, зокрема й поміщицької. Сільським робітникам рекомендували вимагати підвищення заробітної плати, покращення умов праці в поміщицьких економіях. У разі невиконання цього передбачалося проводити страйки під керівництвом селянських комітетів. Сільські трудівники мали узгоджувати свої дії з міським пролетаріатом і діяти під керівництвом російської марксистської партії.

Встановлено, що з весни 1905 р. УСДС активізувала діяльність, спрямовану на розгортання революційного руху у селах. У своїй роботі вона спиралася на підтримку російських марксистів у складі Південного бюро та Південно-технічного бюро ЦК РСДРП, низки союзів, комітетів і груп, переважно меншовицьких. Формування спілчанських громад супроводжувалося конфліктами з колишніми товаришами з РУП. На початках роль керівного центру Спілки виконувала редколегія спілчанської газети «Правда», під проводом якої здійснювалася активна видавнича діяльність,

розбудовувалися місцеві партійні осередки, розгорталася агітаційно-пропагандистська робота, переважно серед селян і сільськогосподарських робітників, вживалися заходи зі створення селянських комітетів. Враховуючи ці досягнення УСДС, Женевська конференція партійних працівників РСДРП (квітень 1905 р.) прийняла резолюцію, у якій доручила їй здійснювати друк соціал-демократичної літератури російською мовою для селянства всієї імперії. Проте статус УСДС у складі партії й надалі був невизначеним. Аналіз агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи спілчан засвідчує, що вона зосереджувалася головно у Київській, Полтавській, Подільській, Волинській, Чернігівській та Херсонській губерніях. У лютому – жовтні 1905 р. Спілка перетворилася на велику регіональну партійну організацію меншовиків, яка працювала винятково на селі.

З'ясовано, що у листопаді 1905 – березні 1906 рр. Українська соціал-демократична спілка почала перетворюватися на велику регіональну організацію РСДРП. На Листопадовій конференції УСДС було прийнято статут організації та обрано керівний орган – ГК. Спілка об'єдналася з Південним провінційним бюро РСДРП, а до кінця революції – з іншими організаціями російських марксистів, які працювали паралельно на тих самих чи суміжних територіях. Наприкінці революції «спілчанська область» охоплювала більшу частину території Наддніпрянської України: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії. Про інтернаціональний характер УСДС засвідчувало приєднання до неї громад суміжних білоруської Могилівської (Гомельщина) та молдовської Бессарабської губерній. У складі спілчанських громад діяли окремі більшовики, а кероване ними Вузлове бюро Південно-Західної залізниці визнавало ідейний провід меншовицьких УСДС та Київського комітету РСДРП. Після Об'єднавчого з'їзду російської марксистської партії, наприкінці 1906 р., зроблена невдала спроба об'єднання організацій Спілки та Бунду, проте останні тісно взаємодіяли в процесі діяльності. Українська соціал-демократична спілка перетворилася на потужний регіональний союз РСДРП, який здійснював роботу в селах та в місті. Унаслідок зазначених трансформацій склад спілчанських громад став багатонаціональним.

Доведено, що діяльність Української Спілки набула найбільшого успіху в період із квітня 1906 по червень 1907 р. Робота Спілки реалізовувалася під керівництвом ГК, склад якого змінювався внаслідок арештів і поповнення шляхом кооптації. У зазначений час відбулася зміна структури УСДС: замість поділу соціал-демократичної громади за тогочасним адміністративно-територіальним устроєм українських губерній, соціал-демократична область Спілки стала поділятись на невеликі райони з подібним соціально-економічним розвитком і зручним транспортним сполученням. Це дало змогу, значною мірою, подолати розрізненість партійних організацій, покращити керівництво роботою. Діяльність УСДС спиралася на досить міцну фінансову основу керівного органу та спілчанських організацій. Соціал-демократичні громади мали інтернаціональний склад. Конспіративна діяльність УСДС не дає змоги достеменно встановити кількість партійців, які в ній діяли. Наприкінці Першої російської революції спілчанські осередки налічували орієнтовно 7 000 соціал-демократів.

Встановлено, що внаслідок агітаційно-пропагандистської та організаторської діяльності УСДС сформувалася розгалужена мережа її громад, набули розповсюдження марксистські ідеї серед селян, сільських і міських пролетарів. Завдяки Спілці у селах сформувалася відносно численна група «свідомих селян», соціал-демократів. Попри те, що вони опанували на певному рівні марксистські ідеї, їхньому світогляду були притаманні настанови традиційної селянської ментальності. Під керівництвом УСДС створювалися органи страйкової боротьби (страйкові комітети, ради селянських депутатів), організації ВСС, профспілки, розгорталися широкі рухи трудящих у селах і містах.

Засвідчено, що Українська соціал-демократична спілка брала активну участь у виборах до II Державної думи. ГК підготував низку директив із ведення виборчої роботи у різних виборчих куріях, агітаційних відозв, укладав передвиборчі угоди. Члени спілчанського керівництва особисто брали участь у роботі в регіонах, мобілізовували партійців і широкі верстви населення на вибори. УСДС найтісніше взаємодіяла з Бундом, який увійшов до складу РСДРП. Активно співпрацювала Спілка також із УСДРП та іншими соціалістичними партіями. Унаслідок виборів

Спілка домоглася обрання п’яти своїх членів у Думу, які увійшли в її соціал-демократичну фракцію. Депутати-спілчани активно підтримували зв’язок зі своїми виборцями, націлювали останніх на революційну боротьбу з самодержавством.

З’ясовано, що водночас УСДС здійснювала підготовку до збройного протистояння з владою. На революційний характер діяльності спілчан-меншовиків вказувала теоретична і практична робота керівних партійних органів та місцевих громад: вони займалися практичною підготовкою до збройного виступу, заготовляли зброю, вибухові снаряди. При ГК існувала добре законспірована військова комісія, яка курувала роботу підпільних бойових і військових організацій. Діяльність УСДС відбувалася в жорсткому протистоянні з таємною поліцією.

Встановлено, що в добу реакції Українська Спілка стала об’єктом особливої уваги правоохоронців. Київське охоронне відділення та жандармські установи мали низку таємних агентів, які інформували про діяльність УСДС, обіймали керівні посади в громаді та слугували знаряддям підтримки розколу в РСДРП. Успішна діяльність таємної поліції проти Спілки стала основною причиною її занепаду. Другою причиною стала ідейна й організаційна криза, яка охопила російську марксистську партію. У ній запанувало розчарування в стратегії і тактиці соціал-демократичної роботи, поряд з існуючими фракціями виникли партійні течії різного спрямування. Унаслідок цього ослабнув централізм РСДРП в керівництві партійними організаціями.

З’ясовано, що на початку доби реакції продовжували функціонувати керівні установи УСДС (ГК, ЦГС) і її регіональна мережа. Однак спроби її керівників скликати спочатку обласний з’їзд, а потім обласну нараду закінчилися безрезультатно. Посилились кризові тенденції в громаді. В організаційній площині вони позначилися у нестачі партійних працівників у центрі та на місцях, у важкому фінансовому становищі громад, зменшенню їхніх технічних можливостей, що разом призводило до згортання роботи. Унаслідок постійних ліквідацій, роботи секретних співробітників охранки відбувалася деморалізація та розчарування частини членів УСДС у марксистській доктрині та перехід їх у лави інших політичних організацій (есерів, анархістів). Скоротилася мережа та чисельність спілчанських осередків, а

низка комітетів припинила існування (Полтавський губернський союз, Чернігівський комітет та ін.). Зростала автономізація місцевих громад, послабилася координація дій між ними. Криза мала вияв у радикалізації настроїв і дій серед членів громад Спілки, про що свідчили рішення про створення бойових дружин і проведення експропріацій. Зазначені вчинки засвідчували, що всупереч ідейним настановам, рішенням партійних форумів РСДРП, українські селяни, які входили до складу осередків, згідно з притаманними ментальними настановами, вносили анархічну складову в діяльність спілчанських організацій.

Встановлено, що в умовах кризи УСДС ініціативу з відновлення громади взяли на себе соціал-демократи, які опинилися в еміграції. Закордонна група Спілки (червень 1908 р.), очолювана М. Меленевським, ініціювала відновлення газети «Правда» і співпрацювала з відомим соціал-демократом Л. Троцьким. Спільно вони поставили за мету провадити нефракційну ідейно-політичну лінію, спрямовану на подолання розколу в РСДРП і відновлення соціал-демократичного руху. Проте ці заходи не дали результатів, оскільки опозиція ЗГС, інспірована таємною поліцією, переконала більшість спілчан у доцільності дотримання меншовицької політики. Унаслідок цього й надалі існував фракційний розкол у РСДРП.

З’ясовано, що в 1910–1912 рр. М. Меленевський і його нечисленні прихильники, які мали національні почуття, переконалися в неможливості досягнути поставленої ще на початках існування УСДС мети – використати міць російської соціал-демократії для соціального та національного звільнення трудящих мас українських губерній. Вони зосередилися на праці з відновлення організації. У лютому 1911 р. утворилася Провінційна група УСДС, а у 1912 р. – Закордонний комітет Спілки у Львові. Зазначені установи активізували роботу, спрямовану на відродження громади. З кінця 1911 р. і до серпня-вересня 1912 р. велися переговори з УСДРП про об’єднання та створення потужної «української соціал-демократії», проте вони закінчилися безрезультатно.

Встановлено, що у зв’язку з послабленням централізму в РСДРП, спілчанські керівні органи мали більшу автономію. З метою отримання фінансової допомоги для розгортання роботи провідники громади зверталися з листами до керівних органів

низки західноєвропейських соціал-демократичних партій, однак ці звернення не дали бажаних результатів. Для відновлення громади планувалось використати страйки під час жнив і вибори до IV Державної думи. Для розгортання страйкового руху видано кілька відозв, проте без мережі міцних соціал-демократичних громад досягти задуманого не вдалося. Це, а також несприятливі суспільні обставини, дискримінаційне виборче законодавство не дозволили Спілці досягти успіху під час виборчої кампанії до Думи.

Досліджено участь УСДС у серпневій 1912 р. конференції організацій РСДРП у Відні, скликаній супротивниками більшовиків. Форум взяв до відома інформацію про переговори Спілки з УСДРП і схвалив резолюцію про агітацію в Україні українською мовою. Останнім офіційним документом, який підписав представник УСДС, стала відозва українських соціал-демократичних організацій до Базельського конгресу II Інтернаціоналу проти війни та з закликом допомогти в розв’язанні українського питання (листопад 1912 р.). Після цього Спілка перестала існувати як політична громада. Надалі колишні спілчани діяли у складі різних політичних партій і спілок.

Українська соціал-демократична спілка була яскравою революційною організацією, що вела боротьбу за політичні та соціальні права українських робітників і селян. Її діячі сподівалися за допомогою російської марксистської партії домогтися соціально-політичної та національної емансипації. Щоправда, останнє завдання в межах інтернаціональної, централізованої РСДРП, діячі якої тоді вважали національне питання другорядним, провідники Спілки здебільшого ігнорували. Врешті, це політичне утворення припинило функціонувати внаслідок ідейної та організаційної кризи російської марксистської партії та під тиском реакції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

1.1. Центральний державний архів вищих органів України (м. Київ)

Ф. 3807. Жук Андрій Ілліч (1880–1968) – громадсько-політичний діяч, публіцист, діяч українського кооперативного руху, член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, член Проводу «Союзу визволення України» (СВУ), радник Міністерства закордонних справ УНР.

Оп. 1.

1. Спр. 6. Документи з історії РУП-УСДРП: робітничий рух в Україні, селянський рух на Чернігівщині, Лубенщині та ін., антивоєнна агітація; відозви, вирізки з газет. 1902 р. – 1912 р., 175 арк.

2. Спр. 7. Документи з історії РУП-УСДРП: Українська соціал-демократична спілка; відозви, часописи, газети тощо. 1903 р. – 1912 р. 190 арк.

3. Спр. 8. Документи з історії РУП-УСДРП: Київська, Кам’янецька, Петербурзька, Харківська та ін. організації; вирізки з газет. 1901 р. – 1907 р., 245 арк.

4. Спр. 12. Документи з історії РУП-УСДРП: листування членів РУП-УСДРП. 1905 р. – 1907 р., 186 арк.

Оп. 2.

5. Спр. 17. Протоколи засідання другого з’їзду Революційної української партії (РУП) та інші матеріали та документи в справі з’їзду. Оригінали. 1904 р., 60 арк.

6. Спр. 19. Листи М. Русова, г. Чикаленко і інших до Петлюри, Антоновича, що перебували за кордоном в справах Революційної української партії. 1905 – 24 травня 1906 р., 55 арк.

7. Спр. 22. Листи до Петлюри, Порша, Винниченка, Чумака (Фідоровського) від різних осіб. 2 листопада 1904 р. – 27 грудня 1914 р., 80 арк.

8. Спр. 23. Звернення ініціативної групи бувших членів РУП для видання спогадів про участь в партійній роботі. Спогади Д. Дорошенка, П. Андрієвського, прокламації РУП. березень 1903 р. – квітень 1934 р., 28 арк.

1.2. Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Ф. 268. Південне районне охоронне відділення, м. Одеса Херсонської губернії. 1902–1914 рр.

Оп. 1.

9. Спр. 20. О деятельности Херсонского губернского комитета сельских организаций РСДРП. 22 марта 1906 г. – 28 мая 1906 г., 86 арк.

10. Спр. 21 Дело о розыске и аресте лиц, принадлежащих к Херсонскому губернскому комитету сельских организаций РСДРП. Список лиц, входящих в состав Херсонского губернского комитета сельских организаций РСДРП. 8 ноября 1906 г. – 9 октября 1909 г., 395 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. 1829–1917 рр.

Оп. 1.

11. Спр. 1049. Сведения о деятельности в Киевской губ. партий РСДРП, эсеров, «Бунд», украинских буржуазно-националистических партий «РУП», «Спілка» и др. 24 августа 1905 г. – май 1906 г., 154 арк.

12. Спр. 1052. Наряд дел о забастовках рабочих заводов и фабрик, о крестьянских волнениях, об арестах членов организаций РСДРП, эсеров, анархистов, арестах нелегальных типографий, о разгонах сходок и демонстраций рабочих и других событиях в гор[оде] Киеве и уездах Киевской губ[ернии] в 1905, в 1906 годах. 29 января 1905 г. – 30 мая 1906 г., 670 арк.

13. Спр. 1052 а. Наряд дел о забастовках рабочих заводов и фабрик, о крестьянских волнениях, об арестах членов организаций РСДРП, эсеров, анархистов, арестах нелегальных типографий, о разгонах сходок и демонстраций рабочих и других событиях в гор[оде] Киеве и уездах Киевской губ[ернии] в 1905, в 1906 годах. 29 января 1905 г. – 30 мая 1906 г., 557 арк.

14. Спр. 1195. Дознание по обвинению арестованного в гор[оде] Бердичеве мещ. Гершановича С. в хранении и распространении листовок и газет Одесской организации РСДРП и другой нелегальной литературы. 8 октября 1905 г. – 9 ноября 1905 г., 29 арк.

15. Спр. 1209. Дознание по обвинению мещан Гальперина В. А.,

Гельмана Л. Н. и других лиц в распространении среди крестьян Васильковского и Каневского уездов листовок «Ко всем лишённых прав», «Как отобрать землю у помещиков» и других, и хранении брошюр «Классовая борьба во Франции» К. Маркса, «Французские мыслители и деятели XIX в.» и другой нелегальной литературы. 15 ноября 1905 г. 7 июня 1907 г., 141 арк.

16. Спр. 1221. Дознание по обвинению крестьян с. Ромашек Васильковского Шевченко С. и Демьяненко А. М. в распространении нелегальной литературы. 3 октября 1905 г. – 8 ноября 1905 г., 31 арк.

17. Спр. 1232. Дознание по обвинению крестьян Жгута П. М., Антонюка И. П. и Шульги И. В. в агитации крестьян с. Ковали Каневского у. против царского самодержавия и распространении газет и листовок РСДРП. 28 сентября 1905 г. – 23 сентября 1906 г., 123 арк.

18. Спр. 1290. Дознание по обвинению мещ гор. Умани Краснянского С. И. в распространении газет «Искра», «Социал-демократ», «Правда» и брошюры «Революционный броненосец». 21 ноября 1905 г. – 23 сентября 1906 г., 24 арк.

19. Спр. 1292. Дело по обвинению рядового Корсунского, мещан Футоряна, Шешленко и крестьянина Ржаникова в распространении среди солдат гор. Умани листовок РСДРП. 29 декабря 1905 г. – 6 июля 1906 г., 16 арк.

20. Спр. 1295. Дознание по обвинению крестьян Белоуса С.Ф., Македона Е.Е. в распространении в с. Корсуне Уманского у. нелегальных листовок «Української громади». 14 мая 1905 г. – 11 октября 1905 г., 49 арк.

21. Спр. 1346. Докладная записка об организации политического розыска в уездах Киевской губ. 1906 г. 6 арк.

22. Спр. 1417. Дело о деятельности Киевской организации Украинской буржуазно-националистической партии «Спілка». 21 августа 1906 г. – 14 сентября 1906 г., 491 арк.

23. Спр. 1418. Дело о деятельности Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии «Спілка». 5 октября 1906 г. – 15 июня 1907 г., 465 арк.

24. Спр. 1419. Дело о деятельности Киевской организации украинской

буржуазно-националистической партии «Спілка». 21 августа 1906 г. – 14 сентября 1906 г., 542 арк.

25. Спр. 1420. Дело о деятельности Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии «Спілка». 28 августа 1906 г. – 28 сентября 1906 г., 641. арк.

26. Спр. 1421. Дело о деятельности Киевской организации буржуазно-националистической партии «Спілка». 18 августа 1906 г., – 10 июня 1911 г., 733 арк.

27. Спр. 1422. Дело о деятельности Киевской организации буржуазно-националистической партии «Спілка». 28 августа 1906 г., – 24 сентября 1906 г., 467 арк.

28. Спр. 1423. Обвинительный акт по делу украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 1906 г., 13 арк.

29. Спр. 1514. Дело по обвинению крестьянина с. Кобриновой Звенигородского у[езда] Ищенко и мещ. Потягайло Н. З. в хранении листовок РСДРП. 30 сентября 1906 г. – 10 апреля 1907 г., 45 арк.

30. Спр. 1617. Дело по обвинению мещ[анина] Теплицкого Р. И. в хранении и распространении среди крестьян с. Турии Чигиринского у[езда] листовок РСДРП и другой нелегальной литературы. 5 октября 1906 г. – 8 марта 1912 г., 13 арк.

31. Спр. 1653. Дело об аресте участников конференции Киевских социал-демократических организаций, собравшихся для объединения с организацией «Бунд» при выборах представителей во II Государственную думу. 9 января 1907 г. – 6 мая 1910 г., 405 арк.

32. Спр. 1654. Дело об аресте участников конференции Киевских социал-демократических организаций, собравшихся для объединения с организацией «Бунд» при выборах представителей во II Государственную думу. 3 января 1907 г. – 30 мая 1910 г., 362 арк.

33. Спр. 1777. Дело об аресте в гор[оде] Киеве студента Казанского университета Абрамова А. М., обвиняемого в принадлежности к нелегальной организации. 31 августа 1907 г. – 2 октября 1907 г., 26 арк.

34. Спр. 1780 Дело об аресте в гор[оде] Киеве нелегальной типографии. 14

февраля 1907 г. – 5 мая 1907 г., 96 арк.

35. Спр. 1831. Дело по обвинению мещан Каплинского Х. и Рабиновича Б. в принадлежности к Бердическому комитету партии «Бунд». 12 мая 1907 г. – 9 ноября 1907 г., 11 арк.

36. Спр. 1832. Переписка с Департаментом полиции, Киевским губернатором и другими учреждениями о политической проверке Доленко М. и Гельмана И. в принадлежности к партии «Бунд» и приезде в гор[оде] Бердичев с целью организации конференции этой партии. 22 ноября 1907 г. – 30 июня 1908 г., 18 арк.

37. Спр. 1881. Дело по обвинению крестьян Кифоренко Н. Ф. и Коноваленко В. Я. в с. Виноград Звенигородского у[езда] нелегальных листовок. 25 июня 1907 г. – 10 марта 1910 г., 18 арк.

38. Спр. 1885. Дело о политической проверке крестьян Доманицкого П. Н., Палиенко А. Е. и других лиц, обвиняемых крестьян с. Колодистого Звенигородского у[езда] в агитации против помещиков, капиталистов и распространении нелегальной литературы. 27 июля 1907 г. – 5 марта 1908 г., 55 арк.

39. Спр. 1899. О политической проверке кр-на с. Медвина Каневского у[езда] Салата И. М. по обвинению к принадлежности к нелегальной организации. 24 сентября 1907 г. – 29 января 1908 г., 52 арк.

40. Спр. 1900. Дело по обнаружению в м. Мироновка Каневского у[езда] лмстовок «Манифест ко всему российскому крестьянству», изд[ания] ЦК РСДРП, брошюры «Павуки и мухи» В. Либкнехта и другой нелегальной литературы. 20 марта 1907 г. – 30 апреля 1907 г., 32 арк.

41. Спр. 1901. Агентурные сведения о деятельности членов РСДРП по Киевскому у[езду]. 8 марта 1907 г. – 20 ноября 1907 г. 34 арк.

42. Спр. 1929. Дело об аресте фельдшера Піотровского Е. Э. и акушерки Пирадовской Л. А., подозреваемых в распространении в м. Хабно Радомышльского у[езда] сочинений К. Маркса, Ф. Энгельса, К. Каутского и другой нелегальной литературы. 20 марта 1907 г. – 20 мая 1907 г., 47 арк.

43. Спр. 1950. О деятельности боевой дружины Уманской организации РСДРП. 2 июля 1907 г. – 3 августа 1910 г., 110 арк.

44. Спр. 1986. Переписка с Департаментом полиции, Киевским охранным отделением и другими учреждениями о деятельности в Черкасском у[езде] членов РСДРП, партии эсеров, «Бунда» и других партий и политической проверке разных лиц. 2 января 1907 г. – 18 июля 1907 г., 297 арк.

45. Спр. 1987. Дело по обвинению мещ. гор. Черкасс Шлихберга Л. в принадлежности к Черкасской организации РСДРП. 3 мая 1907 г. – 20 августа 1907 г., 26 арк.

46. Спр. 1988. Дело по обвинению мещ. гор. Черкасс Милославского Д. М. в хранении гектографа, листовок и брошюр РСДРП. 6 сентября 1907 г. – 22 октября 1907 г., 11 арк.

47. Спр. 1989. Дело по обвинению дворянина Семёнова К. С. и рабочего Черняховского О. О., задержанных в гор. Черкассах в хранении листовок «Избирательная платформа РСДРП» и «Кого выбирать в Государственную думу» изд. Украинского союза («Спилки») РСДРП. 2 января 1907 г. – 16 февраля 1907 г., 11 арк.

48. Спр. 1998. О политической проверке мещан Бабицкой Т. И Володарской Э., учителей Бахира М. и Семёнова Д. и других лиц, проживающих в городах Черкассы и Смела, подозреваемых в принадлежности к нелегальной организации. 4 декабря 1907 г. – 19 декабря 1908 г., 57 арк.

49. Спр. 2009. Дело по обвинению рабочих Самоходского С. К. и Кацыгина Я. Н. в распространении среди крестьян м. Смелы Черкасского у[езда] нелегальных листовок. 11 мая 1907 г. – 8 июня 1907 г., 5 арк.

50. Спр. 2031. Дело о деятельности партийных организаций РСДРП, эсеров, анархистов, украинской буржуазно-националистической партии «Спилка», «Всероссийского крестьянского союза», «Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию» и др. 28 февраля 1907 г. – 28 октября 1907 г. 286 арк.

51. Спр. 2032. О деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка» в Чигиринском у[езде] Киевской губ[ернии]. 22 мая 1907 г. – 13 ноября 1907 г., 101 арк.

52. Спр. 2033. О деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 21 января 1907 г. – 5 июля 1907 г., 64 арк.

53. Спр. 2034. О деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка» в Черкасском уезде Киевской губ[ернии]. 11 января 1907 г. – 16 декабря 1907 г. 145 арк.

54. Спр. 2035. Переписка с Киевским губернатором, помощником начальника Киевского ГЖУ в Уманском уезде о деятельности украинской бурж[уазно]-националистической партии «Спилка» в Уманском у[езде] Киевской губ[ернии]. Списки лиц, подлежащих обыску. 3 июня 1907 г. – 8 ноября 1907 г., 12 арк.

55. Спр. 2036. Дело о деятельности украинской бурж[уазно]-националистической партии «Спилка» в Сквирском у[езде] Киевской губ[ернии]. Списки членов «Спилки», подлежащих обыску. 23 апреля 1907 г. – 17 марта 1907 г., 79 арк.

56. Спр. 2037. Дело о деятельности украинской бурж[уазно]-националистической партии «Спилка» в Радомысльском у[езде] Киевской губ[ернии]. Списки членов «Спилки», подлежащих обыску. 1 февраля 1907 г. – 15 декабря 1907 г., 51 арк.

57. Спр. 2038. Переписка с Киевским охранным отделением, Липовецким уездным исправником о деятельности украинской бурж[уазно]-националистической партии «Спилка» в с. Кагальники Липовецкого уезда Киевской губ[ернии]. Списки лиц, подлежащих обыску. 12 апреля 1907 г. – 17 октября 1907 г., 15 арк.

58. Спр. 2039. Сведения о деятельности украинской бурж[уазно]-национ[алистической] партии «Спилка» в Каневском у[езде] Киевской губ[ернии]. Списки членов, подлежащих обыску. 3 июня 1907 г. – 19 ноября 1907 г., 32 арк.

59. Спр. 2040. Сведения о деятельности украинской бурж[уазно]-националистической партии «Спилка» в Звенигородском у[езде] Киевской губ[ернии]. Списки членов, подлежащих обыску. 18 марта 1907 г. – 26 октября 1907 г., 32 арк.

60. Спр. 2041. Агентурные сведения о деятельности украинской бурж[уазно]-национ[алистической] партии «Спилка». Списки членов, принадлежащих к «Спилке» по Киевской губернии. 16 августа 1907 г. – 15 февраля 1908 г., 388 арк.

61. Спр. 2042. Дело об аресте членов украинской бурж[уазно]-националистической партии «Спилка» в с. Халепье Киевского у[езда]. Списки членов «Спилки», подлежащих аресту. 1 августа 1907 г. – 1 ноября 1907 г., 26 арк.

62. Спр. 2043. Дело об аресте в Киеве типографии украинской бурж[уазно]-националистической партии «Спилка». 8 декабря 1907 г. – 25 декабря 1908 г., 58 арк.

63. Спр. 2044. Дело по обвинению Антоновского Э. М., Балясного М. О., Купцова В. М., Сметанина Е. З., Панич Б. М. в принадлежности к украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 4 декабря 1907 г. – 23 февраля 1908 г., 77 арк.

64. Спр. 2045. Дело по обвинению курсистки Михельс М. Н. в принадлежности к украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 4 декабря 1907 г. – 23 марта 1908 г., 24 арк.

65. Спр. 2046. Дело по обвинению мещ[анки] гор[ода] Черкасс Уманской Э. М. в принадлежности к украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 1 ноября 1907 г. – 19 января 1908 г., 20 арк.

66. Спр. 2047. Переписка с Киевским губернатором, прокурором Уманского окружного суда о производстве дознания по обвинению Клейман Хаима (Ефима) в принадлежности к украинской бурж[уазно]-националистической партии «Спилка». 8 ноября 1907 г. – 3 июля 1908 г., 11 арк.

67. Спр. 2048. Дело об аресте сходки членов украинской буржуазно-националистической партии «Спилка» в г. Киеве. Списки лиц, арестованых на сходке. 18 августа 1907 г. – 7 августа 1907 г., 103 арк.

68. Спр. 2049. Дело о деятельности Сквирско-Васильковского уездного комитета украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 16 июня 1907 г. – 26 октября 1909 г., 76 арк.

69. Спр. 2050. Дело о деятельности сельского комитета украинской буржуазно-националистической партии «Спилка» с. Спиченцах Сквирского уезда Киевской губ[ернии]. 12 июня 1907 г. – 1 ноября 1907 г., 69 арк.

70. Спр. 2051. Дело об аресте главного комитета украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 26 мая 1907 г. – 19 февраля 1909 г., 283 арк.

71. Спр. 2052. Дело об аресте главного комитета украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 3 июня 1907 г. – 5 февраля 1908 г., 299 арк.

72. Спр. 2053. Дело об аресте главного комитета украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 30 мая 1907 г. – 28 августа 1912 г., 318 арк.

73. Спр. 2054. Дело об аресте в г. Киеве типографии главного комитета украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 2 июня 1907 г. – 3 сентября 1907 г., 41 арк.

74. Спр. 2055. Об аресте подпольной типографии главного комитета украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 26 декабря 1906 г. – 8 марта 1907 г., 99 арк.

75. Спр. 2056. Дело по обвинению слесаря Маликова В. К. и Фролькис Р. в принадлежности к украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 6 апреля 1907 г. – 19 июня 1907 г. 158 арк.

76. Спр. 2057. Дело о деятельности Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 2 марта 1907 г. – 29 февраля 1908 г., 165 арк.

77. Спр. 2388. Дело о деятельности украинской буржуазно-националистической парии «Спилка» в Черкасском у. Киевской губ. 6 января 1908 г. – 24 июля 1908 г. 96 арк.

78. Спр. 2467 Об обнаружении на территории 6-го сапёрного батальона в гор. Киеве пакета с социал-демократической литературой. Листовки, газеты и брошюры, изд. РСДРП. 15 апреля 1909 г. – 6 ноября 1909 г., 176 арк.

79. Спр. 2614. Переписка с Департаментом полиции, Киевским охранным отделением и другими учреждениями о политической проверке разных лиц. Т. I. 28 апреля 1910 г. – 3 сентября 1910 г., 1376 арк.

80. Спр. 2615. Переписка с Департаментом полиции, Киевским охранным отделением и другими учреждениями о политической проверке разных лиц. Т. II. 7 июля 1910 – 30 октября 1910 г., 1037 арк.

81. Спр. 2792. Обзор Департамента полиции об украинском националистическом движении. 1911 г. 105 арк.

Оп. 2.

82. Спр. 15. Агентурные сведения и переписка с Департаментом полиции и др. [учреждениями] о деятельности Киевского комитета «Громада» (укр. бурж. нац. партии РУП). 2 апреля 1905 г. – 19 декабря 1905 г., 51 арк.

Оп. 3

83. Спр. 68. Протоколы допроса Быченко Павла Куприяновича – крестьянина с. Ставище Сквирского уезда Киевской губернии, обвиняемого в распространении среди крестьян нелегальной литературы. 4 марта 1906 г. – 10 марта 1906 г., 6 арк.

84. Спр. 354. Вещественные доказательства по делу о Мережинском Максиме Ивановиче. Брошюра «Страйк и бойкот». Издание «Української соціал-демократичної спілки». 1905 г., 1905 г., 16 арк.

85. Спр. 378. Речові докази, вилучені у Моспана Савви. Письма неизвестному адресату от «А» и «М», содержащие сведения о подготовке «Районного бюро» к выпуску листовок и созыва [второй всероссийской] конференции РСДРП для выработки тактики по отношению к выборам в [первую] Государственную думу. 1906 г., 7 арк.

Оп. 4.

86. Спр. 292. Переписка с Киевским губернатором, Киевским ГЖУ и другими учреждениями о политической проверке разных лиц, 5 января 1913 г. – 3 мая 1913 г., 484 арк.

Оп. 5.

87. Спр. 7. Копии документов, добытых агентурным путём начальниками губернских жандармских управлений, адресованных лицам, подозреваемым в принадлежности к украинской буржуазно-националистической партии «УСДРП». 24 января 1912 г. – 27 февраля 1914 г., 568 арк.

88. Спр. 26. Агентурные сведения и переписка с Департаментом полиции, помощником начальника Киевского губернского жандармского управления в Черкасском и Чигиринском уездах и другими лицами, о лицах принадлежащих к украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». Список организаторов и пропагандистов украинских кружков. 3 января 1914 г. – 20 декабря 1914 г., 292 арк.

89. Спр. 28. Копии документов, добытых агентурным путём начальниками губернских жандармских управлений, адресованных лицам, подозреваемым в принадлежности к украинской буржуазно-националистической партии «УСДРП». 2 января 1914 г. – 23 января 1916 г., 304 арк.

90. Спр. 55. Агентурные сведения и переписка с Киевским губернатором и др. о деятельности украинской буржуазной националистической партии «УСДРП», мелкобуржуазной партии эсеров и о лицах, принадлежащих к этим партиям. 4 января 1916 г. – 3 января 1917 г., 430 арк.

Ф. 275. Київське охоронне відділення, м. Київ. 1902–1913 рр.

Оп. 1.

91. Спр. 79. Переписка с Полтавским ГЖУ о выяснении состава Полтавского и Прилукского комитетов партии «СЕРП» и о наблюдении за лицами, принадлежащими к организациям этой партии. 6 декабря 1907 г. – 3 апреля 1908 г. 11 арк.

92. Спр. 653. Переписка с департаментом полиции, Киевским ГЖУ, другими учреждениями о сборе сведений социал-демократической организации «Бюро киевских провинций» и подготовке местных (провинциальных) организаций РСДРП к объединительной конференции большевиков и меньшевиков. Обращение объединённого ЦК РСДРП к партийным организациям с призывом к объединению и подготовке к созыву объединённого съезда РСДРП. 24 мая 1905 г. – 10 марта 1906 г., 43 арк.

93. Спр. 905. Переписка с Департаментом полиции о разработке писем, полученных агентурным путём. 12 апреля 1905 г. – 3 сентября 1905 г., 129 арк.

94. Спр. 906. Переписка с Департаментом полиции о разработке писем, полученных агентурным путём. 4 мая 1905 г. – 25 августа 1905 г., 224 арк.

95. Спр. 907. Переписка с Департаментом полиции о разработке писем, полученных агентурным путём. 28 августа 1905 г. – 31 декабря 1905 г., арк. 225-501.

96. Спр. 926. Дело об установлении наблюдения за деятельностью Киевской организации РСДРП. В списке упоминается Луначарский А. В., Шлихтер А. г., Вакар В. В. 10 января 1906 г. – 18 декабря 1906 г. 651 арк.

97. Спр. 933 Дело о деятельности в гор. Киеве социал-демократической организации «Узловое бюро Юго-Западной железной дороги». 19 апреля 1906 г. – 18 октября 1906 г., 294 арк.

98. Спр. 935. Переписка с департаментом полиции и приставом Лыбедского полицейского участка гор. Киева о розыске и установлении наблюдения в гор. Киеве за лицами, принадлежащими к «Южному провинциальному бюро РСДРП». 24 января 1906 г. – 13 апреля 1906 г., 17 арк.

99. Спр. 959. Дело о распространении в гор. Киеве листовок Киевского комитета РСДРП и партии эсеров. 4 января 1906 г. – 28 декабря 1906 г., 230 арк.

100. Спр. 1107. Дело о сборе сведений и аресте лиц, принадлежащих к Киевским организациям Украинского социал-демократического союза («Спилка») и Украинской революционной партии. 31 января – 20 декабря 1906 г. 68 арк.

101. Спр. 1119. Дело о деятельности Киевского губернского бюро Всероссийского крестьянского союза. 15 апреля – 26 октября 1906 г. 71 арк.

102. Спр. 1434. Переписка с Киевским губернатором, Киевским полицмейстером, приставами полицейских участков гор[ода] Киева и Киевским ГЖУ об установлении наблюдения, обысках и ареста лиц, проводивших агитацию среди населения гор[ода] Киева против царского самодержавия во время выборов во II Государственную думу. 5 января 1907 г. – 25 сентября 1907 г., 146 арк.

Оп. 2.

103. Спр. 11. Агентурные сведения по наблюдению за лицами, принадлежащими к украинской и еврейской буржуазно-националистическим партиям «Спилка», сионистов и другим. 13 августа 1904 г. – 12 августа 1908 г.

104. Спр. 16. Сводки наружного наблюдения за членами Киевской организации укр. бурж. нац. партии «РУП», переписка с департаментом полиции и Киевском ГЖУ об обысках и арестах лиц, принадлежащих к этой партии. Списки членов РУП. 24 сентября 1905 г. – 6 ноября 1905 г., 162 арк.

105. Спр. 17. Переписка с Департаментом полиции, Киевским ГЖУ и др. об обысках и арестах членов укр. бурж. нац. партии «РУП». 30 октября 1905 г. – 13 мая 1906 г., 86 арк.

106. Спр. 18. Переписка с Департаментом полиции, Киевским ГЖУ и др[угими учреждениями] об обысках и арестах членов украинской буржуазно-националтистической партии «Спилка». Списки членов этой организации и сведения о Лесе Украинке, Урицком М. С., Лысенко Н. В. и других, т. II, ч. I. 27 ноября 1906 г. – 10 октября 1906 г., 252 арк.

107. Спр. 46. Копии писем, добытых агентурным путём начальниками разных ГЖУ и охранных отделений с разработанными сведениями о лицах, принадлежащих к украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 19 января 1909 г. – 2 июля 1910 г., 439 арк.

108. Спр. 79. Агентурные сведения о деятельности Киевского комитета украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». Устав «Спилки», листовки о расколе украинской буржуазно-националистической партии «РУП» и др. 19 апреля 1911 г. – 11 декабря 1911 г., 112 арк.

Ф. 276. Південно-Західне районне охоронне відділення, м. Київ. 1906–1914 рр.

Оп. 1

109. Спр. 3. Переписка с Департаментом полиции, Киевским, Черниговским ГЖУ и другими учреждениями о состоявшимся V (Лондонском) съезде РСДРП. 15 листопада 1907 г. – 20 лютого 1909 г., 160 арк.

110. Спр. 8. Переписка с Департаментом полиции, Подольским ГЖУ и другими учреждениями о забастовке сельскохозяйственніх рабочих в м. Городке Каменецкого у., Подольской губ., о митингах в Немирове, Монастырском и других местах Брацлавского у. 1 ноября 1907 г. – 26 октября 1908 г., 40 арк.

111. Спр. 12. Переписка с Департаментом полиции о деятельности организации РСДРП в Полтавской губ., о наблюдении, розыске и аресте лиц, принадлежащих к этим организациям. 7 ноября 1907 г. – 8 октября 1908 г., 70 арк.

112. Спр. 13. Переписка с Департаментом полиции, Черниговским, Полтавским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности местных организаций РСДРП, о наблюдении и розыске лиц, принадлежащих к этим организациям. 5 ноября 1907 г. – 19 ноября 1909 г., 77 арк.

113. Спр. 14. Переписка с Черниговским и Полтавским ГЖУ о д-ти Конотопской и других организаций РСДРП в Черниговской губ., о наблюдении и аресте лиц, принадлежащих к этим организациям. 15 ноября 1907 г. – 9 января 1909 г., 48 арк.

114. Спр. 15. Агентурные сведения о деятельности РСДРП, партии эсеров, «Бунд», группы анархистов-коммунистов и других организаций, о наблюдении и аресте лиц, рпинадлежащим к этим партиям по Черниговской губ. 4 ноября 1907 г. – 17 января 1909 г., 345 арк.

115. Спр. 18. Сводки агентурных сведений по Киевскому жандармскому полицейскому управлению железных дорог по наблюдению за деятельностью РСДРП, партии эсеров, группой анархистов-коммунистов и других организаций и переписка с Киевским полицейским управлением железных дорог, помощниками начальника Ровенского, Волочиского и других отделений Киевского жандармского полицейского управления железных дорог об организации агентурной сети и предоставлении агентурных сведений. 5 ноября 1907 г. – 15 ноября 1908 г., 465 арк.

116. Спр. 19. Агентурные сведения о деятельности РСДРП, партии эсеров, «Бунда», группы анархистов-коммунистов и других организаций, о наблюдении, розыске и аресте лиц, принадлежащих к этим партиям по Киевскому жандармскому управлению железных дорог. 2 ноября 1907 г. – 3 февраля 1909 г., 539 арк.

117. Спр. 21. Сводки агентурных сведений о деятельности РСДРП, партии эсеров, железнодорожного союза и других организаций по Кременчугскому жандармскому полицейскому управлению железных дорог и переписка о представленных агентурных сведениях. 5 ноября 1907 г. – 11 марта 1909 г., 194 арк.

118. Спр. 54. Переписка с Департаментом полиции, Волынским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности организаций партии «Бунд» в Волынской губ[ернии] и о наблюдении за лицами, принадлежащими к этим организациям. Циркуляры ЦК «Бунда». 14 ноября 1907 г. – 9 января 1909 г. 78 арк.

119. Спр. 55. Переписка с Департаментом полиции, Волынским, Подольским, ГЖУ и другими учреждениями о деятельности организации партии «Бунд» в этих губерниях и по выяснению лиц, упоминаемых в письмах, полученных агентурным

путем. 9 марта 1907 г. – 15 декабря 1907 г., 167 арк.

120. Спр. 60. Переписка с Департаментом полиции, Полтавским, Киевским и другими ГЖУ о розыске лиц, принадлежащих к организациям «Всероссийского железнодорожного союза». Агентурные свеедения о деятельности Жмеринской организации «Всероссийского железнодорожного союза». 28 марта 1907 г. – 1 декабря 1907 г., 487 арк.

121. Спр. 66. Переписка с Департаментом полиции и другими учреждениями о деятельности членов II-й Государственной думы. 21 марта 1907 г. – 15 ноября 1907 г., 114 арк.

122. Спр. 72. Переписка с Киевским, Полтавским ГЖУ и другими учреждениями о разработке писем, полученных агентурным путем и розыске лиц, упоминаемых в этих письмах. 3 сентября 1907 г. – 1 декабря 1908 г., 345 арк.

123. Спр. 73. Переписка с Департаментом полиции, Волынским, Полтавским, Киевским и другими ГЖУ и другими учреждениями о разработке писем, полученных агентурным путем и розыске лиц, упоминаемых в этих письмах. 28 сентября 1907 г. – 11 февраля 1908 г., 341 арк.

124. Спр. 75. Сообщения Подольского, Полтавского ГЖУ, других учреждений об убийствах полицейских служащих и других лиц в Подольской, Полтавской, Черниговской, Киевской и Волынской губ. 7 ноября 1907 г. – 11 ноября 1908 г., 326 арк.

125. Спр. 84. Переписка с губернскими жандармскими учреждениями и сводки агентурных сведений о деятельности эсеров, еврейской партии «СС» и других. 22 ноября 1914 г. – 2 декабря 1915 г., 506 арк.

126. Спр. 85. Переписка с начальниками губернских жандармских управлений о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка» и еврейской буржуазно-националистической партии «сионистов-социалистов» и о лицах, принадлежащих к этим партиям. 10 марта 1907 г. – 28 октября 1907 г., 127 арк.

127. Спр. 86. Сводки агентурных сведений по Волынской губ[ернии] о деятельности РСДРП, «Бунд», еврейских партий «СЕРП» и «СС». 15 ноября 1907 г. – 20 февраля 1909 г. 274 арк.

128. Спр. 89. Переписка с начальниками губернських жандармських управлений о деятельности еврейской буржуазно-националистической партии «Поалей-Цион» и о лицах, принадлежащих к этой партии. 30 мая 1907 г. – 30 декабря 1907 г., 25 арк.

129. Спр. 91. Переписка с начальниками губернських жандармських управлений о деятельности партии «Спилка». 15 ноября 1907 г. – 14 февраля 1908 г., 156 арк.

130. Спр. 92. Переписка с начальниками губернських жандармських управлений о деятельности партии «Спилка». 16 ноября 1907 г. – 3 февраля 1908 г., 156 арк.

131. Спр. 93. Переписка с губернскими жандармскими управлениями и департаментом полиции о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 14 ноября 1907 г. – 29 августа 1908 г., 49 арк.

132. Спр. 94. Переписка с губернскими жандармскими управлениями и департаментом полиции о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 3 ноября 1907 г. – 21 сентября 1907 г., 32 арк.

133. Спр. 95. Переписка с губернскими жандармскими управлениями и департаментом полиции о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 22 мая 1907 г. – 29 ноября 1907 г., 651 арк.

134. Спр. 96. Переписка с губернским жандармским управлением и Департаментом полиции о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 1 ноября 1907 г. – 9 января 1909 г., 51 арк.

135. Спр. 97. Переписка с ГЖУ и Департаментом полиции о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спілка». 6 ноября 1907 г. – 9 января 1909 г., 30 арк.

136. Спр. 98. Переписка с ГЖУ и Департаментом полиции о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 26 ноября 1907 г. – 9 января 1909 г., 113 арк.

137. Спр. 104. Сводки агентурных сведений по Черниговской губ[ернии] о деятельности РСДРП, «Бунд», украинской буржуазно-националистической партии

«Спилка» и др. 15 ноября 1907 г. – 20 февраля 1909 г., 250 арк.

138. Спр. 106. Агентурные сведения по району Киевского губернского жандармского управления. Рег. № 1 а. Часть 2-я. Киевская губерния. 20 марта 1907 г. – 26 января 1909 г., 306 арк.

139. Спр. 296. Сводки агентурных сведений по Подольской губернии о деятельности РСДРП, украинской и еврейской буржуазно-националистических партий «Спилка», «Поалей-Цион» и других партий. 10 марта 1910 г. – 7 января 1911 г., 249 арк.

140. Спр. 319. Переписка с Подольским ГЖУ о наблюдении за членами РСДРП Маркевич Е. Д. и Штейгельберг Р. А., находящихся в м. Ладыжене, Гайсинского у., Подольской губ. 19 апреля 1911 г. – 27 апреля 1911 г., 4 арк.

141. Спр. 375. Переписка с губернскими жандармскими управлениями и агентурные сведения о партиях: «Польский кружок националистов», Бунд, эсеров и других партий. 4 февраля 1911 г. – 27 ноября 1911 г., 272 арк.

Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. 1833–1917 рр.

Оп. 1.

142. Спр. 734. Дознание о политической демонстрации в м. Немирове Брацлавского у. 19 октября 1905 г. 29 октября 1905 г. – 5 марта 1906 г., 73 арк.

143. Спр. 737. Дело о производстве дознания и дознание о телеграфистах Крыжановском Ф. П. и Гоцуляке Ф. М., обвиняемых в распространении листовок РСДРП «1 мая» на ст. Жмеринка Юго-Западной ж. д. 2 мая 1905 г. – 23 августа 1905 г., 65 арк.

144. Спр. 738. Дело о производстве дознания и дознание об ученике Винницкого реального училища Гринштейне И. К., обвиняемом в распространении среди железнодорожных служащих ст. Калиновки Юго-Западной ж. д. брошюры ЦК РСДРП «Всенародное учредительное собрание». 3 августа 1905 г. – 3 октября 1905 г., 72 арк.

145. Спр. 739. Переписка с Каменец-Подольской гимназией, 74 пехотным Ставропольским полком и приставами полицейских участков о распространении в

гор. Каменец-Подольске листовок Каменец-Подольской организации РСДРП. 4 октября 1905 г. – 29 октября 1905 г., 20 арк.

146. Спр. 740. Дело о производстве дознания и дознание о проживающих в гор[оде] Виннице мещанах Гриншпуне М. и Лисянском Ш., обвиняемых в распространении среди крестьян брошюр РСДРП. 10 октября 1905 г. – 6 ноября 1905 г., 14 арк.

147. Спр. 741. Дело о производстве дознания и дознание о кр-не Гелевее М. Д., обвиняемом в распространении среди крестьян с. Плоско-Забужного, Балтского у. листовок РСДРП «Новые царские милости», «Подымайтесь солдаты». 2 декабря 1905 г. – 30 сентября 1906 г., 37 арк.

148. Спр. 742. Дело о производстве дознания об учащимся Одесского частного коммерческого училища Ширмане Б. Б. и торговце Заболотном А. Ш., обвиняемых в распространении в с. Стрижавки Слободской Винницкого у. листовок РСДРП. 30 августа 1905 г. – 29 апреля 1911 г., 34 арк.

149. Спр. 743. Дело о производстве дознания и дознание о кр-не с. Байбузовки, Балтского у. Яцко А. И., обвиняемом в распространении среди односельчан листовки Киевского комитета РСДРП «К солдатам». 10 февраля 1905 г. – 2 сентября 1905 г., 77 арк.

150. Спр. 750. Дело о производстве дознания и дознание о проживающем в гор. Балте столяре Питернике Б. С., обвиняемого в хранении листовок Одесского комитета РСДРП «Дни революции и голос фабрикантов», «К обществу». 14 марта 1905 г. – 15 июня 1905 г., 48 арк.

151. Спр. 751. Дело о производстве дознания и дознание о мещ. м. Пикова, Винницкого у. Стельмахе М. Б. обвиняемом в хранении листовок Одесского комитета РСДРП «1 мая», «Политика насилия и обмана». 8 мая 1905 г. – 31 июля 1905 г., 37 арк.

152. Спр. 752. Дело о производстве дознания о проживающем в м. Бершади, Ольгопольского у. письмоводителе Петровском Н. Н., обвиняемом в хранении листовок Одесского комитета РСДРП. 28 мая 1905 г. – 30 мая 1907 г., 37 арк.

153. Спр. 769. Дело о производстве дознания и дознание о дочери купца Александровой Э. С. задержанной на ст. Проскуров Юго-Западной ж. д. с

транспортом нелегальной литературы. 3 октября 1905 г. – 31 декабря 1905 г., 50 арк.

154. Спр. 770. Дело о производстве дознания и дознание о мещ. Шейнмане З. Н., задержанном в с. Волохи, Каменецкого у. с транспортом нелегальной литературы. 21 апреля 1905 г. – 5 ноября 1905 г., 99 арк.

155. Спр. 771. Дело о производстве дознания о задержании на ст. Проскуров Юго-Западной ж. д. транспорта нелегальной литературы, отправленной служащим конторы компании «Надежда» Хаисом Ш. М. 15 июня 1905 г. – 6 января 1906 г., 90 арк.

156. Спр. 772. Дознание о перевозке каменец-подольским и проскуровским агентами транспортной конторы компании «Надежда» грузов с нелегальной литературой. 15 июля 1905 г. – 5 ноября 1905 г., 138 арк.

157. Спр. 877. Об установлении негласного наблюдения и надзора полиции по разным лицам. 24 яянваря 1906 г. – 24 марта 1906 г., 794 арк.

158. Спр. 892. Переписка с прокурором Каменец-Подольского окружного суда, помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах и другими учреждениями о проведенной панихиде в гор. Виннице «О павших борцах за свободу 9 января 1905 г.». 11 января 1906 г. – 14 декабря 1906 г., 63 арк.

159. Спр. 894. Дело о производстве дознания о крестьянах Езерницком Л. А., Олейнике Ф. М., дворянине Белковском Н. З. и других (всего 18 чел.), обвиняемых в участии в сходке, состоявшейся 16-17 августа 1906 г. на квартире у врача Блонского П. И. в гор. Каменец-Подольске. 18 августа 1906 г. – 12 марта 1907 г., 192 арк.

160. Спр. 896. Дело о производстве дознания и дознание о проживающим в гор. Каменец-Подольске мещ. Клеменсе Г. Э., обвиняемом в принадлежности к РСДРП. 3 мая 1906 г. – 12 августа 1906 г., 71 арк.

161. Спр. 897. Дело о производстве дознания и дознание о резчике по дереву Городецким Л. Н., обвиняемом в принадлежности к Винницкой организации РСДРП и хранении газеты «Пролетарий». 11 февраля 1906 г. – 15 января 1906 г., 27 арк.

162. Спр. 898. Дело о производстве дознания об арестованных в с. Летковке, Брацлавского у. слесаре Шияне А. С. и ученике Петербургской класичной гимназии

Спиваке Б. И., обвиняемых в принадлежности к Уманской организации РСДРП. 3 сентября 1906 г. – 12 июня 1909 г., 898 арк.

163. Спр. 899. Дело о производстве дознания о мещанах братьях Пустовойтах С. О. и В. О., обвиняемых в принадлежности к Винницкой боевой организации РСДРП и агитации солдат 47 пехотного Украинского полка продать оружие. 20 июля 1906 г. – 4 января 1907 г., 40 арк.

164. Спр. 917. Дело о производстве дознания и дознание о мещ. гор. Могилев-Подольского Горале, обвиняемом в хранении листовок еврейской социалистической рабочей партии «Товарищи» и «1 мая». 12 июля 1906 г. – 20 сентября 1906 г., 26 арк.

165. Спр. 932. Дело о производстве дознания о портных подмастерьях Бирбраере М. А. и др., обвиняемых в распространении в гор. Виннице листовок Винницкой организации РСДРП. 8 марта 1906 г. – 4 апреля 1906 г., 14 арк.

166. Спр. 933. Дело о производстве дознания и дознание о напечатании в типографии Шерра в гор. Виннице 3000 экз. листовок «Ко всем рабочим гор. Винницы». 11 мая 1906 г. – 12 апреля 1906 г, 55 арк.

167. Спр. 941. Дело о производстве дознания о проживающих в гор. Могилев-Подольске мещ. Грейсере Я. М. и каменщике Киреве Д. И., обвиняемых в распространении листовок Бердичевской организации РСДРП. 24 апреля 1906 г. – 20 мая 1906 г., 12 арк.

168. Спр. 942. Дело о производстве дознания и дознание о мещ. Шмуленсоне А., обвиняемого в распространении среди солдат 19 артиллерийской бригады, расположенной в гор. Виннице, листовок Винницкой организации РСДРП «Первое мая». 2 мая 1906 г. – 31 мая 1906 г., 21 арк.

169. Спр. 945. Дело о производстве дознания о канонире 19 артиллерийской бригады, расположенной в м. Меджибоже Летичевского у. Волкове В. А., обвиняемом в хранении с целью распространения газеты «Голос солдата». 26 июня 1906 г – 13 октября 1906 г., 17 арк.

170. Спр. 947. Дело о производстве дознания о мещ. гор. Виннице Постоловском А. К., обвиняемом в агитации среди солдат 47 пехотного Украинского полка за неподчинение начальству и хранение листовок Винницкой организации

РСДРП. 15 марта 1906 г. – 25 марта 1906 г., 11 арк.

171. Спр. 951. Дело о производстве дознания о сапожнике Воскобойнике Х. г., обвиняемом в распространении среди новобранцев в м. Теплике, Гайсинского у. воззваний Уманской организации РСДРП «К новобранцам». 22 октября 1906 г. – 18 ноября 1906 г., 12 арк.

172. Спр. 952. Дознание о писаре Лянцкорунского волостного правления, Каменецкого у. Юрчине М. И. и сыне его Юрчине И. М., обвиняемых в распространении листовок Каменец-Подольской организации РСДРП. 23 октября 1906 г. – 15 марта 1907 г., 68 арк.

173. Спр. 953. Дело о производстве дознания о крестьянах с. Чечелевки Гайсинского у. Ксендзюках М. А. и Е. М., обвиняемых в хранении с целью распространения листовок Одесского комитета РСДРП «Ко всем солдатам Одесского гарнизона». 29 сентября 1906 г. – 7 декабря 1907 г., 37 арк.

174. Спр. 955. Дело о производстве дознания и о кр-не м. Хащеватой Гайсинского у. Жевтяке Ф. Ф., обвиняемом в распространении среди крестьян воззвания Одесского комитета РСДРП «Манифест Государственной думы к народу от народных представителей». 22 августа 1906 г. – 14 октября 1906 г., 11 арк.

175. Спр. 981. Дело о производстве дознания о проживающей в гор. Каменец-Подольске учительнице Прушинской Е. Н., обвиняемой в хранении типографического станка, шрифта и нелегальной литературы. 11 июля 1906 г. – 7 июля 1908 г., 30 арк.

176. Спр. 1120. Циркуляры Департамента полиции и переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о розыске и аресте разных лиц и об установлении места, времени созыва и делегатов V съезда РСДРП. 2 января 1907 г. – 7 января 1908 г., 847 арк.

177. Спр. 1127. Политические обзоры помощников начальника Подольского ГЖУ за 1906–1914 годы, 5 января 1907 г. – 27 октября 1914 г., 94 арк.

178. Спр. 1128. Дело о политической проверке врача Хромого З, Оксман Л., Забицкого И. и других лиц, обвиняемых в принадлежности к Городокской группе РСДРП. 22 сентября 1907 г. – 15 ноября 1907 г., 47 арк.

179. Спр. 1130. Дело о производстве дознания об административно высланных Куявинском М. и Брабере Р., обвиняемых в принадлежности к Городокской организации РСДРП и хранении листовок Городокской организации РСДРП «Товарищи крестьяне и рабочие». 4 июня 1907 г. – 23 декабря 1908 г., 42 арк.

180. Спр. 1132. Агентурные сведения и отчеты наружных наблюдений о лицах, принадлежавших к Балтской организации РСДРП, Винницким организациям РСДРП, «Спілки» и партии эсеров, Гусятинской организации партии «Бунд» и другим партиям и организациям. 11 апреля 1907 г. – 18 января 1908 г., 273 арк.

181. Спр. 1134. Дознание о студенте Киевского университете Можевитинове В. М., обвиняемого в принадлежности к Каменец-Подольской военной организации (РСДРП). 17 мая 1907 г. – 14 ноября 1907 г., 66 арк.

182. Спр. 1136. Дело о политической проверке студента Киевского университета Можевитинова В. М., подозреваемого в принадлежности к Каменец-Подольской военной организации. 20 мая 1907 г. – 22 февраля 1908 г., 225 арк.

183. Спр. 1138. Дело о производстве дознания и дознание об акушерке Кофман Б. г. и мещ. Гершенмане А. П., обвиняемых в хранении листовок Литинской организации РСДРП. 11 июля 1907 г. – ноябрь 1907 г., 56 арк.

184. Спр. 1155. Дело о производстве обысков и аресте лиц, принадлежащих к Украинскому социал-демократическому союзу «Спілки». Листовка Избирательного комитета Одесских социал-демократических организаций РСДРП «Ко всем избирателям» 14 января 1907 г. – 23 января 1907 г., 100 арк.

185. Спр. 1156. Дело о производстве дознания и дознание об арестованных в гор. Виннице студенте Киевского университета Гойхбарге Д. Г., учительнице Высоцкой С.-Д. Л. и других, обвиняемых в принадлежности к Украинскому социал-демократическому союзу «Спілки» и хранении нелегальной литературы. 18 января 1907 г. – 19 октября 1910 г., 189 арк.

186. Спр. 1157. Дело о производстве дознания об учителе Розенфельде В.-О. Л. обвиняемом в принадлежности к Тульчинской организации Украинского социал-демократического союза «Спілки». 11 февраля 1907 г. – 29 апреля 1908 г., 38 арк.

187. Спр. 1158. Дело о производстве дознания и дознание о мещ. Паукман Б. Б., обвиняемой в принадлежности к Винницкой организации Украинского социал-демократического союза «Спілки» и хранении нелегальной литературы. 7 июля 1907 г. – 5 августа 1908 г., 63 арк.

188. Спр. 1159. Дело о производстве дознания о мещ. Иолисе М. Ю. обвиняемом в распространении среди рабочих Гниванского сахарного завода листовок Украинского социал-демократического союза «Спілки». 2 апреля 1907 г. – 6 марта 1915 г., 23 арк.

189. Спр. 1160. Дело о производстве дознания о мещанах Шнайдере А. З., Рабиновиче М. и кр-не Слободянюке А. Ф., обвиняемых в организации сходки крестьян с. Пчельни Гайсинского у. и чтении листовок Украинского социал-демократического союза «Спілки». 2 сентября 1907 г. – 3 августа 1915 г., 35 арк.

190. Спр. 1161. Дело о производстве дознания об арестованных в м. Новоконстантиновке Литинского у. мещанах Беликовском А. П., Коновале Х. М., Ройтмане Л. И. и Гройсе Л. М., обвиняемых в хранении с целью распространения листовок Украинского социал-демократического союза «Спілки». 6 июня 1907 г. – 29 августа 1909 г., 22 арк.

191. Спр. 1162. Дело о производстве дознания и дознание о бывш. псаломщике м. Сокольцы Ушицкого у. Сисюте Д. И., обвиняемом в хранении с целью распространения листовок Украинского социал-демократического союза «Спілки» «Товарищи сельские рабочие и крестьяне». 7 июня 1907 г. – 30 октября 1907 г., 64 арк.

192. Спр. 1163. Дело о производстве дознания и дознание о кр-не с. Алексеевки Винницкого у. Мостовике Н., обвиняемом в распространении среди односельчан листовок Украинского социал-демократического союза «Спілки» «Кого выбирать в Государственную думу» и других. 20 марта 1907 г. – 7 сентября 1907 г., 19 арк.

193. Спр. 1164. Дело о производстве дознания о мещ. Журавлевой (она же Евдокимова) М. И. обвиняемой в передачи в Винницкую тюрьму листовки Украинского социал-демократического союза «Спілки» «1 мая». 16 мая 1907 г. – 15 декабря 1907 г., 17 арк.

194. Спр. 1231. Циркуляры Департамента полиции о деятельности РСДРП и партии «Бунд». 27 января 1908 г. – 19 июня 1912 г., 398 арк.

195. Спр. 1237. Переписка с Киевским охранным отделением и помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о выяснении делегатов совещаний, конференций и съездов РСДРП, партии «Бунд» и других организаций и союзов. 7 января 1908 г. – 23 января 1909 г., 590 арк.

196. Спр. 1238. Агентурные сведения о деятельности организаций РСДРП и партии «Бунд» в Подольской губ. 7 января 1908 г. – 23 января 1909 г., 278 арк.

197. Спр. 1272. Переписка с Департаментом полиции и прокурором Каменец-Подольского окружного суда, Киевским ГЖУ, помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах, унтер-офицерами дополнительного штата и другими учреждениямиоб аресте бежавшего политического ссыльного Фогельмана А. А., осужденного за принадлежность к Петербургскому «Союзу борьбы за освобождение рабочего класса», о волнении крестьян м. Куна Гайсинского у[езда] 28-29 декабря 1907 г., об открытии в м. Жмеринке «Союза русских рабочих», о вооруженном ограблении и по другим вопросам. 5 января 1908 г. – 15 января 1909 г., 512 арк.

198. Спр. 1308. Переписка с Киевским охранным отделением и помощниками начальника Подольского ГЖУ о разработке агентурных сведений о возникновении в Подольской губернии нелегальных организаций. 7 января 1908 г. – 10 октября 1908 г., 136 арк.

199. Спр. 1331. Циркуляры Департамента полиции и переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах и другими учреждениями об установлении наблюдения за революционной деятельностью рабочих. 17 января 1909 г. – 8 февраля 1910 г., 78 арк.

200. Спр. 1417. Ведомости помощников начальника Подольского ГЖУ об аресте лиц, принадлежавших к РСДРП, Украинскому Союзу («Спілки») РСДРП, анархо-коммунистами и занимающимися ввозом из-за границы нелегальной литературы. 29 января 1910 г. – 29 декабря 1910 г., 94 арк.

201. Спр. 1458. Дело о производстве дознания и дознание о проживающем в с. Ивашковцах Могилевского у. репетиторе Скаржинском Л. С., обвиняемом в

хранении газеты РСДРП «Голос социал-демократа» № 24 за 1911 г. 29 марта 1911 г. – 23 мая 1911 г., 25 арк.

202. Спр. 1479. Донесения помощников начальника Подольского ГЖУ об отсутствие сведений о деятельности революционных организаций в уездах Подольской губ. 31 января 1911 г. – 2 января 1912 г., 25 арк.

203. Спр. 1524. Отчеты, сводки и дневники наружного наблюдения за деятельностью организаций РСДРП польской национально-демократической партии в Подольской губернии. 1 февраля 1912 г. – 5 января 1913 г., 256 арк.

204. Спр. 1580. Переписка с Волынским ГЖУ, Киевским охранным отделением и другими учреждениями, донесения помощников начальника Подольского ГЖУ в уездах о деятельности организаций РСДРП в Подольской губернии. 2 февраля 1913 г. – 20 января 1914 г., 162 арк.

205. Спр. 1581. Дело об аресте членов Проскуровского кружка РСДРП. 16 февраля 1913 г. – 17 июня 1913 г., 191 арк.

206. Спр. 1661. Дело об аресте лиц, обвиняемых в принадлежности к Проскуровской организации партии «Бунд» нелегальному «Союзу рабочих и рабочей кассе» и участие в забастовке подмастерьев дамских портных. 11 февраля 1914 г. – 31 января 1915 г., 278 арк.

207. Спр. 1735. Переписка с Департаментом полиции, помощниками начальника Подольского ГЖУ и другими учреждениями и агентурные сведения о деятельности лиц, принадлежащих к РСДРП. 12 февраля 1915 г. – 9 февраля 1916 г., 95 арк.

208. Спр. 2654. Дело о производстве дознания о крестьянах с. Чечеловки, Гайсинского у. Ксендзюке М. А. и сыне его Ксендзюке Е. М., обвиняемых в хранении с целью распостранения листовок и брошюр РСДРП и Украинского социал-демократического союза «Спілки». 27 сентября – 20 октября 1906 г. 23 арк.

209. Спр. 2657. Дело о производстве дознания об учителе церковно-приходской школы с. Чечелевки, Гайсинского у. Ксендзюке П. Г., обвиняемом в хранении с целью распостранения листовок и брошюр РСДРП, укранского социал-демократического союза «Спилки», Всероссийского крестьянского союза и другой

нелегальной литературы и в агитации чечелевских крестьян против царского самодержавия и помещичьей собственности на землю. 16 июля – 19 августа 1906 г. 37 арк.

Оп. 2.

210. Спр. 14. Переписка с Департаментом полиции, помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о наблюдении за деятельностью организаций РСДРП, Украинского социал-демократического союза «Спілки» и партии эсеров в Подольской губ. 2 октября 1906 г. – 1 сентября 1907 г., 223 арк.

211. Спр. 15. Переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о распространении служащими Каменецкого военного лазарета нелегальной литературы среди солдат, находившихся на излечении, и по другим вопросам. 6 января 1906 г. – 2 января 1907 г., 410 арк.

212. Спр. 16. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о политической проверке разных лиц. Имеются сведения об организации партии сионистов-социалистов в гор. Балте и партии «Поалей Цион» в гор. Виннице. 14 января 1906 г. – 11 февраля 1907 г., 795 арк.

213. Спр. 20. Переписка с Киевским охранным отделением и помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о наблюдении за деятельностью организаций РСДРП, Украинского социал-демократического союза «Спілки», партии эсеров и «Бунд», Всероссийского железнодорожного союза и других организаций; уставы, циркулярные письма, резолюции партийных съездов и конференций упомянутых партий и союзов. Копии. 7 апреля 1970 г. – 20 января 1908 г., 1238 арк.

214. Спр. 30. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о политической проверке разных лиц. 24 января 1908 г. – 13 января 1909 г., 255 арк.

215. Спр. 36. Агентурные сведения, отчеты и сводки данных наружного наблюдения за лицами принадлежащим к Винницкой военной организации РСДРП, Винницкой группе Подольско-Волынского комитета украинского социал-демократического союза «Спілка» и партии «Поалей Цион». Имеются листовки ЦК партии «Бунд», Подольского комитета «Спілка» и выдержки из приложения к газете

«Социал-Демократ» № 13 (апрель 1909 г.). 4 января 1909 г. – 25 января 1910 г., 186 арк.

216. Спр. 44. Агентурные сведения и переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о разработке агентурных сведений по наблюдению за деятельностью организаций РСДРП, партии «Поалей Цион» и других партий и организаций в Подольской губ. 1 января 1910 г. – 13 февраля 1911 г., 366 арк.

217. Спр. 60. Агентурные сведения и переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о разработке агентурных сведений по наблюдению за деятельностью организаций РСДРП, партии «Бунд», «Поалей Цион» и других. 14 января 1911 г. – 3 января 1912 г., 266 арк.

218. Спр. 75. Переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о наблюдении за деятельностью Украинской боевой дружины «Гайдамаки», Украинского социал-демократического союза «Спілка», партии сионистов и других в Подольской губ. 3 января 1912 г. – 18 января 1913 г., 132 арк.

219. Спр. 121. Дело о политической проверке об учителях церковно-приходского училища в с. Куничем Брацлавского у. Дацюке Ф. Н. и Гадзинской Н. А. подозреваемых в пропаганде идей украинского буржуазного национализма среди крестьян. 21 июля 1914 г. – 3 декабря 1914 г., 41 арк.

220. Спр. 122. Агентурные сведения и переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах об украинском «мазепинском» движении и его деятелях в Подольской губ. 9 января 1914 г. – 28 января 1915 г., 113 арк.

221. Спр. 148. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о наблюдении за украинским «мазепинским» движением. 25 января 1915 г. – 29 ноября 1915 г., 105 арк.

222. Спр. 151. Переписка с помощником начальника Подольского ГЖУ на пограничном пункте в м. Гусятине о политической проверке проживающих в м. Городке Каменецкого у. мещан Оксмана М., Цацки-Цацкиса В.-Л.-М. и других, подозреваемых в принадлежности к организации сионистов. 29 апреля 1915 г. – 17 мая 1916 г., 45 арк.

223. Спр. 219. Переписка с начальником Подольского ГЖУ и жандармскими

унтер-офицерами об установлении делегатов съездов и конференций РСДРП, партии эсеров, «СЕРП» и Украинского социал-демократического союза «Спілки». 4 января 1907 г. – 31 декабря 1907 г., 1142 арк.

224. Спр. 221. Отчеты, дневники и сводки агентурных наблюдений за деятельностью организаций РСДРП, партии «Бунд» и эсеров, Украинского социал-демократического союза «Спілки» и групп анархистов в Подольской губ. 29 декабря 1907 г. – 3 января 1909 г., 77 арк.

225. Спр. 226. Агентурные донесения и сведения о забастовках сельскохозяйственных рабочих, о распространении нелегальных листовок, о спектаклях труппы Подольского П. И., денежные сборы с которых поступают в пользу партии эсеров. 25 апреля 1907 г. – 1908 г., 47 арк.

226. Спр. 341. Циркуляры Департамента полиции и переписка с начальником Подольского ГЖУ о розыске, выяснении адресов и наблюдении за разными лицами, об установлении делегатов съездов и конференций РСДРП, партии Бунд и эсеров. 1 января 1909 г. – 23 июля 1909 г., 254 арк.

227. Спр. 401. Переписка с начальником Подольского ГЖУ о лицах, состоящих под гласным, негласным и особым надзором полиции, о политической проверке разных лиц, о распространении в Каменецком и Проскуровском уездах листовок Городокской организации РСДРП. 3 января 1908 г. – 26 апреля 1908 г., 407 арк.

Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Каиеринослав. 1867–1917 рр.

Оп. 2.

228. Спр. 1291. Дело о ветеринарном враче Гавриле Петровиче Благове, обвиненном в хранении нелегальных изданий РСДРП. 3 сентября 1905 г. – 17 ноября 1905 г., 12 арк.

Ф. 316. Київський військово-окружний суд, м. Київ. 1867–1918 рр.

Оп. 1.

229. Спр. 386. О мещ[анах] Ерухиме Погосте, Самуиле Переплетчике, Пинхусе Гальперине, Бети Тнтиевской, Иване Усатенко, Ионе Магнате, Моисее

Берлине, Рафаиле Чёрном, Алексадре Зелинской, дворянке Лидии Дзбановской, сыне чиновника Николае Милованове и неизвестном, именующим себя Фёдором Соколенко, обвиняемых по 126 и 131 ст. Уголовн[ого] Уложения. 30 января 1907 г. – 8 октября 1909 г., 178 арк.

230. Спр. 387. О мещанах Погосте Е., Переплетчике С. И других, обвинявшихся в принадлежности у Уманской организации РСДРП. Т.II. 30 января 1907 г. – 8 октября 1909 г., 178 арк.

231. Спр. 390. Дело о солдате 43-го пехотного Охотского полка Петрове П., обвинявшемся в принадлежности к РСДРП и распространении среди рабочих кирпичного завода г. Могилева-Подольска социал-демократических прокламаций. 4 января 1907 г. –24 ноября 1911 г., 140 арк.

232. Спр. 396. Дело о крестьянине Дмитренко Т., обвинявшемся в распространении среди солдат социал-демократических прокламаций. 2 января 1907 г. – 22 июня 1910 г., 142 арк.

Ф. 317. Прокурор Київської судової палати, м. Київ. 1875–1919 рр.

Оп. 1.

233. Спр. 3416. Дело по обвинению дворянина Каневца П. П., проживающего в с. Алтыновка, Кролевецкого у., Черниговской губ. в хранении прокламаций украинской буржуазно-националистической партии УСДРП и др. нелегальной литературы. 25 августа 1905 г. – 12 ноября 1905 г., 13 арк.

Оп. 5.

234. Спр. 289. Об убийстве шайкой Савицкого члена последней Филиппа Филонова. 16 января 1909 г. – 13 июля 1909 г., 6 арк.

Оп. 7.

235. Спр. 2052. Дело об аграрных делах, возникших в 1907 году в округе Киевского окружного суда. 4 апреля 1907 г. – 8 августа 1907 г., 24 арк.

236. Спр. 2057. Копии постановлений об аресте ряда лиц, заподозренных в политической неблагонадёжности. 12 января 1907 г. – 17 марта 1907 г., 14 арк.

237. Спр. 2213. 1907 г. Материалы о деятельности органзации «Спилка» (показания Ларисы Косач и др.). 1 марта 1907 г. – 26 июля 1907 г., 305 арк.

238. Спр. 3028. Дело о бывших приставе Василии Лященко и городовом Козьме Чаусе, обвиняемых в преступлении по должности (в причинении ран ударами шашки при производстве обыска членами полиции в квартире Арона Блувштейна, некоторым членам социал-демократической партии во время сходки). 28 февраля 1909 г. – 13 мая 1910 г., 228 арк.

Ф. 318 Київська судова палата, м. Київ. 1880–1919 рр.

Оп. 1

239. Спр. 302. Дознание Киевского ГЖУ по обвинению мещан Гельмана С., Гальперина В. и др. в агитации среди крестьян с. Ольшаницы Васильковского уезда Киевской губ[ернии] за свержение царского самодержавия, захват помещичьих земель и в распространении прокламаций РСДРП «Ко всем лишенным прав», «От матроса к солдату» и другой нелегальной литературы. 29 оября 1905 г. – 31 мая 1907 г., 276 арк.

240. Спр. 467. Дело по обвинению столяра Дынина И. А., аптекарського помощника Барановского И. А. в распространении воззваний буржуазно-националистической партии «РУП» среди жителей г. Кролевца Черниговской губ. 5 марта 1905 г. – 16 декабря 1905 г., 153 арк.

241. Спр. 680. Дело по обвинению учителя Кричевского С. М., задержанного в м. Семеновке, Новозыбковского у., Черниговской губ., в принадлежности к РСДРП и сборе денежных средств на нужды организации. 1 июля 1906 г. – 15 сентября 1917 г., 122 арк.

242. Спр. 683. Дело по обвинению рабочего железнодорожной мастерской Губенко Н. Г., слесаря Стеценко М. В. и других в принадлежности к Конотопской организации РСДРП, в организации типографии и хранении прокламации РСДРП «ко всем гражданам». Том I. 8 августа 1906 г. – 15 сентября 1917 г., 140 арк.

243. Спр. 684. Предварительное следствие судебного следователя Нежинского окружного суда по обвинению рабочего железнодорожной мастерской Губенко Н. Г., слесаря Стеценко М. В. и других в принадлежности к Конотопской организации РСДРП, в организации типографии и хранении прокламации РСДРП «Ко всем гражданам». Том II (и последний). 8 марта 1906 г. – 28 сентября 1910 г., 140 арк.

244. Спр. 685. Дело по обвинению мещан Шниткреймера, Погоста и других в принадлежности к Уманской организации РСДРП, печатании в нелегальной типографии и распространении прокламации РСДРП среди жителей Умани Киевской губернии. 31 августа 1906 г. – 24 февраля 1910 г., 197 арк.

245. Спр. 686. Дело по обвинению мещанина Ярмоленко К. Ш. в принадлежности к Конотопской организации РСДРП и сборе средств на нужды организации. 9 сентября 1906 г. – 24 ноября 1908 г., 73 арк.

246. Спр. 690. Дело по обвинению маляра Оринича А. Е. и сапожника Бадерика Т. А. в принадлежности к Сосницкой группе РСДРП, гектографировании и распространении воззваний РСДРП «К гражданам» и др. в г. Соснице Черниговской губ. 18 декабря 1906 г. – 3 февраля 1907 г., 140 арк.

247. Спр. 704. Предварительное следствие судебного следователя Уманского окружного суда по обвинению бондаря Коваля Л. Н. в распространении среди жителей с. Подобной Уманского уезда Киевской губернии прокламаций Уманской организации РСДРП «Ко всем рабочим и служащим станции «Христиновка»» и «Как отобрать землю у помещиков и уделов». Том II (и последний). 20 декабря 1905 г. – 28 марта 1906 г., 73 арк.

248. Спр. 705. Дело по обвинению крестьянина Куриленко Е. И. в распространении прокламаций РСДРП «К крестьянам», «Ко всем рекрутам» среди крестьян с. Гарцева Стародубского у. Черниговской губ. 2 июня 1906 г. – 4 августа 1909 г., 95 арк.

249. Спр. 709. По обвинению слесаря Чмиля М. И., домашнего учителя Магната У. И. в распространении прокламаций РСДРП «Как отобрать землю у помещиков и уделов», «Манифест» среди крестьян м. Дашева Липовецкого уезда, Киевской губернии. Том I. 19 июня 1906 г. – 5 декабря 1912 г., 75 арк.

250. Спр. 710. Предварительное следствие судебного следователя Уманского окружного суда по обвинению слесаря Чмиля М. И., домашнего учителя Магната У. И. в распространении прокламаций РСДРП «Как отобрать землю у помещиков и уделов», «Манифест» среди крестьян м. Дашева Липовецкого уезда, Киевской губернии. Том II (и последний). 11 января 1906 г. – 8 мая 1906 г., 161 арк.

251. Спр. 713. Дело по обвинению мещанина Футоряна Б. М., рядового 75 пехотного Севастопольского полка Корсунского Л. В. и др. в распространении воззваний РСДРП «От матроса к солдату» и др. нелегальной литературы среди солдат 44-й пехотной дивизии и 75 пехотного Севастопольского полка в г. Умани Киевской губ. Том I. 22 июня 1906 г. – 6 апреля 1909 г., 191 арк.

252. Спр. 714. Предварительное следствие судебного следователя по обвинению мещанина Футоряна Б. М., рядового 75 пехотного Севастопольского полка Корсунского Л. В. и др. в распространении воззваний РСДРП «От матроса к солдату» и др. нелегальной литературы среди солдат 44-й пехотной дивизии и 75 пехотного Севастопольского полка в г. Умани Киевской губ. Том II (и последний). 2 января 1906 г. – 22 мая 1906 г., 137 арк.

253. Спр. 719. Дело по обвинению крестьянина Палий-Гавришина Ф. В. и мещанина Фридмана П. А. в хранении и распространении прокламаций РСДРП «От матроса к солдату» и др. среди крестьян м. Погребища Бердичевского уезда Киевской губернии. Том. I. 21 июля 1906 г. – 5 апреля 1908 г., 54 арк.

254. Спр. 734. Дело по обвинению сапожника Сидоренко И. А. в распространении воззваний, брошюр и др. литературы РСДРП среди рабочих сапожной мастерской Крупенко В. в г. Нежине Черниговской губ. 20 октября 1906 г. – 11 июля 1907 г., 57 арк.

255. Спр. 765. Дело о мещанине Лейбе Даниэлеве Белявском обв[иняемом] по 2 п. 132 ст. Угол[овного] Улож[ения]. 27 июля 1906 г. – 3 ноября 1906 г., 35 арк.

256. Спр. 766. Дознание, произведёное помощником начальника Киевского губернского жандармского управления в Черкасском уезде по обвинению Золотоношского мещанина Лейбы Даниэлева Белявского в преступлении, предусмотренном 132 ст. Уг. Ул. 5 мая 1906 г. – 15 июня 1906 г., 88 арк.

257. Спр. 1064. Дело по обвинению учеников VII гимназии и реального училища Валькера-Брауна Э. О. и Свирского В. О. и крестьянина Продиуса Н. П. в хранении и распространении прокламации украинской буржуазно-националистической партии «Спилка» и др. нелегальной литературы среди крестьян Староконстантиновского у., Волынской губ. Том I. 30 октября 1906 г., – 30 марта

1913 г., 229 арк.

258. Спр. 1065. Дознание помощника начальника Волынского ГЖУ по обвинению учеников VII гимназии и реального училища Валькера-Брауна Э. О. и Свирского В. О. и крестьянина Продиуса Н. П. в хранении и распространении прокламации украинской буржуазно-националистической партии «Спилка» и др. нелегальной литературы среди крестьян Староконстантиновского у., Волынской губ. Том I. 16 июля 1906 г. – 3 августа 1906 г., 62 арк.

259. Спр. 1155. По обвинению мещанина Моспана С. Е., проживающего в посаде Клинцы, Суражского уезда, Черниговской губернии в принадлежности к Клинцовской организации РСДРП в работе районного бюро социал-демократических организаций пяти северных уездов Черниговской губернии. Том I. 19 июля 1907 г. – 5 октября 1917 г., 68 арк.

260. Спр. 1156. Дознание Помощника начальника Черниговского ГЖУ в Стародубском уезде по обвинению мещанина Моспана С. Е., проживающего в посаде Клинцы, Суражского уезда, Черниговской губернии в принадлежности к Клинцовской организации РСДРП, участии в районном бюро социал-демократических организаций пяти северных уездов Черниговской губернии. 3 ноября 1906 г. – 26 июня 1907 г., 106 арк.

261. Спр. 1157. Дело по обвинению рабочего фабрики Дм. Сапожникова в посаде Клинцах, Суражского у., Черниговской губ. Землянского К. Я. в принадлежности к Клинцовской организации РСДРП, сборе пожертвуваний для кассы статечного комитета клинцовских фабрик, хранении гектографа и отчётов забастовочной кассы. Том II. 3 января 1907 г. – 11 октября 1907 г., 46 арк.

262. Спр. 1158. Дело судебного следователя Стародубского окружного суда по обвинению рабочего фабрики Дм. Сапожникова в посаде Клинцах, Суражского у., Черниговской губ. Землянского К. Я. в принадлежности к Клинцовской организации РСДРП, сборе пожертвуваний для кассы статечного комитета клинцовских фабрик, хранении гектографа и отчётов забастовочной кассы. Том II. 6 октября 1906 г. – 25 октября 1906 г., 97 арк.

263. Спр. 1160. Дознание помощника начальника Черниговского ГЖУ в

Стародубском уезде по обвинению мещанина Сычева М. И. в принадлежности к Злынковской организации РСДРП, проведении нелегальных собраний, распространении прокламаций РСДРП среди жителей посада Злынки Новозыбковского уезда Черниговской губернии и участии в конференции социал-демократических организаций Черниговской губернии. Том II (и последний). 1 сентября 1906 г. – 31 марта 1907 г., 58 арк.

264. Спр. 1161. Дело о мещанах Федоре Сесекине, Александре Попове и крестьянинах Степане и Анне Мешиках, обвиняемых по 1 ч. 125 ст. Уголовного уложения. 10 мая 1907 г. – 24 сентября 1907 г., 70 арк.

265. Спр. 1251. Дело по обвинению столяра Гартовского Г. А. и казака Сердюка М. Ф., проживаючих в г. Нежине, Черниговской губ. в хранении воззваний «Бюро предвыборной кампании при нежинских организациях РСДРП, Бунда и УСДРП» «К народу» и др. нелегальной литературы. 18 мая 1907 г. – 5 июля 1910 г., 130 арк.

266. Спр. 1715. Дело по обвинению чернорабочего Голубцова А. М., задержаного в г. Глухове Черниговской губ., в принадлежности к организации «Спилка», сохранении статьи Плеханова Г. В. «Общее горе», циркулярных писем главного комитета «Спилки» и др. нелегальной литературы. Том I. 26 июня 1907 г. – 3 августа 1910 г., 49 арк.

267. Спр. 1716. Дознание помощника начальника Черниговского ГЖУ в Нежинском уезде по обвинению чёрнорабочего Голубцова А. М., задержаного в г. Глухове Черниговской губ., в принадлежности к украинской буржуазно-националистической организации «Спилка», сохранении статьи Плеханова Г. В. «Общее горе», циркулярных писем главного комитета «Спилки» и др. Том II. 4 декабря 1906 г. – 5 декабря 1906 г., 86 арк.

268. Спр. 1717. Дело по обвинению Жука А. Скрынникова А., студента Киевского университета Завадского С. Ф. и др. в принадлежности к Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии «Спилка», проведении собраний, обсуждавших вопрос вступления Спилки в РСДРП, хранении партийной документации и нелегальной литературы. 4 августа 1907 г. – 26 марта

1911 г., 457 арк.

269. Спр. 1718. Дело по обвинению Жука А., Скрынникова Г., студента Киевского университета Завадского С. Ф. и др. в принадлежности к Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии «Спилка», проведении собраний, обсуждавших вопрос вступления «Спилки» в РСДРП, хранении «партийной» документации и нелегальной литературы. Т. II. 21 декабря 1907 г. – 30 января 1908 г., 241 арк.

270. Спр. 1719. Дознание Киевского ГЖУ по обвинению Жука А. Скрынникова А., студента Киевского университета Завадского С. Ф. и др. в принадлежности к Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии «Спилка», проведении собраний, обсуждавших вопрос вступления Спилки в РСДРП, хранении партийной документации и нелегальной литературы. Т. III. 25 октября 1906 г. – 29 декабря 1906 г., 462 арк.

271. Спр. 1720. Дознание Киевского ГЖУ по обвинению Жука А. Скрынникова г., студента Киевского университета Завадского С. Ф. и др. в принадлежности к Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии «Спилка», проведении собраний, обсуждавших вопрос вступления Спилки в РСДРП, хранении партийной документации и нелегальной литературы. Т. IV. 30 декабря 1906 г. – 27 февраля 1907 г., 443 арк.

272. Спр. 1721. Дело по обвинению мещанина Милославского Д. М. в принадлежности к Черкасской организации украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 8 ноября 1907 г. – 10 марта 1908 г., 90 арк.

Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління, м. Полтава. 1876–1917 рр.

Оп. 1.

273. Спр. 318. Донесение помощника начальника Полтавского губернского жандармского управления в Лубенском, Прилукском, Переяславском, Пирятинском уездах, уездных исправников и других чинов полиции. 20 октября 1905 г. – 30 декабря 1908 г., 287 арк.

274. Спр. 320. Донесение помощников начальника Полтавского губернского

жандармского управления и уездных исправников о распространении прокламаций РСДРП и разгроме крестьянами помещичьих имений в Лебединском, Роменском и других уездах. 7 июня 1905 г. – 16 августа 1905 г., 367 арк.

Ф. 323. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Полтавському, Миргородському та Гадяцькому повітах, м. Полтава. 1902–1917 рр.

Оп.1.

275. Спр. 16. Переписка с начальником Полтавского ГЖУ, Киевского охранного отделения и уездными исправниками, аагентурные отчеты и сведения о деятельности лиц, принадлежащих к организациям РСДРП, партии эсеров, и «Бунд» и Украинского социал-демократического союза «Спилки» в Полтавском, Константиноградском и Кобелякском уездах. 13 января 1908 г. – 25 декабря 1908 г., 485 арк.

Ф. 325. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Лубенському, Переяславському, Пирятинському та Прилуцькому повітах, м. Лубни Полтавської губернії. 1905–1917 рр.

Оп. 1.

276. Спр. 2. Переписка с начальником Полтавского ГЖУ и уездными исправниками о производстве дознания, о хранении разными лицами листовок и социал-демократической литературы. Т. I. 16 января 1905 г. – 12 января 1906 г., 728 арк.

Ф. 385. Жандармське управління м. Одеси. 1867–1917 рр.

Оп. 1.

275. Спр. 1873. Наряды об обыске, аресте и допросе лиц, проживающих в г.Одессе, подозреваемых в принадлежности к РСДРП и др. нелегальным организациям (Дознания прекращены по согласованию с прокурором Одесского окружного суда). 17 февраля – 22 сентября 1906. – 847 арк.279.

276. Спр. 2003. О Херсонском губернском комитете сельских организаций РСДРП. 27 февраля 1907 г. – 6 декабря 1916 г., 956 арк.

277. Спр.2004. Дело по обвинению учащихся Дымарской Ц.Б. и Сапожниковой

Э.Х. в принадлежности к Херсонскому губ. Комитету сельских организаций РСДРП и в хранении социал-демократической литературы. 1 октября 1906 – 26 февраля 1908. – 153 арк.

Ф. 386 Одеське охоронне відділення, м. Одеса. 1902–1917 рр.

Оп. 1.

278. Спр. 507. О волнениях студентов Новороссийского университета в 1904 г. Т II. 7 сентября 1904 г. – 22 сентября 1906 г., 175 арк.

279. Спр. 798. Копии протоколов заседаний Херсонского губернского комитета РСДРП, устава объединенных Херсонских губернских сельских организций РСДРП, заседания Одесского комитета совместно с Херсонским губернским комитетом РСДРП по вопросу о рекрутском наборе и другие документы, 31 июля 1905 г. – 07 января 1906 г., 37 арк.

280. Спр.1019. Переписка с Департаментом полиции, Жандармским управлением гор. Одессы и другими учреждениями об обнаружении типографии Одесского комитета партии эсеров, о деятельности и аресте лиц, принадлежащих к районному отряду одесской самообороны, о розыске анархистов-коммунистов и по другим вопросам. Т.III. 13 июля 1906 г. 28 ноября 1906 г. 292 арк.

Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса. 1869–1920 рр.

Оп. 1.

281. Спр. 3909. Дело по обвинению проскуровского мещанина Полтуна Ш. Х. в транспортировке социал-демократической литературы из-за границы в Россию через г.г. Проскуров и Бердичев. 11 марта 1905 г. – 13 мая 1905 г., 11 арк.

282. Спр. 3912. Дело по обвинению кр-на с. Любомирки Ольгопольского у. Подольской губ. Байдюка Е. в чтении местным крестьянам прокламацій «К забастовке», «Дни революций и голос фабрикантов» изд. Одесской группы ЦК РСДРП и др. 29 апреля 1905 г. – 28 октября 1905 г., 17 арк.

283. Спр. 3921. Дело по обвинению ученика Винницкого реального училища Гринштейна И. К. в распространении среди служащих ст. Калиновки Юго-Западных железных дорог прокламаций ЦК РСДРП «Всероссийское учредительное собрание» и хранении газеты «Правда», изд. группы Троцкого. 8 августа 1905 г. – 10 октября

1905 г., 12 арк.

284. Спр. 4139. Дело по обвинению учителя с. Малой Жмеринки Добровольского М. М. в агитации крестьян м. Станиславчика Винницкого у. Подолской губ. зыа Учредительное собрание, против уплаты податей и распространение прокламаций «Товарищи работники» изд. РУП. 28 мая 1905 г. – 7 июля 1905 г., 131 арк.

285. Спр. 4141. Дело по обвинению австрийского подданого, корреспондента львовских газет «Воля» и «Праввда» Барана С. И. в принадлежности к украинской буржуазно-националистической партии «Спилка» и агитации крестьян пос. Новоархангельска Елисаветградского уезда Херсонской губернии против царского самодержавия, службы в царской армии и уплаты податей. 23 июля 1905 г. – 21 декабря 1907 г., 64 арк.

286. Спр. 4331. Дело по обвинению канонира 19 артиллерийской бригады, проживающего в г. Виннице, Подольской губ. Волкова В. в хранении с целью распространения прокламаций «Ни земли ни воли» изд. Винницкой организации РСДРП и газеты «Голос солдата» изд. Киевской военной организации РСДРП. 6 июля 1906 г. – 20 июля 1906 г., 8 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. 1827–1916 рр.

Оп. 855.

287. Спр. 4. Переписка с Киевским губернатором, начальником Киевского охранного отделения о распространении в г. Киеве и Киевской губ. листовок РСДРП, партии эсеров и др. партий. 8 января 1905 г. – 16 августа 1906 г., 392 арк.

288. Спр.5. Донесения подольского губернатора и начальника Подольского ГЖУ об антиправительственных сходках, доставке и распостранении нелегальной литературы РСДРП и др. партий в Подольской губ. 1 января -23 октября 1905 г. 36 арк.

289. Спр.113. Переписка с Департаментом полиции, подольским ГЖУ о забастовках сельскохозяйственных рабочих в Подольской губернии, требующих повышения заработной платы; о введении войск в некоторые населенные пункты

Гайсинского, Ольгопольского и др. уездов Подольской губ. для подавления крестьянских волнений и по др. вопросам. Список дел о крестьянских волнениях, находящихся в производстве судебных следователей округа Каменец-Подольского окружного суда. Лл.271-276. Ч.I. 5 апреля – 30 июня 1905 г. 258 арк.

290. Спр. 246. Переписка с Министерством внутренних дел, военным прокурором Киевского военно-окружного суда, Киевским губернатором и другими лицами о жителях м. Макарова Киевского уезда Фридмане И., Цимбарге Я. и других, обвиняемых в оказании вооруженного сопротивления полиции и распространении в м. Макарове листовок РСДРП и др[угих] партий. 23 июля 1905 г. – 21 декабря 1907 г., 64 арк.

Оп. 856.

291. Спр. 56. Дело о закрытии в г. Виннице Подольской губ. типографии Шерра, подозреваемой в печатании революционных листовок. Листовка «Ко всем рабочим г. Винницы». 28 января 1906 г. – 10 мая 1906 г., 25 арк.

292. Спр. 352. Дело об агитаторской деятельности членов Государственной думы Вырового, Грабовецкого, Тарана, Червоненкиса, Дица и Антонова. 8 июля 1906 г. – 26 июля 1906 г., 7 арк.

293. Спр. 353. Дело об обнаружении в г. Кменец-Подольске в квартире Елисаветы Прушинской тайной типографии. 12 июля 1906 г. – 14 июля 1906 г., 1 арк.

294. Спр. 445. Дело по представлению Киевского губернатора о высылке в отдалённые места крестьян Даниила Строгецкого, Дмитрия Юрченко, Ивана Бондаря (он же Бондаренко) и мещанина Авраама Френкеля. 20 августа 1906 г. – 15 октября 1907 г., 19 арк.

295. Спр. 491. Об учреждении военно-полевых судов. 11 сентября 1906 г. – 11 июля 1907 г., 39 арк.

Оп. 857.

296. Спр. 38. Переписка с Министерством внутренних дел, Киевским, Подольским и Волынским губернаторами о принятии мер к предотвращению антиправителственных демонстраций и сходок во время выборов во II-ю Государственную думу в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. 13 января

1907 г. – 19 июля 1907 г., 104 арк.

297. Спр. 81. Переписка с Киевским губернатором о запрещении проживать в Киевской губернии крестьянину с. Медвин Каневского уезда Грибу П. А. 3 января 1905 г., – 8 декабря 1906 г., 13 арк.

298. Спр. 299. Переписка с Департаментом полиции и Киевским губернатором о высылке под гласный надзор полиции мещ. Уманскую Э. М. и крестьянина Лога А. за организацию антиправительственной сходкм и распространение прокламаций УСДРП. 13 января 1907 г. – ноябрь 1907 г., 16 арк.

299. Спр. 505. Переписка с подольским губернатором и прокурором Каменец-Подольского окружного суда и Временным военным судом о производстве следствия и предании суду мещанина Резника С. и кр-на Скрыпника П., обвиняемых в принадлежности к организации анархистов коммунистов в м.Богопль Балтского у. Подольской губ. Грабежах, убийствах и оказании вооруженного сопротивления полиции при аресте. 30 декабря 1907 г. – 12 ноября 1908 г. 25 арк.

Оп. 861.

300. Спр. 259. Ч. 1. Донесения киевского, подольского и волынского губернаторов, начальников Киевского, Подольского и Волынского губернских жандармских управлений и др. лиц о забастовках и волнениях среди рабочих и крестьян Киевской, Подольской, Волынской губерний, о распространении среди крестьян слухов о предстоящем переделе помещичьей земли и по др. вопросам. 30 сентября 1911 г. – 22 февраля 1913 г., 217 арк.

Оп.704.

301. Спр.285. О причинах крестьянских беспорядков по отзывам должностных лиц и о мерах, принимаемых к прекращению таковых. 7 марта 1905 – 20 июня 1907 г. 358 арк

Ф. 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. 1907–1914 рр.

Оп. 2.

302. Спр. 5. Переписка с Департаментом полиции о перлюстрации писем и сведения о лицах, принадлежащих к социал-демократическим организациям, эсерам,

украинской буржуазно-нацилналистической партии «Спилка», сионистам и др[угим организациям]. 13 января 1907 г. – ноябрь 1907 г. 288 арк.

303. Спр. 54. Переписка с Департаментом полиции и копии писем со сведениями о харьковской группе «Студенческой украинской социал-демократической фракции» и о лицах, принадлежащих к ней и к украинской буржуазно-националистической организации «Спилка» и другим, и о лицах, принадлежащим к ним, 5 января 1909 г. – 12 ноября 1909 г., 36 арк.

Ф. 838. Колекція листівок, прокламацій та інших агітаційно-пропагандистських документів. 1896–1919, 1923 рр.

Оп. 2.

304. Спр. 853. Революція. Уся Росія повстала… Украинский с-д. Союз. На украинском языке. Тип. экз. Январь 1905 г. 1 екз.

305. Спр. 854. Мужицький приговор. Хіба є люде на всю Росію… Украинский Союз (Спилка) РСДРП. На украинском языке. Тип. экз. 1905 г. 3 екз.

306. Спр. 855. Ко всем организациям РСДРП области. Дорогие товарищи. Некоторые… Украинский Союз («Спилка») РСДРП. Гектограф. 3 декабря 1906 г. 1 екз.

307. Спр. 856. К товарищам социал-демократам, работающим среди сельского населения Полтавской губернии. Организ. Бюро. Устав Украинского социал-демократического союза. Тип. экз. 1906 г. 1 екз.

308. Спр. 857. Товарищи новобранцы! Приближается рекрутский набор. Десятки и сотни… Глав. комитет Спилки. Тип. экз. 1905 г. 1 екз.

309. Спр. 858. Готовтесь! Готовтесь, сельские рабочие! Приближается… Главный ком. Украинского с-д. Союза (Спилки) РСДРП. Тип. экз. Июнь 1906 г. 10 екз.

310. Спр. 859. Ко всем сельским рабочим. Товарищи! Теперь мы можем… Главный ком. Украинского Союза (Спилки) РСДРП. Тип. экз. 15 июля 1906 г. 1 екз.

311. Спр. 860. Кого выбирать в Государственную Думу? Жители деревень… Главный ком. Украинского Союза (Спилки) РСДРП. Тип. экз. ноябрь 1906 г. 1 екз.

312. Спр. 861. Письмо № 7. Ко всем организациям Украинского Союза

«Спилки» Дорогие товарищи! Для предстоящей… Главный ком. Спилки. Гектограф. 1906 г. 1 екз.

313. Спр. 862. К избирателям от социалдемократов. Здесь напечатаны наши… Главный ком. Украинского Союза (Спилки) РСДРП. Тип. экз. Январь 1907 г. 1 екз.

314. Спр. 863. Требования Рабочей Партии Социалдемократов (с.-д.). Главный ком. Украинского Союза «Спилки» РСДРП. Тип. экз. 2 февраля 1907 г. 53 екз.

315. Спр. 864. Товарищи сельские рабочие и крестьяне! Снова наступает время… Главный ком. Украинского Союза (Спилки) РСДРП. № 2. Тип. экз. 1907 г. 1 екз.

316. Спр. 865. Товарищи сельские рабочие и крестьяне! Наступает время тяжких… Главный ком. Украинского Союза (Спилки) РСДРП. № 3. Тип. экз. 1907 г. 64 екз.

317. Спр. 866. 1-ое Мая. Товарищи городские и сельские рабочие! На больших фабриках… Главный ком. Украинского Союза (Спилки) РСДРП. № 4. Тип. экз. 1907 г. 20 екз.

318. Спр. 867. К селянам. Граждане! Две думы созывал… Главный ком. Спилки. Тип. экз. 1907 г. 1 екз.

319. Спр. 868. Отчет Главного комитета Спилки 10 ноября – 10 декабря. Главный ком. Спилки. Гектограф. Копия. Без даты. 1 екз.

320. Спр. 869. К рабочим на сахарных заводах. Товарищи! Могучий поток… Главный комитет Украинского союза Спилки РСДРП. Без даты. 1 екз.

321. Спр. 869 а. К рабочим сахарных заводов. Уже гудит на завод гудок… Главный комитет Украинского союза Спилки РСДРП. Сентябрь 1906 г. 19 екз.

322. Спр. 870. Письмо членам Украинского Социал-Демократического Союза. Едва ли можно сомневаться… Редакция «Правды». На рус. и укр. языках. Тип. экз. Февраль 1905 г. 5 екз.

323. Спр. 871. Лист до семінаристів-українців. Нам не треба казати… Редакция органа Украинской с-д. Спилки «Правда». На укр. языке. Тип. экз. март 1905 г. 4 екз.

324. Спр. 872. Кто такие социал-демократы? Если вы были когда-нибудь в

большом городе, то вы… Перепечатано с № 1 «Правды». Изд. Херсонского губ. ком. сельских организаций РСДРП и Одесского объеди3ненного комитета. На рус. и укр. языках. Тип. экз. Ноябрь 1905 г. – апрель 1906 г. 10 екз.

325. Спр. 873. Листок Правды. Де підвелося мужицтво до боротьби. Ще не встигло підвестись… На укр. языке. Тип. экз. 1 апріля 1905 г. 1 екз.

326. Спр. 874. Робітнича писня. Сьогодні день – велике свято… Листок «Правды». На укр. языке. Тип. экз. 13 апреля 1905 г. 1 екз.

327. Спр. 875. Що робити заробітчанам. И знов нам заробитчанам… Украинский Союз (Спилка) РСДРП. Приложение к «Листку Правды». На укр. языке. Тип. экз. 13 апреля 1905 г. 1 екз.

328. Спр. 876. Наймытам-сильским робитныкам. Мы не можем дали… На укр. языке. Тип. экз. 6 июня – 11 июля 1905 г. 2 екз.

329. Спр. 877. Про єврейськи погромы. Страшни звистки рознеслися… Листок Правды. На укр. языке. Тип. экз. 8 июня 1905 г. 1 екз.

330. Спр. 878. Товарыши сильски робитники и селяне! 37 селян Сквырського уизду… Листок Правды. На укр. языке. Тип. экз. 20 июня 1905 г. 1 екз.

331. Спр. 879. Как отобрать землю у помещиков и уделов. Давно у мужика легла на… Приложение к «Листку Правды». На рус. и укр. языках. Тип. экз. Июль–сентябрь 1905 г. 4 екз.

332. Спр. 880. До всіх спільчан. Не ми – самі події… Провинциальное Бюро Украинской Спилки РСДРП. На укр. языке. Киев. Тип. экз. 22 мая 1912 г. 1 екз.

333. Спр. 881. Что делать сельским рабочим? Сельский рабочий… Волынский и Подольский районные комитеты Украинского союза РСДРП. Тип. экз. Апрель 1909 г. 1 екз.

Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир Волинської губернії. 1830–1917 рр.

Оп. 1.

334. Спр. 295. Переписка с Волынским губернатором, прокурорами Луцкого и Житомирского окружных судов и другими лицами о распространении в Житомирском, Ровенском, Новоград-Волынском и других уездах листовок РСДРП

«Отступление Николая II», партии «Бунд» «Первое мая» и других. апрель 1905 г. – 26 июня 1905 г., 250 арк.

335. Спр. 296. Дело о разбрасывании воззваний и прокламаций преступного содержания, по которым дознание не производится. 30 июля 1905 г. – 28 декабря 1905 г., 964 арк.

336. Спр. 308. Дело о производстве дознания и дознание об автрийских подданых Плащуке И.И. и Батиевском К.С., задержанных при переходе границы около м.Берестечка Дубенского у. с транспортом нелегальной литературы, содержащим сочинения Ф.Энгельса «Крестьянский вопрос во Франции и Германии», В.И.Ленина «К деревенской бедноте», Г.В.Плеханова «О нашей тактике», «На два фронта» и другую литературу. 10 июня – 19 сентября 1905 г., 35 арк.

337. Спр. 312. Дело о производстве дознания и дознание о задержанном между Стояновским и Дружкопольским пограничными постами транспорта нелегальной литературы, содержащего брошюры ЦК РСДРП «19 февраля», «Петербургская неделя», газеты»Правда», «Искра», «Социал-демократ» и другую литературу. 31 мая 1905 г. – 12 ноября 1905 г., 20 арк.

338. Спр. 313. О производстве дознания о мещ. Бляхер Х. М-Ю., задержанной в м. Волочиск с транспортом нелегальной литературы, содержащей «Программу РСДРП», «Устав общегородского совета рабочих депутатов г. Одессы» и другую литературу. 24 декабря 1905 г. – 4 декабря 1906 г., 34 арк.

339. Спр. 314. Дело о производстве дознания о мещ[анке] Бляхер Х. М.-Ю., задержанной в м. Волочиске с танспортом нелегальной литературы, содержащим «Программу РСДРП», «Устав общегородского совета рабочих депутатов гор. Одессы» и дугую литературу. 24 декабря 1905 г. – 4 декабря 1906 г., 34 арк.

340. Спр. 315. Дело о производстве дознания о задержанном в с. Мерве Дубенского у[езда] танспорта нелегальной литературы, содержащем брошюры РСДРП «Царский мир», газеты «Социал-демократ» за 1905 г. и другую литературу. 14 сентября 1905 г. – 12 ноября 1905 г., 11 арк.

341. Спр. 316. Дело о производстве дознания и дознание о проживающем в гор. Луцке мещ. Гинзбарге А. Б., обвиняемом в получении из-за границы транспорта

нелегальной литературы, содержащего брошюры РСДРП «Наши требования», «Две Европы», газеты «Социал-демократ» и другую литературу. 18 августа 1905 г. – 28 сентября 1905 г., 46 арк.

342. Спр. 317. Дело об обнаружении около с. Колодно Кременецкого у. транспорта нелегальной литературы, содержащего «Листок Правды» и воззвания Украинского социал-демократического союза «Спилка» «Що робити заробитчанам». 3 мая 1905 г. – 29 августа 1906 г., 11 арк.

343. Спр. 318. О производстве дознания о дворянине Каневце П. П. (он же Любарский М. И.), задержанном на ст. Кременец с транспортом нелегальной литературы, содержащем листовки РСДРП «Ко всем гражданам России», газеты «Социал-демократ» и другую литературу. 9 февраля 1905 г. – 14 ноября 1905 г., 61 арк.

344. Спр. 388. Переписка с Петербургским, Екатеринославским ГЖУ, помощниками начальника Волынского ГЖУ и другими лицами и учреждениями о выяснении делегатов на съезд «Всероссийского крестьянского союза», об установлениии наблюдения и розыске лиц, принадлежащих к партиям эсеров, «Бунд» и другим партиям, о политической проверке разных лиц и по другим вопросам. 3 января – 15 сентября 1905 р. 671 арк.

345. Спр. 393. Дело о производстве дознания и дознание о быв. помощнике писаря Святецкой волости Кременецкого у. Минченко С. А., обвиняемого в распространении среди крестьян листовки «Громады Украинской социал-демократической сприлки Полтавщины» «Селяне хлиборобы!». 23 августа 1905 г. – 12 ноября 1905 г., 66 арк.

346. Спр. 417. Переписка с прокурором Луцкого окружного суда и помощником начальника Волынского ГЖУ в Кременецком и других уездах о производстве дознания о задержании на Колоднянском и Свейковском постах Кременецкого уезда транспорта нелегальной литературы. 4 мая 1905 г. – 23 мая 1905 г., 13 арк.

347. Спр. 492. Дело о распространении в Кременецком, Дубенском, Луцком и других уездах листовок ЦК РСДРП «Новые царские милости», Бердичевской

организации РСДРП «От матроса к солдату», ЦК партии «Бунд» «К рекрутам» и других. 1 января 1906 г. – 20 апреля 1906 г., 550 арк.

348. Спр. 561. Дело о производстве дознания и дознание о крестьянах с. Нвоставцы Староконстантиновского уезда Трофимюке А. П. и Кравчуке В. О., обвиняемых в агитации крестьян за организацию забастовки. 2 января 1906 г. – 4 декабря 1906 г., 163 арк.

349. Спр. 593. Переписка с помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах, прокурором Луцкого окружного суда и другими лицами о распространении листовок Ровенской групы партии эсеров «К новобранцам!», «Народу от народных представителей», «Манифест ко всему российскому крестьянству» и другой нелегальной литературы в Луцком, Ровенском и других уездах. 30 сентября 1906 г. – 23 декабря 1906 г., 433 арк.

350. Спр. 662. Переписка с прокурором Луцкого окружного суда, Ровенским уездным исправником и другими лицами о распростанении в Луцком, Ровенском и других уездах «Манифеста ко всему российскому крестьянству», «Письма русских крестьян царю Николаю II» и другой нелегальной литературы. 28 сентября 1907 г. – 14 октября 1907 г., 532 арк.

351. Спр. 858. Переписка с помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах о распространении в Житомирском, Острожском, Луцком и других уездах листовок Украинского соціиал-демократического союза («Спілка») и других. 17 ноября 1907 г. – 2 января 1909 г., 317 арк.

352. Спр. 921. Переписка с Волынским губернатором, прокурором Житомирского окружного суда, Ковельским уездным исправником о распростанении разными лицами нелегальной литературы. 17 апреля 1906 г. – 14 октября 1906 г., 441 арк.

353. Спр. 922. Переписка с Волынским губернатором, прокурором Житомирского окружного суда, Ковельским уездным исправником о распростанении разными лицами нелегальной литературы. 9 марта 1907 г. – 12 мая 1907 г., 523 арк.

Ф. 1439. Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів. 1874, 1879–1917 рр.

Оп. 1

354. Спр. 260. О мещанке Шейне Борисовной Милявской, обвиняемой в государственном преступлении. 16 сентября 1905 г. – 6 ноября 1905 г., 19 арк.

355. Спр. 261. Переписка с департаментом полиции по производству дознания об ученике Конотопского железнодорожного училища Кондрате Антонике, обвиняемого в хранении нелегальной литературы. 17 сентября 1905 г. – 21 сентября 1905 г., 7 арк.

356. Спр. 262. Дознание, произведенное при губернском жандармском управлении о псаломщике Алексее Кибальчиче и кр. Иване Усенко и Николае Ветрове, обвиняемых в распространении революционных воззваний в Кролевецком уезде. 21 сентября 1905 г. – 18 октября 1905 г., 80 арк.

357. Спр.326. Донесения унтер-офицеров наблюдательных пунктов о лицах, заподозренных в революционной деятельности. 1 января 1905-12 декабря 1905. – 168 арк.

358. Спр. 367. Донесения помощников начальника Черниговского ГЖУ о революционных партиях, существующих в Черниговской губернии. 27 марта 1906 г. – 27 октября 1906 г., 84 арк.

359. Спр. 369. Переписка с Департаментом полиции, отдельным корпусом жандармов и уездными исправниками о составе и деятельности революционных организаций в Черниговской губернии: информационного бюро южных организаций РСДРП, Украинского союза «Спілка» РСДРП, партии народной свободы и др. 1 мая 1906 г. – 10 декабря 1906 г., 187 арк.

360. Спр. 482. Переписка с Департаментом полиции, уездными исправниками и др. о предвыборной агитации со стороны революционных партий в выборах в Государственную думу. 01 декабря 1906 г. – 18 февраля 1907 г., 107 арк.

361. Спр. 557. О прекращении переписок за отсуствием признаков государственного преступления. 11 января 1906 г. – 20 декабря 1906 г., 408 арк.

362. Спр. 560. Уведомление прокуроров окружних судов с приложением переписки о прекращении дознаний о подозреваемых в революционной деятельности. 30 марта 1906 г. – 23 мая 1906 г., 486 арк.

363. Спр. 574. Переписка с уездными исправниками и др. об аресте и высылке за пределы Черниговской губернии лиц, обвиняемых в агитации против существующего строя, распространение нелегальной литературы и др. 13 мая 1906 г. – 26 декабря 1906 г., 230 арк.

364. Спр. 626. Сведения по наблюдению за местной организацией социал-демократической рабочей партии. 23 января 1907 г. – 7 апреля 1908 г., 890 арк.

365. Спр. 629. Дознание, произведённое помощником начильника ГЖК в Стародубском уезде о мещанах п. Клинцы Исааке Минкине Корженевиче и Сарре Хаимовой Френкин в принадлежности к Клинцовской организации социал-демократической рабочей партии. 22 января 1907 г. – 11 мая 1907 г., 109 арк.

366. Спр. 895. По охранному пункту. О социал-демократической организации по Черниговской губ. и наружном наблюдении, а равно и о бумагах, относящихся к ознасенной партии. 3 января 1908 г. – 17 мая 1909 г., 449 арк.

Ф. 1600. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Рівненському, Дубенському та Кременчуцькому повітах, м. Рівне Волинської губернії. 1878–1916 рр.

Оп. 1.

367. Спр. 209. Циркуляры Департамента полиции, сообщающие о деятельности РСДРП, партии эсеров и других партий, о розыске лиц, принадлежащих к РСДРП и другим партиям. Список делегатов на V Лондонском съезде РСДРП лл. 271–274. 4 января 1907 г. – 16 января 1908 г., 339 арк.

1.3. Державний архів Вінницької області (м. Вінниця)

Ф. 192. Прокурор Вінницького окружного суду. 1908–1920 рр.

Оп. 1.

368. Спр. 33. Производство прокурора Винницкого окружного суда по делу модиста Рерут, сохранявшей революционную литературу. 2 сентября 1909 г. – 4 июня 1910 г., 5 арк.

369. Спр. 171. Переписка и материалы предварительного следствия по делам крестьянина с. Больших Крушлинцев Винницкого уезда Кравчука Григория Артемовича, обвиняемого в распространении революционной литературы и

принадлежности к РСДРП. 12 августа 1908 г. – 20 октября 1909 г., 26 арк.

370. Спр. 226. Донесения пристава 7-го стана о положении в с. Журавлевке в 1907 г. Переписка с Каменец-Подольским окружным судом, исправниками, приставами о производстве дознаний. август 1912 г. – 30 апреля 1913 г., 217 арк.

1.4. Державний архів Полтавської області (м. Полтава)

Ф. 138. Прокурор Полтавського окружного суду, м. Полтава, Полтавської губернії. 1890–1919 рр.

Оп. 1.

371. Спр. 392. Наглядова справа по звинуваченню Старченко Макара Гордійовича в належності до «Українського союзу Спілки», 20 березня 1907 – 9 березня 1909 р. 29 арк.

1.5. Державний архів Хмельницької області (м. Хмельницький)

Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду, м. Кам'янець-Подільський. 1880–1919 рр.

Оп. 1.

372. Спр. 7826. Дело о найденной вблизи г. Каменца нелегальной литературы. 8 ноября 1904 г. – 3 января 1905 г., 11 арк.

373. Спр. 7860. Переписка с начальником Подольского губернского жандармского управления, товарищами прокурора, уездными исправниками и другими о хранении в городах и селах Подольской губернии нелегальной литературы. 7 декабря 1905 г. – 5 сентября 1906 г., 531 арк.

374. Спр. 7862. Переписка с Подольским губернатором, начальником Подольского губернского жандармского управления, становыми приставами о производстве дознания о распространении нелегальной литературы, высказывания против императора и по др. вопросам. 3 января 1905 г. – 28 апреля 1905 г., 379 арк.

375. Спр. 7872. Дело по обвинению мещанина города Проскурова Полтуна Шкеля Хаимовича в хранении нелегальной литературы, доставленной из Австрии. 10 марта 1905 г. – 5 мая 1905 г., 17 арк.

376. Спр. 7982. Переписка с прокурором Одесской палаты, Подольским губернатором, протоколы уездных исправников о хранении и распространении

революционной литературы, о самовольной порубке леса крестьянами, о привлечении к ответственности членов организации «Бунд» и по другим вопросам. 3 января 1906 г. – 30 ноября 1906 г., 364 арк.

377. Спр. 7983. Циркуляры Министерства Юстиции, переписка с прокурором суда об аресте руководителей и участников забастовок и крестьянских волнений, о мерах наказания за изготовление и хранение взрывчатых веществ, о крестьянском волнении в с. Райковцы. 10 января 1906 г. – 23 сентября 1906 г., 90 арк.

378. Спр. 7985. Переписка с прокурором Одесской судебной палаты, подольским губернатором, товарищами прокурора о крестьянских волнениях в селах Подольской губернии. 21 июля 1906 г. – 16 сентября 1906 г., 549 арк.

379. Спр. 7998. Переписка с прокурором Одесской судебной палаты, Подольским губернатором, протоколы уездных исправников о восстаниях крестьян и забастовках рабочих в губернии, о распространении нелегальной литературы среди крестьян. 2 сентября 1906 г. – 5 января 1907 г., 564 арк.

380. Спр. 8000. Переписка с начальником Подольского губернского жандармского управления, прокурором Одесской судебной палаты, уездными исправниками о распространении в губернии нелегальной литературы. 23 июня 1906 г. – 30 декабря 1906 г., 396 арк.

381. Спр. 8012. Дело по обвинению жителей города Винницы Библер Софьи и Олейника Константина в хранении нелегальной литературы. 5 декабря 1906 г. – 7 ноября 1908 г., 62 арк.

382. Спр. 8013. Дело по обвинению мещанина г. Могилева Седлецкого Е. Л. в хранении нелегальной литературы. 13 декабря 1906 г. – 3 августа 1907 г., 22 арк.

383. Спр. 8095. Переписка с Подольским губернатором и товарищами прокурора, уездными исправниками, протоколы судебных приставов о крестьянских волнениях в губернии, аресте организаторов и участников этих волнений. 29 октября 1907 г. – 6 марта 1908 г., 566 арк.

384. Спр. 8096. Переписка с Подольским губернатором, товарищами прокурора, уездными исправниками, протоколы судебных приставов о крестьянских волнениях в губернии, аресте организаторов и участников этих волнений. 19 июня

1907 г. – 12 октября 1907 г., 387 арк.

385. Спр. 8100. Сообщения начальника Подольского губернского жандармского управления о членах Городокской группы социал-демократической партии; сведения о количестве арестованных, содержащихся в тюрьмах. Переписка с прокурором Одесской судебной палаты, Подольским губернатором о личном составе и по другим вопросам. 11 января 1907 г. – 19 февраля 1908 г., 215 арк.

386. Спр. 8114. Переписка с начальником Подольского губернского жандармского управления, донесения уездных исправников о хранении и распространении нелегальной литературы, о высказываниях против императора. 21 декабря 1907 г. – 3 января 1909 г., 165 арк.

387. Спр. 8119. Дело по обвинению мещанина гор. Бердичева Иолиса М. Ю. в распространении антиправительственных прокламаций среди рабочих Гниванского сахарного завода. 4 мая 1907 г. – 13 октября 1907 г., 17 арк.

388. Спр. 8121. Дело по обвинению мещан г. Винницы Шрайберг П. М. и Володарской Р. в распространении листовок антиправительственного содержания. 23 января 1907 г. – 10 мая 1907 г., 32 арк.

389. Спр. 8769. Переписка с начальником Подольского губернского жандармского управления, уездными исправниками о крестьянских волнениях, о распространении нелегальной литературы. 9 января 1909 г. – 3 февраля 1910 г., 333 арк.

Ф. 781. Товариш прокурора Кам’янець-Подільського окружного суду по 1-й Вінницькій судово-слідчій дільниці, м. Вінниця. 1902–1906 рр.

Оп. 1.

389. Спр.4. Переписка с Одесским жандармским полицейским управлением, прокурором окружного суда, начальником Винницкой тюрьмы о производстве дознаний о высказываниях против императора, о рассмотрении прошений заключенных и по др. вопросах. Списки дознаний и следствий. 3 декабря 1906 г. – 4 сентября 1907 г., 488 арк.

1.6. Кам’янець-Подільський міський державний архів (м. Кам’янець-Подільський)

Ф. 228. Канцелярія Подільського губернатора, м. Кам'янець-Подільський. 1796–1917 рр.

Оп. 1.

390. Спр. 7142. Циркуляры Министерства Внутренних Дел, губернатора уездным исправникам, полицмейстерам о представлении обнаруженной на улицах подпольной литературы начальнику Подольского Жандармского Управления, о порядке производства дознания против лиц обвиняемых в нелегальной политической деятельности, о запрещении служить панихиду на случай смерти Толстого Л. Н. и др. 9 июля 1901 г. – 23 ноября 1902 г., 58 арк.

391. Спр. 7241. Предписание департамента полиции Министерства Внутренних Дел о принятии мер против забастовок, рапорты уездных исправников губернии о крестьянском движении в уездах (революционной агитации среди крестьян, о сельскохозяйственных забастовках, о требовании крестьян ликвидации помещичьей собственности на землю, о выступлении крестьян против карательных отрядов) и другое. 8 июня 1904 г. – 2 марта 1917 г., 236 арк.

392. Спр. 7244. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором, Подольским Жандармским Управлением, почтово-телеграфными конторами о распространении нелегальных газет и прокламаций в губернии. 28 декабря 1904 г. – 29 декабря 1906 г., 482 арк.

393. Спр. 7273. Обязательное постановление Киевского, подольского и волынского генерал-губернатора о запрещении демонстраций и митингов, рапорты Балтского уездного исправника об обнаруженных у крестьян Балтского уезда, в почтовом ящике Балтской почтово-телеграфной конторы, прокламациях ЦК РСДРП, Елисаветградского Комитета РСДРП, Балтского Союза Рабочих, о требовании приказчиков г. Балты повысить заработную плату и др. 12 июня 1905 г. – 3 ноября 1905 г., 38 арк.

394. Спр. 7274. Переписка с начальником Подольского губернского жандармского управления, старшим фабричным инспектором Подольской губернии, рапорта уездных исправников и др. о забастовках рабочих на Каменецкой табачной фабрике, Гниванском и Войтовецком сахарном заводах, железнодорожников

ст. Жмеринки, об аресте руководителей их, требование комитета Каменецкой организации «Поалей Цион» и др. 18 сентября 1905 г. – 18 декабря 1905 г., 82 арк.

395. Спр. 7275. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором, начальником Подольского губернского жандармского управления, рапорты уездных исправников и др. о предъявлении требований о сокращении рабочего дня и повышении заработной платы рабочим табачной фабрики и чугунно-литейного завода в г. Проскурове, о крестьянских волнениях, забастовке приказчиков торговых предприятий и др. 14 января 1905 г. – 16 сентября 1905 г., 62 арк.

396. Спр. 7284. Сообщения, рапорты уездных исправников, начальника Подольского Губернского Жандармского Управления о привлечении к уголовной ответственности разных лиц за хранение и распространение газеты «Голос солдата», брошюр, прокламаций изданных Киевской военной, Винницкой организацией Российской Социал-Демократической Рабочей Партии (РСДРП), Центральном Комитете Сионистско-Социалистической «рабочей» партии, «Бунд» и др., списки лиц арестованных по политическим делам содержащихся в Каменецком тюремном замке, числящихся за губернатором и др. 22 декабря 1905 г. – 30 июля 1906 г., 210 арк.

397. Спр. 7285. Рапорт Балтского уездного исправника об аресте мастера Кантора И. за распространение прокламации «Ко всем рабочим и работницам гор. Одессы», изданной Российской Социал-Демократической Рабочей Партией. 6 января 1905 г. – 6 января 1905 г., 2 арк.

398. Спр. 7287. Рапорты, сообщения директору народных училищ губернии, Ольгопольского уездного исправника, переписка с помощником начальника Подольского губернского жандармского управления и др. 20 ноября 1905 г. – 15 августа 1906 г., 145 арк.

399. Спр. 7294. Об аресте Аснис А. за революционную деятельность (агитацию среди крестьян, организацию забастовок в городе Хмельнике и др.). 21 декабря 1905 г. – 14 октября 1906 г., 25 арк.

400. Спр. 7365. Об аресте и ссылке в Тобольскую и Волынскую губернии за революционную деятельность сельского врача г. Хмельника Донского Д. и его жены, инженера Ошмянского Б. с гор. Литина, (списки членов Социал-Демократической

организации разыскивающихся Департаментом полиции и др.). 8 декабря 1905 г. – 20 августа 1916 г., 192 арк.

401. Спр. 7415. Рапорт Могилевского уездного исправника о созыве собрания Могилев-Подольской группы Конституционно-демократической партии. 27 декабря 1905 г. – 3 февраля 1906 г., 22 арк.

402. Спр. 7416. Циркулярная телеграмма товарища Министра Внутренних Дел, заведующего полицией (копия) и циркуляры губернатора за 1905 г. о разрешении некоторым лицам, ранее склонным и находящимся под надзором полиции возвратиться в Подольскую губернию, о присылке прокламаций и брошюр антиправительственного содержания жандармскому надзору и др., циркуляры за 1905 год. 4 января 1905 г. – 22 декабря 1905 г., 187 арк.

403. Спр. 7447. Циркуляры Департамента полиции постановления Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора и др. о подавлении крестьянских волнений, о предотвращении всеобщей забастовки и митингов по поводу суда над членами Социал-демократической фракции Государственной думы; об учреждении полицейской стражи, о разрешении возвратиться на родину участникам польского восстания; сведения о чиновниках полиции Подольской губернии и др. 6 декабря 1906 г. – 21 декабря 1907 г., 330 арк.

404. Спр. 7451. О дислокации войск в Подольской губернии в целях подавления, в случаях возникновения крестьянских выступлений. 3 марта 1906 г. – 3 октября 1906 г., 111 арк.

405. Спр. 7454. Распоряжения губернатора уездным исправникам о запрещении митингов, собраний, рапорты начальника Подольского губернского жандармского управления, уездных исправников губернии, протоколы о митинге в г. Виннице, о митингах рабочих г. Каменца, организованном каменецкой революционной организацией, о деятельности Хмельникского революционного кружка и др. 22 января 1906 г. – 1907 г. (не ранее мая)., 72 арк.

406. Спр. 7470. Телеграмма Столыпина, рапорты, постановления Гайсинского уездного исправника о крестьянских волнениях, забастовках рабочих в уезде и др. 5 декабря 1906 г. – 25 апреля 1906 г., 160 арк.

407. Спр. 7476. Переписка с Подольским и Брацлавским епископом, рапорты благочинного и Брацлавского уездного исправника о бывшем псаломщике с. Волчка Долинском Георгии, обвиняемом в распространении прокламаций и агитации крестьян к выступлению против помещиков. 31 июля 1906 г. – 4 ноября 1906 г., 14 арк.

408. Спр. 7482. Сведения о лицах, обвиняемых в революционной деятельности, опись брошюр и бумаг, найденных на квартире Розен Аделии, обвиняемой в революционной деятельности, рапорты полицмейстеров, уездных исправников об обнаружении у рабочих, солдат, крестьян революционной литературы. 1 сентября 1906 г. – 1906 г. (не ранее 22 декабря), 125 арк.

409. Спр. 7493. Об аресте судебного следователя 2-го участка Проскуровского уезда Говорова Андрея Ивановича за хранение нелегальной литературы и за революционное выступление на предвыборном собрании уполномоченных по выборам в Государственную думу. 11 марта 1906 г. – 21 марта 1906 г., 10 арк.

410. Спр. 7510. Об аресте Библера С., Алейникова К. и др. обвиняемых в принадлежности к революционной партии, хранении и распространении прокламаций. 3 марта 1906 г. – 23 ноября 1906 г., 34 арк.

411. Спр. 7535. Об аресте нотариуса Новой Ушицы Зновицкого, обвиняемого в агитации крестьян о выступлении против помещиков и повышении оплаты труда. 28 июля 1906 г. – 28 марта 1907 г., 68 арк.

412. Спр. 7561. Об аресте жителя м. Теплика Гайсинского уезда Воскобойника г. за распространение среди новобранцев прокламации «Новобранцам», изданной Уманской организацией РСДРП. 24 октября 1906 г. – 24 октября 1906 г., 4 арк.

413. Спр. 7574. Об аресте сына священника Волянского Николая, обвиняемого в распространении прокламаций, 14 октября 1906 г. – 11 ноября 1906 г., 5 арк.

414. Спр. 7591. Об аресте и выселке в Архангельскую губернию Шустера З. и Лечехлебова Р. Как членов организации «Бунд» и за революционную агитацию среди рабочих. 15 февраля 1906 г. – 4 июня 1911 г., 23 арк.

415. Спр. 7597. Об аресте Кригсбаргера С. и Беккера Л., как руководителей

организации «Бунд» (организация всеобщего еврейского рабочего Союза в Литве, Польше и России) в гор. Проскурове. 8 января 1906 г. – 17 марта 1906 г., 8 арк.

416. Спр. 7609. Об аресте крестьянина с. Песца Ушицкого уезда Шевчука К. И., сына податного инспектора того же уезда Свинцова В. К. и проживающего в г. Новой Ушице студента С. Петербургского университета Рогозинского М. г., за агитацию и распространение среди крестьян революционной литературы. 3 августа 1906 г. – 25 ноября 1906 г., 21 арк.

417. Спр. 7613. Протокол Литинского уездного исправника (копия) об аресте жителя города Литина Товбмана М. И. за хранение воззвания депутатов Государственной думы к народу. 9 августа 1906 г. – 9 августа 1906 г., 2 арк.

418. Спр. 7620. Сообщение командира 73 пехотного Крымского полка Могилевскому уездному исправнику (копия) и рапорты начальника Могилевской уездной тюрьмы об аресте Михаила Гольдмана, обвиняемого в революционной пропаганде среди солдат. 28 мая 1906 г. – 16 сентября 1906 г., 11 арк.

419. Спр. 7633. Об аресте Штейнберга В. И. – начальника боевой дружины социал-демократов г. Каменец-Подольска по подозрению в подготовке вооруженного выступления. 15 января 1906 г. – 26 марта 1906 г., 14 арк.

420. Спр. 7671. Переписка с Департаментом полиции, Подольским губернским управлением и другими о выдаче паспортов на въезд за границу и список лиц, состоящих под надзором полиции. 7 августа 1906 г. – 10 августа 1906 г., 50 арк.

421. Спр. 7685. Циркуляры Министерства Внутренних дел, Департамента полиции, Главного Управления по делам печати, Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора, рапорты уездных исправников о запрещении сионистских организаций, о борьбе с тайными организациями среди крестьян, о борьбе с членами «Трудовой группы» и др. 31 декабря 1907 г. – 9 января 1909 г., 451 арк.

422. Спр. 7686. Циркуляры Департамента полиции, управления по делам печати, переписка с уездными исправниками и др. о решении революционных организаций усилить пропаганду в войсках, о бойкоте ими выборов Государственную Думу, о разборе дела в Сенате 22 ноября 1907 г. по обвинению социал-

демократической фракции Государственной Думы в «Государственном преступлении», запрещении ссылать поднадзорных лиц в г.г. Одессу, Севастополь, Царскосельский и Петергофский уезды; устав крестьянской боевой дружины партии социалистов-революционеров (копия) и др. Июнь 1907 г. – 2 января 1908 г., 382 арк.

423. Спр. 7689. О крестьянских выступлениях по Каменецком уезде. 3 января 1907 г. – 31 марта 1908 г., 279 арк.

424. Спр. 7690. О выступлениях крестьян против помещиков по селам Ушицкого уезда. 23 января 1907 г. – 3 декабря 1907 г., 337 арк.

425. Спр. 7691. Постановление губернатора, протоколы приставов (копии), переписка с начальником Подольского губернского жандармского управления, Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором и др. о командировании сотни казаков в д. Людвиковку, Могилевского уезда, для подавления крестьянского выступления, об аресте лиц подозреваемых в революционной агитации, в распространении революционной литературы издания партии социалистов-революционеров, в поджоге помещичьих имений и др. 11 февраля 1907 г. – 27 ноября 1907 г., 180 арк.

426. Спр. 7696. Сообщения начальника Подольского губернского жандармского управления и рапорты Ямпольского уездного исправника о крестьянских выступлениях в Ямпольском уезде. 2 марта 1907 г. – 15 июня 1907 г., 23 арк.

427. Спр. 7703. Рапорты Литинского уездного исправника, протоколы пристава и постановления исправника (копии), о революционной агитации Мороза Леонтия среди крестьян, о распространении революционных брошюр, об аресте руководителей крестьянских выступлений и евреев принадлежащих к организации «Бунд» и др. 27 января 1907 г. – 31 декабря 1907 г., 259 арк.

428. Спр. 7745. Циркуляры Департамента полиции, Подольского губернатора, переписка с Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором и др. Преследование организаций «Крестьянских братств партии социалистов-революционеров» и устав деревенского крестьянского братства партии социалистов-революционеров. 9 июня 1908 г. – 10 ноября 1908 г., 38 арк.

429. Спр. 7751. Об аресте мещан г. Литина Карабанова Василия и Мазурика Григория, обвиняемых в распространении прокламаций и брошюр. 27 января 1908 г. – 30 января 1908 г., 4 арк.

430. Спр. 7752. Рапорты уездных исправников о найденных прокламациях и брошюрах революционного содержания. 11 января 1908 г. – 25 ноября 1908 г., 38 арк.

431. Спр. 7759. Об аресте учителя церковно-приходской школе в с. Войтовцах, Летичевского уезда Балаюка И. Е. за принадлежность к организации «Спілка» и хранении прокламаций, изданных Летичевской группой Российской Социал-Демократической Рабочей Партией. 8 января 1908 г. – 13 января 1908 г., 6 арк.

432. Спр. 7771. Протоколы и рапорты Литинского уездного исправника, приговор сельского схода с. Чернятинец, Литинского уезда и др. об аресте крестьян Вознюка, Шикеров, Нуйдмана и др. обвиняемых в распространении прокламаций, запрещенной литературы и в поджоге помещичьего дома. 24 марта 1908 г. – 20 октября 1908 г., 25 арк.

433. Спр. 8275. По обвинению Виллера С., Габера Х, Крупника в принадлежности к социал-демократической рабочей партии. 19 марта 1913 г. – 1 июля 1913 г., 34 арк.

434. Спр. 8277. Переписка с уездными земскими исправниками губернии об организации и деятельности отделов «Союза русского народа», брошюры изданные «Союзом русского народа». 23 апреля 1913 г. – 18 января 1915 г., 279 арк.

1.7. Державний архів Чернігівської області (м. Чернігів)

Ф. Р-592. Колекція матеріалів «Боротьба за встановлення та зміцнення радянської влади»

Оп. 1.

435. Спр. 3. Воспоминания участников революционного движения и гражданской войны на Черниговщине. Копия протокола совещания представителей военных революционных комитетов Украины от 7 октября 1918 г. Копии протоколов Радульского в.революционного комитета за 1919 г. и др. материалов. 110 арк.

1.8. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва)

Ф. 102 Департамент полиции, особый отдел. 1846–1917 гг.

1906 г. / I отд. Оп. 234.

436. Д. 2, ч. 57. Сведения по губерниям и областям. По Киевской губернии. 1906 г., 60 л.

437. Д. 9, ч. 7, ч. 1. Разработка секретных сведений. Киевская губерния, 1906 г., 352 л.

438. Д. 9, ч. 7, прод. Разработка секретных сведений. Киевская губерния. 1906 г., 289 л.

1906 г. / I отд. Оп. 235.

439. Д. 25, ч. 19. Социал-демократы. Южно-провинциальное бюро Российской социал-демократической рабочей партии, 1906 г., 12 л.

440. Д. 25, ч. 41. Об Украинской социал-демократической рабочей партии, январь 1906 г. – август 1906 г., 63 л.

441. Д. 25, ч. 57. О Киевском комитете РСДРП. 9 января1906 г. – 18 декабря 1906 г., 217 л.

442. Д. 25, ч. 68. О конференции южных организаций РСДРП (ликвидация). 1906 г., 66 л.

443. Д. 25, ч. 78. О РСДРП по Черниговской губ. 9 января 1906 г. – 17 ноября1906 г., 20 л.

444. Д. 25, ч. 80. О социал-демократической организации по Волынской губ. 10 апреля 1906 г.– 19 октября 1906 г., 12 л.

445. Д. 25, ч. 81. О социал-демократической организации по Подольской губернии. 9 февраля 1906 г. – 1 декабря 1906 г., 7 л.

446. Д. 25, ч. 82. О социал-демократической организации по Полтавской губ. 20 апреля 1906 г. – 20 июня 1906 г., 4 л.

447. Д. 810. О дворянине Петре Павлове Каневец. 24 сентября 1903 г. – 26 августа 1905 г., 11 л.

448. Д. 725, ч. 15. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную думу. Волынская губ. 1906 г. 2 ноября 1906 г. – 25 января 1907 г., 26 л.

449. Д. 725, ч. 32. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную думу. г. Киев и губерния. 1906 г. 30 октября – 30 января 1907 г. 65 л.

450. Д. 725, ч. 57. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную думу. г. СП Бург и губерния. 6 ноября 1906 г. – 9 марта 1907 г., 178 л.

451. Д. 725, ч. 62. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную думу. Подольская губерния. 1906 г. 26 ноября 1906 г. – 18 февраля 1907 г. 13 л.

452. Д. 725, ч. 63. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную думу. Полтавская губерния. 1906 г. 14 ноября 1906 г. – 10 мая 1907 г., 20 л.

453. Д. 725, ч. 88. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную думу. Гор. Харьков и губерния. 1906 г. 30 октября 1906 г. – 19 февраля 1907 г., 51 л.

454. Д. 725, ч. 91. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную думу. Черниговская губ. 1906 г. 27 октября 1906 г. – 19 февраля 1907 г., 43 л.

455. Д. 828, ч. 8. Наряд по секретным перепискам Киевской губернии. 1906 г. 6 л.

456. Д. 828, ч. 9. Наряд по секретным перепискам Подольской губернии. 1906 г. 11 л.

1907 г. Оп. 237.

457. Д. 5, ч. 21 Киевская губ. Российская соц.-демократ. раб. партия. 22 декабря 1906 г. – 11декабря 1907 г., 208 л.

458. Д. 8, т. 2. Литература. Союз «Спилки». 2 января 1907 г. – 5 января 1908 г., 2 л.

459. Д. 8, ч. 1. Киевская губ. Союз «Спилка». 231 л.

460. Д. 8, ч. 1, пр. 2. Союз «Спилка» Российской Соц[иал-] Дем[ократической] Рабоч[ей] партии. Киевская губ. 17 мая 1907 г. – 2 января 1908 г., 307 л.

461. Д. 8, ч. 1, пр. 3. Списки по § 10 по организации «Спилка» Киевской губ. 5 октября 1907 г. – 13 декабря 1907 г., 54 л.

462. Д. 8, ч. 2. Полтавская губ. Союз «Спилка». январь 1907 г. – 11 октября 1907 г., 36 л.

463. Д. 8, ч. 2, пр. Списки по § 10 и 11-му по союзу «Спилки» Полтавской губ. 30 октября 1907 г. – 5 декабря 1907 г., 21 л.

464. Д. 8, ч. 3. Черниговская губ. Союз «Спилка». 28 февраля 1907 г. – 10 января 1908 г., 70 л.

465. Д. 8, ч. 3, пр. Списки по § 10-му по союзу «Спилки» Черниговской губ. 26 ноября 1907 г. – 19 декабря 1907 г., 11 л.

466. Д. 8, ч. 5. Подольская губ. Союз «Спилка». 1907 г. – 7 л.

467. Д. 8, ч. 5, пр. Списки по § 10-му по союзу «Спилки» Подольской губ. 26 ноября 1907 г. – 19 декабря 1907 г., 3 л.

468. Д. 8, ч. 6. Об областном съезде. 1907 г., 3 л.

469. Д. 8, ч. 10. Волынская губ. Союз «Спилка». Январь 1907 г. – 13 июля 1907 г., – 4 л.

470. Д. 11, ч. 21. Крестьянский союз партии социалистов-революционеров. Киевская губерния, 1907 г. – 21 л.

1908 г. Оп. 238.

471. Д. 5, ч. 10. Списки по § 10 и 11 по социал-демократической организации. Волынская губ., 1908 г. 61 л.

472. Д. 5, ч. 21. Киевская губ., Российская Социал-Демократическая Рабочая Партия. 1908 г., 15 л.

473. Д. 5, ч. 21. Российская Социал-Демократическая Рабочая Партия. Киевская губ., 1908 г., 93 л.

474. Д. 8, ч. 1. Киевская губ. Союз «Спилка». 207 листов.

475. Д. 8, ч.1 (1). Списки по § 10 и 11 по Союзу «Спилка» Киевской губ+. Январь 1908 г. – 23 мая 1909 г., 207 л.

476. Д. 8, ч.1 (2). Списки по § 10 и 11 по Союзу «Спилка» Киевской губ+, январь 1908 г. – декабрь 1908 г., 157 л.

477. Д. 8, ч. 2. Полтавская губ. Союз «Спилка». 1908 г., 18 л.

478. Д. 8, ч. 3. Черниговская губ. Союз «Спилка». 1908 г., 18 л.

479. Д. 8, ч. 4. Волынская губ. Союз «Спилка». 1908 г., 6 л.

480. Д. 8, ч. 5. Списки по о § 10 и 11 по организации «Спилка» Подольской губ., 1908 г., 3 л.

481. Д. 8, ч. 6. Списки по § 10 и 11 по организации «Спилка» Могилёвской губ., 1908 г., 6 л.

1909 г. Оп. 239.

482. Д. 8, т. 1. (1). Общая переписка. Союз «Спилка». 1909 г., 250 л.

483. Д. 8, ч. 1. Союз «Спилка». Киевская губ., 1909 г. 147 л.

484. Д. 8, ч. 1, л. А. Киевская губерния. Сводки и отчёты. Союз «Спилка». 10 марта 1909 г. – 24 мая 1909 г., 110 л.

485. Д. 8, ч. 2. Полтавская губ. Союз «Спилка». 1909 г. 4 л.

486. Д. 8, ч. 3. Волынская губерния. Союз «Спилка». 1909 г. 11 л.

487. Д. 8, ч. 3, л. А. Волынская губерния. Сводки и отчёты по союзу «Спилка». 1909 г., 19 л.

488. Д. 8, ч. 4, л. А. Подольская губерния. Сводки и отчёты по союзу «Спилка». 1909 г., 18 л.

Оп. 253.

489. Д. 12. Обзор деятельности Украинского союза «Спілка» Российской Социал-Демократической Рабочей Партии за 1911 и 1912 гг. 1912 г., 2 л.

Ф. 102 ДП. 4 Делопроизводство.

1907 г. Оп. 116.

490. Д. 131. Об Украинском социал-демократическом союзе «Спилка». 1907 г. 26 л.

1908 г. Оп. 99.

491. Д. 28, ч. 1. Аграрное движение по Киевской губернии. 1908 г., 58 л.

1.9. Российский государственный архив социально-политической истории (г. Москва)

Ф. 17. Центральный комитет РСДРП (ЦК РСДРП). 1898–1917 гг.

Оп. 1.

492. Ед. хр. 539. Резолюции и постановления Учредительной конференции южных организаций меньшинства РСДРП, с упоминанием В. И. Ленина. Позднее (24 августа) 6 сентября – ранее (24 сентября) 7 октября 1905 г., 2 л.

493. Ед. хр. 638. Протоколы заседаний ЦК РСДРП от 22 декабря 1907 г. по 5 апреля 1908 г., 22 декабря 1907 г., – 5 апреля 1908 г., 16 л.

494. Ед. хр. 835. Протоколы, резолюции, особые мнения, письма, записки, заявления и другие документы Заграничного бюро ЦК РСДРП; с упоминанием В. И. Ленина. Подлинники и копии рукой Я. А. Берзина, Б. И. Гольдмана, А. А. Семашко о других. Париж, (27 января) 9 февраля 1910 г. – (19 октября) 1 ноября 1911 г., 90 л.

Ф. 271. Всеобщийеврейский рабочий союз в Литве, Польше и России (Бунд). 1897–1921 гг.

Оп. 1.

495. Ед. хр. 263. Отчет ЦК Бунда на 7-м съезде, происходящем во львове, о политической обстановке. август 1906 г. – сентябрь 1906 г., 24 л.

496. Ед. хр. 266. Циркуляр Южного Центрльного Бюро Бунда об объединении работыбундовских организаций на Юге России и о создании единого центра. 7 октября 1906 г., 4 л.

497. Ед. хр. 271. Материалы о Тамерфорской конференции РСДРП (доклад Ленина и др.). ноябрь 1906 г., 54 л.

498. Ед. хр. 280. Письмо Ионы со Стокгольмского съезда РСДРП (характеристика съезда и вопроса объединения Бунда с РСДРП и др.). 16 апреля 1906 г. – 29 апреля 1906 г., 6 л.

499. Ед. хр. 284. Письмо В. Медема в ЦК Бунда после Стокгольмского съезда РСДРП о поведении бундовской делегации и о вхождении Бунда в РСДРП, 29 мая 1906 г. 7 л.

Ф. 278. Редакция газет «Искра» и «Социал-Демократ». Меньшевистский центр. 1903–1905 гг.

Оп. 1.

500. Ед. хр. 93. Левин Е. Я. (Юрий) из Киева. Письма редакции «Искры» о местной социал-демократической работе, о стачке в городе, об издательской деятельности Киевского комитета РСДРП и его составе, о III съезде партии и меньшевистской конференции, о своем аресте и др. Подлинники, копии и расшифровки. Ранее 13 февраля (30 января) – 5 июля (22 июня) 1905 г., 32 л.

501. Ед. хр. 246. Протоколы и резолюции Южной учредительной конференции меньшинства. Копии. 3–6 сентября (21–24 августа) 1905 г., 61 л.

502. Ед. хр. 273. Биск И. С. (Павлов) из Львова (Лемберга). Письма редакции новой «Искры» о переправе литературы через австрийскую границу в Россию, о взаимоотношениях с РУП, ЦК РСДРП, ПСД, ППС, о провалах транспортеров на границе и др. Подлинники, копии, расшифровка. Ранее 25 (13) апреля – декабрь 1904 г. 72 л.

503. Ед. хр. 275. Биск И. С. (Павлов) из Львова (Лемберга). Письма редакции новой «Искры» о расколе РУП, о ее реорганизации, о взаимоотношениях с ней, о транспортировке литературы в Россию через австрийскую границу, о провалах транспортов и др. Подлинники. Ранее 13 января (31 декабря 1904) 1905 – позднее 1 мая (18 апреля) 1905 г., 43 л.

504. Ед. хр. 276. Члены редакции «Правда» – органа Украинской социал-демократической спилки (С. Михайлович, г. Самойленков, Чайка, Басок) из Львова. Письма редакции новой «Искры» о плане издания газеты, о возможности получения средств для этого от ЦО РСДРП, о взаимоотношениях РУП и Спилки и др., с просьбой присылать материалыв редакцию «Правды». Подлинники. 2 марта (18 февраля) – 18 (5) октября 1905 г., 20 л.

505. Ед. хр. 672. Протоколы заседаний Ноябрьской конференции меньшевиков и отчёты с мест о партийной работе Астраханского союза РСДРП, Двинской организации, Донецкого союза, Екатеринодарской, Екатеринославской, организаций с провинцией, Крестьянского агитатора Екатеринославской губернии, Киевской провинции, Ревельской, Ростов-на Дону и Таганрогской организаций. Подлинники. 22 ноября 1905 г. – конец ноября 1905 г., 51 л.

506. Ед. хр. 714. Протоколы заседаний II общероссийской ноябрьской

конференции меньшевистских комитетов и отчёты с мест о партийной работе Астраханского Союза, Екатеринодарской, Екатеринославской организаций с провинцией, крестьянского агитатора Екатеринославской губернии, Киевской провинции, Ревельской, Ростов-на Дону и Таганрогской организаций. Подлинники, рукописный текст. 20 ноября 1905 г., 51 л.

Ф. 280. Редакция газеты «Правда» (Вена). 1908–1912 гг.

Оп. 1.

507. Ед. хр. 6. Письма Л. Д. Троцкого Я. Тышке о работе над статьями для журнала «Przegland socialdemokratyczny» и других социал-демократических изданий, о внутрипартийных отношениях, по финансовых вопросам. Автограф, имеются пометки Я. Тышки. На русском и польском языках., 28 мая 1908 г. – 12 октября 1909 г., 25 л.

508. Ед. хр. 8. Письма Баска (М. Ю. Меленевский) Л. Д. Троцкому, С. Ю. Семковскому, А. А. Иоффе, В. В. Вегману, в редакцию «Правды», 10 июня 1908 г. – 29 июля 1912 г., 64 л.

509. Ед. хр. 9. Письма Баска (М. Ю. Меленевский) Игорю (Б. И. Горев) о начале издания «Спилкой» газеты «Правда» (венская), с предложением принять в ней литературное участие и написать статью «Итоги первой сессии III Государственной Думы». Автограф. 4 августа [1908 г.], 2 л.

510. Ед. хр. 10. Письмо секретаря социал-демократической группы в Париже Ильи [в редакцию газеты «Правда»] о создании группы, о её количественном и качественном составе, о деятельности группы, об идейных противоречиях в группе относительно её задач, о согласии большинства группы с её основной задачей выработки политической линии для объединения большинства РСДРП, о лозунге группы – «через голову фракций – к партии», о сочувствии рабочих к нефракционным идеям, о проведении денежных сборов, с просьбой к газете «Правда» придерживаться выработанной ей нефракционной позиции. Автограф. Позднее сентября 1908 г., 2 л.

511. Ед. хр. 11. Письма Игната (Полтавцев) Баску (М. Ю. Меленевский) и Л. Д. Троцкому о подготовке и редактированию статей первого номера газеты «Правда» (венская) и распространении, о тематике статей для следующего номера.

Автограф, ранее 9 октября 1908 г. – позднее 9 октября 1908 г., 11 л.

512. Ед. хр. 13. Письма Баска (М. Ю. Меленевский) Михаилу (Менесу) о возникших финансовых затруднениях редакции газеты «Правда» (венская), в связи с провокацией Б. Герцика, с просьбой достать деньги для оплаты долга газете «Пролетарий». Автограф, ранее ноября 1908 г., 1 л.

513. Ед. хр. 109. Письма Баска (М. Ю. Меленевский) Л. Д. Троцкому и други лицам о работе редакции газеты «Правда» (венская). Автографы, 10 июня 1908 г. ноября 1912 г., 64 л.

514. Ед. хр. 121. Письма А. Дорина в редакцию «Правды» о положении и позициях «Спилки», 6 ноября 1910 г. – 19 сентября 1911 г., 18 л.

515. Ед. хр. 145. Письма П. Нахимова в редакцию «Правды» о подготовке к общепартийной конференции и деятельности Черниговской группы РСДРП. Автографы, [конец 1910 г.] – 20 апреля 1912 г., 11 л.

516. Ед. хр. 201. Письмо Давида в редакцию газеты «Правда» о своём отъезде из Каменец-Подольска, о своих дальнейших планах, 25 июня 1911 г., 1 л.

517. Ед. хр. 304. Брошура Украинского союза «Спілка» РСДРП «Геть закон 3-го юня! Нам потрібно загального, рівного, прямого і тайного виборчого права! (Городськім і сільськім робітникам за вибори до 4-ої Думи). – Полтава: Губернська типографія, 1912. – 16 с.», 8 л.

Ф. 325. Документы о деятельности Л. Д. Троцкого в дореволюционный период. Деятельность Л. Д. Троцкого в редакции газеты «Правда». 1907–1936 гг.

Оп. 2.

518. Ед. хр. 4. Письма отдельных лиц в адрес газеты «Правда», Л. Д. Троцкого и др. Корреспонденты «А–В», 1 июля 1909 г. – 18 марта 1914 г., 164 л.

519. Ед. хр. 7. Письма отдельных лиц в адрес газеты «Правда», Л. Д. Троцкого и др. Корреспонденты «П–Р», 15 июня 1909 г. – 2 сентября 1915 г., 146 л.

Ф. 341. Редакции газет «Голос социал-демократа» (1908–1911) и «Листок «Голоса социал-демократа». 1911–1912 гг.

Оп. 1.

520. Ед. хр. 56. Письмо члена Волын[ского] районного комитета «Спилки»

Герасимова в редакцию «Голоса социал-демократа» по поводу письма в редакцию «заграничной группы» Спилки», помещенной в № 10-11 «Голоса социал-демократа». Автограф. Позднее декабря 1908 г., 2 л.

521. Ед. хр. 85. Письмо Клары [ ] (адресат неизвестен по поводу обвинения в провокаторстве Володи (Давида Вассера), о положении в Киевской меншевистской организации и др. Автограф. Май–июнь 1909 г., 3 л.

522. Ед. хр. 262. Корреспонденция Александра из Гомеля о работе меньшевиков в городе. Автограф с редакционными правками и примечаниями Дана. Опубл. «Голос социал-демократа» № 10-11, ноябрь-декабрь 1908, стр. 28, 28 октября (10 ноября) 1908 г., 1 л.

523. Ед. хр. 265. Письмо Бюро заграничной группы Спилки в редакцию «Голоса социал-демократа» с просьбой опубликовать выдержки из прилагаемого «Письма к организациям Украинского союза». Рукописный и печатный текст с редакцинной правкой и примечаниями Ф. И. Дана. Опубл. «Голос социал-демократа» № 10-11, ноябрь-декабрь 1908, стр. 28. 30 (17) ноября 1908 г., 2 л.

524. Ед. хр. 292. Заметка Ф. И. Дана «Конференция «Спилки»». Автограф. Опубл. «Голос социал-демократа» № 12, март 1909 г., стр. 18. Не позднее марта 1909 г., 4 л.

525. Ед. хр. 302. Корреспонденция К. [ ] по поручению бывших членов Полтавского комитета РСДРП о провокаторе Н. И. Манько и о положении дел в партийной организации. Рукописный текст. Обубл. «ГСД» № 14 май 1909, стр. 15-16 [апредь-май 1909 г.], 4 л.

526. Ед. хр. 305. Статья А. [ ] «Из района «Спилки» о деятельности орг-й Спилки в Киевской, Полтавской, Подольской, Волынской губерниях. Автограф с пометкой Ф. И. Дана. Опубл. Голос СД № 13 апрель 1909 г., стр. 17–18. Не позднее апреля 1909 г., 8 л.

Ф. 451. Организационный комитет меньшевиков (ОК). 1912–1917 гг.

Оп. 1.

527. Ед. хр. 69. Письмо И. Ах. [ ] А. С. Мартынову о составе и положении русских политических эмигрантов в Женеве. Автограф. Женева, 1913 г. 4 л.

2. Опубліковані джерела

2.1. Документи і матеріали законодавчого та нормативного характеру

528. Законотворчество думских фракций. 1906–1917 гг.: Документы и материалы. Москва: РОССПЭН, 2006. 768 с.

529. Законы о выборах в Государственную Думу / [под ред. Н.И. Лазаревского]. Санкт-Петербург, 1906. 104 с.

530. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О возложении на Совет Министров, сверх дел, ему ныне подведомственных, рассмотрения и обсуждения поступающих на Высочайшее Имя от частных лиц и учреждений видов и предложений по вопросам касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния» (18 февраля 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: № 25605–27172. 1908. С. 133.

531. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах, об Обществах и Союзах» (7 марта 1906 г.) // Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 201–207.

532. Инструкция по организации и ведению внутреннего (агентурного) наблюдения / публ. Ф. М. Лурье, З. И. Перегудова // Из глубины времен. Санкт-Петербург. 1992. № 1. С. 71–83.

533. Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.) // Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. [3-е собр.]. СПб, 1881–1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 754–755.

534. По выборам в Государственную Думу. Копия циркуляра Министра Внутренних Дел на имя Губернатора. Особое делопроизводство по выборам в Государственную Думу. 4 февраля 1906 г., за № 655 // Подольские губернские ведомости. 1906. №14. 18 февраля. С.1–2.

535. Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXV: 1905. Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. 966 с.

536. Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-

Петербург, 1881–1913. Т. XXVI: 1906. Отделение 1: От № 27173–28753. 1909. 1141 с.

537. Порядок выборов в Государственную Думу. Систематический свод относящихся к сему предмету узаконений и правительственных распоряжений / сост. Н. Хлебников. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского Клуба общественных деятелей, 1905. 94 с.

538. Правила о применении и введении в действие учреждения Государственной Думы и положения о выборах в государственную Думу. Приложение к №76 Подольских губернских ведомостей. Каменец-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1905. 21 с.

539. Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907–жовтень1910 рр.). Збірник документів / укладачі М. В. Демченко, Т. Б. Слюдікова; відп. ред. М. В. Демченко. Київ: Наукова думка, 1965. 336 с.

540. Русский конституционализм: от самодержавця к конституционно-парламентской монархи: Сб. документов / [авт. сост.: А.В. Гоголевский]. Москва: Гардарики, 2001. 489 с.

2.2. Збірники документів і матеріалів

541. Благотворительность в России: в 2 т. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, [Б.г.]. Т. I: Обзор состояния общественного призрения и благотворительности. LXXXVIII, 79, 208, 397, 84, III-XVI, 63, 11, 22 с.

542. Благотворительность в России: в 2 т. Санкт-Петербург: [Б.м], [б.г]. Т. II, ч. I: Список благотворительных учреждений. 756 с.

543. Благотворительность в России: в 2 т. Санкт-Петербург: [Б.м], [б.г]. Т. II, ч. II: Список благотворительных учреждений. 941 с.

544. Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. Москва: РОССПЭН, 2010. 1359 с. (Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века. Документальное наследие).

545. Второй съезд РСДРП: июль-август 1903 года. Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1959. 850 с. (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС)

546. Дело провокатора Малиновского / сост. Каптелов Б. И. и др. Москва: Республика, 1992. 286 с.

547. Доклад делегации Российской Соц.-Дем. Рабочей партии Амстердамскому Международному социалистическому конгрессу (14–20 августа 1904 г.). Издание РСДРП. Женева: Типография партии Rue de la Coulouvreniere, 27, 1904. 108 с.

548. Доклад Української соціалдемократичної робітничої партії Росії Міжнародньому Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. Львів: Загальна друкарня, Академічна, ч. 8, 1907. 16 с.

549. Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. Ч. 1 / упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. 561 с.

550. Конференции РСДРП 1912 года. Документы и материалы. Москва: РОССПЭЭН, 2008. 1119 с.

551. Материалы в крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях делегатского съезда Всероссийского Крестьянского Союза 6–10 ноября 1905 г. с вступительной статьей В. Громана. Ростов-на-Дону: Книгоиздательство «Новый мир», 1905. 114 с.

552. Меньшевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. Москва: РОССПЭН, 1996. 408 с.

553. Первая общерусская конференция партийных работников. Отдельное приложение к № 100 «Искры». Женева: Типография партии Rue de la Coulouvreniere, 27, 1905. 30 с.

554. Первый съезд РСДРП. Март 1898 года. Документы и материалы. Москва: Госполитиздат, 1958. XX + 336 с.

555. Политические партии и политическая полиция. Документальное исследование в трех частях / под общ. ред. Э. М. Энтина. Москва, Минск, Гомель: [Б. изд.], 1996. 450 с.

556. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: апрель–май 1907 года. Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза. Москва: Государственное издательство политической

литературы, 1959. 951 с. (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС)

557. Революционная борьба на Херсонщине в 1905–1907 гг. Сб. док. и мат. / ред. кол. и сост.: Н. А. Даниленко (отв. ред.), А. Г. Голубев, В. П. Завгородный, А. Н. Королева, Н. Г. Ладычук, Т. В. Романенко. Херсон: Книжно-газетное изд-во, 1962. 480 с.

558. Революционные события в Гомеле и Гомельской области в годы Первой русской революции 1905–1907 гг. Сб. док. и мат. / сост. А. И. Коробочко, С. И. Лерман, А. Д. Патыко. Гомель: Гомельский областной краеведческий музей, 1955. 214 с.

559. Съезды и конференции Конституционно-демократической партии. В 3-х тт. Москва: РОССПЭН, 1997. Т. 1. 1905–1907 гг. 744 с.

560. Третий съезд РСДРП: апрель–май 1905 года. Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза. Москва: Госполитиздат, 1959. 782 с. (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС)

561. Третий Всероссийский съезд Русских Людей в Киеве. Киев: Тип. тов-ва И. Н. Кушнеров и К°, 1906. 230 с.

562. Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. Упорядники Тарас Гунчак і Дмитро Сольчаник. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т.1. 510 с.

563. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали / [упор. В. Ф. Шевченко та ін.]. Київ: Консалтинг, Фенікс, 1993. 336 с.

564. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 1996. (Пам’ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. 589 с.

565. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У 2-х т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. (Пам’ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). Київ: Наукова думка, 1997. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. 423 с.

566. Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель-май) 1906 года: Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1959. XVIII + 714 с. (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС)

567. Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем: 1872–1887. Санкт-Петербург: Наука, 1999. 714 с.

2.3. Періодичні видання та публіцистика

568. Австро-Венгрия // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 11.

569. Аксельрод Л. (Ортодокс) К национальному вопросу. Санкт-Петербург: Народная польза, 1906. 24 с.

570. Ан-ей Из районов Спилки. Житомир // Известия Украинского Союза. июль 1909 г. № 1. С. 5.

571. Англия // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 11.

572. Антип Кролевец // Колокол. 20 апреля 1906 года. № 72. С. 4.

573. Антип Кролевец Черниговской губернии // Колокол. 28 апреля 1906 года. №79. С. 4

574. Архирейська агітація // Рада. 15 листопада 1906 р. № 53. С. 3.

575. Асимілятори в українському вбранні. Рада. 1906 р. № 84. С. 1–2.

576. Асимілятори в українському вбранні. Рада. 1906 р. № 85. С. 1–2.

577. [Без названия] // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 9.

578. [Без названия] // Право. воскресенье, 25 февраля 1907 г. № 8. стлб. 628.

579. Басок. До роботи через єднаннє // Наш голос. 1911. Ч. 11–12. С. 503–507.

580. Борба на бомби // Діло. – субота 5 (18) лютого 1905. – № 28. – С. 1.

581. Брешковская Е. К национальному вопросу // Революционная Россия. 1903. № 36. С. 5–7.

582. Вартовий П. В. З українського життя // Нова громада. 1906. Ч. 10. С. 118–122.

583. Вартовий П. В. З українського життя // Нова громада. – 1906. – Ч. 11. – С. 115–116.

584. Вартовий П. В. З українського життя // Нова громада. 1906. Ч. 12. С. 147–155.

585. Вебер М. О России: Избранное / перевод А. Кустарева. Москва: РОССПЭН, 2007. 159 с. (Россия в поисках себя…)

586. Винниченко В. Єврейське питання на Україні // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. 1998. Вип. 21-22. С. 153–165.

587. Вишневський О. На переломі. Уваги про сучасні відносини Росії. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1905. 119 с.

588. Від редакції // Праця. январ 1905. Ч. 11. С. 1.

589. Відозва українських соціялдемократичних партій Росії та Австрії до надзвичайного XIII міжнародного соціялістичного Конгресу в Базель // Вперед. січень 1913. Ч. 1. С. 2–3.

590. Война войне // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 11.

591. Войнилович С. Неістнуюче питання // Праця. 1905. № 11. С. 2–5.

592. Войнилович С. Ще про неістнуюче питання // Праця. 1905. № 12. С. 3–5.

593. Волынь пробуждается // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 7–8.

594. Вопросы избирательной кампании // Правда. 14 (27) марта 1912. № 24. С. 1–3.

595. Геть закон 3-го юня! Нам потрібно загального, рівного, прямого і тайного виборчого права! (Городськім і сільськім робітникам за вибори до 4-ої Думи). Полтава: Губернська типографія, 1912. 16 с.

596. Гилька І. Про державний лад. Додаток до 2 ч. «Правды». Львів: Накладом «Правди», з друкарні Народової Манєцких, 1905. 29 с. (Видання Української соціал-демократичної спілки)

597. Гилька І. Страйк і бойкот. Львів: Накладом «Правди». З друкарні Народової Манєцких, 1905. 31 с. (Видання Української соціал-демократичної спілки)

598. Голос російських «освобожденців» про українську квестию // Діло. 10 (23) жовтня 1905 р. Ч. 227. С. 1–2.

599. Горький М. Заметки о мещанстве // Киевская газета. 4 ноября 1905 г. № 45. С. 353–355.

600. Горький М. Заметки о мещанстве // М. Горький Собрание сочинений в 16 томах. Москва: Правда, 1979. С. 194–218. (Библиотека «Огонек». Отечественная классика)

601. Грушевський М. З Біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня. 1905–6 р. Київ: Друкарня С. В. Кульженка, 1906. 127 с.

602. Грушевський М. На українські теми. При кінці року // Літературно-науковий вісник. 1907. Т. XXXVII. Кн. 1. С. 145–154.

603. Дан Ф. Всенародня констітутівна рада. Всенародное Укредительное собрание. Львів: Накладом «Правди», з друкарні Народової Манєцких, 1905. 40 с. (Видання Української соціал-демократичної спілки)

604. Дан Ф. Первый рабочий закон // Известия Украинского Союза. июль 1909 г. № 1. С. 2–4.

605. Де підвівся робочий люд до боротьби з душогубом-царем та инчими ворогами народу? // Правда. февраль 1905. Ч. 2. С. 4–5

606. Деде В. Наші організаційні завдання // Наш голос. грудень 1910. Ч. 2. С. 69–75.

607. До чого довоювались // Правда. февраль 1905. Ч. 2. С. 7–9.

608. Дорошенко Д. З українського життя // Україна. Т. 1. лютий 1907. С. 97–101.

609. Дорошенко Д. Україна в 1906 році // Україна. Т. 1. январ 1907. С. 1–29.

610. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // К. Маркс і Ф. Енгельс Твори. Київ: Вид-во політ. літератури УРСР, 1965. Т. 20. С. 3–318.

611. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства // Нова громада. травень 1906. № 5. С. 112–129.

612. З життя партій // Рада. 16 грудня 1906 р. № 80. С. 2.

613. За два місяці // Правда. юнь, юль, август 1905. Ч. 6, 7, 8. С. 15–16.

614. За місяць // Правда. февраль 1905. Ч. 2. С. 9–12.

615. За місяць // Правда. март 1905. Ч. 3. С. 11–12.

616. Заключенный // Киевская искра. 24 мая 1907 г. № 9. С. 61.

617. Закопанець Дм. Російська революція і український національний проблєм

// Наш голос. грудень 1910. Ч. 2. С. 75–84.

618. Закопанець Дм. Українське питанє і російська соціал-демократія // Наш голос. лютий 1911. Ч. 4. С. 169–188.

619. Из Волынской губернии // Правда. 20 сентября (3 октября) 1909. № 5. С. 6.

620. Из деятельности Бунда // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 12.

621. Из партии. Южнорусская конференция организаций «меньшинства» // Искра. 24 сентября 1905 г. № 111. С. 6.

622. Из Первого Волынского района «Спілки» // Правда. 17 (31) декабря 1908. №2. С. 10.

623. Италия // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 11.

624. К общему положению дел в области «Спилки» // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 11–12.

625. Каутський К. О национальном вопросе в России. (Перевод с немецкого коректурного листка) 2-ое изд. Санкт-Петербург: Изд-во Ал. Арабидзе, 1906. 16 с.

626. Каутський К. Національне питання в Росії // Вільна Україна. січень-лютий 1906. Ч. 1–2. С. 70–81

627. Коваль В. «Областнікі» // Наш голос. 1911. Ч. 6-8. С. 348–354 (Число присвячене десятиліттю партії)

628. Кролевецкий уезд Черниговской губернии // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 8–9.

629. Куклин Г. А. Итоги революционного движения в России за 40 лет. Женева: Издание Г. А. Куклина, 15, rue de Candolle, 1903. 688 с. (Библиотека русского пролетария № 24)

630. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // В. І. Ленін. Повне зібрання творів. [5-е вид.]. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1970. Т. 3. 1970. С. 1–757.

631. Ленін В. І. Лист до товариша про наші організаційні завдання // В. І. Ленін. Повне зібрання творів. [5-е вид.]. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1968-1970. Т. 7: вересень 1902 – вересень 1903. 1970. С. 1–30.

632. Ленін В. І. Національне питання в нашій програмі // В. І. Ленін. Повне

зібрання творів. [5-е вид.]. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1968-1970. Т. 7: вересень 1902 – вересень 1903. 1970. С. 222–231.

633. Ленін В. І. Становище Бунду в партії // Ленін В. І. Повне зібрання творів. [5-е вид.]. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1968-1970. Т. 8: вересень 1903 – липень 1904. 1970. С. 62–73.

634. Ленін В. І. Що робити? Наболілі питання нашого руху // В. І. Ленін. Повне зібрання творів. [5-е вид.]. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1968-1970. Т. 6: січень – серпень 1902. 1969. С. 1–180.

635. Ленін В. І. ІІ з'їзд «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії» 13-18 (26-31) жовтня 1903 р. // В. І. Ленін. Повне зібрання творів. [5-е вид.]. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1968-1970. Т. 8: вересень 1903 – липень 1904. 1970. С. 33–54.

636. Ленін В. І. Лист О. О. Богданову і С. І. Гусєву // В. І. Ленін. Повне зібрання творів. [5-е вид.]. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1968-1970. Т. 9: липень 1904 – березень 1905. 1970. С. 232–236.

637. Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії // В. І. Ленін. Повне зібрання творів. [5-е вид.]. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1968–1970. Т. 12: жовтень 1905 – квітень 1906. 1970. С. 253–328.

638. Ленін В. І. Центральному комітетові РСДРП // В. І. Ленін. Повне зібрання творів. [5-е вид.]. Київ: Видавництво політичної літератури України. Т. 47: Листи: 1905 – листопад 1910. 1974. С. 37–39.

639. Ленин В. И. Полное собрание сочинений // В. И. Ленин Неизвестные документы (1891–1922 гг.) / URL: http://leninism.su/works/99-v-i-lenin-neizvestnye-dokumenty-1891-1922.html (дата звернення: 15.12.2016).

640. Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 10 Листи (1876–1897). 543 с.

641. Либеральные газеты и международная социал-демократия // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 10–11.

642. Лозинський М. Становище польських і великоруських соціялістичних партій до українського питання // Літературно-науковий вісник. 1906. Т. XXXIII. Кн.3. С. 490-506.

643. Лозинський М. Становище польських і великоруських соціялістичних партій до українського питання // Літературно-науковий вісник. 1906. Т. XXXIV. Кн. 4. С. 86-98.

644. Лозинський М. // Літературно-науковий вісник. 1906. Т. XXXIV. Кн. 5. С. 249-264.

645. М. П. (Порш М.) Автономія України в світлі «соціальдемократичної» критики // Вільна Україна. апріль 1906. Ч. 4. С. 23–45.

646. М. Ч. (Порш М.) Національні організації пролєтаріату // Вільна Україна. март 1906. Ч. 3. С. 59–80.

647. Мазепа І. Три періоди української революції // Вільна Україна. січень 1921. Ч. 1. С. 5–49.

648. Маркс К., Ф. Енгельс Маніфест Комуністичної партії // К. Маркс і Ф.Енгельс Твори. Київ: Державне вид-во літератури УРСР, 1959. Т. 4. С. 405–441.

649. Мартов Л. Предисловие // Череванин Организационный вопрос. С предисловием Л. Мартова. Женева: Типография партии Rue de la Coulouvreniere, 27, 1904. С. 3–14.

650. Мартынов А. Борьба правительства с рабочими депутатами // Известия Украинского Союза. Июль 1909 г. № 1. С. 1–2.

651. Матушевський Ф. З російського життя // Нова громада. вересень 1906. № 9. С. 115–128.

652. Матушевський Ф. З російського життя // Нова громада. листопад 1906. №11. С. 136–149.

653. Матушевський Ф. Українська громада в Другій Державній думі // Літературно-науковий вісник. 1907. Т. XXXIX. Кн. 7. С. 79–99.

654. Михайлович С. Хто такі соціал-демократи? Чого хоче Соціал-Демократична Робітнича Партія Росії для селян?. Львів: Накладом «Правди», з друкарні Народової Манєцких, 1905. 23 с. (Видання Української соціал-демократичної спілки)

655. Михайлович С. Про податі. Додаток до «Лыстка Правды». Львів: З друкарні Народової (Манєцких), 1905. 15 с. (Видання Української соціал-демократичної спілки)

656. На теми дня. Збірник статтів. Львів: Черенками «Загальної Друкарні» у Львові, Академічна 8, 1910. 63 с.

657. Нападки на партию Народной свободы и возражения на них / Под ред.

А. А. Кизеветтера. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1906. 143 с.

658. Не руководить, а служить! Не раскалывать, а объединять! // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 2.

659. Нова українська партия // Діло. 17 (30) червня 1905 р. Ч. 135. С. 1–2.

660. Нова царська брехня // Правда. юнь, юль, август 1905. Ч. 6, 7, 8. С. 1–4.

661. Новый грозный враг // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 6.

662. Областная жизнь. Крестьянское движение // Работник. июня 1906 г. № 2. С. 4.

663. Островский З. (тов. Зяма) Бунд (Его прошлое, настоящее и будущее). Изд. Екатеринославского районного комитета ЕСДРП (Поалей-Цион). Екатеринослав: Тип. К. А. Андрущенко, 1917. 48 с.

664. От Кременчугского комитета Украинского Союза РСДРП // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 10.

665. П-р Из Киевской губернии // Известия Украинского Союза. июль 1909 г. № 1. С. 5.

666. Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея. З додатком Б. Грінченка // Нова громада. лютий 1906. № 2. С. 89–108.

667. Пернерсторфер Э. Национальный вопрос и социал-демократия. Пер. с нем. Санкт-Петербург: Тип. И. Люндорф и К., 1906. 15 с.

668. Петербургские письма // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 6–7.

669. Петербурська неділя // Правда. январ 1905. Ч. 1. С. 2–10.

670. Петлюра С. З українського життя // Україна. март 1907. Т. II. С. 49–64.

671. Петлюра С. З українського життя // Україна. апріль 1907. Т. II. С. 20–36.

672. Петлюра С. З українського життя // Україна. май 1907. Т. II. С. 49–64.

673. Петлюра С. З українського життя // Україна. 1907. Т. III. сентябрь. С. 31–41.

674. П. С. Із політичного життя України // Вільна Україна. март 1906. Ч. 3. С. 105–114.

675. Письма з сел // Правда. юнь, юль, август 1905. Ч. 6, 7, 8. С. 16–20.

676. Плеханов Г. В. В Амстердаме (Мысли и заметки) // Г. В. Плеханов.

Сочинения [под. ред. Д. Рязанова]. Москва, Ленинград: Гос. изд-во, 1925. (Библиотека научного социализма под общ. ред. Д. Рязанова). Т. XVI. С. 309–352.

677. Плеханов Г. В. Враждующие между собой братья // Г. В. Плеханов. Сочинения [под. ред. Д. Рязанова]. Москва, Ленинград: Гос. изд-во, 1926. (Библиотека научного социализма под общ. ред. Д. Рязанова). Т. XIII. С. 305–319.

678. Плеханов Г. В. «Мужики бунтуют» // Г. В. Плеханов. Сочинения [под. ред. Д. Рязанова]. Москва, Ленинград: Гос. изд-во, 1926. (Библиотека научного социализма под общ. ред. Д. Рязанова). Т. XIII. С. 241–251

679. Плеханов Г. В. Наше положение // Г. В. Плеханов. Сочинения [под. ред. Д. Рязанова]. Москва, Ленинград: Гос. изд-во, 1926. (Библиотека научного социализма под общ. ред. Д. Рязанова). Т. XIII. С. 331–356.

680. Плеханов Г. В. Ответ нашим непоследовательным сионистам // Г. В. Плеханов. Сочинения [под. ред. Д. Рязанова]. Москва, Ленинград: ГоС. изд-во, 1926. (Библиотека научного социализма под общ. ред. Д. Рязанова). Т. XIII. С. 165–168.

681. Плеханов Г. В. Централизм или бонапартизм? // Г. В. Плеханов. Сочинения. [Под. ред. Д. Рязанова]. Москва, Ленинград: Гос. изд-во, 1926. (Библиотека научного социализма под общ. ред. Д. Рязанова). Т. XIII. С. 81–93.

682. По Волынской губернии // Правда. 29 января (11 февраля) 1911. № 18–19. С. 7.

683. Положение Бунда в Российской Социал-Демократической Рабочей Партии (из № 34 «Арбейтер штимме») [Б.м.в., б.в., Б.р.в.]. 20с. (Российская Соц[иал]-Демокр[атическая] Рабочей Партии. Всеобщий Евр[ейский] Раб[очий] Союз в Л[итве], П[ольще] и России)

684. Пора проснуться сельским рабочим // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 3–4.

685. Порш М. Автономія України // Слово. 1908. № 11. 16 березня. С. 6–9.

686. Порш М. Автономія України // Слово. 1908. № 12. 23 березня. С. 7–8.

687. Порш М. Автономія України // Слово. 1908. № 2. 13 січня. С. 7–8.

688. Порш М. Автономія України // Слово. 1908. № 5. 4 лютого. С. 8–9.

689. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-науковий вісник. 1907. Т. XXXVII. Кн. I. С. 135–199.

690. Послідні вісти // Діло. п’ятниця 4 (17) лютого 1905. № 27. С. 3.

691. Поссе В. А. Какова должна бать программа русских пролетариев? Первый выпуск. 1) Название партии. 2) Построение программы. Женева: Издание Г. А. Куклина 116, Rue de Carouge. 1903. 80 с.

692. Поссе В. А. Національна автономія і всесвітня федерація. З передмовою В. М. (В. Шемета). Львів: Б. в., 1905. 42 с. (Видання УНП)

693. Поссе В. А. Теория и практика пролетарского социализма. Женева: Издание Г. А. Куклина 116, Rue de Carouge. 1905. 950 с. (Библиотека русского пролетария № 45)

694. Почалося… // Правда. март 1905. Ч. 3. С. 4–5.

695. Правда. Крестьянский сборник. РСДРП. Изд-во Херсонск. губ. ком-та сельск. орг-ций РСДРП, Укр. Союза (Спілка) РСДРП. март 1906. 32 с.

696. «Правда своим читателям» // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 1–2.

697. Привет нашим пленным депутатам // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 4.

698. Про революцію // Правда. март 1905. Ч. 3. С. 7–10.

699. Про українського соціал-демократа і спілчанина. Рада 1906. № 21 С. 2–3.

700. Программа Соціяль-демократычнойи робитнычойи партіи Росіи. [Б.м.в.]: Украйинська соціяль-демократычна спилка, [Б.р.в.]. 30 с. (Лысток «Правды)

701. Рабочее движение в городах и деревнях // Революционная Россия. Партия социалистов-революционеров. 1 сентября 1905 года. № 74. С. 23–24.

702. Разные известия. Из партии с.-р. // Колокол. Полтава. Среда 19 апреля 1906. № 71. С. 3.

703. Рибалка Л. До нашої націон[ально]-партійної псіхольогії // Наш голос. падолист 1910. Ч. 1. С. 37–45.

704. Рибалка Л. За-для чого організуємось ми національно? // Наш голос. март 1911. Ч. 5. С. 223–231.

705. Рибалка Л. Національні проблєми соціялдемократичного руху в Росії //

Наш голос. март 1911. Ч. 5. С. 260–265.

706. Рибалка Л. Про одну заяву // Наш голос. Цвітень–май–червень 1911. Ч. 6–8. С. 355–361.

707. Рибалка Л. Що робити? (До діскусії надорганізац[ійним] питаннєм) // Наш голос. січень 1910. Ч. 3. С. 129–134.

708. Рух за волю в Росії // Правда. январ 1905. Ч. 1. С. 1–7.

709. С. Буглов, Волинської губ. // Рада. 25 грудня 1906 р. № 88. С. 3.

710. С. Б-н Голос російських «освобожденців» про українську квестию // Діло. 10 (23) жовтня 1905 р. Ч. 227. С. 1–2.

711. Садовенький В. Чорна сотня на Волині // Рада. 12 січня 1907 р. № 9. С. 3.

712. Самостійна Україна. Промова. Львів: Видає Е. Косевич. З «Друкарні Уділової», ул. Ліндого ч. 8, 1900. 23 С. (Виданє РУП. Ч. 1)

713. Самоубийцы и экспроприаторы // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 5.

714. Секретарь Комитета Провокатор // Известия Украинского Союза. Июль 1909 г. № 1. С. 6.

715. Селянські страйки на Київщині // Селянин. май 1905. С. 5–6.

716. Скоропис О. Від видавців // Самостійна Україна. РУП. Венцляр: Друкарня СВУ, 1917. 44 с. (Виданнє Союза Визволення України)

717. Смуток П. Краєва автономія України // Вільна Україна. січень-лютий 1906. Ч. 1–2. С. 27–40.

718. Социал-демократия Польши и Литвы // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 12.

719. Стешенко І. Український національно-громадській рух і 1905 рік // Вільна Україна. січень-лютий 1906. Ч. 1–2. С. 95–99.

720. Страйки на Київщині. Київський повіт // Селянин. юнь 1905. С. 10–11.

721. Тагон С. Внутрішній огляд // Вільна Україна. апріль 1906. Ч. 4. С. 50–59.

722. Таращанский уезд, Киевск. губ. // Правда. 3 (16) октября 1908 г. № 1. С. 9–10.

723. Товариші сільські робітники і селяни! // Листок правди. 20 юня 1905. С. 1–2.

724. У Київі. В Лук'янівській тюрмі // Рада. 9 грудня 1906. С. 2–3.

725. Федор Лубны (Полт. губ.) // Известия Украинского Союза. июль 1909 г. № 1. С. 5.

726. Хто такі соціяль-демократи? // Правда. февраль 1905. Ч. 2. С. 1–3.

727. Чацький. З приводу «неістнуючого питання» // Праця. 1905. Ч. 13–14. С. 2–6.

728. Череванин. Организационный вопрос. С предисловием Л. Мартова. Женева: Типография партии Rue de la Coulouvreniere, 27, 1904. 54 с.

729. Чернецький А. УСДП в світовому і австрійському Інтернаціоналі // Календар «Вперeду». 1920. Львів: [Б. в.], 1920 (Українська соціял-демократична партія). С.105–107.

730. Чернигов // Правда. 23 апреля (6 мая) 1912. № 25. С. 5.

731. Чого і як домагатися? // Селянин. июнь 1905. С. 1–2.

732. Чого нам треба – чи Земського Собору чи Всенародньої Констітутивної Ради («Учредительного Собрания»)? // Правда. март 1905. Ч. 3. С. 1–3.

733. Чого хоче Соціал-Демократична Робітнича Партія Росії для селян? // Правда. юнь, юль, август 1905. Ч. 6, 7, 8. С. 4-8.

734. Що діється на Україні. с. Ольшаниця, Васильків. повіту // Селянин Додаток 2-й до ч. 30. юнь 1905. С. 7.

735. Як борються сельські робітники на Україні // Соціаль-демократ. Орган Полтавського Краєвого Комітету УСДРП. май 1907. № 5. С. 5.

736. Як цар з панами та чиновниками обкрадає народ // Правда. юнь, юль, август 1905. Ч. 6, 7, 8. С. 8–10.

737. Як цар та пани радились за мужиків // Правда. февраль 1905. Ч. 2. С. 9–11.

2.4. Документи особового походження

738. Автобіографія Дмитра Антоновича / Публікація Андрія Жука // Сучасність. січень 1961. № 1. С. 103–114.

739. Андриевская К. Мои воспоминания из эпохи революции 1905 г. в Тамбовской губ. // Из эпохи борьбы с царизмом. Сборник № 4. Ред. Л. Берман,

Б. Лагунов. Киев: Киевское отделение Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-переселенцев, 1925. С. 66–86.

740. Бен Цви И. К истории рабочего сионизма в России // Книга о русаком еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. Иерусалим: Гешарим, Москва: РПО «Мосты культуры», Минск: ООО «МЕТ», 2002. 600 с. (Памятники еврейской исторической мысли)

741. Бензя П. До історії революційного руху на Україні (з приводу книжки О. Гермайзе «Нариси історії революційного руху на Україні». Том 1. Революційна Українська Партія (РУП) // Життя і революція. 1926. № 11. С. 82–89.

742. Вакар В. Жовтневі події року 1905 у Києві // 1905 рік у Київі та на Київщині. Зб. ст. і спогадів / за ред. В. Манілова та Г. Маренка. Київ: Держвидав України, 1926. С. 256–301.

743. Галаган М. З моїх споминів. Ч. 1: (80-ті роки до світової війни). Львів: Червона калина, 1930. 203 С.

744. Галаган М. З моїх споминів. (1880-ті–1920 р.): Документально-художнє видання / передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. Київ: Темпора, 2005. 656 с.

745. Гарви П. А. Воспоминания социал-демократа. Нью-Йорк: Фонд по изданию литературного наследства П.А. Гарви, 1946. 651 с.

746. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 272 с.: іл.

747. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). Виннипег: Накладом видавничої спілки Тризуб, 1949. 167 с.

748. Єфремов С. О. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / [упор., вст. ст.: Ігор Гирич]. Київ: Темпора, 2011. 792 с.

749. Жандармы России / сост. В. С. Измозик. Санкт-Петербург: Издательский дом «Нева»; Москва: «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. 640 с.

750. Жук А. Писання Миколи Міхновського // Молода нація. Київ: Смолоскип, 2003. № 2 (27). С. 40–44

751. Курлов П. Г. Гибель императорской России. Москва: Современник, 1992. 255 с.

752. Ларин Ю. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. Москва: Сов. энциклопедия, 1989. С. 482–487. (Препринт / Изд. «Сов. энциклопедия», Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

753. Лесная Ф. Из прошлого // Революционная борьба в Гомельской губернии. Исторические материалы. Гомель: Государственное изд-во, 1921. Вып. 1. С. 9–17.

754. Листи В. Винниченка, Л. Юркевича, М. Залізняка і В. Степанківського до А. Жука (вересень-жовтень 1912 р.) / Публікація І. Гирича / [Електронний ресурс]. URL: http://www.i-hyrych.name/History/UkrSocialDemocracy/Documents.html (дата звернення: 15.12.2016).

755. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. ІІ. [Б. м.]: Видання Української православної церкви в США, 1966. Ч. ІІ. 486 с. (Науково-богословський інститут Української православної церкви в Сполучених Штатах Америки)

756. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Мюнхен: Прометей, 1950. Т. І Центральна рада – Гетьманщина – Директорія. 210 с.

757. Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина). Берлин: Изд. С. Ефрон, 1922. 397 с.

758. Мартов Ю. О. Записки социал-демократа / сост. П. Ю. Савельев. Москва: РОССПЭН, 2004. 544 с.

759. Меленевський М. До історії Української С.-Д. Спілки (З приводу брошурки В. Дорошенка: Революційна Українська Партія, нарис з історії укр. с.-д. партії» // Нова громада. 1923. Ч. 3–4. С. 130–134.

760. Милюков П. Н. Воспоминания. Том первый (1859–1917). Москва: Современник, 1990. 446 с. (серия мемуаров «Память»)

761. Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе // Летопись революции. 1925. № 4. С. 21–24.

762. «Охранка»: воспоминания руководителей политического: в 2 т. / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З. И. Перегудовой. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. Т. 1. 511 с.

763. «Охранка»: воспоминания руководителей политического: в 2 т. / Вступ.

статья, подгот. текста и коммент. З. И. Перегудовой. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. Т. 2. 600 с.

764. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Львів: Червона калина, 1935. 251 с.

765. Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе // Летопись Революции. 1925. № 5–6. С. 316–317.

766. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки споминів // Україна. Науковий двомісячник українознавства. Орган історичної секції академії під ред. академіка М. Грушевського. Київ: ДВУ, 1925. Кн. 4. С. 103–128.

767. Скоропис-Йолтуховський О. «Мої злочини» // Хліборобська Україна. Відень, 1920–1921. Кн. 2, зб. II / IV. С. 191–237.

768. Скоропис О. Мій перший мітинг // Наш голос. 1911 Ч. 6–8. С. 373–381.

769. Скоропис О. Соціяль-демократичний рух в Сквирськім і Васильківськім повітах в 1906 р. // Наш голос. 1911. Ч. 11–12. С. 507–528.

770. Спиридович А. И. Записки жандарма. С предисловием и коментариями Пионтковского С. А. Харьков: Пролетарий, 1928. 205 с.

771. Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии. Т. 1–2. Москва: Панорама, 1991. 624 с.

772. Федулкин С. Революционная Жмеринка // Літопис революції. 1928. №6 (33). С. 312–318.

773. Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия. (Из личных воспоминаний) // Каторга и ссылка. Москва: Б. м. и., 1925. Кн. 2 (15). С. 103–117.

774. Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия. (Из личных воспоминаний) // Каторга и ссылка. Москва: Б. м. и., 1925. Кн. 3 (16). С. 37–50.

775. Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия. (Из личных воспоминаний) // Кн. 4 (17). С. 38–49.

776. Черлюнчакевич Н. Социал-демократическая организация 1904–1906 г. на Черниговщине // Летопись революции. 1925. № 4. С. 7–20.

777. Чернов В. М. В партии социалистов-революционеров: Воспоминания о восьми лидерах / публ., вступ. ст., подгот. текста и комент. А. П. Новикова и К. Хузер. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2007. 528 с.

778. Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903–4 р // З минулого. Збірник. Том II. Український студентський рух у російській школі. Варшава, 1939. С. 74–88. (Праці Українського наукового інституту. Том XLIX. Серія праць Комісії для дослідження українського руху. Кн. 8)

779. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Київ: Темпора, 2011. 544 с.

780. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / [передм. В. Дорошенка]. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. 504 с.

781. Шліхтер О. Г. З часів революції 1905 року. Харків: Пролетар, 1931. 179 с.

782. Шліхтер О. Г. Київ жовтневими днями 1905 р. // 1905 рік у Київі та на Київщині. Зб. ст. і спогадів / за ред. В. Манілова та Г. Маренка. Київ: Держвидав України, 1926. С. 335–365.

783. Яворский С. (Левкович). Провал конференции южно-русских социал-демократических организаций в 1906 году (Воспоминания) // Летопись революции. 1925. № 3 (12). С. 108–128.

784. 1905 рік на Бердичівщині. Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. 91 с.

3. Монографії, статті та рецензії

785. А-ко А. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. 1911. Ч. 6-8. С. 277–294 [Число присвячене десятиліттю партії].

786. А-ко А. Соціалістичні організації на Україні: Українська соціаль-демократична робітнича партія // Праця. 1909. Ч.1. С. 23–34.

787. Авинери Ш. Происхождение сионизма. Основные направления в еврейской политической мысли. Иерусалим: Гешарим, 5765; Москва: РПО «Мосты культуры», 2004. 479 с.

788. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Часть II. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1908. 541 с.

789. Алеврас Н. «Заперты мы на заводе»: локальный мир горнозаводской

культуры дореволюционного Урала // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. Сборник статей / под ред. И. В. Нарского. Челябинск: Каменный пояс, 2003. С. 57–69.

790. Амиантов Ю. Н., Розенталь И. С. Введение // Конференции РСДРП 1912 года. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 5–40.

791. Амиантов Ю. Н., Розенталь И. С. Предисловие // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 5–20. (Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века. Документальное наследие)

792. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / друге, перероб. вид. Київ: Критика, 272 с.

793. Арон Р. Избранное: Измерение исторического сознания. Москва: РОССПЭН, 2004. 528 с. (Серия «Книга света»)

794. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта (социокультурная динамика России). 2-е изд. перераб. и доп. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. Том. I: От прошлого к будущему. 805 с.

795. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта (социокультурная динамика России). 2-е изд. перераб. и доп. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. Том. II: Теория и методология. Словарь. 595 с.

796. Ахиезер А. Труды. Москва: Новый хронограф, 2006. 480 с.

797. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР) / Монографія. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 587 с.

798. Беленький И. Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической тридиции // История через личность: Историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. Москва: Квадрига, 2010. С. 37–54.

799. Білобровець О. Діяльність польських політичних партій на Правобережжі на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: ТНПУ, 2005. Вип. 1. С. 254–260.

800. Білобровець О. М. Польський соціалістичний рух на Правобережній

Україні (ІІ пол. XIX – поч. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 60–66.

801. Біндер Г. Місто, урбанізація та націотворення // Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. Київ: К. І. С., 2011. С. 182–195.

802. Базанова О. В. Черносотенное движение и православное духовенство Омской епархии 1908–1914 гг.: личностный аспект // Политические партии России: прошлое и настоящее: Сб. статей. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2005. С. 53–64.

803. Блок М. Апология истории или ремесло историка. Изд. 2-е, дополн. / пер. Е. М. Лысенко; прим. и ст. А. Я. Гуревича. Москва: Наука, 1986. 256 с.

804. Боев А. Любовь Аксельрод: история неправославного ортодокса // URL: http://scepsis.net/library/id_395.html (дата звернення: 1.07.2017)

805. Большакова О. В. Власть и политика в России XIX – начала XX века: американская историография; [отв. ред. Л. Г. Захарова]; Институт научной информации по общественным наукам РАН. Москва: Наука, 2008. 263 с.

806. Борисов А. В., Малыгин А. Я., Мулукаев Р. С. Полиция Российской империи: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2014. 320 с.

807. Боханов А. Н. Николай II. Москва: Вече, 2008. 528 с. (Императорская Россия в лицах)

808. Бочаров А. В. Основные методы исторического исследования. Учебное пособие. Томск, 2006. 190 с. URL: http://klio.tsu.ru/Bocharov_Textbook.pdf (дата звернення: 1.07.2017)

809. Бредли Дж. Общественные организации в царской России: наука, патриотизм и гражданское общество. Москва: Новый хронограф, 2012. 448 с.

810. Будницкий О. В. Российская социал-демократия и проблема революционного терроризма // Мировая социал-демократия: теория, история и современность: Материалы науч. междунар. конф., 25–26 июня. 2003 г., Москва / Рос акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. Москва: Собрание, 2006. С. 118–143.

811. Будницкий О. В. Российские евреи между красными и белыми (1917–

1920. Москва: РОССПЭН, 2005. 552 с.

812. Бурмистрова Т. Ю., Гусакова В. С. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России. 1905–1917 гг.: монография. Москва: Мысль, 1976. 262 с.

813. Буцик А. К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. Київ: Вид-во Київ, ун-ту, 1957. 118 с.

814. Валетов Т. Я. Чем жили рабочие люди в городах Российской империи конца XIX – начала XX в.? // Социальная история. Ежегодник, 2007 / редкол.: И. Ю. Новиченко, А. К. Соколов, К. М. Андерсон (отв. ред.) и др. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 176–196.

815. Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. 1898–1917: маловідомі сторінки історії // Маршрутами історії / упоряд. Ю. І. Шаповал; Ред. кол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. Київ: Політвидав України, 1990. С. 2–30.

816. Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період: масово-політ. вид. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.

817. Васірук І. Феномен історичної пам’яті: історіографічний аспект // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 9. С. 311–316.

818. Веденеева В. Польская социалистическая партия // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 465–470.

819. Веденеева В. Пролетариат Третий // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 487–488.

820. Веденеева В. Социал-демократия Королевства Польского и Литвы // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 568–573.

821. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / упор. О. Реєнт; ред. В. А. Смолій. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. 784 с.

822. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: пер. с англ. / сост. Т. Шанин; Под ред. А. В. Гордона. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. 432 с.

823. Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 140 с.

824. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1997. 344 с.

825. Верстюк В. Ф. Українське питання в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України; [Ред. рада: В. М. Литвин (голова), Л. В. Губернський, І. М. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич, О. С. Онищенко, С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. В. Попович, В. А. Смолій]; Відп. ред. В. А. Смолій: Том 1. [В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко Українські проекти в Російській імперії // Інститут історії України НАН України]. Київ: Наукова думка, 2004. С. 351–411.

826. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991: Пер. с фр. 2-е изд. Москва: ИНФРА-М, Изд-во «Весь мир», 1999. 544 с.

827. Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.). Санкт-Петербург, 1907. 173 с.

828. Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ: Основні цінності, 2004. 168 С. (Серія «Спадщина». Кн. 29)

829. Витанович І. Історія Українського кооперативного руху. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.

830. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. – Київ: Інститут історії України, 2009. 172 с.

831. Волкогонов Д. Троцкий. Москва: Новости, 1992. 416 с. (Вожди).

832. Волобуев О. В. Меньшевики накануне и в годы Первой российской революции // 1905 год – начало революционных потрясений в России XX века. Материалы международной конференции. Москва: Издательский центр Института

российской истории РАН, 1996. С. 112–127.

833. Вольный А. Г. Новозыбков. Тула: Приокское книжное издательство, 1989. 141 с.

834. Воронкова С. В. Российская промышленность начала XX века: источники и методы изучения. Москва: Мосгорархив, 1996. 243 с. (Десять новых учебников по историческим дисциплинам).

835. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 336 с.

836. Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. Зальцведель: Наклад Української військової місії, 1919. 43 с.

837. Гаухман М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі // Дриновський збірник. Т. IV. 2011. С. 141–150.

838. Геллер М. История Российской империи. В двух томах. Москва: МИК, 2001. Т. 2. 536 с.

839. Герасименко О. В. Соціально-економічні передумови активізації селянського руху в Лівобережній Україні на початку XX ст. // Український селянин. Збірник наукових праць / ред. кол.: А. Г. Морозова (відп. ред.) та ін. Черкаси: Інститут історії України НАН України, Черкаський державний університет, 2013. Вип. 13. С. 102–106.

840. Геращенко Т. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників // Молода нація. Київ: Смолоскип, 2003. № 2 (27). С. 13–39.

841. Геращенко Т. С. Організація «Оборона України» в 1904–1907 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Дніпропетровськ: Промінь, 1997. Вип. II: 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971–1996. С. 72–79.

842. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.

843. Гирич І. Богдан Ярошевський та його УСП / [Электронный ресурс]. URL: http://www.i-

hyrych.name/History/UkrSocialDemocracy/YoungUkraine/BJaroshevsky.html. (дата звернення: 1.07.2017)

844. Гирич І. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. 224 с.

845. Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. 488 с.

846. Гирич І. У тіні В. Липинського (Андрій Жук як мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. 2002. № 3 (24). С. 8–45.

847. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.

848. Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. 400 с.

849. Голиков А. Г., Круглова Т. А. Источниковедение отечественной истории / под общ. ред. проф. А. Г. Голикова. 5 изд., исправл. Москва: Изд. центр «Академия», 2012. 462 с.

850. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття. Дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.

851. Голобуцький О. Шлях до звитяги. Формування політичного світогляду С. Петлюри на тлі політичних подій в Російській Україні поч. XX століття // Симон Петлюра та українська національна революція. Зб. праць другого конкурсу петлюрознавців України / Упор. та передмова В. Михальчука. Київ: Рада, 1995. С. 13–51.

852. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.

853. Головченко В. З історії українського політичного руху на Харківщині наприкінці XIX – на початку XX століття // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків: Око, 1995. Т. 2. С. 15–22. (Нова серія)

854. Головченко В. Нескорена Україна (з історії визвольної боротьби 1905–1907 рр.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків: Око, 1994. Т. 4. С. 3–16. (Нова серія)

855. Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського // Київська старовина. 2000. № 4. С. 96–110.

856. Голуб А. І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець XIX – перша чверть XX століття). Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 92 с.

857. Горбачева И. М. Политический терроризм социал-демократов в конце XIX – начале XX вв. // Власть. 2014. № 10. С. 185–189.

858. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва: Индрик, 1999. 272 с.

859. Государственность Беларуси: проблемы формирования в программах полит. партий / В. К. Коршун, Р. П. Платонов, И. Ф. Романовский, Е. Г. Богданович. Минск: БГУ, 1999. 188 с.

860. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття. Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. Харків: Основа, 1997. 422 с.

861. Гражданская идентичность российской интелигенции в конце XIX – начале XX вв. Москва: Новый хронограф, 2013. 296 с.

862. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчёты и оценки / пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2003. 256 с.

863. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. Київ: Ґенеза, 1996. 360 с.

864. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006. 632 с.

865. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика, 2004. 344 с.

866. Гросул В. Я. Русское общество XVIII–XIX веков: Традиции и новации / Ин-т российской истории. Москва: Наука, 2003. 517 с.

867. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) // Укр. іст. журн. 1993. № 10. С. 77–85.

868. Гунчак Т. Україна перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

869. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968. 191 с.

870. Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблематика вітчизняної мідієвістики в другій половині XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 256 с.

871. Гусєв В.І. Бундівський рух в Україні (початок XX – лютий 1917 р.) // Єврейська історія і культура в Україні / ред. кол.: Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Фінберг. Київ, 1995. С. 55–61.

872. Гусєв В. До питання про національну програму Бунду (1897–1917 рр.): від громадянської рівноправності євреїв до культурно-національної автономії // URL: http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf4.htm (дата звернення: 1.07.2017)

873. Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебн. Пособие. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.

874. Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди?: Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному // Ярослав Дашкевич «… Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. Київ: Темпора, 2011. 828 с.

875. Демин В. А. Государственная Дума России: механизм функционирования. Москва: РОССПЭН, 1996. 216 с.

876. Демченко М. В. Робітничий і селянський рух на Україні в період столипінської реакції (1907–1910 рр.). Київ: Київ. держ. ун-ту, 1959. 71 с.

877. Диба Л. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. Київ: Основні цінності, 2003. 171 с. (Спадщина. Кн. 22)

878. Дильонгова Г. Історія Польщі 1790–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.

879. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. Запорожье: РА «Тандем-У», 1999. 264 с.

880. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. Запорожье: РА «Тандем-У», 1998. 192 с.

881. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). Дніпродзержинськ: Вид. від. ДДТУ, 2004. 379 с.

882. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900–1905 рр.). Нарис з історії української соціялдемократичної партії. Львів, Київ: Видання ЦК УСДРП, 1921. 40 с.

883. Дорошенко В. РУП і УСДРП // Календар «Вперeду». 1920. Львів: Українська соціал-демократична партія, 1920. С. 225–236.

884. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. З портретами. Відень: Накладом «Союза визволення України», 1916. 115 с.

885. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. 99 с.

886. Дорошенко Д. Украинская социал-демократия // Украинский вестник. 13 августа 1906. № 12. С. 843–851.

887. Драма российской истории: большевики и революция / под ред. А. Н. Яковлева / автор. кол.: О. В. Волобуев (рук.) и др. Москва: Новый хронограф, 2002. 449 с.

888. Дубінський В., Федьков О. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», 2012. 256 с.

889. Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепции истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). Брянск: Изд-во Брянского гоС. ун-та им. акад. И. Г. Петровского, 2005. 800 С.

890. Дюверже М. Политические партии / пер. с франц. Москва:

Академический Проект, 2002. 560 с. (Серия «Концепции»)

891. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в 2 т. [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.

892. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в 2 т. [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

893. Ерошкин Н. П. Российское самодержавие. Москва: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. 495 с. (К 75-летию Историко-архивного института)

894. Єкельчик С. Історія України: народження модерної нації; авториз. пер. з англ. А. Цимбал. Київ: Laurus, 2011. 376 с.

895. Ерыгина В. И. Политические партии как институт парламентаризма (из истории политико-правовой мысли России конца XIX – начала XX вв.): монография. Белгород, 2013. 318 с.

896. Єфремов С. З громадського життя на Україні. Київ: Вік, 1909. 77 с.

897. Жерноклеєв О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. 536 с.

898. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899-1918). Вид. друге, доповн. Київ: Основні цінності, 2000. 168 с. (Серія «Сучасна думка». Кн. 6)

899. Журавлев В. В. С. В. Тютюкин. Меньшевизм: страницы истории // Вопросы истории. 2003. № 12. С. 154–158.

900. Заводовський А. Українське питання у дзеркалі преси вітчизняної соціал-демократії (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький, 2008. 152 с.

901. Задорожнюк А., Реєнт О. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН

України, 2008. 270 с.

902. Залевский К. Национальные движения // Общественное движение в России в начале XX-го века. / Под ред Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. Т. IV, части I и II (книги 6-ая и 7-ая). Санкт-Петербург: Общественная польза, 1912. С. 151–221.

903. Западные окраины Российской империи / Л. А. Бережная [и др.]; науч. ред. М. Долбилов, А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.

904. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. 288 с.

905. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Вінниця: [Б. в.], 1925. Ч. 1. Аграрні заколоти та заворушення наймитів 1904–1906 рр. 1925. 43 с.

906. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Вінниця: [Б. в.], 1925. Ч. 2. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906 рр. 1925. 125 с.

907. Земзюліна Н. І. Участь учнівської і студентської молоді в діяльності організацій політичних партій у Подільській губернії на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2014. Т. 21. С. 193–201. (Присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка)

908. Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879–1926. Торонто, 1952. 256 с.

909. Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: колективний портрет (кінець XIX – початок XX століття). Запоріжжя: Просвіта, 2011. 452 с.

910. Іваницька С. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905 – лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту // Сіверянський літопис. 2013. № 3. С. 45–60.

911. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1991. 392 с.

912. Иванов Л. М. Революция 1905–1907 гг. на Украине // Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России. Москва: Гос. изд-во полит. литературы,

1955. С. 30–143.

913. Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века. Москва: Наука, 2004. 574 с.

914. Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва: Новый хронограф, 2010. 752 с.

915. Иванова Н. А. Структура рабочего класса России. 1910–1914 / отв. ред. С. В. Тютюкин. Москва: Наука, 1987. 282 с.

916. Іванушкін В. Селянський рух 1905–06 рр. на Київщині: економінчі передумови, зміст і наслідки. Київ: ДВУ, 1926. 100 с.

917. Ігнатоускі У. Гісторыя Беларусі. У XIX і у пачатку XX сталецьця. Лекцыі, чытаныя студєнтам Беларускаго дзяржаунага унівєрсытєту. Менск: Дзяржаунае выдавецтва Беларусі, 1925. 253 с.

918. Ілюшина Л. І., Кормич А. І. Тактика більшовиків щодо УСДРП і «Спілки» // Наукові праці з питань політичної історії. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 169. Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. Київ: Либідь, 1991. С. 124–129.

919. Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 818 с.

920. Ирошников М. П., Ваксер А. З. Россия в XX веке: народ, власть, войны, революции, общество: учебная книга по отечественной истории. 2-е изд. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2005. 608 с.

921. Историография истории Украинской ССР / [ред. кол. И. С. Хмель (отв. ред.) и др.]. Киев: Наукова думка, 1987. 555 с.

922. История Второго Интернационала. Отв. ред. Л. И. Зубок. Москва: Наука, 1966. Т. II. 596 с. (Библиотека всемирной истории)

923. История еврейского народа / под. ред. Ш. Эттингера. Иерусалим: Гешарим, 5762, Москва: РПО «Мосты культуры», Минск: ООО «МЕТ», 2002. 688 с.

924. Історія Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс / за ред. комісії ЦК ВКП (б), схвалений ЦК ВКП (б), 1938 рік. Київ: Укр. держ. вид., 1944. 339 с.

925. История Киева: в 3 т., 4 кн. / главн. ред. коллегия Ю. Ю. Кондуфор (главн. ред.). Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / отв. ред. В. Г. Сарбей. Киев: Наукова думка, 1983. 463 с.

926. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 6 тт. Т. 1: Створення більшовицької партії. 1883–1903 рр. / Ред. П. М. Поспєлов. Київ: Політвидав України, 1965. 602 с. (Інститут марксизму ленінізму при ЦК КПРС)

927. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 6 тт. Т. 2: Партія більшовиків у боротьбі за повалення царизму. 1904 – лютий 1917 року / ред. П. М. Поспєлов. Київ: Політвидав України, 1967. 740 с. (Інститут марксизму ленінізму при ЦК КПРС)

928. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. [Гол. ред. кол. І. І. Лукінов (гол.ред.)]: Т.1: Економіка досоціалістичних формацій / авт. тома Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.), В. О. Голобуцький, І. Г. Рознер. Київ: Наукова думка, 1983. 463 с.

929. История рабочего класса России. 1861–1900 / отв. ред. Л. М. Иванов. Москва: Наука, 1972. 319 с.

930. История рабочего класса СССР / [гл. ред. кол. С. С. Хромов, А. Л. Нарочницкий]: Рабочий класс России 1907 – февраль 1917 г. / Акад. наук СССР, Ин-т ист. СССР, Всесоюз. центр. совет проф. союзов, Высш. шк. профдвижения; Отв. ред. В. Я. Лаверычев. Москва: Наука, 1982. 464 с.

931. Історія робітничого класу Української РСР у двох томах / [ред. кол. А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 1 [Ред. кол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.), І. О. Гуржій, Й. Т. Щербина, О. І. Лугова (секр.)]. 567 с.

932. История России XIX – начала XX в. Учебник для исторических факультетов университетов / под ред. В. А. Федорова. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Зерцало, 2000. 752 с.

933. Історія України / заг. ред. В.А.Смолія. Навчальний посібник. Київ: Альтернативи, 2002. 472 с.

934. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. [Гол. ред. кол. А. Г. Шевелєв (гол. ред.)]: Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи.

Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). [ред. кол. А. Г. Шевелєв (відп. ред.), автор. кол.: М. Н. Лещенко, І. О. Гуржій, Б. С. Абаліхін та ін.]. Київ: Наукова думка, 1978. 608 с.

935. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. [Гол. ред. кол. Ю. Ю. Кондуфор (гол. ред.)]: Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900–1917). [ред. кол. Ф. Є. Лось (відп. ред.), автор. кол.: В. Г. Сарбей, Р. Г. Симоненко, Л. В. Матвєєва та ін.]. Київ: Наукова думка, 1978. 532 с.

936. История Центрально-восточной Европы / пер. с фр.: М. Ю. Некрасов (гл.III. IV), А.Ю. Карачинский (гл. V), И. А. Эгипти (вступление, гл. I-II, VI-XIX). Санкт-Петербург: Евразия, 2009. 1120 с.

937. История через личность: Историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной; 2-е изд. Москва: Квадрига, 2010 720 с.

938. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / под общ. ред. А. К. Соколова. Москва: РОССПЭН, 2004. 744 с.

939. Животко А. Історія української преси. Київ: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 1999. 368 с. («Літературні пам’ятки України»)

940. Журналистика русского зарубежья XIX–XX веков. Учебное пособие / под ред. Г. В. Жиркова. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2003. 320 с.

941. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Гос. учебно-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1960. 368 с.

942. Земское самоуправление в России, 1864–1918. В 2 кн. / отв. ред. Королева Н.Г. Москва: Наука, 2005. Кн.1. 1864–1918. 428 с.

943. Земское самоуправление в России, 1864–1918. В 2 кн. / отв. ред. Н. Г. Королева. Москва: Наука, 2005. Кн. 2. 1905–1918. 384 с.

944. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / Ин-т рос. истории РАН. Москва: Наука, 2006. 658 с.

945. Кабытов П. С., Козлов В. А., Литвак Б. Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения. Москва: Мысль, 1988. 237 с.

946. Калакура О. Поляки на землях України в лещатах імперій (1900–1917 рр.) // Пам’ять століть. 2006. № 5. С. 129–140.

947. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. Вид. 2-е, доп. Київ: Генеза, 2012. 512 С.

948. Калмакан І. К., Бриндак О. Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. Одесса: Астропринт, 1997. 191 с.

949. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев / Науч. ред. Марк КипниС. Иерусалим: Ассоциация «Тарбут», 1994. Ч. 3: 1882–1920 годы. 238 с.

950. Капеллер А. Громадянська чи етнічна нація. Зауваги з теорії та історіографії // Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. Київ: К. І. С., 2011. С. 13–28.

951. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ: Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 104–119.

952. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / перекл. з німецької Х. Назаркевич / ред. М. Крикун [Історія країн світу]. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. XII+ 360 с.

953. Карр Э. История Советской России. Большевистская революция. 1917–1923. Том 1 и 2. Пер. с англ. Предисл. Ненарокова А. П. Москва: Прогресс, 1990. 768 с.

954. Каррер д’Анкосс Э. Евразийская империя: История Российской империи с 1552 г. до наших дней / пер. с фр. Москва: РОССПЭН, 2007. 367 с.

955. Касьянов Г. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии // Новая имперская история постсосетского пространства: Сборник статей (библиотека журнала «Ab Imperio» / под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского, М. Б. Могильнер, А. М. Семёнова. Казань: «Центр Исследований Национализма и Империи», 2004. С. 81–108.

956. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999.

352 с.

957. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.

958. Качмар Л.С. Зміна політичної культури українців наддніпрянськими емігрантами в Галичині на початку XX ст. // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. № 15-16. Warszawa, 2003. С. 106–118.

959. Качмар Л. Іван Франко та наддніпрянські політичні емігранти // Вісник Львів. ун-ту. Серія мист-во. 2006. № 6. С. 114–120.

960. Киржниц А. Д. 1905. Еврейское рабочее движение: обзор, материалы и документы / [ред. и вступ. ст. М. Рафеса]. Москва, Ленинград: ГоС. изд-во, 1925. 407 С. (Комиссия ЦИК СССР по организации празднования 20-летия революции 1905 г. и Истпарт ЦК ВКП (б))

961. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). Москва: Наука, 1979. 288 с.

962. Кирьянов Ю. И. Правые партии в России. 1911–1917 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 464 с.

963. Киселёв И. Н., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) // История СССР. 1990. № 4. С. 77–78.

964. Ковальова Н. А. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку XX ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія», 2015. Вип. 23. С. 187–195.

965. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 368 с.

966. Кобзаненко В. А. Партийные фракции в I и II Государственных думах. 1906–1907. Москва: РОССПЭН, 1996. 238 с.

967. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 2003. 486 с.

968. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодеонї та модерної історії

України. Київ: Критика, 2004. 352 с.

969. Козицький М. Ю., Курас Л. В. Методологія ленінської класифікації політичних партій Росії // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Либідь, 1992. Т. 169: Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. С. 3–10.

970. Козицький М. Ю., Доморослий В. І. Українська парламентська громада в І і ІІ Державних думах // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Либідь, 1991. Т. 169: Партії і соціальні групи в першій російській революції. С. 12–22.

971. Козловский Ч. Очерки истории польского рабочего движения. Москва: Политиздат, 1980. 384 с.

972. Колесник І. Інститут історії України: нове українське відродження / відп. ред. академік Валерій Смолій. Київ: Інститут історі ї України НАНУ, 2016. 273 с.

973. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.

974. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

975. Колесник В. Українська соціалістична партія: створення, програмно-тематичні засади, діяльність // Історичний журн. 2004. № 8. С. 84–90.

976. Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття: Монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 244 с.

977. Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз в 1905–1907 гг. Москва: Институт российской истории РАН, 2006. 310 с.

978. Коломоец Ю. И. Социал-демократическая и мелкобуржуазная эмиграция в Швейцарии в 1906–1907 годы // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Либідь, 1992. Т. 169: Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. С. 35–40.

979. Комарніцький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. 320 с.

980. Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції: монографія / за наук. ред. проф. О. М. Завальнюка. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 312 с.

981. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1907 рр.): монографія. Дніпропетровськ: Герда, 2013. 454 с.

982. Коробочко А. И., Лерман С. И. Революционное движение в Гомеле и Гомельской области в годы Первой русской революции. Гомель: Гомельский областной краеведческий музей, 1955. 31 с.

983. Коропатник М. Особливості соціалістичного та соціал-демократичного руху в Україні: історична ретроспектива // URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44441/12-Koropatnyk.pdf?sequence=1 (дата звернення: 1.07.2017)

984. Коцонис Я. Как крестьян делали отсталыми. Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861–1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 320 с.

985. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. Москва: РОССПЭН, 2008. 448 с.

986. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття [Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко]. Київ: Основи, 1997. 423 с.

987. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії // Володимир Кравченко Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011. С. 391–454.

988. Кривенький В. Бунд. Всеобщий еврейский рабочий союз в Литве, Польще и России // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 92–94.

989. Кивенький В. «Дашнакцутюн» // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 177–179.

990. Кривенький В. «Спилка» // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 582–583.

991. Кривобок О. П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія; Ніжин. держ. ун-т ім. М. В. Гоголя. Ніжин: НДУ, 2011. 202 с.

992. Кривобок О. Територіальні зв'язки як чинник формування партійно-політичної і адміністративної мережі на півночі Лівобережної України (початок XX ст.) // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 233–246.

993. Кривобок О. П. Український політичний рух на Глухівщині на початку XX ст. в контексті політичного життя регіону // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. / С. А. Слєсарєв (голова), О. М. Титова (заступник голови), С. І. Білокінь, Л. О. Гріффен та ін. / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ-Глухів, 2011. Вип. 4. С. 344–347.

994. Кривогуз И. М. Второй Интернационал. 1889–1914. Москва: Мысль, 1964. 494 с.

995. Кром М. М. Историческая антропология: Учебное пособие. Изд. 3-е, испр. и доп. Санкт-Петербург-Москва: Изд-во Европ. ун-та в СПб; Квадрига, 2010. 214 с.

996. Кудінов Д. В. Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 роках: історіографія проблеми. Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус», 2014. 352 с.

997. Кудинов Д. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение: монография. Сумы: ООО «Печатный дом папирус», 2013. 160 с.

998. Кузьминов А. В. Новые взгляды на историописание // Образы историографии. Статьи. Москва: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000. С. 274–296.

999. Кульчицький С. Володимир Ілліч Ульянов-Ленін // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 20 / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 29–76.

1000. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його

народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.

1001. Куприянова Л. В. «Рабочий вопрос» в России во второй половине XIX – начале XX вв. // URL: http: // www.hist.msu.ru/Labour/Article/Kupriyanova.htm (дата звернення: 1.07.2017)

1002. Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. 1992. № 9. С. 76–91.

1003. Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. 1992. № 10. С. 63–79.

1004. Курас І. Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). Київ: Політвидав України, 1986. 185 с.

1005. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазного национализма на Украине. Київ: Наукова думка, 1978. 315 с.

1006. Куренышев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930 гг. Мифы и реальность. Москва: АИРО-XX; Санкт-Петнрбург.: Дмитрий Буланин, 2004. 336 с.

1007. Куренышев А. А. Крестьянство и его организации в первой трети XX века. Москва: Государственный исторический музей, 2000. 223 с.

1008. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. 282 с.

1009. Лакёр У. Черная сотня. Происхождение русского фашизма; [Пер. с англ. Вадима Меникера]. Москва: Текст, 1994. 431 с.

1010. Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // Сучасність. травень 1971. Ч. 5. С. 68–86.

1011. Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // червень 1971. Ч. 6. С. 56–71.

1012. Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // липень–серпень 1971. Ч. 7–8. С. 132–150.

1013. Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) Колективна

наукова монографія в трьох частинах / вдп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1999. Ч. 2. С. 248–444.

1014. Лавров Ю. П. Зародження українського національного руху у студентському середовищі // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. Відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1994. С. 90–111.

1015. Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу Визволення України // Укр. іст. журн. 1998. № 4. С. 17–31.

1016. Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу Визволення України // Укр. іст. журн. 1998. № 5. С. 3–16.

1017. Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу Визволення України // Укр. іст. журн. 1996. № 4. С. 79-90.

1018. Лапин Н. И. Кризисный социум в контексте социокультурных трансформаций // Мир России. 2000. № 3. С. 3–47.

1019. Лапин Н. И. Социокультурная трансформация России: либерализация versus традиционализация // Журн. социологии и социальной антропологии. 2000. Т. III. № 3. С. 32–39.

1020. Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії на Україні напередодні жовтневого перевороту // Укр. іст. журн. 1992. № 3. С. 23–32.

1021. Левенець Ю. Теоретико-Методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). Київ: Стилос, 2001. 585 с.

1022. Ле Гофф Ж. История и память / пер. с франц. К. З. Акопяна. Москва: РОССПЭН, 2013. 303 с.

1023. Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. Млсква: РОССПЭН, 1997. 512 с.

1024. Леонов М. И. Партия эсеров в 1905-1907 гг. Организационная структура, состав, численность // Непролетарские партии в России в трех революциях / [отв. ред. К. В. Гусев]. Москва: Наука, 1989. С. 132–138.

1025. Леонов М. И. Численность и состав партии эсеров в 1905–1907 гг. //

Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ / [под. ред. А. П. Корелина]. Москва: АН СССР, 1987. С. 49–95.

1026. Леонтьева Т. Г. [Рец. на]: Т. А. Филиппова. «Враг с Востока»: образы и риторика вражды в русской сатирической журналистике начала XX века / предисловие В. И. Шеремета. М.: АИРО-XXI, 2012. 384 с., ил. // Российская история. 2014. № 1. С. 196–200.

1027. Лешинский Я. Еврейское население России и еврейский труд // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. Иерусалим: Гешарим, Москва: РПО «Мосты культуры», Минск: ООО «МЕТ», 2002. С. 187–210. (Памятники еврейской исторической мысли).

1028. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1970. 204 с.

1029. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1968. 204 с.

1030. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. Київ: Наукова думка, 1977. 360 с.

1031. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 років. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 232 с.

1032. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. Київ: Укрполітвидав, 1956. 185 с.

1033. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе. Київ: Основи, Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. С. 83–110.

1034. Литвин В. Історія України (у 3-х томах). Т. II: Кінець XVIII – початок XX ст. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 760 с.

1035. Литвин В. М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ: Наукова думка, 2005. 455 с.

1036. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради: Монографія. Кам’янець-Подільський:

ПП «Мошак М. І.», 2008. 480 с.

1037. Лозовий В. Діячі Української соціал-демократичної спілки та хлібороби села Ольшаниця Васильківського повіту Київщини: до питання про вплив політичних партій на селянство в епоху модернізації // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник; серія історична / редкол: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIII. С. 231–238.

1038. Локшин А. Е. Отношение в России к сионизму в начальный период его деятельности (1897–1904) // Вопросы истории. 2010. № 8. С. 64–77.

1039. Лось Ф.Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі в 1907–1914 рр. Київ: Наукова думка, 1970. 283 с.

1040. Лось Ф.Є. Революція 1905–1907 років на Україні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 404 с.

1041. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907–1913 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 196 с.

1042. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX – 1904 г.). Киев: Госполитиздат УССР, 1955. 332 с.

1043. Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. Київ: Наукова думка, 1965. 190 с.

1044. Магась-Демидас Ю. І., Федьков О. М. Кооперативний рух у Подільській губернії. 1860-і – 1914 роки. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 144 с.

1045. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.

1046. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году (Вместо предисловия статья В.И. Ленина о Всероссийском крестьянском союзе). Москва: Новая деревня, 1925. 88 с.

1047. Макаров Н. В., Савельев П. Ю. Российская социал-демократия в 1905–1907 годах: Заметки о новейшей историографии // Отечественная история. 2005. № 5. С. 90–101.

1048. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Львів: Світ, 1999. 352 с.

1049. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, З. І. Клещенко, В. П. Павленка. Київ: Мегатайп, 2000. 608 с.

1050. Мальте Р. Варшава в эпоху перемен: царское господство и городская модернизация (1890–1915 гг.) // Траектория в сегодня: россыпь историко-биографических артефактов: (к юбилею профессора И. В. Нарского / под ред. О. С. Нагорной, О. Ю. Никоновой, Ю. Ю. Хмелевской. Челябинск: Энциклопедия, 2009. С. 144–183

1051. Маор И. Сионистское движение в России / [Электронный ресурс]. Режим доступу: http: // jhistory.nfurman.com/zion/maor26.htm

1052. Марксизм як традиція і перспектива [форум] // Україна модерна. 2009. 14 (3). С. 13–62.

1053. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ: M. P. Kots Publishig. 1995. 224 с

1054. Мартов Л. История российской социал-демократии. Москва: Книга, 1918. 236 с.

1055. Мартов Л. Социалдемократия 1905–1907 гг. // Общественное движение в России в начале XX-го века. Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. Т. III, кн. 5: Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. С. 537–643.

1056. Мартов Л. Политические партии в России. Санкт-Петербург: Новый мир, 1906. 32 с.

1057. Масненко В.В. Історична пам’ять як основа формування національної свідомості // Укр. іст. журн. 2002. № 5. С. 49–62.

1058. Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты; [отв. ред. В. В. Трепавлов]; Ин-т роС. истории РАН. Москва: Наука, 2006. 599 с.

1059. Маршрутами історії / упоряд. Ю. І. Шаповал; Ред. кол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. Київ: Політвидав України, 1990. XVI, 655 с.

1060. Мацузато К. Из комиссаров антиполлонизма в просветителей деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. статей / под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийсие исследования. Вып. 8). Sapporo: Slavic Research Center; Москва: РОССПЭН, 2005. С. 175–221.

1061. Медушевская О. Теория исторического познания: Избранные произведения. – Санкт-Петербург: Университетская книга, 2010. 572 с. (Российские Пропилеи)

1062. Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. Москва: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН, 1998. 650 с.

1063. Медушевский А. Н. Проекты аграрных реформ в России: XVIII – начала XXI века; Ин-т роС. истории. Москва: Наука, 2005. 639 с.

1064. Меїр Н. Євреї в Києві, 1859–1914. Київ: Дух і літера, 2016. 416 С.

1065. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. 240 с.

1066. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 248 с.

1067. Миллер А. И. История понятия нация в России // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Т. II. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 7–49.

1068. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.

1069. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланов, 2003. Т. 1. 548 с.

1070. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Дмитрий

Буланов, 2003. Т. 2. 583 с.

1071. Митрулявичюс Г. Социал-демократия Литвы и России: некоторые аспекты взаимоотношений в конце XIX в. – первой четверти XX в. // Социал-демократия в российской и мировой истории: Обобщение опыта и новые подходы: Материалы междунар. науч. конф., 21-22 апр. 2008 г., Москва / РоС. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. Москва: Собрание, 2009. С. 159–172.

1072. Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі в 1907–1914 рр. Київ: Наукова думка, 1970. 283 с.

1073. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2007. 456 с.

1074. Михайлюк О. В. Традиціоналізм селянської культури // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. Вип. 18. С. 237–243.

1075. Михальський І. С. Використання методу групування при вивченні листівок українських політичних партій початку XX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2002. Вип. 5 (59-60). С. 24–27.

1076. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. Луганськ: Альма-матер, 2003. 343 с.

1077. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). Монография. Москва: Институт славяноведения РАН, 2003. 288 с.

1078. Модели общественного переустройства России. XX век / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва: РОССПЭН, 2004. 608 с.

1079. Морарь М. В. Партійне лідерство як об’єкт наукового пізнання // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка / відп. ред. А. Є. Конверський. Київ: КНУ, 2011 Вип. 103: Філософія. Політологія. 2011. С. 35–38.

1080. Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. Москва: РОССПЭН, 1997. 623 с.

1081. Мухин О. Н. Перспективы развития исторической биографии в свете применения междисциплинарного подхода // «Стены и мосты» – II: междисциплинарные и полидисциплинарные исследования в истории: материалы

Международной научной конференции, Москва, Рос. гос. гум. ун-т, 13–14 июня 2013 г. / Г. Г. Ершова (отв. ред.), М. М. Кром, Б. Н. Миронов, И. М. Савельев, В. А. Шкуратов, Е. А. Долгова. Москва: Академический Проект, 2014. С. 193–200.

1082. Найман О. Я. Історія євреїв України. Київ: Ін юре, 2003. 496 с.

1083. Москалюк М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: ТНПУ, 2012. 300 с.

1084. Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Вид. 5-е. Передм. Ярослава Дашкевича. Львів: Літ. агенція «Піраміда», 2004. 352 с.

1085. Нам И. В. Национальная программа Бунда: коррективы 1917 года // Вестник Томского государственного университета. Серия: История. Краеведение. Этнология. Археология. 2003. № 3 (276). С. 83–89.

1086. Нариси гісторыі Беларусі. У 2-х частках. Мінск: Бєларусь, 1994. Ч. 1. 527 с.

1087. Нариси з історії українського національного руху: колективна монографія / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1994. 190 с.

1088. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [ред. кол.: В. М. Таратута (відп. ред.) та ін.]. Одеса: Маяк, 1980. 343 с.

1089. Нариси історії Волинської обласної партійної організації / 2-е вид., перероб. і доп. Львів: Каменяр, 1981. 250 с.

1090. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. Київ: Політвидав України, 1980. 315 с.

1091. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації / [ред. кол.: В. І. Купратий (голова) та ін.]. Львів: Каменяр, 1982. 271 с.

1092. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. Київ: Політвидав України, 1970. 414 с.

1093. Нарский И. К вопросу о прошлом и будущем политической локальной истории поздней Российской империи // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. Сборник статей / под ред. И. В. Нарского. Челябинск: Каменный пояс, 2003. С. 20–33.

1094. Наумов С. О. Братство тарасівців // Укр. іст. журн. 1999. № 5. С. 36–44.

1095. Наумов С. О. Братство тарасівців // Укр. іст. журн. 1999. № 6 С. 55–63.

1096. Наумов С. О. З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 908. Серія «Історія» Випуск 42. Харків, 2010. С. 106–114.

1097. Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної української партії (РУП) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків: Око, 1994. Т. 3. С. 11–20. (Нова серія)

1098. Наумов С. О. Становлення Революційної української партії // Укр. іст. журн. 2006. № 2. С. 49–58.

1099. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.

1100. Национальная политика России: история и современность / С. В. Кулешов, Д. А. Аманжолова, О. В. Волобуев [и др.]. Москва: Информационно-издательское агентство «Русский мир», 1997. 680 с.

1101. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва: Госполитиздат, 1954. 308 с.

1102. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.

1103. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Київ: Держполітвидав УРСР, 1962. Ч. II. Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 580 с.

1104. Никулин А. И. Национальная политика России (история и современность). Москва: Российская академия управления, 1993. 62 с.

1105. Новиков П. О. Нові дані про пересилку марксистської літератури в Росію // Укр. іст. журн. 1961. № 2. С. 61–65.

1106. Овсієнко О. Ф. Каральні органи царизму // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України, 1999.

Ч. 3. С. 3–68.

1107. Омельянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914): монография. Київ: МАУП, 2007. 744 с.

1108. Орлов Б. Социал-демократия: история, теория практика. Работы 2000 – 2005 гг. Москва: Собрание, 2005. 712 с.

1109. Орлов И. Б. «Человек исторический» в системе гумманитарного знания. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. 191 с.

1110. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / отв. ред., автор вступ. ст. и коментар. А. Н. Медушевский. Москва: РОССПЭН, 1997. 640 с. (История политической мысли)

1111. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 2-е, доп. / [И. Д. Назаренко [и др.]. Киев: Политиздат Украины, 1964. 736 с.

1112. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р. Монографія. Київ: Іван Федоров, 1999. 248 с.

1113. Павленко Г. В. Участь В. І. Леніна і більшовиків у роботі Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу (З історії російсько-німецьких революційних зв'язків у період революції 1905–1907 рр.). Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Вид-во Київ-го ун-ту, 1972. Вип. 9. С. 33–42.

1114. Павлов С. Опыт первой революции: Россия. 1900–1907. Москва: Академический проект, 2008. 654 с. (Исторические технологии)

1115. Пайпс Р. Русская революция / пер. с англ. М. Д. Тименчика. Москва: РОССПЭН, 1994. Ч. 1. 398 с.

1116. Палітычныя партыі Беларусі. Дапаможнік для вывучаючых гісторыю Беларусі. Мінск: Згода, 1994. 262 с.

1117. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60 – 90-е годы XIX в.). Киев: Изд-во АН УССР, 1963. 577 с.

1118. Первая революция в России: взгляд через столетие / отв. ред. А. П. Корелин, С. В. Тютюкин. Москва: Памятники исторической мысли, 2005. 602 с.

1119. Перегудова З. И. Политический сыск России (1880–1917). 2-е изд.,

перераб. и доп. Москва: РОССПЭН, 2013. 519 с.

1120. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. В 2-х кн. Москва: Наука, 1966. Кн. 1. От реформы к революции. 490 с.

1121. Першин П. М. Нариси аграрної революції в Россії. Київ: Вид. АН УРСР, 1959. 420 с.

1122. Песоцький М. Соціал-демократичний рух в історії України: історіографічні аспекти дослідження // Людина і політика. 2003. № 6. URL: http://pesotskiy.com.ua/statti/127_1.html (дата звернення: 1.07.2017)

1123. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. Навч. посібн. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2000. 392 с.

1124. Побережников И. В. Модернизация: теоретико-методологические подходы // Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л. И. Бородкина. Вып. 8. Москва, 2002. С. 146–168. URL: http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB8/poberej.htm (дата звернення: 1.07.2017)

1125. Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: Теоретико-методологические проблемы модернизации. Москва: РОССПЭН, 2006. 240 с.

1126. Погребинская И. Документы по истории еврейских политических партий и молодежных организаций в архивах г. Киева // Євреї в Україні: історія, культура, традиції / ред. кол: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. С. 30–37.

1127. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. 1996. № 4. С. 124–132.

1128. Погребинская И. Современный методологический поход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX – начало XX веков // Євреї в Україні: історія, культура, традиції / ред. кол: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. С. 209–226.

1129. Погребінська І. Смуга осілості // Євреї в Україні: історія, культура, традиції / Ред. кол: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. Київ: Інститут національних відносин

і політології НАН України, 1997. С. 60–67.

1130. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск, 1960. 488 с.

1131. Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. Москва: РОССПЭН, 2000. 631 с.

1132. Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: в 2 т. Москва: ТЕРРА, 1996. Т. 1. 656 с.

1133. Політична історія України XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ: Ґенеза, 2002. 424 с.

1134. Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1862–1917 рр.). Чернігів: Деснянська правда, 1996. 204 с.

1135. Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України. Київ: Глобус, 2001. 439 с.

1136. Поляков С. И. Борьба В. И. Ленина против оппортунизма лидеров СДПГ по вопросу о «держательских» деньгах // Вопросы германской истории. Классовая борьба и социальные движения нового и новейшего времени. Днепропетровск: ДГУ, 1981. С. 156–163.

1137. Поп Ю. І. Національна програма австрійської соціал-демократії та її російські критики // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Вища школа, 1974. Вип. 18. С. 78–82.

1138. Попик В. І. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень // Укр. іст. журн. 2015. № 3. С. 122–136.

1139. Попов М. М. Нарис історії ВКП (б). Харків: Партвидав, 1934. 308 с.

1140. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. Дніпропетровськ: Інноваця, 2008. 104 с.

1141. Приборович А. А. Контент анализ – форма исторического исследования // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по

материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции) / редкол. В. Н. Сидорцов (отв. ред.) [и др.]. Минск: БГУ, 2011. С. 153–159.

1142. Присяжнюк Ю. П. Селянин у антиноміях історичних культур чи чого варті більшість наукових суперечок // Чорноморський літопис. 2012. Вип. 5. С. 122–127.

1143. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм [Навчальний посібник для студентів історичних факультетів]. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 120 с.

1144. Присяжнюк Ю Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: «Вертикаль» ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.

1145. Пухлов Н. Н. Польское рабочее движение. 1890–1904 гг. Москва: Наука, 1977. 352 с.

1146. Пушкарева И. М. Рабочие и партии России в канун революции 1905-1907 годов // Политические партии в российских революциях в начале XX века / под. ред. Г. Н. Севостьянова; Ин-т рос. истории. Москва: Наука, 2005. С. 146–164.

1147. Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. / отв. ред. Ю. И. Кирьянов, М. С. Волин; изд. 2-е. Москва: Наука, 1989. 752 с.

1148. Ракитов А. И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. Москва: Политиздат, 1982. 303 с.

1149. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века (социально-экономический очерк). Чернигов: Областное управление статистики, 1992. 210 с.

1150. Рафес М. Очерки по истории «Бунда». Москва: Московский рабочий, 1923. 440 с

1151. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / под. ред. акад. С. Г. Струмилина. Москва: Гос. статистическое изд-во, 1956. 352 с.

1152. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / под. ред. акад. С. Г. Струмилина. Москва: Изд-во соц.-экон.

лит-ры, 1958. 623 С.

1153. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. 2000. № 2. С. 3–26.

1154. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. 1999. №3. С. 3–22.

1155. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.

1156. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. Изд.2-е, испр. и доп. Москва: Изд-во ЛКИ, 2009. 320 с.

1157. Репина Л. П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999 (Вып. 2) / под ред. Ю. Л. Бессмертного и М. А. Бойцова. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1999. С. 76–100.

1158. Репина Л. П., В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова История исторического знания. Москва: Дрофа, 2004. 288 с.

1159. Репников А. Консервативные концепции переустройства России / Федеральное архивное агенство. Рос. гос. архив соц.-полит. истории. Москва: Академия, 2007. 520 с.

1160. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». Харьков: Пролетарий, 1926. 141 с.

1161. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / [ред. кол.: П. М. Калениченко (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1973. 254 с.

1162. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів: ЦПД «Астролябія», 2005. 366 с.

1163. Российские самодержцы (1801–1917) / отв. ред. А. П. Корелин. 2-изд. Москва: Международные отношения, 1994. 400 с.

1164. Румянцева М. Ф. Теория истории. Учебное пособие. Москва: Аспект Пресс, 2002. 319 с.

1165. Рууд Ч., Степанов С. Фонтанка, 16: полицейский сыск при царях. Москва: Мысль, 1993. 432 с.

1166. Рындзюнский П. Г. К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже XIX–XX вв. // Социально-экономическое развитие России. Москва: Наука, 1986. С. 155–172.

1167. Савельева И. М., Полетаев А. В. Теория исторического знания: Учебн. пособие. Санкт-Петербург: Алетейя, Москва: Государственный университет Высшая школа экономики, 2008. 523 с.

1168. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. // Укр. іст. журн. 1994. № 4. С. 19–29.

1169. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в. / отв ред. А. С. Туманова. Москва: РОССПЭН, 2011. 887 с.

1170. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 9)

1171. Сарнацький О. П. Дії царської прокуратури та суду стосовно українських соціал-демократів Наддніпрянщини в роки реакції (1907–1910) // Проблеми політичної історії України. Зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Вид-во РВВ ДНУ, 2015. Вип. 10. С. 74–78.

1172. Сарнацький О. П., Кузьменко В. В. Використання політичною поліцією царизму перлюстрації для боротьби з діяльністю українських політичних партій Наддніпрянщини // Проблеми політичної історії України. Зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2011. Вип. 6. С. 31–42.

1173. Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.): монографія. Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. 709 с.

1174. Свалов А. Н. Секция России на Амстердамском конгрессе II Интернационала 1904 года // Вопросы истории. 2006. № 8. С. 171–175.

1175. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. 1928. № 6. С. 141–168.

1176. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. 1929. № 1. С. 145–171.

1177. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. 1929. № 2. С. 58–89.

1178. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. 1929. № 3. С. 108–119.

1179. Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX століття [Текст]: [монографія]; Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань: Жовтий О. О. [вид.], 2012. 343 с.

1180. Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. Документы и листовки социал-демократических организаций. Указатель документальных публикаций. Москва: Институт истории СССР, 1979. Т. I. 111 с.

1181. Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. Документы и листовки социал-демократических организаций. Указатель документальных публикаций. Москва: Институт истории СССР, 1979. Т. II. 247 с.

1182. Сенчакова Л. Т. РСДРП и крестьянство в революции 1905–1907 гг. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1984. 80 с.

1183. Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Київ: Темпора, 2012. 616 с.

1184. Сидорцов В. Н., Приборович А. А. Научный дискурс историка: социальная обусловленность и методология исследования. Минск: Изд. центр БГУ, 2013. 192 с.

1185. Симонова М. С. Аграрная политика самодержавия в 1905 г. // Исторические записки. Москва: Наука, 1968. Т. 81. С. 199–215.

1186. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. Москва: Наука, 1987. 254 с.

1187. Симчишин О. С. Зародження бундівських осередків на території Правобережної України та їх діяльність на першому етапі революції 1905–1907 рр. // Гуманітарний журн. 2005. №1–2. С. 72–77.

1188. Смирнов А. Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917 гг. Историко-правовой очерк. Москва: Книга и бизнес, 1998. 624 с.

1189. Смирнов В. Н. Политический терроризм Российской империи. Харьков: Litera Njva, 2012. 300 с.

1190. Смирнова М. И. В. Акимов и социал-демократическая традиция историографии создания РСДРП // Государственное управление. Электронный

вестник. № 30. февраль 2012 // URL: http: //e-journal.spa.msu.ru/uploads/vestnik/2012/vipusk__30._fevral_2012_g./iz_istorii_upravlenija/smirnova.pdf (дата звернення: 1.07.2017)

1191. Смирнова М. И. Национальные политические партии России социал-демократического направления (конец XIX – начало XX в.) // История национальных политических партий России: Материалы науч. междунар. конф., 25–26 июня. 2003 г., Москва / Ассоциация «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) и др. Москва: РОССПЭН, 1997. С. 131–145.

1192. Смирнова М. И. Новое в историографии российской социал-демократии // Мировая социал-демократия: теория, история и современность: Материалы междунар. конф., 21-22 мая. 1996 г., Москва / РоС. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. Москва: Собрание, 2006. С. 19–33.

1193. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ: Темпора, 2010. 312 с.

1194. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.

1195. Соколов А. К. Перспективы изучения рабочей истории в современной России // Отечественная история. 2003. № 4–5. С. 131–142.

1196. Соколов А. К. Драма рабочего класса и перспективы рабочей истории в современной России // Социальная история. Ежегодник, 2004. Москва: РОССПЭН, 2005. С. 7–52.

1197. Сокольникова Е. «Правда» // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 480–481.

1198. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ: Світогляд, 2007. 621 с.

1199. Солдатенко В. «Ми частина всієї української революційної демократії» (М. В. Порш) // Проект «Україна». 1917–1920 рр. Постаті. Харків: Фоліо, 2011. С. 138–155.

1200. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. Ленинград: Наука, 1981. 256 с.

1201. Сорокин П. О псевдореволюционерах, приемлющих революцию //

П. О. Сорокин Социология революции. Москва: «Территория будущего» – РОССПЭН, 2005. С. 419–422.

1202. Сорочан С. Б. Ремесло медиевиста. Основы научно-исследовательской работы: учеб. пособие. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. 176 с.

1203. Спиридович А. И История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883–1903–1917. С приложеним документов и портретов. Москва: Айрис-прес, 2007. 460 с.

1204. Спиридович А. И. Революционное движение в России. [В 2-х вып.] Вып. 1-й. Российская Социал-Демократическая Рабочая Партия. Санкт-Петербург: Типография Штаба Отдельного Корпуса Жандармов Б. Вульфова ул., дом № 23, 1914. 250 с.

1205. Стадник А., Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва: Профиздат, 1959. 143 с.

1206. Стемпень С. С. Львівський період життя С. Петлюри: вплив галицького середовища на молодого українського політика (листопад 1904 – грудень 1905 р. // Укр. іст. журн. 2009. № 3. С. 27–34.

1207. Степанов А. Союз русского народа (СРН) // Черная сотня. Историческая энциклопедия. 1900–1917 / [отв. ред. О. А. Платонов]. Москва: Крафт+, Институт русской цивилизации, 2008. 640 с.

1208. Степанов С. А. Черная сотня в России. 1905–1914 гг. Москва: Изд-во ВЗПИ, А/О «Росвузнаука», 1992. 330 с.

1209. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 382 с.

1210. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. стаття С. В. Кульчицького. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.

1211. Сухова О. А. Десять мифов крестьянского сознания: Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья. Москва: РОССПЭН, 2008. 679 с.

1212. Сухий О. Національна ідея в програмах та діяльності українських

політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст. Львів: Каменяр, 1998. 132 с.

1213. 1905 рік у Київі та на Київщині. Збірник статтів та спогадів / за ред. В. Манілова та Г. Маренка. Київ: ДВУ, 1926. 401 с.

1214. Танин-Львов А. А. УСДРП: организационно-идеологическая характеристика // История национальных политических партий России: Материалы науч. междунар. конф., 25–26 июня. 2003 г., Москва / Ассоциация «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) и др. Москва: РОССПЭН, 1997. С. 154–163.

1215. Теодорович І. М. До питання про національно-об'єднавчі і визвольні прагнення слов'янських народів монархії Габсбургів (1900–1914 рр.). Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Вид. Київ-го ун-ту, 1972. Вип. 14. С. 82–92.

1216. Ткач С. А. Діяльність військових організацій революційних партій у Подільській губернії на початку XX ст. // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу утворення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства] / [редкол. С. А. Копилов (співголова) та ін.]. Кам'янець-Подільский: ФОП О. В. Сисин, 2014. С. 236–240.

1217. Ткач С. А. Діяльність Вінницької позапартійної бойової дружини (1906 р.). // Вінниччина: минуле та сьогодення. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2013. С. 294–298.

1218. Ткач С. А. З історії партійно-політичного життя у Вінниці на початку XX століття // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П.Г. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 310–319.

1219. Товстуха П. В. Проблема блоків і угод у період виборчої кампанії до II

Державної думи Росії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 5 (55) / 2001. С. 19–22.

1220. Товстуха П. В. Протистояння більшовицької й меншовицької концепцій революційного процесу в 1905–1907 рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 5 (59-60) / 2002. С. 27–30.

1221. Тополянский В. В одной знакомой улице // Континент. 1998. № 98. // URL: http://magazines.russ.ru/continent/1998/98/to8.html (дата звернення: 1.07.2017)

1222. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної на рації. Київ: К. І. С., 2012. 400 с.

1223. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Москва: Весь мир, 2000. 296 с.

1224. Трофимович В. В. Польська соціалістична партія і революційний рух у роки 1892–1903 // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Либідь, 1992. Т. 169: Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. С. 10–21.

1225. Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века. Москва: Новый хронограф, 2008. 320 с.

1226. Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово // URL: http://you-books.com/book/F-Turchenko/Mikola-Mihnovskij-Zhittya-i-Slovo (дата звернення: 1.07.2017)

1227. Турченко Ф. Микола Міхновський: становлення світогляду // Молода нація. Київ: Смолоскип, 2003. № 2 (27). С. 59–125.

1228. Тюкавкин В. Г. Аграрное перенаселение в России в эпоху империализма // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI – начало XX в.) (Материалы XX сессии всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории). Вып.1. Таллин, 1986. С. 214–225. (Академия наук СССР и др.)

1229. Тюкавкин В. Г., Щагин Э. М. Крестьянство в России в период трех революций: кн. для учителя. Москва: Просвещение, 1987. 206 с.

1230. Тютюкин С. В. Десять лет в журнале «Отечественная история». Москва: Собрание, 2005. 432 с.

1231. Тютюкин С. В. Г. В. Плеханов и В. И. Ленин: революционеры и политики // Социал-демократия в российской и мировой истории: Обобщение опыта и новые подходы: Материалы междунар. науч. конф., 21-22 апр. 2008 г., Москва / РоС. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. Москва: Собрание, 2009. С. 31–42.

1232. Тютюкин С. В. Г. В. Плеханов. Судьба русского марксиста. Москва: РОССПЭН, 1997. 376 с.

1233. Тютюкин С. В., Шелохаев В. В. Марксисты и русская революция. Москва: РОССПЭН, 1996. 240 с.

1234. Тютюкин С. В. Меньшевизм: страницы истории. Москва: РОССПЭН, 2002. 560 с.

1235. Тютюкин С. В. Рождение российской многопартийности // Политические партии в российских революциях в начале XX века / под ред. академика Г. Н. Севостьянова. Москва: Наука, 2005. С. 112–130.

1236. Тян В. В. Россия на изломе веков: самодержавный режим на весах системных кризисов (вторая половина XIX – начало XX века.): монография. Москва: Экслибрис-Пресс, 2002. 368 с.

1237. Україна: політична історія XX – початок XXI століття) / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.

1238. Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. Київ: К. І. С., 2011. 416 с.

1239. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2004. 406 с.

1240. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). Київ: Парламентське вид-во, 2007. 576 с.

1241. Урилов И. Х. История российской социал-демократии (меньшевизма). Часть вторая: Историография. Москва: Раритет, 2001. 352 с.

1242. Урилов И. Х. История российской социал-демократии (меньшевизма).

Часть третья: Происхождение меньшевизма. Москва: Собрание, 2005. 416 с.

1243. Урилов И. Х. История российской социал-демократии (меньшевизма). Часть четвертая: Становление партии. Москва: Собрание, 2008. 367 с.

1244. Урилов И. Х. Современная историография Российской социал-демократии // Социал-демократия в российской и мировой истории: Обобщение опыта и новые подходы: Материалы междунар. науч. конф., 21–22 апр. 2008 г., Москва / РоС. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. Москва: Собрание, 2009. С. 16–30.

1245. Устименко В. Етнополітичні процеси в Україні на початку XX ст.: стан та особливості. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. 82 с.

1246. Уткин А. И. К вопросу о численности и составе РСДРП в 1905–1907 гг. // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. / Отв. ред. А. П. Корелин. Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1987. С. 8–48.

1247. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. Черкаси: Відлуння-плюс, 2003. 144 с.

1248. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Черкаси: Відлуння-плюс, 2008. 432 с.

1249. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. Лондон, Париж, Мюнхен: Наше слово, 1968. 230 с.

1250. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. Курс лекцій. Подєбради, 1934. 172 с. (Український техніко-господарський інститут позаочного навчання в Подєбрадах)

1251. Федьков О., Хоптяр А. «Волинська тривога 1907 року» (з історії суспільно-політичного життя початку XX ст.) // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 530–541.

1252. Федьков О. М. Діяльність Української соціал-демократичної спілки на Черкащині в 1905–1907 рр. // Український селянин. Зб. наук. праць / за ред.

А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 51–57.

1253. Федьков О. М., Дубінський В. А. Партійно-політичне життя на Кам'янеччині на початку XX ст. // Кам'янеччина: історія і сьогодення. Збірник матеріалів науково-краєзнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від заснування Кам'янець-Подільського району. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2013. С. 93–114.

1254. Федьков О. М., Дубінський В. А. Організації РСДРП у північних повітах Чернігівщини та на Гомельщині в 1905–1907 рр.: від Поліського комітету до Спілки // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник; серія історична / редкол: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIII. С. 146–155.

1255. Федьков О. М. Життя і повсякденні тривоги провокатора Йосипа Барановського (З історії Української соціал-демократичної Спілки РСДРП) // Гуржіївські історичні читання [Текст] : [зб. наук. пр.]. Вип. 4 / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. С. 108–110.

1256. Федьков О. М. З історії соціально-політичного життя Могилівщини у 1905–1907 рр. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. Могилів-Подільський, 1996. С. 65–67.

1257. Федьков О. М., Магась В. О. «Селянству – владу і землю!» Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2011. 272 с.

1258. Федьков О. М., Магась В. О. Участь українських політичних партій у підготовці Українського селянського з'їзду та організації Української селянської спілки наприкінці 1905 – на початку 1906 р. // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Т. 16. С. 348–361.

1259. Федьков О. М. На зорі парламентаризму: епізод з виборів до Державної Думи Російської імперії на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського

національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Випуск 8. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 1. С. 81–82.

1260. Федьков О. М. Російський соціал-демократ Ісак Біск: розлам Революційної української партії та створення Української соціал-демократичної спілки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25. С. 289–317.

1261. Федьков О. М. О. Скоропис-Йолтуховський «на переломі» // ACADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження) [Текст] / М-во освіти України, Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 1997. Кн.1: Історичні дослідження. С. 116–118.

1262. Федьков О. М. Політичні партії в Кам'янці-Подільському на початку XX століття (1902–1907 рр.) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 76–82.

1263. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки: монографія. Кам'янець-Полільський: Абетка-Нова, 2007. 248 с.

1264. Федьков А. Н. Раскол Революционной украинской партии (декабрь 1904 г.) // Nhe First European Conference jn Social Sciences and Humanities. 22 December 2014. Austria, Viena. Viena, 2014. P. 27–34.

1265. Федьков О. М. Робітничий клас та соціал-демократія в Російській імперії: діалектика взаємин у контексті специфіки українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Т. 25. С. 147–180.

1266. Федьков О. М. Російський марксист Любов Аксельрод про національне питання на початку XX ст. // Науковий діалог «Схід-Захід». Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х

частинах. Дніпропетровськ: Інновація, 2015. Ч. 1. С. 109–112.

1267. Федьков О. М. Російський соціал-демократ Ісак Біск і утворення Української соціал-демократичної спілки // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 24. С. 256–275.

1268. Федьков О. М. Селянство в українському національному русі // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. Відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1994. С. 112–133.

1269. Федьков О. М. Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 229–243.

1270. Федьков О. М. Становлення Української соціал-демократичної спілки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. Т. 24. С. 240–254.

1271. Федьков О. М. «Товариш Павлов» і розкол РУП // Укр. іст. журн. 2015. № 3. С. 88–107.

1272. Федьков О. Українська соціал-демократія на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу (серпень 1904 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 5 (123) / 2014. С. 62–65.

1273. Федьков О. М. УСД Спілка і вибори до III Державної Думи Російської імперії // Гуржіївські історичні читання: [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. С. 241–251.

1274. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка РСДРП на Поділлі у 1905 р. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 р. / Інститут історії України НАН України та ін. Стара Синява: Поділля, 1998. С. 193–197.

1275. Федьков О. М. Українська соціал-демократична Спілка на Поділлі у 1905–1907 рр. // Іст. Укр.: маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 32. Київ: Інститут іст. України НАНУ, 2005. С. 36–45.

1276. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка та Херсонський губернський комітет сільських організацій у 1905–1907 рр.: до питання про співпрацю // Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті. Міжнародна науково-практична конференція. 26-27 лютого 2016 року; м. Херсон / Херсонський державний університет; факультет психології, історії та соціології. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 91–95.

1277. Федьков О. М. Українська соціал-демократична Спілка РСДРП напередодні і в період відкритого протистояння сил революції та уряду (жовтень-грудень 1905 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Г. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 321–331.

1278. Український соціал-демократичний рух в українських губерніях Російської імперії на межі XIX та XX ст.: соціокультурні умови та напрями діяльності // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26. С. 333–366.

1279. Федьков А. Н. Участие Украинской социал-демократической спилки РСДРП в работе меньшевистских конференций (1905 г.) // Актуальные проблемы истории, политики, права. Всероссийская научно-практическая конференция. Сб. ст. Пенза: РИО ПГСХА, 2013. С. 107–111.

1280. Федьков О. М. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на початку XX ст.) // Молода нація. 2004. № 4 (33). С. 5–12.

1281. Фельдман М. А. Промышленные рабочие России в начале XX века // Вопросы истории. 2006. № 1. С. 20–35.

1282. Фельштинський Ю., Чернявский Г. Лев Троцкий. Книга первая.

Революционер. 1879–1917 гг. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2012. 486 с.

1283. Флеров В. С. Боец революции. М. И. Сычев (Франц Суховерхов). Москва: Госполитиздат, 1962. 56 с.

1284. Хеймсон Л. Меньшевизм и большевизм (1903–1917): формирование менталитетов и политической культуры // РСДРП (о) в 1917 году. Документально-исторические очерки / под. ред. З. Галили [и др.]. Москва: Новый хронограф, 2007. С. 15–55.

1285. Холчева Э. Ю. Усадебное хозяйство в Глушковском районе в конце XIX – начале XX века // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць / С. А. Слєсарєв (голова), О. М. Титова (заступник голови), С. І. Білокінь, Л. О. Гріффен та ін. / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ-Глухів, 2010. Вип. 3. С. 232–236.

1286. Холяев С. В. Политические партии в России в борьбе за власть (1905–1922 гг.). Ярославль: Изд-во ЯГТУ, 2008. 248 с.

1287. Хоптяр А. Ю. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні в 1896-1907 рр.: монографія / Держ. архів Хмельниц. обл., Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Кам'янець-Поділ. держ. іст. музей-заповідник. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2016. 318 с.

1288. Христюк П. 1905 рік на Україні. Харків: Держ. вид-во, 1925. 238 с.

1289. Хромов П. А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России: Учебное пособие. Москва: Высшая школа, 1982. 240 с.

1290. Хутарев-Гарнишевский В. Рыцарь в синем мундире. Генерал-лейтенант Климович во главе русского политического сыска // URL: http://pandia.ru/text/78/162/33858.php (дата звернення: 1.07.2017)

1291. Чернявский Г. Лев Троцкий. Москва: Молодая гвардия, 2012. 665 с. (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1358).

1292. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 427 с.

1293. Шандра В. С., Крижанівська О. О., Вільшанська О. Л. Історія

повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття // Питання історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. Вип. XI. С. 28–39.

1294. Шанин Т. Революция как момент истины 1905–1907 – 1917–1922 гг. / пер. с англ. Москва: Весь мир, 1997. 560 с.

1295. Шанін Т. Селянство: окреслення соціологічного поняття // Україна модерна. 2010. № 6 (17). С. 171–181.

1296. Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи. Київ–Львів: «Україна модерна», «Українські пропілеї», 2017. 742 с.

1297. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. Львів: Тріада плюс, 2004. 528 с.

1298. Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 366 с.

1299. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-поліграф», 2010. 344 с.

1300. Шевцова А. В. Національний характер як феномен культури. Сімферополь: Таврія, 1999. 265 С.

1301. Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва: Наука, 1983. 327 с.

1302. Шелохаев В.В. Провал деятельности кадетов в массах (1906–1907 гг.) // Исторические записки. Москва: Наука, 1970. Т. 85. С. 152–203 (К 70-летию первой русской революции)

1303. Шелохаев В. В. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ / [под. ред. А. П. Корелина]. Москва: АН СССР, 1987. С. 96–142.

1304. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 244 с.

1305. Шморгун П. М. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905–1907 рр.). Київ: Держ. Вид-во політ. літ-ри, 1955. 248 с.

1306. Шморгун П. М. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903–1907 рр.): новий підхід // Укр. іст. журн. 1991. № 2. С. 3–14.

1307. Шморгун П. М. Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Либідь, 1992. Т. 173: Партії і соціальні групи в першій російській революції. С. 3–12.

1308. Шморгун П. М. Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и «Спілка» в революции 1905–1907 гг. // Научная сессия по истории первой русской революции 1905–1907 гг. Тезисы сообщений. Москва: Изд-во АН СССР, 1965. С. 148–155.

1309. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / пер. з англ. Г. Касьянов. Київ: Основи, 1998. 479 с.

1310. Щелоков О. В. Большевики: проблема лидерства и обновления руководства (1906–1911 гг.) // Мировая социал-демократия: теория, история и современность: Материалы междунар. конф., 21–21 мая. 1996 г., Москва / Рос. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. Москва: Собрание, 2006. С. 234–252.

1311. Щербак М. Г. Царська охранка у боротьбі проти революційного руху на Україні // Укр. іст. журн. 1990. № 2. С. 41–50.

1312. Щербак М. Г., Овсієнко О. Ф. Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку XX ст. та основні напрями їх діяльності // Вісник Київського університету. 1992. № 5. С. 23–28.

1313. Щербак Н. Г., Щербак Н. А. Материалы фондов охранных отделений как источник изучения деятельности социал-демократии Украины (1902–1917) // Научные труды по истории КПСС. 1990. № 156. С. 105–110.

1314. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): монографія. Київ: ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.

1315. Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902–1917). Харків: Пролетар, Б. р. 219 с.

1316. Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. Пер. с англ. И. Е. Полоцка.

Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. 272 с. (Россия в переломный момент истории)

1317. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / пер. с англ. А. В. Гордона; под ред. Б. С. Ерасова. Москва: Аспект Пресс, 1999. 416 с.

1318. Этингер Ш. Новое время // История еврейского народа / под. ред. Ш. Этингера. Иерусалим: Гешарим, Москва: Мосты культуры, 2002. С. 307–478.

1319. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / авториз. пер. с англ. В. Макарова. Москва: Новое литературное обозрение, 2013. 448 с.

1320. Юмашева Ю. Ю. Историография просопографии // Известия Уральского государственного университета. Гуманитарные науки. 2005. № 39. С. 95–127.

1321. Якимчук І. В. Перша світова війна мовою неформальної комунікації // Історична пам’ять. Науковий збірник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. № 26. С. 78–86.

1322. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 376 с.

1323. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009 526 с.

1324. Яремчук В. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.

1325. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія. Харків: Консум, 2001. 288 с.

1326. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно… Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков. Киев: Юринформ, 1992. 186 с.

1327. Ясь О. «На чолі республіканської науки…». Інститут історії України (1936–1986): нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи) / вступне слово та наук. ред. Валерія Смолія. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2016. 542 с.

1328. Beauvois D. Polityczne odrodzenie polakŏw na Ukrainie Prawobreẑnej w latach 1905-1908 / Daniel Beauvois // Польсько-українські студії. Україна – Польща:

історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. / Республіканська асоціація українознавців, Південно-Східний науковий інститут, Інститут суспільних наук АН України, Інститут історії України АН України. Київ: Либідь, 1993. С. 158–164

1329. Lamis, Andrew P. Some Observations on the Ukrainian National Movement and the Ukrainian Revolution, 1917-1921 // Harvard Ukrainian Studies. 1978. Vol. 2. № 4 (December). P. 525–531.

3.2. Автореферати дисертацій і дисертації

1330. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (ІІ половина XIX–XX ст.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06; Дніпропетр. держ. ун-т. Дніпропетровськ, 2000. 19 с.

1331. Білоус А. О. Діяльність Конституційно-демократичної партії в Україні під час Першої російської революції (1905–1907 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1993. 32 с.

1332. Бойко Ю. О. Громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка: автореф. дис. …на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України». Київ, 2007. 19 с.

1333. Бондар В. В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: автореф. дис. … канд. іст. наук.: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; Інститут історії України НАН України. Київ, 2010. 20 с.

1334. Бородій А. І. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. … канд іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 16 с.

1335. Бутенко А. П. Еволюція поглядів М. Міхновського на українську державність та шляхи їх практичної реалізації: автореф. дис. … канд іст. наук: 07.00.01; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2006. 20 с.

1336. Гарба Н. А. Політичні партії і робітничий рух в Україні в період першої російської революції (1905–1907 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1994. 18 с.

1337. Голікова О. М. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917–1920 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний університет імені В. Каразіна. Харків, 2000. 20 с.

1338. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01; Донецький національний університет. Донецьк, 2005. 20 с.

1339. Гура В. К. Сионистские партии на Украине: истоки, эволюция, деятельность (1897-1934): автореф. дис. … докт. ист. наук; 07.00.02; Институт социальных и экономических проблем зарубежных стран. Киев, 1991. 40 с.

1340. Доморослий В.І. Діяльність Української Парламентської Громади в І та ІІ Державних думах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01. «Історія України». Київ, 1994. 22 с.

1341. Донченко С. П. Ліберальні партії України. 1900–1920 рр.: дис. … докт. іст. наук: 07.00.01; Дніпродзержинський держ. техн. ун-т. Дніпродзержинськ, 2006. 439 с.

1342. Ерыгина В. И. Роль «Искры» в формировании меньшевизма как политического течения социал-демократии (1903–1905 годы): автореф. дис. … канд. ист. наук: история общественных движений и политических партий – 07.00.01.; Институт молодёжи. Москва, 1995. 18 с.

1343. Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття – 1903 р.): Автореф. дис. … д-ра політ. наук: 23.00.05; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2009. 31 с.

1344. Качмар Л. С. Наддніпрянська політична еміграція в Галичині. 1900–1914 рр.: автореф. диС. … канд. іст. наук: 07.00.01; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1997. 21 с.

1345. Комарніцький О. Б. Містечка Правобережної України в добу Української

революції 1917-1920 рр.: дис… канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2005. 365 с.

1346. Корольов В. І. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899-1918 рр.: автореф. дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01; НАН України, Інститут історії України. Київ, 1996. 44 с.

1347. Кудінов Д. В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905–1907 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 16 с.

1348. Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія: автореф. дис. … д-ра іст. наук: 07.00.06; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. 36 с.

1349. Лазарович М. В. Політика українських урядів періоду визвольних змагань 1917 – 1921 років щодо національних меншин: автореф. дис. … док. політ. наук: 23.00.02; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2014. 34 с.

1350. Магась-Демидас Ю. І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2008. 20 с.

1351. Магурчак А. М. Громадсько-політична діяльність Миколи Порша (1900–1921 рр.): автореф. диС. . канд іст. наук: 07.00.01; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 18 с.

1352. Мартиненко Н. М. Діяльність РСДРП (меншовиків) в Україні (1907-1914 рр.): Автореф. дис. .. канд іст. наук: 07.00.01; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2007. 25 с.

1353. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 20 с.

1354. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. : Дис.. д-ра іст. наук: 07.00.06; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 380 арк.

1355. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX століть: Автореф. дис… д-ра іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Київ, 2004. 36 с.

1356. Назарук Ю. С. Громадсько-політична діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського [Текст] : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01; Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2011. 20 с.

1357. Новиков П. А. Революционное движение в Подольской губернии в годы первой русской революции (1905–1907 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук; Новосибирский государственный университет. Новосибирск, 1967. 25 с.

1358. Пантелеймоненко А. О. Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору України (друга половина XIX – початок XXI ст.) [Текст]: автореф. дис. … д-ра екон. наук: 08.00.01; Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ, 2009. 36 с.

1359. Ситнік В. П. Громадсько-політична діяльність М. Міхновського: автореф. дис. . канд. іст. наук: 07.00.01; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 13 с.

1360. Сіталова Н. О. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Південній Україні напередодні та в період революції 1905–1907 рр.: автореф. дис. ... канд іст. наук: 07.00.01; Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 20 с.

1361. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2009. 20 с.

1362. Хоптяр А. Ю. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1896–1907 рр.): автореф. дис. . канд іст. наук: 07.00.01; Кам’янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка. Кам’янець-Подільський, 2015. 20 с.

1363. Чепурко О. О. Ідейні погляди та діяльність меншовиків

Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01; Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 24 с.

1364. Шаравара Т. О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917 рр.): історіографія: автореф. дис. .. канд. іст. наук: 07.00.01; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 19 С.

1365. Шемет А. М. Связи революционной социал-демократии с революционно-демократическими и социал-демократическими кругами Восточной Галиции (1883-1904 гг.): автореф. дис. … учен. степ. канд. ист. наук: 07.00.01. Київ, 1963. 22 с.

1366. Щербак М. Г. Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX – 1917 р.): автореф. дис. … д-ра іст. наук: 07.00.06; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1993. 44 с.

1367. Щур С. А. Проблема насилля в суспільно-політичній думці та політичних практиках Наддніпрянської України в 1870-х рр. – на початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Кам’янець-Подільський, 2016. 21 с.

3.3. Довідкова та енциклопедична література

1368. Беловинский Л. В. Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа XVIII – начало XX в. Москва: Эксмо, 2007. 784 с.

1369. Бойченко М. І. Модернізації теорії // Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник / заг. ред і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. Київ, Харків: ВМП «Рубікон», 1997. С. 244–245

1370. Вермения Я. В. Національно-персональна автономія // Енциклопедія історії України. 7 том. Мл – О. Київ: Наукова думка, 2010. С. 348.

1371. Галушко К. Ю. Нація // Енциклопедія історії України. 7 том. Мл – О. Київ: Наукова думка, 2010. С. 348–349.

1372. Голіцинський Євген // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. Львів, 1993. Т. 1. С. 393.

1373. Головко В. В. Модернізації теорії // Енциклопедія історії України. 7 том. Мл – О. Київ: Наукова думка, 2010. С. 18–20.

1374. Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия / [ред. коллегия: В. В. Шелохаев (отв. ред.), Н. И. Канищева (отв. секр.), А. Н. Аринин и др. Москва: РОССПЭН, 2008. 735 с.

1375. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). Київ: Наукова думка, 1969. 560 с.

1376. Довженко Григорій // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. Львів, 1993. Т. 2. С. 557.

1377. Євтух В. Б. Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. Київ: Наукова думка, 2004. 344 с.

1378. Жуковський А. Спілка // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. Львів, 2000. Т. 8. С. 3000.

1379. Жуковський А. Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія Петро // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. Львів, 2000. Т. 9. С. 3398–3399.

1380. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.

1381. Канівець Петро // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. Львів, 1994. Т. 3. С. 949.

1382. Ким О. В. Модернизации историческая теория // URL: http://ponjatija.ru/node/13978 (дата звернення: 01.07.2017).

1383. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ.; за ред. Іена Макліна й Алістера Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006 789 с.

1384. Лавров Ю. П. Грінченко Анастасія Борисівна // Енциклопедія історії

України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 2 : Г – Д. С. 206.

1385. Ларін Юрій // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. Львів, 1994. Т. 4. С. 1257.

1386. Лисенко О. В. «Спілка» – соціал-демократична // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил–С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2012. С. 752–753.

1387. Ложкин В. «Искра» // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 229–230.

1388. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ: Либідь, 1997. 464 с.

1389. Меленевський (псевд. Басок, Гилька й ін.) Маріян // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. Львів, 1993. Т. 4. С. 1513.

1390. Молчанов В. Б. Революція 1905–1907 в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил–С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2012. С. 157–160.

1391. Музичко О. Є. Тучапський Павло Лукич 1869–1922 // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 407–409.

1392. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. Укладачі Василь Яременко, Оксана Сліпушко. Київ: Аконіт, 1998. Том 2. Ж – Обд. 910 с.

1393. Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия / [ред. совет: В. В. Журавлев (рук. проекта), А. В. Репников (отв. секр.), А. А. Данилов и др.; ред. кол. В. В. Журавлев (отв. ред.)]. Москва: РОССПЭН, 2005. 640 с.

1394. Омельянчук И. Почаевский отдел Союза русского народа // Черная сотня. Историческая энциклопедия. 1900–1917 / [отв. ред. О. А. Платонов]. Москва: Крафт+, Институт русской цивилизации, 2008. С. 410–412.

1395. Перегудова З. И. Кулябко Николай Николаевич // Петр Аркадьевич

Столыпин: Энциклопедия / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва: РОССПЭН, 2011. С. 273–274.

1396. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: РОССПЭН, 1996. 872 с.

1397. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Ґенеза, 2004. 736 С.

1398. Р. М. Інтернаціоналізм // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович / [Перевидання в Україні]. Львів: НТШ у Львові, 1994. С. 879–880.

1399. Реєнт О. П. Мленевський Маркіян (Мар'ян, Юлій) Іванович (Мар'янович) // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 594.

1400. Русский консерватизм середины XVIII – начала XX века: энциклопедия / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва: РОССПЭН, 2010. 639 с.

1401. Правда // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. Львів, 1996. Т. 6. С. 2293.

1402. Скоропис-Йолтуховський Олександер // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. Львів, 2000. Т. 8. С. 2870–2871.

1403. Словарь историка / отв. ред. Николя Оффенштадт. Составители: Грегори Дюфо, Эрве Мазюрель, Николя Оффенштадт. Москва: РОССПЭН, 2011. 222 с.

1404. Словарь исторических терминов / сост. В. С. Симаков. Санкт-Петербург: Лита, 1998. 464 с.

1405. Словарь української мови. Зібрала редакція журнала «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Том II. З–Н. Київ, 1908. 573 с.

1406. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1977. 775 с.

1407. Стрельський Г. В. Голіцинський (Галицинський) Євген Миколайович

//Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. С. 136.

1408. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. 576 с. (Образы истории: изд с 2004 г. / отв. ред. серии Л. П. Репина)

1409. Янишин Б. М. Революційна українська партія // Енциклопедія історії України. 9 том. Прил – С. Київ: Наукова думка, 2012. С. 157.

1410. Ясіновський Ю. П. Товариство прихильників української літера тури // Енциклопедія історії України. 10 том. Т–Я. Київ: Наукова дум-ка, 2012. С. 111.

1411. Ясь О. Еміграція // Енциклопедія сучасної України. Том 9. Е – Ж. Київ, 2009. С. 179–180.

1412. Ясь О. В. Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил–С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2012. С. 616–617.

Додатки

Додаток А.

Псевдоніми діячів Української соціал-демократичної спілки РСДРП

Прізвище, ініціали	Псевдонім	Назва комітету, організації
Антонік В. [36, арк. 4-5, 18]	Козак, Конотопський козак	Конотопська, Гомельська, Волино-Подільський районний комітет, ЗГС
Александров Г. [53, арк. 139]	Борис, Всеволод	Черкаська
Барановський Й. [488]	Антип, Петро Афанасійович	Кролевецька, ЦГС, ГК.
Барановський Т.[125, арк. 364]	Павло	Уманська організація РСДРП, ЦГС
Боркун І.-Г.[483, арк. 116 зв.]	Саша	Подільський районний комітет
Войцеховський І.[459, арк. 1]	Аркадій	
Галаган М.	Левко	ГК, Київська
Гацкевич Є. [138, арк. 57-57 зв.; 460, арк. 225]	Олександр	Васильківсько-Сквирський районний комітет
Гінзбург [474, арк. 119 зв.]	Новаковський	ЗГС
Гольденфарб Л. [464, арк. 36; 1160, с.91]	Наум	Північночернігівський район, ЦГС
Глухов Ф. [113, арк. 6-6 зв.]	Василь, Степан Степанович Гладков	Конотопська організація РСДРП
Гуков О. [460, арк. 165-166]	Михайло, Роман, Анатолій	Конотопська, секретар ГК УСДС
Довженко Г. [743, с. 126; 460, арк. 208]	Грицько, Дід, Кум	ГК
Завадський С. [566, с. 655]	Павло, Катрін	ГК
Мірлес Л. [475, арк. 129 зв.-130]	Ігнат, Полтавець, Полтавцев	Полтавський губернський союз, редакція газети «Правда»
Канівець П. [1160, с. 15]	Кавун	
Кірієнко І. [437, арк.323]	Петро, Роман	ГК
Лукашевич Г. [364, арк. 759-760]	Григорій	Кролевецька громада
Лур’є М.	Юрій Ларін, Андрєєв	
Мазуренко Віктор [1160, с. 15]	Карась	
Меленевський М.	Басок, Іван Гилька, Г. Самойленков, Самойлович, Василь Іванович [460, арк. 227], Генерал [461, арк. 11 зв.]	ГК
Подольський О. [1160, с. 18]	Гойхберг	ГК
Проценко Ф. [364, арк. 728-728 зв.]	Антон	Секретар Конотопської організації РСДРП
Рабінович Р. [1160, с. 78]	Рахіль	Секретаріат ГК
Ріш А. [1160, с. 80]	Арнольд	ГК
Семенов К. [53, арк. 115]	Юрій	Черкаська, Вінницька
Сорокер І. [27, арк. 404]	Карпо, Волошин	ГК

Скоропис-Йолтуховський О.	О. Вишневський, Галін, Попович, Степан Іванович	ГК
Ткаченко М. [1160, с. 80]	Ніколай	ГК
Тучапський П.	П. Лукашевич, С. Михайлович, Сергій Михайлович, Украинец-искровец, Хохол.	ГК
Уманська Е.[1160, с. 87]	Надя	
Урицький М.[75, арк. 87]	Шмайлов	Південно-Київський район УСДС
Фельдман [474, арк. 119 зв.]	Аркадій II	ЗГС
Френкель А. [1160, с. 92]	Костянтин	ЦГС

Додаток Б.

Лист керівника технічної групи меншовицької фракції РСДРП І. Біска (С. Павлова) зі Львова в організаційний центр меншовиків (редакції газет «Искра» та «Социал-демократ») у Женеву, в якому з'ясовано обставини розколу РУП, утворення та плани подальшої роботи УСДС

13 января 1905

Уважаемый товарищ!

Письмо для Сергея Михайловича (так мы окрестили П. Л., который просил не называть его наст[оящим] именем, т.к. он теперь «легальный») я получил и не имея возможности переслать его ему (он сейчас в России) сам прочёл, т[ем] более что оно адресовано было С. М. только по ошибке. Он никогда не был членом РУП, тем более её представителем.

Расскажу ход дела сначала. Истории РУП я касаться не буду – Вы найдёте краткое изложение её в 80 № «И[скры]», а дополнительные сведения в том письме, которое я своевременно написал в ЦК по поводу проекта объединения с РУП.

Весной прошлого года я познакомился тут с членами Загр[аничного] ком[итета] РУП и с редакцией «Селянина» и «Праци». Из разговоров выяснилось, что часть редакции и Загр[аничного] Ком[итета] в вопросах организационных и по национ[альному] вопросу разделяет в сущности, сами того не осознавая, взгляды Партии.

Выход брошюры Череванина, победа меньшинства в Партии, разговоры со мною – все это заставило их поставить вопрос о соглашении с Партией на очередь. По инициативе этих лиц я прочел перед укр[аинской] молодёжью (неск[олько] десятков молодежи приехало сюда летом слушать лекции в Украинском вольном унив[ерситете] – попросту ряд летних курсов, прочитанных украинскими учёными) реферат о национализме, вызвавший живой обмен обмен мыслей. Затем мы сообща выработали проект устава «Союза Укр[аинского] соц[иал]-дем[ократического] тов[арищества]» как автономной части Партии. Проект этот я отвез в Женеву, где познакомил наших товарищей с РУП и настоял на приглашении её на с[оциал]-д[емократическую] конференцию. В Амстердаме я настоял на том, чтобы делегат от РУП (который принадлежал к числу колеблющихся и не знал о переговорах части РУП с Партией) не удалялся с конгресса, как это сделал делегат Галицийской Укр[аинской] соц[иал]-демократии. Шаг этот оказался для него решительным – он вынужден был стать окончательно на сторону общения с Партией.

Между тем шла работа по созыву 2-го съезда РУП. Один из членов нашей группы немедл[енно] после Амст[ердамского] конгр[есса] поехал в Россию, чтобы подготовить почву для объединения и чтобы привлечь новые силы в редакцию. Было очевидно, что часть редакции на соглашение не пойдёт; с другой стороны, чувствовался недостаток в свежей но солидной научно-

подготовленной силе, которая могла бы поставить орган на необходимую высоту. С общего согласия решили обратиться к С[ергею] Мих[айловичу] с предложением вести «Селянина» (в том случае, если удастся добиться большинства на съезде в пользу присоединения к Партии) – либо основать новый орган, если это не удастся. С[ергей] Мих[айлович] приехал сюда и заявил, что берет на себя ведение газеты лишь в том случае, если группа, издающая её, войдёт в партию – он никогда не думал выходить из партии. Вторым условием было – полная независимость органа, т[ак] к[ак] он находил, что в РУП сохранилось не мало националистических тенденций. По сведениям товарища, привезшего С[ергея] Мих[айловича] и объехавшего организации РУП, можно было рассчитывать на большинство на съезде. С[ергей] Мих[айлович] не захотел принимать участия в агитации перед съездом и вернулся в Россию, обещав немедленно приехать, если группа добьётся осуществления условий, поставленных им.

ЦК РУП, до сих пор ничем себя не проявивший, но в организац[ионных] делах действительно напоминающий наш ЦК послесъездовского периода, узнав о нашей агитации, начал контрагитацию. Он затянул созыв съезда, начал оспаривать мандаты разных организаций, стоящих на нашей стороне, т[ак] к[ак] в случае признания грозило получиться равенство голосов. В результате наши ушли со съезда и этим сорвали его. Надо прибавить, что в числе ушедших были и федералисты, разошедшиеся с ЦК и его сторонниками по вопросам организационным и не вполне доверяющие выдержанности его с[оциал-]д[емократических] убеждений.

ЦК предложил восстановить status guo, т. е. оставить старую редакцию и З[аграничный] К[омитет] и считать съезд не бывшим и т.д. Ушедшие федералисты (члены редакции и З[аграничного] К[омитета], не желая оставаться в меньшинстве, решили выйти из ред[акции] и З[аграничного] К[омитета], предоставив полную свободу автономистам. Нашим это было невыгодно – раз процесс разложения начался необходимо было иметь руки развязанными. Поэтому наши (большинство редакции и З[аграничного] К[омитета]) решили выйти из РУП и основать «Союз Укр[аинских] соц[иал] -дем[ократических] тов[ариществ]». Вчера об этом объявили ЦК. Ушедшие федералисты из РУП не вышли, но активно помогать ЦК не будут. Они обещали примкнуть к нашим, если убедятся, что они поставят дело как следует.

Сегодня мы решили следующее (теперь я официально участвую на совещаниях новой группы; до сего времени я действовал так сказать за кулисами) – выпустить заявление о причинах раскола (вышлю текст его на днях; там объяснены подробно причины раскола – это одна из причин, почему я в этом письме касаюсь лишь внешней стороны событий); начать переговоры с Партией о принятии Союза в партию на началах, изложенных в проекте устава; издавать газету для крестьян (фактически проДовжение «Селянина», т[ак] к[ак] члены редакции, работавшие для «Селянина», все вошли в новую группу); издание брошюры о национ[альном] вопросе и тому под[обное].

Кроме членов ред[акции] и З[аграничного] К[омитета] в названную группу вошли делегаты от организаций Полтавской губ[ернии] (не города Полтавы, где есть слабая орг[анизация], а от губернии, где работа РУП велась очень хорошо) и Донской области. Мы решили вести переговоры с Партией не дожидаясь санкций соответствующих организаций (Донской и Полтавской) и полагая, что эти организ[ации] post factum присоединятся к решениям конференции. Во всяком случае больш[инство] в этих организ[ациях] будет за нас. В других орг[анизациях] произойдёт раскол. Всюду найдутся отд[ельные] кот[орые] примкнут к «Союзу». Техника (транспорт и типография – включая шрифт, т[ак] к[ак] типогр[афия] ещё не вполне оборудована) на стороне «Союза». Из литературных сил на стороне остатков РУП осталось лишь 2 человека. Из них один стоит на PPS - овской точке зрения «Самостийной Украины».

Следовало бы вызвать немедленно С[ергея] Мих[айловича], но, к сожалению, в наст[оящий] момент нет денег. Если бы партия могла обеспечить содержание С[ергея] Мих[айловича] в Женеве (туда переедет, по всей вероятности, изд[ание] «Селянина»), то этим сильно помогли бы молодому Союзу. Вообще говоря, деньги будут, но в наст[оящий] момент их нет (я сам м[ежду] пр[очим] Довжен им около 300 рублей – не стыд ли, что не мы им, а они нам помогают?!)

Одному из товарищей, возвращающихся в Россию я даю связи в некот[орые] южные города.

Было бы очень желательно поскорее увидеться с Вами. Сообщите пока письменно, как относится ЦК к проекту устава.

В виду раскола РУП следовало бы пригласить на конференцию делегата от «Союза» – конечно в том случае, если до конференции не состоится соединение с Партией, что, пожалуй, было бы ещё лучше.

РУП ’исты, оставшиеся в партии складываются из 3 элементов – 1) сторонников «Самостийной Украины»*; (* В том числе наиболее видный член ЦК) (Примітка автора листа – О. Ф.)

2) федералистов-конституционистов (в духе покойного «Гасла» – редакция «Гасла» центр этой группы); 3) колеблющихся элементов, которые долго там не останутся.

Пассивных членов я не включаю совершенно в число оставшихся, т[ак] к[ак] фактически они ближе к нам.

Я полагаю, что РУП в теперешнем виде, лишенная лучших и наиболее сознательных с[оциал-] д[демократических] элементов очень быстро станет укр[аинской] PPS при благосклонном участии укр[аинских] нац[ионал] демократов.

Теперь пару слов о себе. Я несколько раз упоминал в письме выражение «мы», «наша группа». Это не значит, что я вошел в «Союз». Фактически я его организовал, ко мне относятся с полным доверием и потому приглашают на заседания его. Т[ак] к[ак] не сегодня завтра «Союз» будет частью партии, то я и говорю о нём не в третьем лице, а в первом.

Далее, С. Мих. Перед отъездом заявил, что если бы ЦК дал мне полномочия вести предварительные переговоры с РУП под условием согласованности моих действий с действиями С. Мих., (он об этом просил ЦК), то отъезд его нисколько не Довжен меня стеснять – он заранее соглашается с моими действиями. Это есть одна из причин, почему я решился после некоторых колебаний вскрыть письмо, адресованное ему по делам РУП.

Адреса его у меня сейчас нет; получу его на днях. Шифр с ним «Зима» Пушкина («Зима…Крестьянин торжествуя…») Если хотите снестись с ним – напишите письмо и пошлите сюда. Как только получим новый адр[ес], я перешлю его ему.

Жму Вашу руку. С. Павлов.

Для Загорского [503, арк. 1-6 зв.].

Додаток В.

Лист керівника технічної групи меншовицької фракції РСДРП І. Біска (С. Павлова) зі Львова в організаційний центр меншовиків (редакції газет «Искра» та «Социал-демократ») у Женеву, в якому уточнено обставини розколу РУП, утворення та плани подальшої роботи УСДС

Вторник

Уважаемый товарищ!

Предыдущее письмо мое в значит[ельной] степени отвечает на вопросы, поставленные в В[ашем] последнем письме. Сообщаю Вам лишь дополн[ительные] сведения.

От РУП откололся 1) Загр[аничный] комитет, 2) Редакция «Праци» и «Селянина» (причём меньшинство этих организ[аций] не вступают пока в новую организацию, но, по всей вероятности, через пару месяцев вступят в неё. С вожаками оставшейся части РУП это меньшинство редакции и ЗК на ножах), 3, 4) делегаты Полтавшины и Донской громады. За ЦК РУП высказались лишь делегаты города Полтавы*, Киевской громады, Черниговской и Екатеринодара.** Полтавщина вероятно вся войдёт в новую организацию, Донская организация в большинстве тоже войдёт. В Киеве присоединятся отд[ельные] лица из Громады, в Чернигове, благодаря связям, имеющимся у нас, можно будет создать свою организацию. Питерский делегат, бывший сперва на нашей стороне, перешел (кажется по форм[альным] причинам) на сторону ЦК и в результате занял неопред[еленное] положение. Большинство питер[ских] студенч[еской] укр[аинской] орган[изации] стали, как это нам известно, на нашей стороне.

Тактика, которой мы придерживаемся, сводится к следующему: 1) издать сейчас же № газеты для крестьян (редактор и почти все сотр[удники] «Селянина» на нашей стороне), 2) выпустить проклам[ацию] с объяснением причин раскола (организ[ационные] дрязги в РУП совсем не будут затронуты – будет выяснена необх[одимость] размежеваться с демокр[атическими] национ[альными] элементами и необх[одимость] создать централизованную обще-росс[ийскую] организацию пролет[ариата] – путь к этому один – присоединение к РСДРП); 3) концентрировать работу в 2-3 пунктах и не смущаться «резолюциями», кои несомн[енно] будут приниматься против смутьянов, 4) выпустить ряд брошюр-статей по вопросам национализма, о самост[ийной] Укр[аине], 5) войти немедл[енно] в переговоры с Партией о присоедин[ении] и предложить Донской и Полтавской организ[ациям] post factum признать законными постановления конференции из представителей Ред[акции], Загр[аничного] Ком[итета] и этих 2-х организаций.

Фактически имеет значение решение Полт[авской] организ[ации] ибо Донская настолько слаба, что её голос не имеет значения.

Количественно отколовшаяся часть меньше оставшейся, но она сильна сплочённостью, между тем как в оставшейся части элементы весьма разнородные. На днях ждём известий от одного из делегатов, поехавшего обратно в Россию.

Пришлите мне те изменения, которые ЦК предлагает сделать в устав. Настаивает ли ЦК, чтобы название группы было не «Союз украинских соц[иал-]дем[ократов]», а какое либо иное? (Если не ошибаюсь, Мартов предлагал назвать организацию как-то иначе). Сообщите немедленно об этом, т[ак] к[ак], не желая менять названия, группа пока выступает как группа бывших членов РУП, но выпуская 1-ый № газеты надо же как-ниб[удь] назвать себя! Почему окончательное заключение соглашения должно произойти в России? Для группы это крайне неудобно. Она желала бы оконч[ательно] решить вопрос тут, заграницей. Выпустить пару №№, организовав неск[олько] групп, только после всего этого будет в состоянии созвать конференцию этих групп в России. Пока этого не будет, удобнее вести переговоры с группой заграничной. Жду от Вас немедленного ответа. Жму Вашу руку. С. Павлов [503, арк. 11-12 зв.].

* организации весьма

** слабосильные !

(*, ** Уточнення автора листа – О. Ф.)

Додаток Г

Газети, які видавалися Українською соціал-демократичною спілкою РСДРП на початку ХХ ст.

№	Назва газети, час виходу.	Хто виготовив, техніка виготовлення, якою мовою. Кількість номерів.	Цільова аудиторія	Узагальнений зміст
1905 рік				
1.	Правда. Газета сільського робочого люду. Январ 1905. Ч. 1. 12 с. [Соціяль-демократична Робітнича Партія Росії. Українська соціяль-демократична спілка] Правда. Газета сільського робочого люду. – Февраль 1905. Ч. 2. 12 с. Правда. Газета сільського робочого люду. Март 1905. Ч. 3. 16 с. Правда. Газета сільського робочого люду. Апріль–май 1905. Ч. 4-5. 16 с. Правда. Газета сільського робочого люду. Юнь–юль–август 1905. Ч. 6-7-8. 20 с.	Орган УСДС РСДРП. Друкована. Українська мова. Вийшло 8 номерів (по одному в січні, лютому та березні, здвоєний за квітень–травень та потрійний за червень, липень і серпень).	Селяни та сільськогосподарські робітники.	Заклик до захисту економічних інтересів селян і сільських робітників, їхньої спільної боротьби з міським пролетаріатом з метою повалення самодержавного ладу, скликання Всенародних установчих зборів і запровадження демократичної республіки.

	Правда. Крестьянская газета (русское издание). август 1905. № 1. 18 с.	Орган УСДС РСДРП. Друкована. Російська мова. Вийшов один номер.	Селяни та сільськогосподарські робітники.	Заклик до захисту економічних інтересів селян і сільських робітників, їхньої спільної боротьби з міськими пролетарями з метою повалення самодержавного ладу, скликання Всенародних установчих зборів і запровадження демократичної республіки.
1906 рік				
2.	Известия Украинского союза и Южного провинциального бюро РСДРП. Червень–серпень 1906 р.	Головний комітет. Тиражування на друкарській машинці. Російська мова. Вийшло три номери.	Партійні активісти УСДС і ППБ.	Визначення завдань соціал-демократичної роботи. Створення організацій на селі. Інформація про діяльність партійних осередків.
1908 рік				
3.	Правда. Рабочая газета.	Орган Українського Союзу «Спілки». Друкована. Російська мова. Два номери газети вийшли від імені УСДС: №1. 3 (16) жовтня 1908 г.; № 2. 17 (31) грудня 1908 г. Надалі вона видавалась Троцьким як нефракційна соціал-демократична газета.	Соціал-демократи. Міські і сільські робітники.	Подолання фракційного розколу в РСДРП, відновлення діяльності соціал-демократичних організацій, поруйнованих реакцією, організація міських і сільських робітників для захисту своїх класових інтересів.
1909 рік				
4.	Известия Украинского Союза. июль 1909 г. № 1. 6 с.	Головний комітет УСДС. Друкована. Російська мова. Вийшов один номер.	Соціал-демократи. Міські і сільські робітники.	Інформування членів РСДРП про партійне життя в області УСДС і в країні.

Додаток Д.

Структура Української соціал-демократичної спілки, відповідно до статуту 1906 р. [1160, с.113-114; 441, арк. 50-51]

Порядковий №	**Назва структурної одиниці**	**Статутні вимоги до організації роботи**
1.	Українська соціал-демократична спілка РСДРП	Найвища партійна установа – з'їзд, який збирається не рідше 2 раз на рік з представництвом 1 делегат віл 50 членів організацій; Обирає Головний комітет – виконавчий орган, який здійснює загальне керівництво (розподіл сил союзу, технічне та літературне обслуговування місцевих організацій, зв'язок із ЦК та іншими партійними установами) та контроль за поточною роботою; обирається на пів-року і складається з кількості членів, відповідної кількості районів + три. Перші – працюють в районах, останні ведуть поточну роботу. ГК збирається двічі на місяць
2.	райони	Найвища установа – районна конференція, яка збирається раз на два місяці з представництвом 1 делегат віл 20 членів організацій. Обирає районний комітет – виконавчий орган, який здійснює загальне керівництво та контроль за поточною роботою району; обирається на пів-року. До складу РК входить один працюючий в районі член ГК
3.	підрайони	Організовують підрайонні конференції та обирають підрайонні комітети
4.	округи	Підрайони складаються з міських та сільських округів, які мають «свої комісії для завідування справами округа». При наявності в окрузі до 100 членів, комісії обираються представниками від десятків
5.	Міські та сільські організації	Поділяються на десятки, кожна з яких має свого представника. Збираються раз на тиждень для обговорення «питань загальноорганізаційних і пов'язаних із поточним моментом».

Додаток Е

Делегати V (Лондонського) з'їзду РСДРП, обрані від Української соціал-демократичної спілки [556, с. 844-895; 464, арк. 24-24 зв.]

№ п/п	Прізвище, ініціали	Партійний псевдонім	Назва організації (губернія), яку представляв
1.	Ганелин Б. Ю.	Борис Борисов, Борисов	Сновсько-Корюковська, Чернігівська
2.	Голубов В. П. Голубов Віктор	–	Глухівський район, Чернігівська
3.	Довженко Г. Д.	Грицько	І Волинський район, Волинська
4.	Кірієнко І. І.	Петро, Петро Сквирський, Сквирський	Північно-Київський район, Київська
5.	Лур'є М. А.	Юрий Ларин, Ю. Ларин, Андрєєв	Полтавська міська організація, Полтавська
6.	Моравський Ф. Д.	Степан, Степан Полтавський	Полтавська губернська організація, Полтавська
7.	Немировський, Володимир Немировський		Подільська районна організація, Подільська
8.	Новомірскій		Гомельський район, Могилівська
9.	Огнєв		Конотопський район, Чернігівська
10.	Столпнер Б. Г.	Емдін	Чернігівська організація РСДРП, Чернігівська
11.	Хохров В. Н.	Єфімовський	Клинцівський район, Чернігівська
12.	Зима П.		Південно-Київський, Київська